AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 31
(II HİSSƏ)

Bakı - 2022

ISSN 2409-0859

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 31
(II HİSSƏ)

BAKI – 2022

ISSN 2409-0859

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 812, tel. 012 438 14 47, sayt http://sociology.bsu.edu.az/
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 31 (hissə II). Bakı, 2022, 232 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Rövşən Əli oğlu Cavadov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünasliq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

FƏLSƏFƏ

UOT 316

SİVİLİZASİYALARIN İNKİŞAFININ MƏKAN VƏ ZAMAN ÖLÇÜLƏRİ

Vüqar Səlimov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
vuqarselimov@yahoo.com

Açar sözlər: sivilizasiyalar, sivilizasiya nəzəriyyələri, sivilizasiyaların təsnifatı, məkan, zaman
Ключевые слова: цивилизации, теории цивилизации, классификация цивилизаций, пространство, время
Keywords: civilizations, theories of civilization, classification of civilizations, space, time.

Giriş. Sivilizasiyalar mürəkkəb struktura malik olan sosial sistemlərdir. Onlar müəyyən məkan-zaman çərçivəsində mövcud olmaqla özünəməxsus dəyərlər, sivilizasiya kimliyi və həyat tərzi formalaşdırır. Dünyada çoxsaylı dövlətlərin yaranmasına və süquta uğramasına baxmayaraq, onlarla müqayisədə sivilizasiyaların sayı az olmuşdur. Ərazi vahidliyi, etnogenezin ümumiliyi, əmək bölgüsü, sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması, dinin və yazının meydana gəlməsi, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi, elmin, şəhərlərin və dövlətçiliyin təşəkkülü, inkişaf etmiş siyasi-iqtisadi münasibətlər və digər faktorlar sivilizasiyaların əsas xüsusiyyətləridir.

Əsas hissə. Sivilizasiyaların tərkib hissələri bir-biri ilə sıx şəkildə bağlı olaraq vahid sistem yaradırlar. Ümumdünya tarixindən məlumdur ki, yeni yaranan sivilizasiya formalaşmış struktura və inkişafa malik olan sivilizasiyaların təsirinə məruz qalmışdır (1,15-16). Sivilizasiyalar inkişaf xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənmiş, dünyanın tanınmış filosofları, sosioloqları və tarixçiləri bununla bağlı müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər.

Alman filosofu və tarixçisi Osvald Şpenqler (1856-1939) "Avropanın qürubu" əsərində sivilizasiyaların inkişafını mədəniyyətlərin tipologiyası əsasında şərh edir. O bildirir ki, dünyada ümumi xarakter daşıyan mədəni tarixi proses mövcud olmamışdır. Dünyanın real tarixi qapalı və bir-birinə təsir göstərmək imkanı olmayan konkret mədəniyyətlərin əvəzlənməsidir. Hər bir mədəniyyət özünəməxsusluğa malikdir (2, 122-123). Buna görə də O.Spenqler sivilizasiyaların məkan-zaman ölçülərinin qapalı xarakter daşıdığını bildirmişdir.

Alman filosofu Karl Yaspers (1883-1969) sivilizasiyaların məkan-zaman ölçülərini dünya tarixini aşağıdakı dörd mərhələyə ayırmaqla izah edir:

-Prometey dövrü;-qədim mədəniyyətlər dövrü;-insan varlığının mənəvi əsasları dövrü (zaman oxu);-texnikanın inkişafı dövrü.

K.Yaspersin fikrincə Prometey dövrünə bəşəriyyətin tarixdən əvvəlki dövrü aiddir. Həmin dövrdə insan varlığının əsas müəyyənedici əlamətləri təşəkkül tapmışdır. İnsan "bütün vərdişləri, meylləri və xüsusiyyətləri ilə bir növ kimi" formalaşmışdır (3, 56). Mədəniyyətlər dünyanın üç bölgəsində yaranmışdır. Onlardan birincisi, e.ə. 4000-ci ildən başlayan Şumer-Babil, Misir və Egey mədəniyyətləri, ikincisi, 3-cü minillikdə Hind vadisinin arilərə qədərki mədəniyyəti (Şumerlə bağlı) və üçüncüsü, e.ə. II minillikdə Çinin arxaik mədəniyyətidir (3, 70).

K.Yaspersə görə insan varlığının mənəvi əsasları dövrü ("zaman oxu") bəşəriyyətin tarixində mərkəzi yer tutmuşdur. Həmin dövrdə dünya mədəniyyətlərinin mənəvi bünövrəsi qoyulmuşdur. Ümumi mənəvi əsaslar ünsiyyət, dialoq, münaqişələrin həlli və vahid mədəni məkanın yaradılması yollarını tapmağa imkan vermişdir. "Zaman oxu" dövründə mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların meydana gəlməsi bəşər tarixinin bütün gedişatını dəyişdirən inqilabi irəliləyiş olmuşdur. Politeizmdən (çoxallahlılıq) monoteizmə (təkallahlılıq) keçid baş vermiş, müasir əxlaqın və etik fəlsəfənin əsasları yaranmışdır.

K.Yaspers bildirir ki, texniki dövrün xüsusiyyətləri öz əhəmiyyətinə görə Prometey dövrünə uyğun gəlir. Belə ki, əgər tarixəqədərki (Prometey) dövr nitqin mövcud olması, əmək alətlərindən və oddan istifadə bacarığı ilə xarakterizə edilirdisə, elmi-texniki inqilab dövrünə daha yüksək səviyyədə oxşar proseslər (yeni informasiya texnologiyalarının yaradılması və enerji mənbələrinin kəşfi) xasdır. XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq bəşəriyyətin tarixinin "ikinci oxu" formalaşmışdır. XVII əsrdə elmi təcrübələrə əsaslanan yeni elmlər meydana gəlmiş və onlar sivilizasiyanın inkişafına mühüm təkan vermişdir.

İngilis tarixçisi və sosioloqu Arnold Toynbi (1889-1975) "Tarixin tədqiqi. Sivilizasiyalar zaman və məkanda" adlı əsərində bəşəriyyətin ictimai-tarixi inkişafını lokal sivilizasiyalar silsiləsində araşdırmışdır. Onun fikrincə lokal sivilizasiyalar milli dövlətlərdən daha böyük zaman və məkana malik olan cəmiyyətlərdir. Sivilizasiyaların inkişafı hansısa cəmiyyətin coğrafi ərazisi ilə məhdudlaşmır. A.Toynbinin fikrincə müstəqil sivilizasiyalar primitiv cəmiyyətlərin mutasiyası nəticəsində meydana gəlmişdir (4, 98-99).

Amerikalı sosioloq və iqtisadçı Uolt Rostou (1916–2003) sivilizasiyaların tarixini iqtisadi inkişafın aşağıdakı beş mərhələsi üzrə şərh edir:

-ənənəvi cəmiyyət;-"sıçrayış" üçün hazırlıq mərhələsi;-"sıçrayış" mərhələsi və sənayenin inkişafına keçid;-sənaye cəmiyyəti;-"kütləvi istehlak" mərhələsi.

U.Rostou hesab edir ki, ənənəvi cəmiyyət bəsit əmək texnikası, istehsalda kənd təsərrüfatının payının yüksək olması, iyerarxik sosial strukturun mövcudluğu, siyasi hakimiyyətin torpaq sahiblərinə məxsusluğu və s. ilə xarakterizə olunurdu. Bəşəriyyətin tarixində həmin mərhələ XVII əsrin sonuna kimi davam etmişdir. Keçid cəmiyyəti adlandırılan ikinci mərhələ istehsalatda elmin kəşflərin meydana gəlməsi, milli və dünya bazarlarının genişlənməsi, kapital yığımı, yeni sahibkarlıq növünün təşəkkülü, vahid milli hakimiyyətin meydana gəlməsi və s. ilə səciyyələnirdi. Yüksəliş mərhələsi adlandırılan üçüncü mərhələdə sənaye və kənd təsərrüfatının texnoloji səviyyəsi kəskin yüksəlir, ümumtəsərrüfat əhəmiyyətli kapital yaranır, fabriklərin sayı artır, səhərlər böyüyürdü.

U.Rostounun fikrincə, XIX əsrdə Qərbi Avropa iqtisadi inkişafının dördüncü mərhələsini yaşayır ki, onun əsas xüsusiyyəti ölkə təsərrüfatının dünya təsərrüfatının bir hissəsini təşkil etməsi olmuşdur. Həmin dövrdə milli gəlirin 10-20%-i sərmayələrə sərf olunmuş, kömür, metallurgiya və maşınqayırma sənayesindən ağırlıq qüvvəsi kimya və elektrik sənayesinin üzərinə düşmüşdür. Beşinci mərhələ isə yüksək kütləvi istehlak əsri olmuşdur. Burada əsas yeri şəxsi istehlak məqsədlərinə tabe olan müasir kapitalizmin iqtisadiyyatı tutur. Mütəxəssislər, texniklər, ixtisaslaşmış fəhlələr, kiçik və orta sahibkarlar və b. ibarət olan yeni orta sinif yaranır. Bu mərhələdə kapitalist dövləti əsas diqqəti əhalinin tələbatlarının ödənilməsinə yönəldir (5, 15-32).

Amerikalı filosof, sosioloq və futuroloq Elvin Toffler (1928-2016) "Üçüncü dalğa" əsərində sivilizasiyaların tarixi inkişafını mərhələlərə ayırır. Həmin mərhələlər ziddiyyətlər, münaqişələr, insanın yeni mühitə uyğunlaşmasında çətinliklər və problemlər yaradan dalğalar şəklində bir-birini əvəzləyir. Müəyyən bir cəmiyyətdə hansısa dəyişiklik dalğası hakim olduqda gələcək inkişafın modelini proqnozlaşdırmaq nisbətən asan olur (6, 41-42).

E.Toffler bildirir ki, "Birinci dalğa"ya aqrar sivilizasiya aiddir və həmin dövrdə əməyin primitiv təşkili, ictimai həyatda inkişaf tempinin yüksək olmaması özünü göstərmişdir. Mə-

dəni dəyərlərin nəsillərdən nəsillərə ötürülməsi bilavasitə ənənəvi xalq mədəniyyəti formasında reallaşmışdır.

"İkinci dalğa" Avropada sənaye inqilabından sonra başlamış və aqrar mərhələnin ənənələrinin sıxışdırılmasına qədər davam etmişdir. Sənaye istehsalının inkişafı nəticəsində şəhərlərin sayı kütləvi şəkildə artmış, yeni sosiomədəni dəyişikliklər baş vermişdir. Urbanizasiyanın genişlənməsi yeni şəhər həyatı formalaşdırmışdır. İdarəetmənin mərkəzləşdirilməsi, təhsilin inkişafı, texnoloji tətbiqlərin genişlənməsi və s. sənaye cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətləri idi. Lakin sənaye sivilizasiyasının tədricən öz potensialından məhrum olması cəmiyyətdə böhranlı vəziyyət yaratmışdır. Buna nümunə olaraq müharibələri, texnogen və ekoloji qəzaları, həyat tərzinin və tələbatların standartlaşdırılmasını göstərmək olar. E.Toffler hesab edirdi ki, bununla da sivilizasiyanın inkişafının yeni mərhələsi olan "üçüncü dağla" başlayır.

"Üçüncü dalğa" informasiya və elektron sivilizasiya dövrü olmaqla ciddi dəyişikliklər əsasında meydana gəlmişdir. Həmin mərhələdə sənaye cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan parametrlər aşağıdakı şəkildə dəyişir:-standartlaşmanın əvəzinə forma müxtəlifliyi üstünlük təşkil edir; -hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi çoxqütblü xarakter daşıyır;-məhdud ixtisaslaşma yeni fəaliyyət növlərinin tətbiqinə şərait yaradan inteqrasiya ilə əvəzlənir və s.

Amerikalı sosioloq və politoloq Samuel Hantinqton (1927-2008) "Sivilizasiyaların toqquşması" əsərində bildirir ki, bəşəriyyətin tarixi sivilizasiyaların tarixidir. Bəşəriyyətin inkişafını sivilizasiyalardan kənar təsəvvür etmək mümkün deyildir. Sivilizasiyaların tarixində insanlar üçün identifikasiyanın (eyniləşdirmə) ən yüksək səviyyəsi mümkün olmuşdur (7, 46). Sivilizasiyaların dəqiq müəyyən edilmiş sərhədləri, başlanğıcı və sonu yoxdur (7, 51).

Qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatda sivilizasiyaların əsasən aşağıdakı meyarlar üzrə təsnifatı aparılır: -mənəvi həyatın ümumi fundamental əlamətləri;-tarixi-siyasi və iqtisadi inkişafın ümumiliyi;-mədəniyyətlərarası qarşılıqlı bağlılıq;-ictimai inkişafa təkan verən ümumi maraqlar və s. (8, 144).

Tədqiqatçılar sivilizasiyalararası təsirin iki səviyyəsinin olduğunu bildirirlər. Birinci səviyyəyə sivilizasiya supersistemləri, ikinci səviyyəyə isə sivilizasiyalar aid edilir (9, 247-255). Birinci səviyyə meqasivilizasiyalara məxsusdur. Buna nümunə olaraq müxtəlif sivilizasiyaları birləşdirən Aralıq dənizi və Hind-Sakit Okean meqasivilizasiyalarını göstərmək olar. Qeyd edək ki, sivilizasiyalararası qarşılıqlı təsirdə tarixən Hind okeanı mühüm rol oynamış, onun hövzəsində ilk sivilizasiyalar yaranmışdır.

Sivilizasiyalararası qarşılıqlı təsirin yaranmasında böyük imperiyalar və dövlətlər özünəməxsus yer tutur. Erkən sivilizasiyalar dövründə şəhər-dövlətlər və ərazi dövlətləri yaranmışdır (10, 92). Roma, Çin, Ərəb Xilafəti, Böyük Moğol və Böyük Britaniya kimi imperiyalar sivilizasiyaların genişlənməsində mühüm rol oynamışlar. Lakin hər bir imperiya sivilizasiya olmadığı kimi hər sivilizasiya da imperiya deyildir. Bundan əlavə İpək yolu və digər ticarət yollarına dair ideyaların meydana gəlməsi, sənaye inqilabı və istehlak kapitalizmi, iqlim dəyişiklikləri, məskunlaşma və s. faktorlar sivilizasiyalararası qarşılıqlı təsirin məkan-zaman ölçülərinə ciddi təsir göstərmişdir.

Sivilizasiyalararası qarşılıqlı təsirdə onun strukturunun mühüm elementlərindən biri olan ərazilər, xüsusilə, sivilizasiyaların "sərhədyanı ərazilər"i xüsusi yer tutur. "Aralıq bölgələr" meqasivilizasiyaları birləşdirən böyük məkanlar kimi çıxış edir. "Sərhədyanı ərazilər" əsasən hansısa sivilizasiyanın bir hissəsini təşkil edir. Məsələn, İber-Amerika sivilizasiyasının bir hissəsi olan Mərkəzi Amerika, Avro-Atlantik dünyasının, Şərqi Afrika isə İslam və hind sivilizasiyalarının təsirinə məruz qalmışdır.

Subsivilizasiyalar əsasən üç komponentdən ibarətdir: üstünlük təşkil edən sivilizasiya dəyərləri; subsivilizasiyanın özünəməxsus dəyərləri; başqa mədəniyyətlərdən əxz olunmuş dəyərlər. Subsivilizasiyalar həm də sərhəd bölgəsi kimi çıxış edir və fərqli dəyərlərin qarşılıqlı təsirini özündə birləşdirir.

Sivilizasiyaların strukturunda baş verən dəyişikliklərin iki tərəfi vardır: sivilizasiyalardaxili ziddiyyətlər və sivilizasiyalara xarici təsir (11, 224). Amerikalı politoloq Samuel Hantinqton sivilizasiyaların ərazi strukturunun "əsas dövlətlər", "iştirakçı ölkələr", "tənha ölkələr, "bölünmüş ölkələr" və "parçalanmış ölkələr"dən ibarət olduğunu bildirmişdir. "Əsas dövlət" ən güclü və mərkəzi ölkədir, yaxud Qərbdə olduğu kimi ölkələr qrupudur. "İştirakçı ölkə" özünü mədəni cəhətdən hansısa sivilizasiya ilə eyniləşdirir. "Tənha ölkə" digər sosiumlarla mədəni ümumiliyə malik deyil. "Bölünmüş ölkələr" eyni sivilizasiyaya mənsub mədəni qruplara malik olan dövlətlərdir. "Parçalanmış ölkə"də böyük qruplar müxtəlif sivilizasiyaları təmsil edir (7, 202-210). Sivilizasiyalar mədəni, dini, ərazi, etno-milli və digər faktorlar əsasında özlərində bir neçə tərkib hissəni birləşdirir. Məsələn, Avro-Atlantik sivilizasiya iki hissəyə - Anqlo-Amerikaya və kontinental Avropaya ayrılır.

Dünya sivilizasiyaları sisteminə həm sivilizasiyaların özləri (Qərb, İslam, Pravoslav, Konfutsi-Buddist, Yapon, Hind, Latın Amerikası və Afrika), həm də onların tərkib hissələri (subsivilizasiyalar) daxildir (12, 85). Sivilizasiyaların yaranmasında və inkişafında təbii şərait (məsələn, "çay" sivilizasiyalarının yaranması) mühüm rol oynamışdır. Onlardan bəziləri bir neçə yüzillik, digərləri isə minilliklər ərzində mövcud olmuşdur.

Tədqiqatçılar B.N.Kuzık və Y.B.Yakovets sivilizasiyaların zamana görə inkişafını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışlar (13, 92-93):

Qlobal sivilizasiya	Dünya sivilizasiyaları	Lokal sivilizasiyalar nəsli	Lokal sivilizasiyalar
Birinci tarixi supertsikl (e.ə.8-ci minillik – 1-ci minillik)	Neolit (e.ə. 8-4-cü minillik) Erkən sinfi (e.ə.4-cü minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəli)	1-ci nəsil (e.ə.4-cü minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəli)	Qədim Misir, Şumer, Assuriya, Babil, Ellin, Minoy, Hind, Çin
	Antik (e.ə. VIII əsr əsr – V əsr)	2-ci nəsil (e.ə. VIII əsr – V əsr)	Yunan-roma, Finikiya, Hind, Çin, Yapon, Qədim Amerika
İkinci tarixi supertsikl (VI – XX əsrlər)	Orta əsrlər (VI – XIV əsrlər)	3-cü nəsil (VI – XIV əsrlər)	Bizans, Şərqi Avropa, Şərqi slavyan, Çin, Hind, Yapon
	Erkən sənaye (XV – XVIII əsrin ortaları) Sənaye (XVIII əsrin ortaları – XX əsr)	4-cü nəsil (XV – XX əsrlər)	Qərb, Avrasiya, Buddist, Müsəlman, Çin, Hind, Yapon
Üçüncü tarixi supertsikl XXI – XXIII əsrlər (proqnoz)	Postsənaye XXI əsr – XXIII əsrin əvvəli (proqnoz)	5-ci nəsil (XXI əsr – XXIII əsrin əvvəli)	Qərbi Avropa, Şərqi Avropa, Şimali Amerika, Latın Amerikası, Okeaniya, Rus, Çin, Hind, Yapon, Ərəb-müsəlman, Buddist, Afrika

Elmi ədəbiyyatda sivilizasiyaların müxtəlif meyarlar üzrə təsnifatı aparılır. Miqyasına görə sivilizasiya bütün bəşəriyyəti (qlobal sivilizasiya), ölkələrin ittifaqını (beynəlxalq),

ayrıca götürülmüş xalqı və yaxud etnosu (dövlət və yaxud etnik-milli) əhatə edir. Sivilizasiyalar lokal və qlobal sivilizasiyalara bölünür.

Morfoloji təsnifatına görə sivilizasiyalar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:mezosivilizasiya (ayrıca götürülmüş region və yaxud ölkənin bir hissəsi);-mikrosivilizasiya (müəyyən sosial qrup);-minisivilizasiya (kiçik sosial qrup);- nanosivilizasiya (sivilizasiya əlamətlərinin daşıyıcısı olan fərd).

Sivilizasiyaların mövcudluğunun dövrləri aşağıdakılardır: -bəşəriyyətin müstəqil bioloji növ kimi mövcudluğu dövrü. Bu halda hesab edilir ki, insan morfologiyası dəyişməz qalır, yəni bütün nəsillərdə fiziologiya və psixologiyanın bazalt strukturları eynidir;- həyat tərzində əsaslı dəyişikliklər və əmək münasibətlərində texnoloji proseslərin tətbiqi dövrü. Bu halda hər bir sivilizasiya dünyagörüşü sistemində özünəməxsusluq formalaşdırır;etnik qrupların mental xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməsi dövrü. Bu halda nəzərə alınır ki, etnoslar fərqli passionar potensiala malikdir. Passionarlıq sivilizasiyanın inkişafına təsir göstərir (14, 15).

Sivilizasiyalar aşağıdakı elementlərə malikdir: -sivilizasiyanın özəyi;-limb - ikinci dərəcəli "sərhəd" əlamətləri olan ərazilər qurşağı;-limitrof - sivilizasiyalararası məkanlar; -limes - bir sivilizasiyanı digərindən ayıran mədəni-coğrafi sərhəd (15, 86-98).

Müasir dövrdə qlobal sivilizasiyanın məkan və zaman ölçüləri ilə bağlı araşdırmalar aktuallıq kəsb edir. Qeyd edək ki, sivilizasiyanın bu növü ümumplanetar sivilizasiyanın təşəkkül tapması ilə xarakterizə olunur. Lakin qloballaşma dövründə sivilizasiyalar müəyyən dəyişikliyə məruz qalsalar da, onlar özlərinin sivilizasiya kimliyini qoruyub saxlamağa çalışırlar.Tədqiqatçıların fikrincə, sivilizasiyalararası dialoqda Qərbin, Qərb texnogen sivilizasiyasının dəyələrinin təsiri üstünlük təşkil edir. Lakin son onillikdə Şərq cəmiyyətlərinin sosial-iqtisadi və mədəni dəyərlərinin əhəmiyyəti artır (8).

Nəticə. Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirsək aydın olur ki, hər bir sivilizasiyanın inkişafı konkret məkan və zaman ölçülərinə malikdir. Sivilizasiyalar ümumi sosiomədəni dəyərlər və həyat tərzi, iqtisadi və siyasi münasibətlər formalaşdırır. Dünyanın tanınmış filosofları, sosioloqları və tarixçiləri sivilizasiyaların təşəkkülü, formalaşması və inkişafına dair müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Sivilizasiyaların müxtəlif meyarlar əsasında təsnifatı aparılmışdır. Sivilizasiyalararası qarşılıqlı təsirdə onun tərkib hissələrindən biri olan coğrafi ərazilər mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə qlobal sivilizasiyanın məkan və zaman ölçülərinin sosial fəlsəfə baxımından araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Colin Renfrew. The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC. Oxbow Books; 2nd ed. Edition, 2011, 650 p.
2. Шпенглер О. Закат Европы. Ростов н/Д., «Феникс», 1998, 640 с.
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991, 527 с.
4. Тойнби А. Постижение истории: Сборник. Айрис-Пресс, 2010, 640 с.
5. Ростоу В. В. Стадии экономического роста. Нью-Йорк, Издательство Фредерик А. Прегер, 1961, 237 с.
6. Тоффлер Э. Третья волна. М., "Издательство АСТ", 2004, 261 с.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., «Издательство АСТ», 2015, 603 с.
8. Краснов Ю.К. Современное государство: цивилизационные факторы влияния. М., Прометей, 2020, 578 с.
9. Харин А.Н. К типологии цивилизационных суперсистем // Социально-гуманитарные знания. 2015, № 1, 247-254 с.
10. Bruce G. Trigger. Understanding Early Civilizations: A Comparative Study. Cambridge University Press, 2007, 774 p.
11. Robert W. Cox. Thinking about civilizations // Review of International Studies (2000), 26, 217-234 p.

12. Киселев С.Г. Цивилизационное измерение существования человечества // Вестник МГЛУ. Общественные науки. Вып. 2 (843), 2021, 79-90 с.
13. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. В двух томах. Том I. М., Институт экономических стратегий, 2006, 768 с.
14. Николаевич П.В. Цивилизация: проблемы смысловыделения в период глобальных преобразований человеческой сущности // «Науковедение» интернет-журнал, №2 (15) 2013, https://naukovedenie.ru/PDF/49evn213.pdf
15. Хатунцев С.В. Лимитрофы – межцивилизационные пространства Старого и Нового света // Журнал "Полис. Политические исследования", 2011, №2, 86-98 с.

SİVİLİZASİYALARIN İNKİŞAFININ MƏKAN VƏ ZAMAN ÖLÇÜLƏRİ

Vüqar Səlimov

XÜLASƏ

Məqalədə sivilizasiyaların inkişafının məkan və zaman ölçüləri təhlil olunur. Göstərilir ki, hər bir sivilizasiya ümumi sosiomədəni dəyərlərə və həyat tərzinə, iqtisadi və siyasi münasibətlərə malikdir. Dünyanın tanınmış filosofları, sosioloqları və tarixçiləri sivilizasiyaların təşəkkülü, formalaşması və inkişafına dair müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Sivilizasiyaların müxtəlif meyarlar əsasında təsnifatı aparılmış, onların qarşılıqlı təsirində coğrafi ərazilərin oynadığı rol şərh edilmişdir. Qlobal sivilizasiyanın məkan və zaman ölçülərinin sosial fəlsəfə baxımından tədqiqinin aktual əhəmiyyət daşıdığı qeyd olunmuşdur.

ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Вугар Салимов

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются пространственные и временные измерения развития цивилизаций. Показано, что каждая цивилизация имеет общие социокультурные ценности и образ жизни, экономические и политические отношения. Известные философы, социологи и историки мира выдвигали различные теории о возникновении, формировании и развитии цивилизаций. Цивилизации классифицировались по различным критериям, объяснялась важная роль географических территории в их взаимодействии. Отмечено, что изучение пространственно-временных измерений глобальной цивилизации с точки зрения социальной философии имеет актуальное значение.

SPATİAL AND TEMPORAL DİMENSİONS OF CİVİLİZATİONS' DEVELOPMENT

Vugar Salimov

SUMMARY

In the article analyzed the spatio-temporal dimensions of the development of civilizations. It is shown that each civilization has common sociocultural values and way of life, economic and political relations. Famous philosophers, sociologists and historians of the world put forward various theories about the emergence, formation and development of civilizations. Civilizations were classified according to various criteria. The important role of geographical territories in their interaction was explained. It is noted that the study of spatio-temporal dimensions of global civilization from the point of view of social philosophy is of current importance.

PSİXOLOGİYA

SOSİAL EMOSİONAL-ÖYRƏNMƏ CASEL MODELİ

Əhmədova Eminə Xoşbəxt qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
emina.ahmedova21@gmail.com

Açar sözlər : sosial öyrənmə, emosional öyrənmə, Casel modeli
Ключевые слова: социальное обучение, эмоциональное обучение, Модель Каселя.
Keywords: social learning, emotional learning, Casel's model

Sosial-emosional öyrənmə böyüklərin və gənclərin şəxsi inkişafını dəstəkləmək, fərdi və kollektiv məqsədlərə nail olmaq, emosiyaları idarə etmək, başqalarına qarşı empatiya hiss eləmək və nümayiş etdirmək, dəstəkləyici əlaqələr qurmaq və saxlamaq, həm də şəxsiyyətləri inkişaf etdirmək üçün bilik, bacarıq və münasibətlərin mənimsənildiyi və tətbiq edildiyi bir prosesdir.

Sosial-emosional öyrənmənin proqramlaşdırılması məktəbəqədər yaşda başlayır, orta məktəbdə davam edir. Sosial-emosional öyrənmə idrak, davranış və emosiyaların birləşməsini hədəfləyir. Sosial-emosional öyrənmə tələbələr və böyüklər üçün geniş, müsbət təsirləri göstərən ciddi araşdırmalarla yanaşı valideynlər, müəllimlər , tələbələr və liderlərinin tələbinə görə təhsilin mərkəzinə çevrilib. Sosial-emosional öyrənmə sosial, emosional və akademik bacarıqların öyrənilməsinə bütün sinif şagirdlərini fəal şəkildə cəlb edən bərabərhüquqlu öyrənmə şəraiti yaratmaq üçün bir yanaşmadır. Şəhər və rayon səviyyələrində uyğunlaşdırılmış siyasətlər və tədbirlər tələb edir ki, bu da yerli məktəbləri və icmaları böyüklərin şəxsi və peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirməyə təşviq edir: sübuta əsaslanan proqramları və təcrübələri həyata keçirmək və davamlı olaraq təkmilləşdirmək, qayğıkeş münasibətləri və gənclərin səsini gücləndirən, xarakterini inkişaf etdirən inklüziv mədəniyyət yaratmaq və şagirdlərin inkişafını artırmaq üçün koordinasiya edilmiş məktəb-icma-ailə tərəfdaşlarının dəstəklənməsi vacibdir.

Sosial-emosional öyrənmə fərdin emosiyalarının üstünlüyünü təsvir edir. Sosial-emosianal öyrənmə (SEÖ) uşaq və gənclərin mühüm həyat vəzifələrini uğurla yerinə yetirmək vəzifəsi daşıyır. Sosial-emosional öyrənmə (SEÖ) hərtərəfli psixoloji məsləhət və rəhbərlik xidmətləri ilə bağlıdır. Sosial-emosional öyrənmə (SEÖ) baxımından şəxslərin həyat vəzifələri şəxsi və sosial ehtiyaclarını ödəmək cəmiyyətdə çalışqan fərd olmaq öz düşüncə və davranışlarını inteqrasiya etməkdir. Sosial-emosional öyrənmə (SEÖ) fərdlər üçün bir növ inkişaf və yetkinləşmə prosesidir [1, s136-152].

Sosial-emosional öyrənmə (SEÖ) təkcə şagirdlər üçün deyil , bütün insanlar üçün çox vacibdir. Öyrənmə mühitindəki nəyi, necə öyrənməyimizə təsir edir. Məktəbdə şagirdlər tez-tez rəssamlıq, musiqi və bədən tərbiyəsi kimi fənlərə az vaxt ayrılmasından, həmçinin riyaziyyat, humanitar və təbiət elmləri kimi dərslərin çox uzun olmasından şikayətlənirlər. Bu vəziyyət motivasiyada nisbilik anlayışı ilə əlaqələnir.

Öyrənmə üçün əsas təmin edilən sosial məkan məktəblərdir. Şagirdlər yaşadıqları cəmiyyətin mədəni xüsusiyyətlərini məktəb mühitində öyrənirlər. Sosial-emosional öyrənmə (SEÖ) bacarıqları yaş qrupundan olan bütün şagirdlərə asanlıqla öyrədilə bilən bacarıqlardır. Əsas odur ki, duyğuların dərkinə əsaslanan bu bacarıqlar darıxdırıcı şəkildə deyil, daha başa düşülən şəkildə öyrədilir.

Akademik, sosial və emosional öyrənmə üzrə Əməkdaşlıq təşkilatı CASEL adı ilə 1994-cü ildə yaradılmışdır. Təşkilatın məqsədi sosial-emosional öyrənməyə (SEÖ) qısaldılmış

sosial- emosional öyrənmənin sinifdə və daha geniş ictimaiyyətdə əhəmiyyətini dərk etməkdir [2, s.9-11].

CASEL sosial-emosional öyrənməni və ya SEÖ-ni "bütün gənclərin və böyüklərin sağlam şəxsiyyətlərini inkişaf etdirmək, emosiyaları idarə etmək, şəxsi və kollektiv məqsədlərə nail olmaq, onlara empatiya hiss etmək və göstərmək üçün bilik, bacarıq və münasibət əldə etməsi və tətbiq etməsi prosesi" kimi müəyyən edir. Başqaları ilə dəstəkləyici əlaqələr qurur və qoruyur, məsuliyyətli və qayğıkeş qərarlar qəbul edir. Başqa bi dillə desək, SEÖ sosial və emosional bacarıqların inkişaf etdirilməsi və istifadəsini öyrənmək prosesidir.

Daha yaxşı özünüdərketmə, özünənəzarətetmə, empatiya və insanlarla ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirərək, uşaqlar və böyüklər məktəbdə, işdə, həyatda daha çox uğur qazanırlar.

CASEL həm məktəb , həm də şəhər və rayon səviyyəsində sistemli yanaşmanın kontekssində sübuta əsaslanan sosial-emosional öyrənmə (SEÖ) proqramlarından istifadənin tərəfdarıdır. Sosial və emosional faktorların şagirdlərin akademik CASEL hesab edir ki, yüksək keyfiyyətli, SEÖ-ni dəstəkləmək qabiliyyətinin inkişafı təhsil müəssisələrinin təkmilləşdirmə səylərinin vacib hissəsi olmalıdır.

Sosial-emosional öyrənmə (SEÖ) məktəb şəraitində şagirdlərə bir çox cəhətdən kömək edir. Tez-tez problemləri idarə etməkdə, dinləməkdə, dəstəkləyici əlaqələr qurmaqda, hədəflər qoymaqda və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməkdə güclü sosial-emosional bacarıqları olan şagirdlər daha yaxşı olurlar. Üstəlik, bu bacarıqlar istənilən yaşda öyrədilə və inkişaf etdirilə bilər.

Yarandığı vaxtdan etibarən CASEL sosial-emosional öyrənmənin (SEÖ) təhsilə təsirini göstərən məlumatları araşdırmışdır. Onların məlumatları SEÖ-ni təşkil edən beş əsas sahələri və ya əsas səlahiyyətləri müəyyən edir. CASEL 5 kimi tanınan beş sahə özünüdərketmə, özünüidarəetmə ,sosial şüur, ünsiyyət bacarıqları və məsuliyyətli qərar qəbul etmədir [3, s.7-10].

Özünüdərketmə- özünü dərk etmə insanın öz düşüncələrini, duyğularını və dəyərlərini tanımaq və bunların davranışlara necə təsir etdiyini başa düşmək bacarığıdır. Bu həm də insanın zəif və güclü tərəflərini tanıya bilməsidir. Özünü dərk etmək şagirdlərə duyğularının davranışlarına necə təsir etdiyini görməyə kömək edir. Şagirdlər daha sonra özlərinə inamlarını artıra və özlərini təkmilləşdirə bilərlər.

Özünüidarəetmə - İnsanın öz davranışlarını, duyğularını, düşüncələrini idarə etmək bacarığıdır. Bu sahə stresslə əlaqəli davranışları idarə etmək və stressi tənzimləmək qabiliyyətini əhatə edir. Özünü idarə etmək həm özünü motivasiya etmək , həm də istəklərinə nail olmaq üçün şəxsi və kollektiv məqsədlər qoymaqdır. Özünüidarəetmənin vacib komponentləri özünə intizam, inam və təşkilati bacarıqlarıdır.

Sosial dərketmə (məlumatlılıq) – Sosial şüur başqalarından xəbərdar olmaqdır. Çox vaxt uşaqların daha müxtəlif sosial mühitdə ilk təcrübəsi məktəbdir. Fərdlərin və qrupların prespektivlərini nəzərə almağa öyrənmək, eləcə də onlarla empati qurmağı öyrənmək vacibdir. Bura fərqli mədəniyyətlərdən, mənşələrdən və kontekslərdən olanlar daxildir. Şagirdləri daha çox başqa nöqteyi-nəzərləri görməyə və müxtəlif prespektivlərin arxasındakı emosiyaları və davranışları başa düşə bilməsi sosial şüurun olması deməkdir. Sosial məlumatlılıq şagirdlərə mərhəmət nümayiş etdirməyə fərqli sosial normaları müəyyən etməyə və müxtəlif baxışları nəzərə alaraq münaqişələri necə həll etməyi öyrənməyə kömək edir.

Ünsiyyət bacarıqları- Ünsiyyət bacarıqlareından istifadə etməklə, əməkdaşlıq etmək və lazim olduqda kömək axtarmaqda sağlam münasibətlər qurmaq və saxlamaq qabiliyyətlərinə malik olmaq deməkdir. Şagirdlər problemləri həll etmək və daha yaxşı dinləyici olmaq üçün komandalar şəklində işləmək yolu ilə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Ünsiyyət bacarıqlarnı təkmilləşdirməklə, şagirdlərin konstruktiv komanda işində iştirak etmək, eləcə də müəllimləri ilə məktəbdə hörmətli və müsbət münasibətlər inkişaf etdirmək və

həmyaşıdları ilə ehtimalı daha yüksək olur.

Məsuliyyətli qərar qəbul etmə - Məsuliyyətli qərar qəbul etmək bir çox hallarda konstruktiv və qayğıkeş seçim etmək bacarığına sahib olmaqdır. Şagirdlərin qəbul etdikləri hər bir qərarın mümkün nəticələrini və onların hərəkətlərinin başqaları üçün fayda və nəticələrini nəzərə almaları vacibdir. Yaxşı qərar vermə bacarıqları şagirdlərə açıq fikirli olmağı öyrənməyə və problemin bir neçə həllini müəyyən etməyə kömək edə bilər. Başqa sahələrdə kömək edə biləcək tənqidi düşüncə və analitik bacarıqları təkmilləşdirmək imkanı da var.

CASEL öz proqramlarını iki fərqli nöqteyi-nəzərdən keçirir: "ümumməktəb" və "ümumtəhsil bölgəsi". İntizam siyasəti, strukturları və prosedurları birbaşa uşağın inkişafına və tədqiqatına əsaslanan proqramın həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Bu amillərdən asılı olaraq məktəb rəhbərliyi SEÖ proqramlarını effektiv həyata keçirilməsinin dəstəkləməli, SEÖ dili və sinifdə öyrədilən təcrübələr üçün bir model yaradılmalıdır. Rəhbərlər sosial-emosional öyrənmə təcrübələrinin bütün məktəbdə istifadə olunmasını təmin etməli və işçi heyətinin inkişafı üçün lazımi dəstəyi təmin etməlidir.

Sosial- emosional bacarıqları əldə etmiş şagirdlərin müəllimləri və həmyaşıdları ilə münasibətləri daha sağlam fikirlər və davranışlar üzərində qurulur. Onların daha yaxşı qiymətlərə sahib olmaları, orta məktəbi bitirmələri və işlə təmin olma ehtimalları daha yüksəkdir.

Sosial-emosional öyrənmənin (SEÖ) başqa faydaları var ki ,onları sinif mühitində də görmək mümkündür. Məsələn, komanda işində və liderlikdə təkmilləşmə bacarıqlarının artması, daha az zorakılıq və intizam hadisələrinin baş verməsi, münasibətlərdə və akademik performansda yaxşılaşma, sinif və məktəb mühiti haqqında daha müsbət təsəvvürlər, narahatlıq və davranış problemlərinin azalması hallarını sosial -emosional öyrənmənin faydaları sırasına aid etmək olar.

"Öyrənmə" termini sosial – emosional öyrənmənin güclü və məqsədyönlü cəhətidir[4, s.3-19]. Öyrənmə bütün uşaqlarda sosial və emosional bacarıqların , tətbiq olma, əldə olma , inkişaf etdirilə və təkmilləşdirilə biləcəyini nəzərdə tutur [5, s.103-119].

Sosial –emosional öyrənmə (SEÖ) proqramları sosial-emosional səriştələrə və özünə, başqalarına və məktəbə münasibətə əhəmiyyətli müsbət təsir göstərir . Onlar həmçinin şagirdlərin prososial davranışların artması, davranış və daxili problemlərin azalması şəklində davranış uyğunlaşmasını gücləndirir, akademik fəaliyyəti yaxşılaşdırır.

Sosial-emosional bacarıqlar zamanla öyrədilməli və inkişaf etdirilməlidir . Evdə və sinifdə sosial və emosional öyrənmədən istifadə etməklə uşaqlara bu bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək etməyin bir çox yolu var.

Pedaqoqlar, valideynlər və bütövlükdə cəmiyyətin ortaq fikri olaraq bildirilir ki, gənclər orta məktəbi bitirən zaman onlar əsas akademik bacarıqları inkişaf etdirməli və ən əsası sosial cəhətdən bacarıqlı, müstəqil, məsuliyyətlə hərəkət etməyə hazır və hər tərəfli inkişaf etmiş gənc vətəndaşlara çevrilməlidirlər [6, s. 466-474].

Öyrənməkdə və işləməkdə uğur qazana bilən insan uyğunlaşmağı, dürüst olmağı başqaların hörmət etməyi, insanlarla yaxşı ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Hazırki dövrdə insanlar texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq rəqəmsal öyrənmə üsullarından istifadə edirlər.

Tədqiqatlar göstərdi ki, məktəbdə təhsilin ilk illərindəki akademik bacarıqlar emosiyaları və davranışları tənzimləmək, böyüklər və həmyaşıdları ilə müsbət sosial qarşılıqlı əlaqədə olmaq bacarığı və sonrakı illərdəki akademik bacarıqlar ilə sıx bağlıdır. Bununla yanaşı tədqiqatlar təsdiq edir ki, ciddi idrak problemlərini sosial qarşılıqlı əlaqə ilə birləşdirən və ya şagirdin emosiyalarını alovlandıran sinif təlimatı və akademik fəaliyyətlər daha dərin, uzun müddətli öyrənmə ilə nəticələnir.

Sosial, emosional və koqnitiv bacarıqlar insanın genetik planı ilə əvvəlcədən müəyyən edilmir. Əksinə, genlərimiz təcrübə ilə qarşılıqlı əlaqədə olur ki, bu bacarıqlar ortaya çıxır, inkişaf edir və dəyişir. Zamanla, ilk illərdən başlayaraq uşaqlıq və yeniyetməlik boyu davam edir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, sosial və emosional öyrənmə proqramlarında iştirak edən tələbələr sosial və emosional öyrənmə bacarıqlarında , münasibətində, davranışında və akademik qabiliyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlər göstərib , həmçinin emosional sıxıntı və davranış problemlərini azaldıblar [7, s.405-432].

Sosial, emosional və idrak imkanları əsaslı şəkildə bir-birinə bağlıdır. Onlar inkişaf, təcrübə və istifadə baxımından bir-birindən asılıdır.

SEÖ səriştələrində təcrübəli olan uşaqlar məktəbdə və cəmiyyətdə vacib olan vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün hiss, davranış və düşünməni birləşdirə bilirlər. Həmin uşaqlar öz emosiyalarını bacarıqla tanıyır və idarə edir, böyüklərlə və həmyaşıdları ilə sağlam münasibət qurur, şəxsi və sosial ehtiyacları ödəyir, qarşısına real və müsbət məqsədlər qoyur, məsuliyyətli və etik qərarlar qəbul edir.

Sosial və emosional öyrənmə şagirdlərin şəxsiyyətlərarası, şəxsiyyətdaxili və koqnitiv bacarıqlarını asanlaşdırır və onları müasir dünyada qaçılmaz olaraq qarşılaşacaqları çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə hazırlayır. Tədqiqatların genişlənməsi nəticəsində SEÖ indi bütün ölkədə orta və yuxarı sinif şagirdlərinin sosial, emosional və akademik qabiliyyətlərini yaxşılaşdıra bilən elmi cəhətdən əsaslandırılmış, praktiki metod hesab edilməlidir.

Sosial-emosional bacarıqların inkişafı təcrübə və davranış sahəsindəki problemlərə sistemli inkişaf dəstəyinin mühüm ölçüsünü təmsil edir. Akademik, sosial və emosional öyrənmə üzrə Əməkdaşlıq təşkilatından sosial-emosional öyrənmə konsepsiyası yalnız nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış çərçivə modelini təqdim etmir, həm də empirik işdə sosial-emosional bacarıqların inkişafı üçün yanaşmanın potensialını göstərir. Çoxsaylı fərdi tədqiqatlar və bir sıra metaanalizlər akademik qabiliyyətin, sosial-emosional bacarıqların, prososial davranışın və özünə hörmətin yaxşılaşdırılması, həmçinin aqressiv davranışın azaldılması və kiçik, orta təsirli problemlərin daxililəşdirilməsi baxımından sosial-emosional öyrənmə tədbirlərinin effektivliyini nümayiş etdirdi.

Məktəblərdə sosial-emosional öyrənmənin həyata keçirilməsi üçün strategiyaları məktəbdə bir tərəfdən öyrənmə mühitini tərtib etməklə , digər tərəfdən qeyd olunacaq bacarıqları fərdi şəkildə təşviq etməklə bacarıqların inkişafını dəstəkləyir. Şagirdlərin sosial-emosional səriştələrinin uğurlu təşviqi təhlükəsiz qayğıkeş, əməkdaşlıq və iştirakçı təlim mühitinin dizaynına əsaslanır. Lakin eyni zamanda bu konkret formada tələbələrin müvafiq sosial-emosional səriştələri ilə müəyyən edilir.

Sosial-emosional səriştədə inkişafla bağlı dəyişikliklər, sabitlik haqqında biliklər, məktəbdə SEÖ-nin inkişafa uyğunlaşdırılmış təşviqi üçün vacib şərtdir. Çünki bu, onu optimal şəkildə stimullaşdırmağın yeganə yoludur. Bu o deməkdir ki, müəllimlər müəyyən yaşda olan şagirdlərin necə emosional cəhətdən inkişaf etdiyini və ya necə inkişaf etməli olduqlarını , onların sosial –emosional səriştələr baxımından ən yaxşı necə öyrəndiklərini və bu öyrənmə prosesini ən yaxşı şəkildə necə stimullaşdırmaq, onu sinif ictimaiyyəti və qrup ilə tamamlamaq barədə düşünməlidir.

Sosial-emosional öyrənmə həyatımızın sosial-emosional aspektlərini dərk etmək prosesi kimi ən əhatəli mənada qəbul edilir. Bu prosesi üç mərhələdə izah etmək olar [8, s.233-255]:

- Həyatımızdan sosial və emosional sahələr haqqında məlumatları oxumaq, təhlil etmək və anlamaq ;
- Sosial və emosional sahədən əldə edilən məlumatlar şəxsiyyətlərarası problemlərin həllində istifadə ;
- Həyatımızın sosial və emosional sahəsində yaradıcı öyrənən olmaq.

Sosial-emosional öyrənmə (SEÖ) uşaqların və gənclərin həyati vəzifələrini uğurla yerinə yetirmələri, ehtiyaclarını ödəmələri və cəmiyyətdə məhsuldar , fərdlər olmaları üçün onların hiss və düşüncələrinin inteqrasiya prosesini dəstəkləyir. Bu prosesə əsas bacarıqların əldə edilməsi inkişaf etdirilir. Bu əsas bacarıqlar, emosiyaları idarə etməklə, şəxsi və sosial ehtiyacları qarşılamaqla məsuliyyətli qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Türnüklü, A. (2004). Okullarda Sosyal ve Duygusal Öğrenme. Kuram ve Uygulamada Egitim Yönetimi Dergisi, 10(1), 136-152
2. 2015 CASEL Guide: Effective Social and Emotional Learning Programs—Middle and High School Edition , pp. 9-11
3. CASEL-Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning. (2013). Implementing systemic district and school social and emotional learning. Chicago,L:Author.p.p7-10
4. Weissberg, R. P., Durlak, J. A., Domitrovich, C. E., & Gullotta, T. P. (2015). Social and emotional learning: Past, present, and future. In J. A. Durlak, C. E. Domitrovich, R. P. Weissberg, & T. P. Gullotta (Eds.), Handbook for Social and Emotional Learning(pp.3–19). New York
5. Bernard, M. E. (2006). It's time we teach social-emotional competence as well as we teach academic competence. Reading and Writing Quarterly, 22, 103–119.Greenberg, M. T., Weissberg, R. P., O'Brien, M. U., Zins, J. E., Fredericks, L., Resnik, H., & Elias, M. J. (2003). Enhancing school-based prevention and youth development through coordinated social, emotional, and academic learning. American Psychologist, 58, 466–474
6. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. Child Development, 82, 405-432
7. Zins, J. E., ve Elias, M. J. (2007). Social and emotional learning: Promoting the development of all students. Journal of Educational & Psychological Consultation, 17(2-3), 233-255.

SOSİAL-EMOSİONAL ÖYRƏNMƏ CASEL MODELİ

Əhmədova Eminə

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi Casel modelinin təhsil müəssisələrində və daha geniş ictimaiyyətdə olan sosial-emosional təsirlərinə nəzər salmaqdır. Araşdırmalar sübut edir ki, sosial-emosional öyrənmə bacarıqları yaş qrupundan asılı olmayaraq bütün insanlara asanlıqla öyrədilə bilən bacarıqlardır.

МОДЕЛЬ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ КАСЕЛЯ

Ахмедова Эмина

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу модели Каселя, являющейся основой программ социально эмоционального обучения в образовательных учреждениях и в сообществе в целомболее. Исследования доказывают, что навыки социально-эмоционального обучения — это навыки, которым можно научить всех людей, независимо от возрастной группы.

CASEL'S MODEL OF SOCİAL-EMOTİONAL LEARNİNG

Ahmadova Emina

SUMMARY

The aim of this article is to investigate he social-emotional implications of Casel's model in educational institutions and the wider community. The research has proved that social-emotional learning skills are skills that can be effectively taught to all people, regardless of age group.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОСУЖДЕННЫХ МУЖЧИН ЗРЕЛОГО ВОЗРАСТА

Научный руководитель Рена Кадырова
Кяримли Кярим Ильяс
магистрант II-ого курса
karimlikarim029@gmail.com

Ключевые слова**:** осужденные мужчины, зрелый возраст, социальный статус, социальная адаптация.
Açar sözlər**:** məhkum kişilər, yetkin yaş, sosial status, sosial uyğunlaşma.
Key words**:** convicted men, adulthood, social status, social adaptation.

Сегодня в Азербайджане устойчиво отмечается тенденция снижения уровня преступности, однако процент мужчин, которые находятся в заключении, в местах лишения свободы традиционно растет, также можно обратить внимание на то, что чаще среди них встречаются мужчины зрелого возраста.

Период пребывания в тюрьме большинство заключенных переживают тяжело, часто у них наблюдаются заметные эмоциональные расстройства, которые отрицательно сказываются на адаптации в местах заключения. Также у некоторых из них наблюдаются признаки тяжелой или умеренной депрессии из-за новых правил и требований. Данная реакция у некоторых заключенных не сразу проходит, поскольку правила тюремного существования оказывают сильное психологическое воздействие на человека и меняют его.

В связи с данными фактами у осужденных проходит перестройка социальных функций, ролей, в частности, у некоторых меняется семейное положение (развод).

Установлено, что в зрелом возрасте после попадания в исправительные учреждения у осужденных возможно суицидальное и аутоагрессивное поведение, которое могут спровоцировать следующие факторы:

– вынужденные ограничения, необходимость строго соблюдать режимные моменты новой окружающей действительности;

– отсутствие родственников, привычного окружения, в котором протекала обычная жизнь;

– порицание совести, чувство вины и стыд, упреки себя;

– деструкция семейных отношений, вызванная именно совершенным преступлением;

– нахождение в среде, где осужденного окружают в основном преступники;

– невозможность продолжать регулярные половые отношения с противоположным полом;

– дискриминации, ограничения, ущемления и притеснения.

Цель – изучение личностных характеристик осужденных мужчин зрелого возраста с разным количеством раз осуждений.

Выборка. Исследование проведено на базе Лечебно-исправительного учреждения города Баку. В исследовании приняли участие 20 осужденных, из них 52% заключенных имеют от 1 до 3 раз осуждений и 48% – от 4 до 11 раз осуждений.

Методы и методики. Методика «Диагностика личностной агрессивности и конфликтности» (Е.П. Ильин и П.А. Ковалев) и опросник «Опросник суицидального риска» (А.Г. Шмелева) в модификации Т.Н. Разуваевой. Анализ средних значений, корреляционный анализ Спирмена.

Результаты. Наибольшее значение для осужденных мужчин зрелого возраста,

имевших от 1 до 3 осуждений, получено по шкале «Неуступчивость» (28,81), а наименьшее значение получено по шкалам «Подозрительность» (21,72) и «Максимализм» (21,33), что характеризует эту группу как склонных категорично отстаивать собственною точку зрения и интересы, не считаясь с мнением окружающих и не приходя к компромиссу. Поэтому осужденные мужчины зрелого возраста с количеством осуждений от 1 до 3 раз сомневаются в искренности и честности намерений большинства людей, обладают высоким уровнем инфантильного максимализма ценностных установок. Аффективно фиксированы на неудачах.

В группе осужденных мужчин зрелого возраста, имевших от 4 до 11 осуждений, наибольшие значения получены по шкалам «Максимализм» (30,39) и «Подозрительность» (29,93), а наименьшее по шкале «Неуступчивость» (21,6). Таким образом, они характеризуются недоверием и осторожностью по отношению к людям, категоричностью в суждениях и убежденностью, что другие люди планируют приносить им только вред.

Для изучения взаимосвязей параметров суицидального риска осужденных мужчин зрелого возраста, имевших от 1 до 3 осуждений, применен корреляционный анализ Спирмена, в результате получены следующие корреляционные взаимосвязи.

Получена положительная корреляции «Вспыльчивости» с «Подозрительностью» ($r = 0{,}6$, при $p \leq 0{,}01$) и «Аффективностью» ($r = 0{,}61$, при $p \leq 0{,}01$). Вспыльчивость у осужденных мужчин зрелого возраста возникает из-за недоверия и осторожности по отношению к людям, а также из-за доминирования эмоций над разумом при оценке ситуации.

Шкала «Неуступчивость» положительно взаимосвязана с «Нетерпимостью к мнению других» ($r = 0{,}46$, при $p \leq 0{,}01$), «Несостоятельностью» ($r = 0{,}37$, при $p \leq 0{,}05$). Неуступчивость у осужденных мужчин зрелого возраста проявляется в игнорировании чужого мнения. Осужденные не считаются с советами и возражениями близких. Принимают решения только самостоятельно, чувствуют себя ущемленными, если мнение другого оказывается более правильным.

Шкала «Подозрительность» положительно взаимосвязана с «Вспыльчивостью» ($r = 0{,}6$, при $p \leq 0{,}01$) и «Аффективностью» ($r = 0{,}4$, при $p \leq 0{,}03$). Подозрительность у осужденных связана с готовностью к проявлению негативных чувств и снижению контроля за собственными эмоциональными реакциями.

Шкала «Демонстративность» положительно взаимосвязана с «Аффективностью» ($r = 0{,}66$, при $p \leq 0{,}01$), «Несостоятельностью» ($r = 0{,}38$, при $p \leq 0{,}04$) и «Максимализмом» ($r = 0{,}4$, при $p \leq 0{,}03$). Демонстративность у осужденных проявляется в доминировании эмоций над разумом, является результатом их внутренней несостоятельности и максимализма в поведении и суждениях.

Шкала «Несостоятельность» положительно коррелирует с «Неуступчивостью» ($r = 0{,}37$, при $p \leq 0{,}05$), «Нетерпимостью к мнению других» ($r = 0{,}67$, при $p \leq 0{,}01$), «Демонстративностью» ($r = 0{,}38$, при $p \leq 0{,}04$), «Аффективностью» ($r=0{,}55$, $p \leq 0{,}01$). Несостоятельность у осужденных является следствием неуступчивости, категоричности в суждениях, склонности игнорировать мнение других людей, преобладания эмоций над разумом и демонстративности в поведении.

Шкала «Максимализм» положительно взаимосвязана с «Демонстративностью» ($r = 0{,}4$, при $p \leq 0{,}03$). Максимализм у осужденных мужчин зрелого возраста проявляется с целью добиться сочувствия и понимания.

Для изучения взаимосвязей параметров суицидального риска осужденных мужчин зрелого возраста, имеющих от 4 до 11 осуждений, применен корреляционный анализ Спирмена.

Шкала «Вспыльчивость» положительно взаимосвязана с «Неуступчивостью» (r =

0,58, при p≤0,01), «Нетерпимостью к мнению других» (r = 0,41, при p ≤ 0,04), «Подозрительностью» (r = 0,39, при p ≤ 0,05). Вспыльчивость у осужденных мужчин зрелого возраста связана с нетерпимостью, категоричностью по отношению к мнению окружающих, неуступчивостью, подозрительностью к другим.

Шкала «Неуступчивость» положительно взаимосвязана с «Вспыльчивостью» (r = 0,58, при p ≤ 0,01), «Нетерпимостью к мнению других» (r = 0,74, при p ≤ 0,01), «Подозрительностью» (r = 0,5, при p ≤ 0,01). Неуступчивость у осужденных мужчин зрелого возраста проявляется через готовность к проявлению негативных эмоций, вспыльчивость, игнорирование мнения других, подозрительность.

Шкала «Нетерпимость к мнению других» положительно взаимосвязана с «Вспыльчивостью» (r = 0,41, при p ≤ 0,04), «Неуступчивостью» (r = 0,74, при p ≤ 0,01), «Подозрительностью» (r = 0,69, при p ≤ 0,01), «Несостоятельностью» (r = 0,43, при p ≤ 0,03). Осужденные мужчины зрелого возраста готовы в любой момент к проявлению негативных эмоций, они вспыльчивы, грубы, категоричны, в то же время они ощущают собственную несостоятельность и ущербность.

Шкала «Подозрительность» положительно взаимосвязана с «Вспыльчивостью» (r = 0,39, при p ≤ 0,05), «Неуступчивостью» (r = 0,5, при p ≤ 0,01), «Нетерпимостью к мнению других» (r = 0,69, при p ≤ 0,01), «Демонстративностью» (r = 0,59, при p ≤ 0,01), «Несостоятельностью» (r = 0,67, при p ≤ 0,01). Подозрительность у осужденных мужчин зрелого возраста связана с готовностью к проявлению негативных эмоций, с низким контролем над поведением и эмоциями, с категоричностью и неуступчивостью, нетерпимостью к мнению других.

Шкала «Демонстративность» положительно взаимосвязана с «Подозрительностью» (r = 0,59, при p ≤ 0,01), «Аффективностью» (r = 0,6, при p ≤ 0,01), «Несостоятельностью» (r = 0,67, при p ≤ 0,01). Демонстративность у осужденных мужчин зрелого возраста связана с подозрительностью, негативными эмоциональными переживаниями из-за собственной несостоятельности, эмоциональными вспышками, гневом и раздражением в адрес других людей.

Шкала «Несостоятельность» положительно взаимосвязана с «Нетерпимостью к мнению других» (r = 0,43, при p ≤ 0,03), «Подозрительностью» (r = 0,67, при p ≤ 0,01), «Демонстративностью» (r = 0,67, при p ≤ 0,01). Несостоятельность у осужденных мужчин зрелого возраста проявляется через игнорирование мнения других людей, демонстративность, нетерпимость к другим.

Условия жизни в местах заключения свободы для мужчин часто являются экстремальными с психологических и социально-психологических позиций: строгое соблюдение правил, групповая изоляция при выраженном одиночестве, с возможной угрозой для жизни.

С увеличением периода пребывания в исправительной колонии у осужденных мужчин усиливается напряженность и учащаются конфликты, проявляется враждебность к окружающим, увеличивается количество отвергнутых ими людей (ненужность обществу), поэтому переживаемые конфликты зачастую могут приводить к суицидальным попыткам.

Таким образом, появление факторов суицидального риска у осужденных мужчин зрелого возраста является тревожным сигналом, индикатором физического и психологического нездоровья осужденных мужчин зрелого возраста, которые нуждается в профессиональной помощи психолога.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кузнецов В.Е. Истоки междисциплинарного подхода в отечественной суицидологии // Комплексные исследования в суицидологи: тр. Моск. НИИ психиатрии. М., 1986. С. 84–93.
2. Обросов И. Ф. Расстройства личности у осужденных в местах лишения свободы (клинико-динамический и медико-социальный аспекты) : автореф. дис. ... д-ра мед. наук. М., 2004. 43 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОСУЖДЕННЫХ МУЖЧИН ЗРЕЛОГО ВОЗРАСТА

Кяримли Кярим

АННОТАЦИЯ

В статье представлено эмпирическое исследование по изучению личностных особенностей осужденных мужчин зрелого возраста. Материал статьи содержит описание возрастных особенностей осужденных мужчин зрелого возраста, показано, как меняются личностные характеристики мужчин, находящихся в местах заключения. Было сделан анализ психологических характеристик заключенных при помощи корреляционного анализа, на основании биографического метода и метода психологического тестирования, который выявил устойчивые взаимосвязи у осужденных мужчин зрелого возраста в зависимости от количества раз осуждений в местах заключения, лишения свободы. Составлен психологический портрет осужденных мужчин, которые имели количество осуждений от 1 до 3 раз и от 4 до 11 раз.

YETKİN YAŞDA OLAN KİŞİ MƏHKUMLARIN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kərimli Kərim

XÜLASƏ

Məqalədə yetkinlik yaşına çatmış məhkum kişilərin şəxsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üzrə empirik tədqiqat təqdim olunur. Məqalənin materialında yetkinlik yaşına çatmış məhkum kişilərin yaş xüsusiyyətlərinin təsviri, həbs yerlərində kişilərin şəxsi xüsusiyyətlərinin necə dəyişdiyi göstərilir. Korrelyasiya təhlilindən istifadə etməklə məhkumların psixoloji xüsusiyyətlərinin bioqrafik metod və psixoloji test üsulu əsasında təhlili aparılıb ki, bu da yetkinlik yaşına çatmış məhkumlar arasında onların cəzaçəkmə yerlərində neçə dəfə məhkum olunmalarından asılı olaraq sabit münasibətlərin olduğunu üzə çıxarıb. 1-3 və 4-11 arası məhkum olunmuş kişi məhkumların psixoloji portreti tərtib edilmişdir.

PYSCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CONVENTED MEN OF MATURE AGE

Karimli Karim

SUMMARY

The article presents an empirical study of the personal characteristics of convicted men of adulthood. The article contains a description of the age characteristics of convicted men of Mature age, shows how to change the personal characteristics of men in prison. The author analyzes the psychological characteristics of prisoners with the help of correlation analysis on the basis of biographical method and the method of psychological testing, which revealed stable relationships in convicted men of adulthood, depending on the number of terms of detention, imprisonment. A psychological portrait of convicted men who had the number of convictions from 1 to 3 times and from 4 to 11 times.

БЕСПЛОДИЕ: ПРИЧИНЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Аскерова Ирада Сарван кызы,
магистрант, II курса БГУ
irada.askerova0407@gmail.com

Ключевые слова: бесплодие, причины бесплодия, факторы бесплодия, психологическое состояние, социально-гигиеническое, медико-биологическое, вспомогательные репродуктивные технологии (ВРТ).
Açar sözlər: sonsuzluq, sonsuzluğun səbəbləri, psixoloji vəziyyət, sonsuzluq faktorları, sosial-gigiyenik, biotibbi, köməkçi reproduktiv texnologiyalar (KRT).
Key words: infertility, causes of infertility, psychological condition, infertility factors, socio-hygienic, biomedical, assisted reproductive technologies (ART).

Само понятие бесплодие, считается, как болезнь, возникающая в репродуктивной системе, как у женщин, так и у мужчин. Понятие рассматривается, как невозможность достижения беременности, даже после незащищённых, регулярных половых актов, в течение более 13 месяцев [5].

В современное время бесплодие оказывает своё влияние на многие, миллионы семей по всему миру. По современным подсчётам было установлено, что более 49 миллионов пар, а также более 187 миллионов людей страдают бесплодием [2].

Проводятся большое количество подсчетов и исследований в области медицины связанные с бесплодием. А также один из таких исследований проводились в Азербайджане. По данным экспертов, на основе многих исследований, было установлено, что в последние годы, средний показатель бесплодных семей, в Азербайджане составляет 15% [9].

В момент, когда человек узнаёт о том, что не может иметь детей, он переносить различные эмоциональные переживания. Это также влияет на психологическое состояние человека.

Первая реакция, которую подаёт человек – это шоковое состояние. У человека рассматривается шок, недоверие, так как рушатся все планы построенные ими. Это шоковое состояние является также защитной реакцией.

Вторая форма проявления реакции на бесплодие – это отрицание. На этом этапе, как мужчина, так и женщина отрицает бесплодие, который был выявлен у них.

Следующая форма проявления реакции является – вина. Человек начинает обвинять себя, в том, что не может иметь ребёнка, а так же в том, что в связи с его состоянием и лишает возможности стать родителем свою половинку.

Еще распространена такая реакция, как обращаться к религии. Они начинают молиться, посещать священные места, обращаться к экстрасенсам, вместо того, чтобы обращаться к психологам, психотерапевтам, в крайнем случае врачам.

Следующая реакция – это злость. Эти люди бывают агрессивными, злятся на всех, что не могут изменить ситуацию. Завидуют семьям, которые имеют детей, ненавидят беременных.

Все переживания, которые переносит в основном женщина, в связи с бесплодием, может привести к депрессивному состоянию у неё. Некоторые женщины погружаются в себя, отстраняются от семьи, близких, некоторые агрессивно реагируют на всё вокруг, нарушается вся психика [11].

В связи с тем, что состояние бесплодия приводит к возникновению таких психологических нарушений, как у женщин, так и у мужчин, в современное время были разработаны, как психологические методы, так и медицинские методы преодоления это-

го депрессивного состояния, так же и самого бесплодия.

Если рассмотреть причины возникновения бесплодия у женщины, то было установлено, что наиболее распространённым являются: социально-гигиенические и медико-биологические факторы.

К социально-гигиеническим факторам относятся: употребление вредных веществ, как табак, сигареты, уровень образования, профессиональный контакт, половая жизнь и другие. К медико-биологическим факторам же относятся: заболевания связанные с женскими органами, аборт первого ребёнка, частые аборты, травмы на женские внутренние органы и другие. И таким образом было установлено, что на бесплодие женщины оказывают влияния, как биологические факторы, так и социальные. И по этим показателям устанавливается, что все процессы, связанные со здоровьем людей привлекают внимание, как медицинских наук, так и общественных, социальных [7].

А к факторам, оказывающие влияния на бесплодие у мужчин, относятся антиспермальные антитела, которые тесно связаны с иммунной системой человека. Помимо этого, на иммунную систему может воздействовать различные травмы, воспаления и т.д. [3].

Существует ряд методов, как с психологической, так и с медицинской точки зрения, для устранения бесплодия или стрессового состояния, которое было вызвано бесплодием.

До того, как приступать к медицинским вмешательствам для устранения бесплодия, необходимо обеспечивать психологическое здоровье, как у мужчин, так и у женщин. В связи с этим могут использоваться различные методы, проводится тренинги, для решения проблемы бесплодия с психологической точки зрения.

В свою очередь необходимо обеспечить психологическую готовность и поддержку между партнёрами. В случае, когда партнёры искренно поддерживают, понимают друг друга, этот кризисный период, который рассматривается у них на тот период, он устраняется с малым воздействием на психику.

К социальной поддержке в основном относится, взаимопонимание, поддержка, проявляемая со стороны родственников, друзей, рабочего коллектива, близких людей. Социальная поддержка также включает в себя информационную, материальную, психологическую помощь [8].

К психологической поддержке, относится в основном помощь с эмоциональной точки зрения. Это состояние, когда человек чувствует проявление сочувствия со стороны близких людей, понимание его состояния, создание условия для сохранения и поддерживания спокойствия [6].

Было установлено, что в случае, когда психологической помощью не может устранить стрессовое состояние, пары обращаются к разным вспомогательным методам, и в основном к экстракорпоральному методу (ЭКО) [4].

Существуют несколько методов, на основе которого устраняют бесплодие с медицинской точки зрения – это являются вспомогательные технологии.

Вспомогательные репродуктивные технологии – это определённые методы, где часть процесса осуществляется вне организма матери [10]. К этим методам относятся:

1. ВМИ – внутриматочная инсеминация. В этом методе рассматривается введение готовой спермы, при помощи катетера, в маточную полость женщины. К этому методу обращаются в том случае, когда рассматриваются проблемы в сперме (она недостаточно активна), проблемы в канале матки, когда сперматозоиды не могут переходить этот путь.

2. ЭКО – экстракорпоральное оплодотворение (искусственное). Это такой метод, в

котором зачатие происходит в определённой лабораторной посуде. При этом извлекают ооциты и помещают его в пробирку и туда же перемещают уже готовую сперму. Спустя определённый промежуток времени оценивается состояние будущих эмбрионов, и начинают процесс культивирования. Наиболее удачные среди эмбрионов выбирают и помещают в матку.

3. ИЦИС – инстрацитоплазматическая инъекция спермы (ICSI). Одним из методов, которые сходны с ЭКО является, инстрацитоплазматическая инъекция спермы ИЦИС. Отличительными особенностями этого метода является то, что яйцеклетка оплодотворяется вручную. Отбирают специальные, активные, наиболее пригодные сперматозоиды, собирают его с микроиглу, а затем эту иглу прокалывают в яйцеклетку и вводят в неё материал. Дальнейший процесс схож с процессом искусственного оплодотворения.

4. Использовать донорский материал. Пары, у которых есть вероятность передавать потомку генетические заболевания, не имеют хороший генетический материал, обращаются к искусственному оплодотворению для увеличения вероятности получения здорового потомка.

5. Суррогатное материнство. Это метод вспомогательного репродуктивного оплодотворения, которому обращаются в том случае, когда все вышеперечисленные методы либо не подошли, либо не получили результат [1].

Бесплодие – это один из глобальных проблем в современное время. Существуют множество факторов, оказывающие влияние на бесплодие. Один из факторов является, возрастной фактор у женщины, свыше 40 лет вероятность забеременеть у женщин снижается. Поэтому врачи советуют, как можно раньше начать лечение, чтобы увеличить вероятность беременности.

Выводы. В современное время подсчитывается большое количество пар, которые страдают бесплодием связанные либо с проблемами, выявленными у женщины, либо у мужчины. Но, не смотря на это, современная наука и технология дошла до такого уровня, что нашли ряды методов, на основе которого могут решить эту проблему. В таком случае нельзя это откладывать, надо обращаться к специалистам, проходить обследования и узнать причину. Чем с ранних периодов будет поставлен диагноз и начнётся лечение, тем увеличивается вероятность зачатия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анохин Л.В., Коновалов О.Е. «Медико-социальные последствия бесплодия», 1994 стр. 21-22.
2. Боерма Т., « Национальные, региональные и глобальные тенденции распространенности бесплодия» с 1990 г.
3. Вивас А.Г., Лозано Х.Дж. «Иммуно-тестикулярная регуляция и цитокины», 2007, с. 457
4. Гамидов С.И., Иремашвили В.В., «Терапия нарушения фертильности у мужчин» / Эффективная фармакотерапия в урологии» - 2009, стр. 26-30.
5. Женева, «Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ). Международная классификация болезней (МКБ-11), 2018 г.
6. Каперезик А., «Социальная поддержка в учреждениях паллиативной помощи», Лодзки, Лодзь, 2006.
7. Кулаков В.И. «Бесплодный брак» / Современные подходы к диагностике и лечению, 2005 стр. 616
8. Филипяк Г., «Функция социальной поддержки в семье» Познань, 2010 г.
9. https://ru.echo.az/?p=10703#:~:text=%D0%

10. https://mdclinics.com.ua/uslugi/lechenie-besplodiya/.
11.https://www.ivf39.ru/vse-uslugi/vsjo-o-besplodii/psikhologicheskoe-besplodie.html

БЕСПЛОДИЕ: ПРИЧИНЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Аскерова Ирада

АННОТАЦИЯ

В данной статье нами были рассмотрены работы и подсчёты разных исследователей в сфере бесплодия. Выдвинуты численные статистические данные о количестве людей страдающие бесплодием. Рассматриваются различные факторы, которые оказывают влияния на бесплодия, как у женщин, так и у мужчин. А так же рассматриваются несколько методов, которые используются в современное время, с целью устранения бесплодия у пар.

SONSUZLUQ: SƏBƏBLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

Əsgərova İradə

XÜLASƏ

Bu məqalədə sonsuzluq sahəsində müxtəlif tədqiqatçıların işlərini və hesablamalarını nəzərdən keçirdik. Sonsuzluqdan əziyyət çəkənlərin sayı ilə bağlı rəqəmsal statistik məlumatlarda qeyd olunub. Həm qadınlarda, həm də kişilərdə sonsuzluğa təsir edən müxtəlif amillər haqqında yazılır. Və məqalədə müasir dövrdə cütlüklərdə sonsuzluğu aradan qaldırmaq üçün istifadə olunan bir neçə üsulları nəzərdən keçirilir.

INFERTILITY: CAUSES AND SOLUTIONS

Asgerova İrada

SUMMARY

In this article, we reviewed the work and calculations of various researchers in the field of infertility. Numerical statistics have been put forward on the number of people suffering from infertility. Various factors that affect infertility in both women and men are considered. And also considers several methods that are used in modern times, in order to eliminate infertility in couples.

XƏRÇƏNG XƏSTƏLİYİNDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN XƏSTƏLƏRDƏ RAST GƏLİNƏN PSİXO-SOSİAL PROBLEMLƏRİN TƏDQİQİ

Gözəlova Səma
BDU-nun II kurs magistrantı
semagozelova832@gmail.com

Açar sözlər: Xərçəng, xərçəng xəstəsi, psixo-sosial problemlər, keyfiyyətli tədqiqat və s.
Ключевые слова: рак, онкологический больной, психосоциальные проблемы, качественные исследования и др.
Keywords: Cancer, cancer patient, psycho-social problems, qualitative research, etc.

Dövrümüzün ən mürəkkəb xəstəliklərindən biri olan və dünyanın bir çox ölkəsində yayılma tezliyi sürətlə artan xərçəng bu gün insan sağlamlığını təhdid edən ən mühüm xəstəliklərdən biri ola bilər [8]. Fiziki çətinliklərlə yanaşı, xərçəng xəstələrin sosial həyatında və xəstələrdə ciddi psixoloji problemlər yarada bilər və bu, xəstəliyin gedişinə və müalicəyə reaksiyaya mənfi təsir göstərə bilər [4]. Xərçəng diaqnozu qoyulmuş fərdlərin koqnitiv, psixoloji, emosional və sosial sahələrinə və xəstənin özünə inamında, bədənini qavrayışında, həyat keyfiyyətində, həyatının fəaliyyətində, cinsi həyatında, şəxsi və sosial sahələrində böyük təsir göstərə bilər [1].

Bu, xəstələri diaqnoz qoyulandan bəri hər mərhələdə fərqli psixi depressiyalara sürükləyə, onların həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə və gələcək planlarını təhdid edə bilər [2]. Zamanla yaşadığı psixo-sosial problemləri həll etmək üçün istifadə etdiyi mübarizə mexanizmlərinin qeyri-kafi olduğunu, həmçinin diaqnozun ilk qoyulduğu, yeni müalicəyə başlandığı və residiv olduğu dövrləri dərk edə bilər [6; 7]. Nəticədə, gücsüzlük, qorxu, narahatlıq və çarəsizlik kimi hisslər yaşaya bilərlər [10]. Bu səbəbdən xərçəng xəstələrinin yaşadığı psixososial problemlərin həlli xərçəng müalicəsində təsirli olması və xəstələrin müalicəyə uyğunlaşması baxımından əhəmiyyətli ola bilər. Bu araşdırmada xərçəng xəstələrinin yaşadığı psixo-sosial problemlərin təsviri məqsəd qoyulmuşdur.

Tədqiqatın tədqiqat qrupunun müəyyən edilməsində məqsədyönlü seçmə üsullarından biri olan asan əldə edilə bilən hal seçmə üsulundan istifadə edilmişdir. Bu çərçivədə, 5-i qadın və 5-i kişi olmaqla 10 xərçəng xəstəsi ilə asanlıqla əldə edilə bilən nümunə nümunəsinə uyğun olaraq müsahibə aparıldı. Müsahibələr könüllülük prinsipi nəzərə alınmaqla iştirakçıların üstünlük verdiyi mühitlərdə üzbəüz aparılmışdır. Tədqiqatda iştirak edən xəstələrin demoqrafik xüsusiyyətləri Cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1. İştirakçıların Demoqrafik Xüsusiyyətləri

	Yaş	Cinsiyet	Ailə vəziyyəti	Təhsil səviyyəsi	Gördüyü tibbi müalicə
Iştirakçı 1	27	Kişi	Subay	Universitet	Kimyaterapi
Iştirakçı 2	63	Kişi	Evli	İbtidai məktəb	Kimyaterapi ve Radyoterapi
Iştirakçı 3	74	Kişi	Evli	İbtidai məktəb	Kimyaterapi
Iştirakçı 4	45	Kişi	Evli	Orta məktəb	Kimyaterapi
Iştirakçı 5	58	Kişi	Evli	Orta məktəb	Kimyaterapi
Iştirakçı 6	62	Qadın	Evli	İbtidai məktəb	Cərrahi müdaxilə
Iştirakçı 7	40	Qadın	Evli	Tam orta məktəb	Cərrahi müdaxilə
Iştirakçı 8	39	Qadın	Evli	Universitet	Cərrahi müdaxilə
Iştirakçı 9	80	Qadın	Dul	İbtidai məktəb	Radyoterapi
Iştirakçı 10	45	Qadın	Evli	Tam orta məktəb	Kimyaterapi

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, tədqiqat qrupunda olan xərçəng xəstələrinin 5-i qadın, 5-i isə kişidir və onların yaşları 27-80 arasında dəyişir. Xəstələrdən 2-si universitet, 4-ü ibtidai məktəb, 2-si orta təhsil məktəb, 2-si isə tam orta məktəb məzunudur. Onlardan 8-i evlidir, 1-i subay, 1-i isə boşanıb. Aldıqları tibbi müalicələr araşdırıldığında, kimyaterapiya alanlar çoxluq təşkil edirdi və xəstələrin bir qismi həm kimyaterapiya, həm radioterapiya, həm də cərrahi müdaxiləyə məruz qalıb.

Tədqiqatda məlumat toplama vasitəsi kimi yarı strukturlaşdırılmış müsahibə formasından istifadə edilmişdir [11]. Tədqiqatın məlumatları 2022-ci ilin sentyabr ayında Milli Onkologiya Mərkəzində aparıldı və məlumatları toplamaq üçün tədqiqatçı tərəfindən hazırlanan yarı strukturlaşdırılmış müsahibə formasından istifadə edərək, on xərçəng xəstəsi ilə görüş zamanı üz-üzə aparıldı. Toplanmış məlumatların təhlilində məzmun təhlili metodundan istifadə edilmişdir. Məzmun təhlilinin əsas məqsədi müəyyən anlayışlar və mövzular çərçivəsində oxşar məlumatları toplamaq və onları oxucunun anlaya biləcəyi şəkildə şərh etməkdir [11]. Bu araşdırmada hər bir müsahibə formasındakı suallar əsasında məlumatlar təhlil edilmişdir. Məlumatların təhlili nəticəsində ortaya çıxan kateqoriyalar və alt mövzular Cədvəl 2-də təqdim olunur.

Cədvəl 2. Məlumatların Təhlili Nəticəsində Kateqoriyalar və Alt Mövzular

1. Diaqnoz mərhələsində xəstələrin yaşadığı sosial problemlər haqqında rəylər 1.1 Təsirlənmə problemi 1.2 Gündəlik vərdişlərin dəyişdirilməsi problemi
2. Müalicə mərhələsində xəstələrin yaşadığı sosial problemlər haqqında rəylər 2.1. Başqalarından asılı olmaq 2.2. Peşəkar həyatda performansın azalması 2.3. Ailədə vəzifələrin yerinə yetirilməməsi 2.4. İctimai münasibətlərin məhdudlaşdırılması
3. Diaqnoz zamanı xəstələrin yaşadığı psixoloji problemlər haqqında rəylər 3.1. Şoka düşmək 3.2. İnamsızlıq 3.3. Xəstəliyə məhəl qoymamaq 3.4. Üsyan etmə 3.5. Narahatlıq
4. Müalicə mərhələsində xəstələrin yaşadığı psixoloji problemlərə dair rəylər 4.1. Qəzəb 4.2. Xarici görünüşlə bağlı problemlər 4.3. Ümidsizlik 4.4. Yuxusuzluq

Diaqnoz zamanı xəstələrin yaşadıqları sosial problemlər haqqında rəylər. Bu alt məqsədə uyğun olaraq, müsahibə formasındakı sual “Xəstəliyinizə diaqnoz qoyularkən hansı sosial problemlərlə qarşılaşırsınız?”. Alınan cavabların təhlilində “təsirlənmə” və “gündəlik vərdişlərin dəyişdirilməsi” alt mövzular kimi müəyyən edilib. Bu alt mövzulara uyğun olaraq bəzi iştirakçıların fikirləri daxil edilmişdir:

Ağciyər xərçəngi diaqnozu qoyulan İ2 (iştirakçı 2) diaqnoz zamanı yaşadığı sosial problemləri belə izah edir: “Diaqnozu alanda hamı nə deyəcək? düşündüm. Ona görə də əvvəllər xəstəliyimdən həyat yoldaşım və uşaqlarımdan başqa heç kimin xəbəri yox idi.

Amma yaşadığımız yerdə bunu çox cüzi şəkildə eşitdilər. Çayxanaya gedəndə heç kim mənə heç nə demədi, soruşmadılar, amma hiss etdim ki, mənə başqa cür baxırlar".

Döş xərçəngi diaqnozu qoyulan digər iştirakçı İ8, "Diaqnozu alanda ətrafımdakı insanlar nə deyəcəklər? Mən fikirləşmişəm. Bura çox kiçik bir yerdir və xroniki xəstəliyiniz olanda insanlar sizə fərqli baxırlar. Mən də narahat idim ki, gündəlik vərdişlərimi dəyişməli olacağam. Çünki insanın öyrəşdiyi bir şeyi dəyişməsi çox çətindir.

Döş xərçəngi diaqnozu qoyulan digər iştirakçı İ7 isə diaqnoz zamanı yaşadığı sosial problemləri belə ifadə edib: "Mənə diaqnoz qoyanda ilk ağlıma gələn, xəstəliyim səbəbiylə mənə fərqli baxacaqları oldu. Ekoloji həyatımız çox fərqlidir. Ürək xəstəliyiniz varsa, yaxşıdır, amma xərçənginiz varsa, fərqli baxılacaq. Sənə elə baxırlar ki, sanki dərhal öləcəksən".

Dəri xərçəngi diaqnozu qoyulan İ4 diaqnoz zamanı yaşadığı sosial problemlərdən belə danışıb: "Xərçəng xəstəsi olduğumu biləndə şoka düşdüm. Mən donub qalmışdım. Bir müddət reaksiya vermədim. Sonra ağlamağa başladım. Mən həmişə beynimdə insanların nə deyəcəyini düşünürdüm. Çünki insanlar xərçəng xəstələrinə çox fərqli baxırlar, sanki yazıq...

Müalicə zamanı xəstələrin yaşadıqları sosial problemlər haqqında rəylər. Bu alt məqsədə uyğun olaraq müsahibə formasında "Xəstəliyinizlə müalicə zamanı hansı sosial problemlər yaşayırsınız?" sualı verilir. Alınan cavabların təhlilində "başqalarından asılılıq", "peşəkar həyatda performansın aşağı düşməsi", "ailədəki vəzifələri yerinə yetirə bilməmək" və "sosial münasibətlərin daralması" alt mövzular kimi müəyyən edilmiş və vurğulanan fikirlər vurğulanmışdır. bu alt-mövzular üzrə iştirakçılar aşağıda verilmişdir:

"İ2: Kimyaterapiya almadan əvvəl məni Adanaya göndərdilər, radioterapiya üçün xəstəxanaya gələndə çox yaxşı idim. Sonradan ağrılarım artdı və həkimim dedi ki, təcili kimyaterapiyaya başlamalıyam, ona görə də kimyaterapiyaya başladım. Kimyaterapiyaya başladıqdan sonra özümü çox yorğun hiss edirdim və çox sevdiyim bağımda işə gedə bilmirdim. Həyat yoldaşım və evdəki kiçik qızım bütün işləri özləri görməyə çalışırdılar ki, bu da özümü qeyri-adekvat hiss edirdi. Baxmaya ehtiyacı olmaq insan üçün çox çətin vəziyyətdir".

Döş xərçəngi diaqnozu qoyulan İ6, "Kimyaterapiya aldığım müddətdə həm öz sağlamlığım, həm də bədənimdəki dəyişikliklərə görə evdən çölə çıxmaq istəmirdim. Kimyaterapiyanın əks təsirindən bütün bədənim uyuşmuş, saçlarım tökülmüş, kökəlmişdim. Evdə heç bir işlə məşğul ola bilmədim. Ailəmə qarşı öhdəliyimi yerinə yetirə bilmədim, bu məni çox üzdü. Kimyaterapiya bitdikdən sonra radioterapiyaya başladıq, bu uzun bir proses idi. Allaha şükür indi sağaldım".

İ1: "Kimyaterapiya aldığım dövrlərdə məcburi sosial təcrid yaşadım. Dostlarımı görə bilmədim, evdən bayıra çıxa bilmədim. Ailəm həmişə mənimlə idi, amma insanlar dostları ilə nəsə etməlidirlər. Kimyaterapiyanın yan təsirlərini demirəm... bu, çox çətin bir proses idi."

Diaqnoz Mərhələsində Xəstələrin Yaşadığı Psixoloji Problemlərə dair Rəylər. Bu alt məqsədə uyğun olaraq müsahibə formasında "Xəstəliyinizə diaqnoz qoyularkən hansı psixoloji problemlər yaşadınız?" sualı verilir. Alınan cavabların təhlilində 'şok', 'inanmama', 'narahatlıq', 'xəstəliyə məhəl qoymama' və 'üsyan' alt mövzular olaraq təyin olundu. Bu alt mövzulara uyğun olaraq, bəzi iştirakçıların fikirləri aşağıda verilmişdir:

Lenfoma xərçəngi diaqnozu qoyulan və diaqnoz zamanı yaşadığı psixoloji problemləri izah edən İ1, "Xəstəliyimi öyrənəndə şok oldum. Ola bilməz, xərçəng ola bilmərəm, çox gəncəm, dedim öz-özümə. Sonra üsyan etdim, niyə mən?" deyə düşündüm.

Ağciyər xərçəngi diaqnozu qoyulan İ3, "Mənə xəstəliyimi danışanda gözlərim yaşla doldu. Mən inanmadım. dedim yox. Xərçəng çox pis xəstəlikdir, mənim üçün çox çətin olub. Bir müddət sanki yoxmuş kimi davrandım. Sonra zaman keçdikcə insan təbii ki,

qəbul edir...”

İ2 isə xəstəliyinin diaqnozu zamanı yaşadığı psixoloji problemlərdən belə danışıb: “O mənə diaqnoz qoyana qədər bir çox proseslərdən keçdim. Analizlər, çəkilən filmlər, cərrahi müdaxilə... Nəticələri gözləyərkən inanılmaz dərəcədə narahat idim. Gecələr yata bilmirdim, qızıma və həyat yoldaşıma hirslənməyə bilmirdim. Guya bu onların günahıdır... Mən həmişə qorxurdum ki, nəsə pis olar. Sonra gözlənilən nəticələr ortaya çıxdı. Balaca qızım bədənimdə pis hüceyrələrin çoxaldığını dedi və onkoloji xidmətə gedəcəyimizi söylədi. Əvvəlcə nə baş verdiyini başa düşmədim. Onkoloji xidmətə getdiyimiz günə qədər çox narahat idim. Nə olacağını düşünürdüm. Müalicə planı hazırladılar, mən əvvəlcə müalicədən imtina etdim. Bir müddət sonra ağrılarım artdı və ailəm başqa həkimlər axtarırdı. Tapdığımız hər həkimə getdik. Sonra radioterapiyaya başladıq. Ağrılarım getdi. Çox sevindim, amma düşündüyüm kimi olmadı. Sonra balaca qızım yeni həkim gəldiyini və mənim üçün görüş təyin etdiyini dedi. Həkimə gedəndə dedi ki, təcili kimyaterapiyaya başlamalıyam, əks halda ağrılarım artacaq. Bu, mənim üçün yeni bir narahatlıq gətirdi”.

Müalicə Fazasında Xəstələrin Yaşadığı Psixoloji Problemlərə dair Rəylər. Bu alt məqsədə uyğun olaraq müsahibə formasında “Xəstəliyinizlə müalicə mərhələsində hansı psixoloji problemlər yaşadınız?” sualı verilir. Alınan cavabların təhlilində 'qəzəb, 'görünüşlə bağlı problemlər', 'ümidsizlik' və 'yuxusuzluq' alt mövzular olaraq təyin olundu. Bu alt mövzulara uyğun olaraq, bəzi iştirakçıların fikirləri aşağıda verilmişdir:

“İ1: Diaqnoz qoyulandan dərhal sonra müalicəyə başladıq, 1 il kimyaterapiya aldım. Saçlarım töküldüyü üçün çölə çıxmaq istəmirdim. Müalicə prosesində çox narahat idim ki, yaxşı olacaq, ya yox... Mən də bir müddət ümidsizliyə qapıldım. İndi müalicəm bitdi. Allaha şükür sağaldım”.

“İ3: Ətrafımdakı hər kəsə çox qəzəbləndim. Sanki mənim xəstəliyimdə onlar günahkardı... sonra kimyaterapiyaya başladıq. Kimyaterapiya məni həm fiziki, həm də əqli cəhətdən yormuşdur. İndi də götürürəm. Bağdakı işlərim yarımçıq qalıb, əlimdən heç nə gəlmir və bu məni çox əsəbləşdirir”.

“İ2: Kimyaterapiyaya görə saçlarımın töküləcəyindən və insanların ona başqa cür baxacağından qorxurdum. Bəzən hər kəsi yanımda istəyirdim, bəzən də heç kimi görmək istəmirdim. Müalicə başlayanda çox ümidli idim. Müalicə davam etdikcə özümü çox ümidsiz hiss etdim və hələ də beləyəm. Gecələr ümumiyyətlə yata bilmirəm. Həkimin verdiyi ağrıkəsicilər ağrı baxımından məni bir az da yüngülləşdirir, amma düşünürəm ki, sona çatmışam, hiss edirəm”.

Tədqiqatın bu nəticəsi bizə göstərir ki, insanın sağlamikən yerinə yetirdiyi bəzi rol və funksiyalar xəstəlik zamanı məhduddur. Xərçəng xəstələrinin diaqnoz mərhələsində şok, inamsızlıq, xəstəliyə məhəl qoymamaq və üsyan kimi psixoloji problemlər yaşadıqları müşahidə edilmişdir. Bu kontekstdə xərçənglə bağlı yaranan mənfi emosiyaların və reaksiyaların sərbəst ifadəsini təşviq etmək və xəstəlik haqqında düşüncələrini ifadə etmək, psixo-sosial harmoniya təmin edərək həyat keyfiyyətini yüksəltmək, xəstə, ailə və sosial qarşılıqlı fəaliyyət sahələri arasında əlaqəni gücləndirmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Acar, M. (2007). Yetişkin kanser hastalarının kansere tepkileri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). HacettepeÜniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
2. Anuk, D. (1998). Kanser, kanserli hasta, hasta ailesi ve tedavi ekibi etkileşimi. V. Ulusal Konsültasyon-Liyezon Psikiyatrisi Kongresi. Arıkan, RN. (2001).
3. Travmatik bir yaşantı: meme kanseri ve mastektomi. Kriz Dergisi, 9 (1), 39-46.
4. Kanser ağrısının kontrolü ile psikososyal-spiritüel modelin birleştirilmesi. Ağrı, 21, 45-53. Duyan, V. (2003).

5. Hastaların karşılaştığı sorunlar ve çözümleri odağında tıbbi sosyal hizmet. Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 25 (4), 39-44. Hardman, WE. (1999).
6. Efficacy of treatment of colon, lung and breast human carcinoma xenografts with: doxorubicin, cisplatin, irinotecan or topotecan. Anticancer Res. 19, 2269-2274. İliçin, G., Biberoğlu K., Süleymanlar G., Ünal S. (1999).
7. Temel iç hastalıkları. Ankara: Güneş Kitabevi. Kızılcı, S. (1999).
8. Savcı, AB. (2006). Kanserli hastalarda yaşam kalitesini ve sosyal destek düzeyini etkileyen faktörler. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Erzurum.
9. Sontag, S. (2003) Metafor olarak hastalık aids ve metaforları (O. Akınhay, Trans.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
10. Şener, Ş., Günel N., Akçalı Z., Şenol S., Koçkar Aİ. (1999). Meme kanserinin ruhsal ve sosyal etkileri üzerine bir çalışma. Klinik Psikiyatri, 2, 254-260.
11. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2003). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınları.

XƏRÇƏNG XƏSTƏLİYİNDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN XƏSTƏLƏRDƏ RAST GƏLİNƏN PSİXO-SOSİAL PROBLEMLƏRİN TƏDQİQİ

Gözəlova Səma

XÜLASƏ

Bu tədqiqat evristik yanaşma ilə aparılıb, bir növ keyfiyyət tədqiqatı aparılıb və keyfiyyətli məlumat toplama metodlarından istifadə edilib. Bu tədqiqatda keyfiyyətli məlumat toplama metodlarından istifadə etməklə yarı strukturlaşdırılmış müsahibə formasından istifadə edilmişdir. Bu araşdırmanın məqsədi xərçəng xəstələrinin üzləşdiyi psixososial problemləri təsvir etməkdir. Məlumdur ki, xərçəng xəstələri müalicə zamanı başqalarından asılılıq, peşə həyatında səmərəliliyin azalması, ailə vəzifələrini yerinə yetirə bilməməsi, sosial münasibətlərin daralması kimi sosial problemlərlə üzləşirlər.

ИЗУЧЕНИЕ ПСИХО-СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ У БОЛЬНЫХ РАКОМ

Гозалова Сама

АННОТАЦИЯ

Это исследование проводилось с эвристическим подходом, типом качественного исследования, и использовались качественные методы сбора данных. В этом исследовании использовалась форма полуструктурированного интервью с использованием качественных методов сбора данных. Целью данного исследования является описание психосоциальных проблем, с которыми сталкиваются больные раком. Известно, что онкологические больные сталкиваются с такими социальными проблемами, как зависимость от других, снижение эффективности в профессиональной жизни, невозможность выполнять семейные обязанности, сужение социальных отношений во время лечения.

STUDY OF PSYCHO-SOCIAL PROBLEMS IN PATIENTS SUFFERING FROM CANCER

Gozalova Sama

SUMMARY

This study was conducted with a heuristic approach, a type of qualitative research, and qualitative data collection methods were used. In this study, a semi-structured interview form was used using qualitative data collection methods. The purpose of this study is to describe the psychosocial problems faced by cancer patients. It is known that cancer patients face social problems such as dependence on others, reduced efficiency in professional life, inability to fulfill family duties, narrowing of social relations during treatment.

EMOSİONAL EFFEKTLƏRİN PEDAQOJİ PROSESDƏ YARATDIĞI ƏKS ƏLAQƏYƏ BİR NƏZƏR

Hüseynova Şirinnaz Ramiz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
huseynova.shirinnaz@gmail.com

Açar sözlər: təlim, tərbiyə, müəllim, şagird, əks əlaqə, metod, inteqrasiya, fəal təlim, inkişaf, əməkdaşlıq.
Keywords: training, education, teacher, student, feedback, method, integration, active learning, development, cooperation.
Ключевые слова: обучение, воспитание, учитель, ученик, обратный связь, метод, интеграция, активное обучение, разработка, сотрудничество.

Müasir dünyanın sosial-iqtisadi, siyasi mənzərəsinin və insanın yeni münasibətlər sistemində yerinin və rolunun dəyişməsi, onlarda mənəvi-pedaqoji-psixoloji, həm də peşə funksiyalarına yeni tələblər qoyur, təhsilalanlarda şəxsi və peşə keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasını zəruri edir [1, s.27].

İnformasiya və təlim texnologiyasının sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə pedaqoji-psixoloji fənlərin tədrisində, təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin yüksəldilməsində müasirliyi özündə ehtiva edən yeni prinsip, üsul və vasitələrdən istifadənin gərəkliyi diqqəti cəlb etməkdədir. Məlum olduğu kimi təhsil sistemində aparılan işlərin səmərə və keyfiyyəti pedaqoji-psixoloji xarakterli amillərin düzgün seçilib tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Bu nöqteyi-nəzərdən təhsilalanların idrak fəaliyyətini, yaradıcılıq qabiliyyətini, tədqiqatçılıq səriştəsini inkişaf etdirən təlimdə əks əlaqənin təmin edilməsində emosial effektlərin rolunun müəyyən edilməsi, bu işin tədqiq edilməsi və təkmilləşdirilməsi, zənnimizcə, böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqi araşdırmalar göstərir ki, təlim prosesində əks əlaqənin yaradılmasının psixoloji mexanizmlərinin araşdırılması ilə yanaşı həmin anda müxtəlif parametrlərin dəyişilmə dinamikası izlənilməlidir. Belə ki, normal paylanmaya əsasən davranışda diqqəti cəlb edən pozitiv emosional əlavələrlə neqativ emosional əlavələr zamanı müəyyən səviyyələrdə əlaqələrin olduğu inkar olunmur. Neqativ təsirlər zamanı təhsilalanlarda motivasiya, özünüqiymətləndirmə, təlim nailiyyətlərinin dəyişməsi pozitiv təsirlərə nisbətən daha yüksəkdir və mənfi korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Bu fakt təsdiq edir ki, pozitiv və neqativ emosional əlavələr zamanı əks əlaqə dəyişikliyə məruz qalır və bu əlaqələr nə qədər uzunmüddətli mahiyyət daşıyırsa, moderator dəyişikliklər bir o qədər dinamikaya uyğun olur. Yəni pozitiv əlavələr təlim nailiyyətlərini, motivasiyanı və özünüqiymətləndirmənin adekvatlığını müəyyən səviyyəyə qədər artırır. Amma neqativ əlavələr müəyyən həddə qədər təlim nailiyyətlərini, motivasiyanı və özünüqiymət-ləndirməni aşağı salır. Bununla yanaşı təlim prosesində pozitiv fonda əks əlaqənin yaradılması idrak fəallığını artırır, təlimə münasibəti, o cümlədən, müəllim-şagird münasibətlərini yaxşılaşdırır [3, s.212].

Hazırda cəmiyyət həyatında baş verən hadisə və müxtəlif proseslər təlim fəaliyyətinin effektivliyini zəiflədir, zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasını ləngidir. Tədqiqi araşdırmalar göstərir ki, neqativ və pozitiv emosional əlavələr zamanı müxtəlif proseslərin təsir dərəcəsinin mərkəzində əks əlaqə mexanizminin azalması, onun təlimə tətbiqi imkanlarının azalması ilə nəticələnir. Bu nöqteyi-nəzərdən əks əlaqə mexanizmi vasitəsilə təlimdə gedən ikitərəfli münasibətləri izləmək, şəraitin, o cümlədən, maddi tədris və mənəvi psixoloji şəraitin daha yaxşı istiqamətə cəlb edilməsini təmin etmək olar. Doğrudur, təlimdə əks əlaqənin yaradılması fəaliyyəti motivləşdirən, insanlararası qarşılıqlı münasibətləri tənzim-

ləyən, liderlik və rəhbərlik üslubuna uyğun mənəvi-psixoloji mühiti yaradan təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsindən, onun ünsiyyət komponentliyindən asılı deyildir. Bunun üçün uyğun təhsil mühiti formalaşdırılmalıdır. Əlverişli təhsil mühiti deyəndə təlim prosesində yaradıcı mühitin zəruriliyi əsas şərt kimi diqqəti cəlb edir. Təlim prosesi çox mürəkkəb dinamikaya malikdir. Bu prosesdə qiymətləndirmədən tutmuş, ünsiyyət üslubuna qədər bir çox proseslər cərəyan edir. Bu prosesləri nəzarətdə saxlamaq, pozitiv fonda onu əks əlaqə amilinə uyğunlaşdırmaq təhsilverənlərin fərdi psixoloji-pedaqoji hazırlığından çox asılıdır. Doğrudur, təlimdə əks əlaqə mexanizmi vasitəsilə öyrənənləri psixoloji-pedaqoji təkrarlara uyğun müstəqil fəaliyyətə hazırlamaq və onları innovasiya prosesinə cəlb etmək, zənnimizcə, məqsədəuyğun olardı.

Psixoloqlar sübut edir ki, təlim prosesində əks əlaqənin təmin edilməsində emosional effektlərin təsir imkanları nəzərə alınmalı, mənimsəmənin psixoloji əsasları izlənilməli və qiymətlən-dirilməlidir [2, s.57].

Faktlar göstərir ki, biliklərin mənimsənilməsi prosesini psixoloji-pedaqoji aspektdə anlamaq və idarə etmək üçün onun mahiyyətini bilmək vacibdir. Təlimdə öyrənmə yolu bir neçə mərhələdən – qavrama, anlama, möhkəmlətmə və tətbiqetmə proseslərindən keçir. Qavrama hissi idrak mərhələsi olub, ətraf aləm haqqında dolğun təsəvvürlər əldə etməyə imkan verir. İdrakın bu pilləsinin vəzifəsi obyektiv aləm haqqında öyrənənlərin təsəvvürlərini zənginləşdirməkdən, onlarda müşahidəçiliyi inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Doğrudur, təsəvvürlər nə qədər aydın və dolğun olarsa, qavramanın anlamaya keçid mərhələsi bir o qədər asan olar.

Anlama mənimsəmənin əsas şərtidir. O məntiqi idrak pilləsi olub ətraf aləmdəki cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərinin, onlar arasındakı əlaqə və asılılıqların dərk edilməsinə kömək edir. Anlama təfəkkürlə müşayiət olunur.

Möhkəmləndirmə mənimsəmənin zəruri ünsürlərindən biridir. O qazanılmış biliklərin hafizədə uzun müddət saxlanılmasını, daha da dərinləşməsini təmin edir. Əks halda keçilən biliklər unudulur, təlim mənasız bir işə çevrilir.

Tətbiqetmə təlimin çox mühüm ünsürü olub, bir tərəfdən bacarıq və vərdişlərin yaranmasına, digər tərəfdən isə nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsinə və onlara inamın artırılmasına xidmət edir.

Şübhəsiz ki, təlimdə əks əlaqənin yaradılmasının psixoloji mexanizmlərinin araşdırılmasında mənimsəmənin psixoloji əsaslarının nəzərə alınması əsas şərtdir.

Tədqiqi araşdırmalar göstərir ki, hazırda psixoloji və pedaqoji mənbələrdə diqqət daha çox təhsilin metodik tərəflərinə yönəlmişdir. Bu hal məntiqə uyğundur. Səbəb odur ki, fikrimizcə, təlimin nəticə və tənzimetmə funksiyasında əsasən motivasiyaedici, stimullaşdırıcı və nəzarətedici ünsürlər daha çox tədqiqata cəlb edilir. Psixoloqları və pedaqoqları maraqlandıran amillərdən biri də ondan ibarətdir ki, əgər neqativ əlavələr təlim nailiyyətlərini, motivasiyanı və özünüqiymətlən-dirməni aşağı salırsa, pozitiv əlavələr zamanı qiymətləndirmə təhsilalanlarda hansı səviyyədə motivasiya imkanlarını artırır [5, s.395].

Tədqiqatçılar sübut etməyə çalışırlar ki, təhsilalanları güclü motivasiyaetmə gücünə malik olan qiymətləndirmə effektli əks əlaqənin yaradılmasına necə təsir göstərə bilər, bunun üçün hansı mərhələlər nəzərə alınmalıdır?

Hazırda təhsilin humanitarlaşdırılması, humanistləşdirilməsi və akademik azadlıqların təmin edilməsi, insanın yeni münasibətlər sistemində yerinin və rolunun dəyişməsi təhsil subyektlərinə, onların mənəvi-psixoloji və peşə funksiyalarına yeni tələblər qoyur, onlarda effektiv əks əlaqə fonunda yeni şəxsi və peşə keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasını gərəkli edir, müştərək nəticələrin əldə olunmasına real zəmin yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, birgə həyata keçirilmiş təlim effektiv nəticələrə çatmağa, o cümlədən, daha çox praktik və həyati bacarıq və vərdişlər mənimsəməyə əlverişli şərait yaradır. Amma bu prosesin hansı

müddəalar əsasında həll olunacağı sual yaradır. Diaqnostik-proqnozlaşdırıcı təhlillərə görə ehtimal olunur ki, bu prosesin optimallığının təmin edilməsi üçün informasiya mübadiləsinə və qarşılıqlı inteqrasiyaya əsaslanan əks əlaqə daha məqsədəuyğundur. Yeni şəraitdə psixoloqların araşdırmalarına görə bu cəhət ikili xarakter daşıyır. Əvvəlcə təhsil subyektlərinin pedaqoji ünsiyyəti və onların təhsilə münasibətinə kompleks problem kimi diqqət yetirilir, digər tərəfdən beynəlxalq aləmdə daha çox ünsiyyətin ünsürlərinə aktual sahə kimi fərqli yanaşılır. Təlimdə, o cümlədən, tərbiyə prosesində əks əlaqə dünya psixoloqlarının vacib öyrənmə obyekti kimi təqdim olunmaqdadır. Azərbaycanda aparılan tədqiqi araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə zəruri mexanizmlərin yaradılmasına uyğun tədqiqatlar aparılmaqdadır. Bu tədqiqatlarda başlıca məqsəd emosional effektlər vasitəsilə təlimdə əks əlaqə mexanizminin öyrənənlərin təlim nailiyyətlərinə, motivasiya imkanlarına və özünüqiymətləndirməsinə təsirini öyrənməkdədir [4, s.88].

Ümumilikdə, apardığımız tədqiqat göstərir ki, təlimdə əks əlaqənin yaradılması zamanı fikir formasında ünsiyyət üsulu kimi istifadə edilən neqativ və pozitiv emosional əlavələr öyrənənlərin motivasiya imkanlarına, keyfiyyətliliyin təmin edilməsinə, səmərəli, məntiqəuyğun nəticələrin reallaşdırılmasına, zənnimizcə, əlverişli şərait yarada bilər. Qeyd olunduğu kimi təlimdə pozitiv fonda əks əlaqənin yaradılması idrak fəallığını artırır, təlimə münasibəti yaxşılaşdırır. Əks əlaqənin emosional ölçülərini tanımaq və idarə etmək üçün iki əsas cəhət diqqəti cəlb edir: əks əlaqə təcrübəsində pozitivliyin qurulmasının əhəmiyyəti və şagirdlərə əks əlaqə qurmağın öhdəsindən gəlməyi və ondan səmərəli istifadə etməyi öyrətmə. Bütün bunları ümumiləşdirib belə qənaətə gəlmək olar ki, əks əlaqənin yaradılmasında neqativ emosional əks əlaqələrdən fərqli olaraq pozitiv emosional effektlər mühüm rol oynayır və təlim prosesində öyrənənlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bu effektlərdən istifadə mənimsəmə imkanlarını artırır, təlim nailiyyətlərini yüksəldir və onların adekvat inkişafını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemləri. Bakı, 2008.
2. Cabbarov R.V. Təlimdə əks əlaqənin təmin edilməsində emosional effektlərin rolu. Bakı, 2020.
3. Амяга, Аймаутова, Онзимба, 2014 - Амяга Н.В., Аймаутова Н.Е., Онзим-ба Ленюнго Ж.Б. Обратная связь в исследованиях межличностного взаимодействия // Вестник РУДН. Серия: Социология. 2014. № 3. С. 207-215. [Amyaga N.V., Aimautova N.E., Onzimba Lenyungo Zh.B. Feedback in interpersonal interaction studies. VestnikRUDN. Seriya: Sotsiologiya. 2014. No. 3. Pp. 207-215.]
4. Бессонов, 2016 - Бессонов К.А. Обратная связь в педагогическом взаимодействии преподавателя и студента // Juvenis scientia. 2016. № 2. С. 86-89. [Bessonov K.A. Feedback in pedagogical interaction. Juvenis scientia. 2016. No. 2. Pp. 86-89.]
5. Кукуев, Соловьева, Федина, 2016 - Кукуев Е.А., Соловьева Е.А., Федина Л.В. Обратная связь как механизм осуществления открытости образовательного процесса // Проблемы современного педагогического образования. 2016. № 51-6. С. 392-398. [Kukuev E.A., Solov'eva E.A., Fedina L.V. Feedback as a mechanism of enactment of transparency of the educational process. Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya. 2016. No. 51-6. Pp. 392-398.]

EMOSİONAL EFFEKTLƏRİN PEDAQOJİ PROSESDƏ YARATDIĞI ƏKS ƏLAQƏYƏ BİR NƏZƏR

Hüseynova Şirinnaz

XÜLASƏ

Məqalədə emosional effektlərin təlimdə yaratdığı əks əlaqədən, pozitiv və neqativ əks əlaqələr zamanı tərəflər arasında yaradılan münasibətlərdən və əldə edilən nəticələrdən bəhs edilir.

ВЗГЛЯД НА СОЗДАННИЮ ЭМОЦИОНАЛНЫМИ ЭФФЕКТАМИ СВЯЗЬ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Гусейнова Ширинназ

АННОТАЦИЯ

В статье говорится об отношениях между сторонами и полученных результатах, достигнумых в позитивных и негативных обратных связях, созданных в обученим эмоциональными эффектами.

A LOOK AT THE FEEDBACK OF EMOTIONAL EFFECTS IN THE PEDAQOGICAL PROCESS

Huseynova Shirinnaz

SUMMARY

The article talks about the feedback caused by emotional effects in training, the relations created between the parties during positive and negative feedback and the results obtained.

TƏHSİL MÜHİTİNİN EMOSİONAL TƏHLÜKƏSİZLİYİ: TƏDRİS PROSESİNDƏ EMOSİYALAR, İDRAK PROSESLƏRİ VƏ EMOSİYALAR

Məmmədli Rəqsanə
BDU-nun II kurs magistrantı
reqsanememmedli990@gmail.com

Açar sözlər: Psixoloji təhlükəsizlik, idrak, emosional, duyğu, təxəyyül, EEQ, mənfi-müsbət emosiyalar və s.
Ключевые слова: Психологическая безопасность, когнитивные, эмоциональные, чувства, воображение, ЭЭГ, отрицательно-положительные эмоции и др.
Keywords: Psychological safety, cognitive, emotional, feeling, imagination, EEG, negative-positive emotions, etc.

Müasir psixologiyada təhsil mühitinin psixoloji təhlükəsizliyi dedikdə onun psixoloji zorakılığın hər hansı təzahürlərindən azad olan, insanın şəxsi ünsiyyət ehtiyaclarını ödəyən və subyektlər üçün istinad əhəmiyyətli mühit yaradan vəziyyəti başa düşülür.

Psixoloji təhlükəsizliyin rolu psixi sağlamlıqdan daha genişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, psixi sağlamlığın olmaması təkcə davranışın pozulması, sosializm, ünsiyyət problemləri, karyera qura bilməmək və s. deyil, həm də fiziki üçün təhlükəyə çevrilə biləcək psixosomatik xəstəliklərin inkişafı üçün əsasdır. Müxtəlif müəlliflərin tədqiqatlarında emosiyaların təhsil mühitinin subyektlərinin psixi və fiziki sağlamlığına təsir etdiyinə dair sübutlar var və xarici ədəbiyyatda hətta xüsusi bir termin də daxil edilmişdir - "akademik emosiyalar" və alimlərin marağı təhsil prosesi zamanı yaranan müxtəlif emosiyaların öyrənilməsi ilə bağlıdır [5].

T.B. Pospelovaya görə təhsilini başa vurmayan şagirdlər öyrənmə prosesində çətinlik çəkir, mənfi emosiyalar yaşayırlar. Buna müəllimlər və həmyaşıdları ilə gərgin münasibətlər, yeni şəraitə uyğunlaşmanın çətinliyi də kömək edə bilər. Müəyyən edilmişdir ki, universitetdə təhsil almağa uyğunlaşmanın spesifikliyi birinci kurs tələbələrinin şəxsi xüsusiyyətləri, xüsusən də narahatlıq səviyyəsi, emosional sabitlik, tələbələrin ekstraversiya-introversiyasının şiddəti və s. ilə müəyyən edilir [1]. Daha effektiv öyrənmə üçün tələbələr düzgün qərarlar qəbul edə bilmək üçün stresin idarə edilməsi üsullarına malik olmalı, həmçinin özlərini dərk etməlidirlər. Tələbələrin (və bütövlükdə cəmiyyətin) həyatının emosional aspektləri sosial inkişafla sıx bağlıdır. Beləliklə, emosiyaları müəyyən dərəcədə idarə etməyi bacaran tələbələr sosial qarşılıqlı əlaqə prosesində yaranan problemləri tez həll edir, həm də empatiya qurmağı və dəstək verə bilən digər insanların hisslərini təhlil edə bilirlər.

Elektrofiziologiyada ən çox istifadə edilən üsullardan biri beynin elektrik fəaliyyətinin qeydə alınması və öyrənilməsi üsulu - elektroensefaloqrafiyadır (EEQ). İnsan beyninin bioelektrik fəaliyyəti ilə psixi proseslər arasındakı əlaqənin eksperimental tədqiqi insanlarda elektroensefaloqrammanın (EEQ) qeydə alınmasına dair ilk işlərə aiddir.

Bu günə qədər emosional reaksiya zamanı insan EEQ dəyişiklikləri ilə bağlı çoxlu məlumat toplanmışdır və bu dəyişiklikləri qeyri-emosional yüklər zamanı baş verənlərdən fərqləndirmək ehtiyacı səbəbindən bu məlumatları şərh etmək çox vaxt çətindir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, emosional reaksiyaların ən çox ehtimal olunan təzahürü EEQ-nin alfa, beta və teta diapazonunda baş verir. Emosional məlumatların emalında iştirak edən beynin sahələri haqqında da dəqiq cavab yoxdur.

Emosional təhlükəsizlik təhsil mühitinin psixoloji təhlükəsizliyinin bir hissəsi kimi qəbul edilir [3]. Təhsil mühitinin psixoloji təhlükəsizliyi təhsil mühitinə inkişaf edən xarakter verməyə imkan verən ən vacib şərt hesab olunur. Psixoloji təhlükəsizlik dedikdə, qarşılıqlı əlaqədə psixoloji zorakılığın təzahürlərindən azad olan, şəxsi-məxfi ünsiyyət ehtiyaclarının ödənilməsinə töhfə verən, ətraf mühitin istinad əhəmiyyətini yaradan və iştirakçıların psixi

sağlamlığını təmin edən təhsil mühitinin vəziyyətini başa düşürük.

Psixoloji təhlükəsizliyin məqsədi təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının fiziki və psixi sağlamlığını təmin etməkdir [3]. Təhsil mühitinin emosional təhlükəsizliyi, ətraf mühitin subyektlərinin yaşadığı həqiqi müsbət emosiyaların keyfiyyət və kəmiyyətinin artdığı və mənfi olanların sayının minimuma endiyi bir vəziyyət kimi qəbul edilir. Buna əsaslanaraq, emosional təhlükəsizliyin iki komponenti fərqləndirilir:

1. mənfi emosiyalar təcrübəsi;
2. müsbət emosiyalar təcrübəsi.

Mənfi emosiyaların mənbəyi kimi təhsil mühitinin aşağıdakı vəziyyətləri müəyyən edilmişdir: dərslərdə, münasibətlərdə, imtahanda narahatlıq, qorxu, ünsiyyətdə uğursuzluq səbəbindən məyusluq. Həqiqi müsbət emosiyaların mənbələri bunlardır: nailiyyətlər, məktəbdə, idmanda və ya digər fəaliyyətlərdə uğur əldə etmək təcrübələri, yaradıcılıq, müsbət şəxsiyyətlərarası münasibətlər [3].

Emosiyaların təhsil prosesinə müsbət təsiri çoxdan məlumdur, emosiyalar motivasiya yaradır, tələbələrin diqqətini öyrənilən hadisələrə yönəltməyə imkan verir, tədris materialının yadda saxlanmasını asanlaşdırır. Tələbələrin tədris prosesi zamanı keçirdiyi duyğulara “akademik emosiyalar” deyilir. Akademik emosiyalar, universitet təhsili və akademik performans kimi təhsil fəaliyyətlərindəki nailiyyətlərlə əlaqəli olan emosiyalardır. Zövq, cansıxıcılıq və narahatlıq kimi fərdi duyğular ümumi təsirdən fərqlənə və müxtəlif tezliklərdə yaşana bilər. Ali təhsil kontekstində ən çox rast gəlinən emosiya narahatlıqdır, lakin zövq və cansıxıcılıq da genişdir.

Duyğuların rolu həm əsas psixi proseslərə - təfəkkürə, yaddaşa, həm də şəxsi istəklərə - maraqlara, ehtiyaclara aktivləşdirici təsir göstərmək qabiliyyətindən ibarətdir. Təhsil fəaliyyətinin vacib komponenti kimi nəzərə alınmalı olan duyğuların gücləndirici (stenik) xarakteridir. Bu baxımdan öyrənmədə emosional və idraki proseslərin optimal tarazlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [2].

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, emosional vəziyyətlərin və reaksiyaların idrak prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyi qənaətinə gələ bilərik. Onlar koqnitiv proseslərin effektivliyini ya azalda, ya da artıra bilərlər. Buna görə də öyrənmə prosesində duyğulardan istifadə etmək çox vacibdir. Onların istifadəsi aşağıdakılara kömək edir:

- şagirdlərin materialı yadda saxlamasının sürətləndirilməsinə və məhsuldarlığına (müxtəlif yaddaş növlərindən istifadə etmək lazımdır: vizual, assosiativ, emosional);
- materialın dərin, davamlı və şüurlu mənimsənilməsi və dərk edilməsi;
- ibtidai sinif şagirdləri üçün motivasiya mühitinin yaradılması;
- şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və risk altında olan uşaqlar üçün kompensasiya (zəif yaddaş, qeyri-sabit diqqət, məlumatı şifahi və eşitmə şəkildə qəbul edə bilməyən) [6].

Koqnitiv fəaliyyət təkcə emosiyaların mənbəyi ola bilməz, həm də subyektin emosional vəziyyətindən xeyli dərəcədə asılıdır. Duyğular həssas siqnallara diqqətimizin seçiciliyinə, icra fəaliyyətinin effektivliyinə və strategiyasına təsir göstərir. Affektiv və idrak prosesləri arasında sıx əlaqə həm də hissi təcrübənin yaddaşdan hadisələr haqqında məlumatın oxunması üçün bir marker rolunu oynaması ilə ifadə edilir, burada o, baş verən zaman bu hadisəni müşayiət edən emosional təcrübə ilə birlikdə saxlanılır [5].

Alimlərin fikrincə, insanın psixi vəziyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, idrak proseslərinin sürəti və səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər: hisslər, qavrayışlar, yaddaş, diqqət və düşüncə. Məsələn, güclü duyğularla əlaqəli vəziyyətlər zamanı şagird məntiqi təfəkkürdən əziyyət çəkə bilər. Digər tərəfdən, güclü sinir sistemi olan şagirdlərdə idrak proseslərinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artmasını qeyd etmək olar.

Emosional oyanışın başlanğıcdan əvvəl artması əmək məhsuldarlığının artmasına gətirib çıxarır, sonra onun artımı ləngiyir, sonra isə insan gücünün tükənməsi nəticəsində fəallığın kəskin azalması baş verir. Bu nümunə gələcək mütəxəssislərdə zehni enerjidən səmərəli is-

tifadə etmək, emosiya və hissləri idarə etmək, məyusluqları və artan narahatlığı aradan qaldırmaq vərdişlərini formalaşdıran emosional mədəniyyətin tərbiyəsinin zəruriliyinə dəlalət edir. Emosional tonu artırmaq üçün vacib şərt motivlər, məqsədlərdir. Şagirdlər öyrənməlidirlər ki, nəticə nə qədər əhəmiyyətlidir (imtahandan, sessiyadan keçmək), bütün maneələri aradan qaldırmaq və məqsədə çatmaqla, yaşanan müsbət emosiyalar sayəsində psixi vəziyyətini sabitləşdirəcəklərinə ümid etmək üçün bir o qədər çox səbəb var. Əldə edilən nəticə fərdin özünə inamını artırır ki, bu da onu təhsilin bütün mərhələlərində daha rəqabətədavamlı edir [2].

Tədqiqatçıların fikrincə, emosiyaların təbiətinin öyrənilməsi mürəkkəb və dərin prosesdir və tədqiqat iştirakçılarının yalnız subyektiv ideyalarına müraciət etmək "birölçülüdür". Tədqiqatın psixofizioloji üsullarına müraciət mövcud "psixoloji portreti" fizioloji komponentlərlə tamamlamağa və iki sahənin kəsişməsində yeni tədqiqat suallarını formalaşdırmağa imkan verir: təhsil psixologiyası və psixofiziologiya [5].

Elektroensefaloqrafiya insanın emosional reaksiyaları ilə əlaqəli neyron fəaliyyətini ölçmək üçün qeyri-invaziv üsuldur. Beynin kortəbii elektrik fəaliyyəti müəyyən tezlik və amplituda xüsusi ritmlərlə xarakterizə olunur və eyni zamanda kəllənin bir çox yerindən qeydə alına bilər. Bu, məkan spesifik EEQ nümunələrini və onların daha yüksək psixi funksiyalarla əlaqəsini öyrənməyə imkan verir. EEQ iki elektrod arasındakı potensial fərqin zaman dalğalanmalarını əks etdirir [5]. Elektrodların yeri üçün 10-20% və ya 10-10% beynəlxalq sxem istifadə olunur.

İnsan beyin dalğası delta (1-3 Hz), teta (4-7 Hz), alfa (8-13 Hz), beta (14-30 Hz) və qamma (31 – 50 Hz) adlı beş əsas tezlik diapazonundan (ritmlərdən) ibarətdir [6].

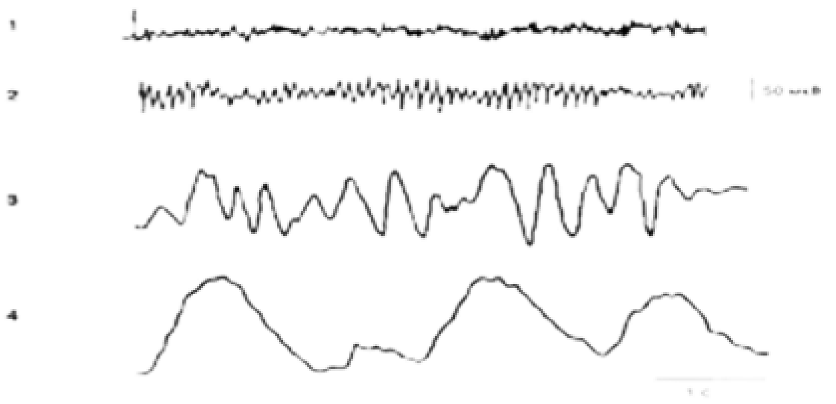

Şəkil 1 - Beynin əsas ritmləri [2]
Qeyd. 1 - beta ritmi; 2 - alfa ritmi; 3 - teta ritmi; 4 - delta ritmi

EEQ qeydindən istifadə edərək duyğuların öyrənilməsinə həsr olunmuş işlərdə iki əsas tədqiqat metodundan istifadə olunur [5]:

1. Birincisi, emosional proseslərlə bağlı müxtəlif tapşırıqların icrası zamanı EEQ-nin spektral və koherent xüsusiyyətlərinin təhlilidir;

2. İkinci yanaşma emosional qıcıqlandırıcıların təqdim edilməsi zamanı oyanmış potensialların (EP) komponentlərindəki dəyişikliklərin təhlilinə əsaslanır.

Delta ritmi, təsadüfi olaraq paylanmış müxtəlif dövrlərlə 1 ilə 4 Hz tezliyi olan elektrik potensialının salınmasıdır. Sağlam insanlarda delta ritmi adətən dərin yuxu zamanı qeydə alınır. Bu diapazonda aşağı amplitudalı (20-30 µV) salınımlar stressin müəyyən formaları və uzun müddət davam edən zehni iş zamanı istirahət zamanı EEQ siqnalında müəyyən edilə bilər [8].

Elektroansefaloqrammanın alfa ritmi 8-13 Hz diapazonunda tezlik və 30-70 µV orta amplituda olan elektrik potensialının ritmik salınmasıdır. Müvafiq salınımların zamandan

asılılığı amplituda modulyasiyası ilə xarakterizə olunur. Alfa ritmi əsasən beynin arxa hissələrində, qapalı gözlərdə, nisbi istirahət vəziyyətində, əzələlərin maksimum rahatlaması ilə ifadə edilir. İşıq stimullaşdırılması, artan diqqət və zehni stress ilə bloklanır. EEQ strukturunun ətraflı təhlili aparılarkən, bəzən alfa ritminin sürətli və yavaş variantları fərqlənir. Parieto-oksipital bölgədə 4-5 yaşlarında müvafiq tezlikdə aydın şəkildə ifadə olunan dalğalanmalar görünür. 13-15 yaşlarında bütün sahələrdə ifadə olunan sabit alfa ritmi formalaşır [8].

Beta ritm - aktiv oyaqlıq vəziyyətinə xas olan 5-30 µV amplituda ilə 14 ilə 30 Hz diapazonunda EEQ ritmi. Ən çox frontal bölgələrdə tələffüz olunur, lakin müxtəlif növ intensiv fəaliyyətlərlə kəskin şəkildə artır və beynin digər bölgələrinə yayılır. Diqqət, zehni stress və ya emosional oyanıqlıq vəziyyətində beta ritminin amplitudası artır [8].

Teta ritmi 10-100 µV amplituda ilə 4-8 Hz tezliyində EEQ ritmidir. Yüngül yuxu zamanı özünü göstərir. Müvafiq dinamika ən çox uşaqlarda özünü göstərir. Emosional stress və gərgin zehni iş teta dalğalarının spektral güc sıxlığının artmasına və onlar arasında məkan sinxronizasiyasının artmasına səbəb olur [8].

Beynin bir məlumat mənbəyinə diqqət yetirdiyi zaman teta ritmi hipokampus tərəfindən istehsal olunur. Diqqət tək bir hədəf tərəfindən tutulduqda, yaddaşda, daxili fokusda saxlanıldıqda, hipokampusun ona tətbiq etdiyi korteksdə teta ritmi meydana çıxır [7].

Qamma ritmi - 25-35 Hz tezliyi və 25 µV-ə qədər amplituda olan potensial fərqin salınımlarıdır. Adətən qamma ritmi daha yavaş dalğalarla maskalanır. Maksimum diqqət tələb edən problemləri həll edərkən müşahidə olunur. Qamma ritmini şüurun işi ilə əlaqələndirən nəzəriyyələr var [8].

Beləliklə, duyğuların öyrənilməsi və onların təhsil prosesinə təsiri emosional təhlükəsizliklə sıx bağlıdır. Tədris prosesi idrak fəaliyyətini nəzərdə tutur. Tələbələr üçün universitet həyatın əhəmiyyətli mərhələsidir, çoxlarının vaxtının çox hissəsini keçirdiyi yerdir. Bundan əlavə, bu tədqiqatımız psixoloqlar, tələbələr, eləcə də müəllimlər üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Акимова С. В. Факторы успешности академической адаптации на начальном этапе обучения в университете / С. В. Акимова, О. В. Кожевникова // Психология и образование: электрон. научн. журн. – 2015. – № 8. [Электронный ресурс] // URL: http://7universum.com/ru/psy/archive/item/2516
2. Александров Ю. И. Психофизиология: Учебник для вузов. / Под ред. Ю. И. Александрова. – 3-е изд. – СПб, 2007. – 464 с.
3. Березина Т. Н. Об эмоциональной безопасности образовательной среды // Психология и Психотехника. – 2013. – № 9. – С. 897-902.
4. Березина Т.Н. Эмоциональная безопасность образовательной среды и когнитивные процессы. // Современное образование. – 2019. – № 3. – С. 29-43.
5. Данилова Н. Н. Внимание человека как специфическая связь ритмов ЭЭГ с волновыми модуляторами сердечного ритма. / Н. Н. Данилова, С. В. Астафьев // Журнал высшей нервной деятельности. – 2000. – Т. 50, Вып. 5. – С. 791-804.
6. Михайлов А. С. Значение эмоций в процессе обучения / Михайлов А. С., Шагвалиев Т. Р., Валеева Р. Р. // Электронный сборник статей по материалам XXXII студенческой международной заочной научно-практической конференции. – 2016. – № 3(31). – С. 47-52.
7. Строганова Т. А. Ритмы ЭЭГ и развитие процессов контроля внимания у младенцев : дис. канд. психол. наук / Т. А. Строганова. – М. – 2001. – 323 с.
8. http://chaos.sgu.ru/bio/books/lab2.pdf

TƏHSİL MÜHİTİNİN EMOSİONAL TƏHLÜKƏSİZLİYİ: TƏDRİS PROSESİNDƏ EMOSİYALAR, İDRAK PROSESLƏRİ VƏ EMOSİYALAR

Məmmədli Rəqsanə

XÜLASƏ

Duyğular həyatımızın hər yerində mövcuddur, buna görə də təhsil mühitində duyğular davranış reaksiyalarına və idrak mühakimələrinə, habelə psixosomatik pozğulmaların səbəbi ola bilər, buna görə də psixoloji təhlükəsizliyin emosional komponenti bu gün aktualdır. Müxtəlif müəlliflərin tədqiqatlarında emosiyaların təhsil mühitinin subyektlərinin psixi və fiziki sağlamlığına təsir etdiyinə dair sübutlar mövcuddur. Beləliklə, tədqiqat işimiz olan "Təhsil mühitinin emosional təhlükəsizliyi: tədris prosesində emosiyalar, idrak prosesləri və emosiyalar" mövzusu aktualdır.

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ: ЭМОЦИИ, ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ И ЭМОЦИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Мамедли Раксана

АННОТАЦИЯ

Эмоции присутствуют в нашей жизни повсеместно, поэтому в образовательной среде эмоции могут быть причиной поведенческих реакций и когнитивных суждений, а также психосоматических нарушений, поэтому эмоциональная составляющая психологической безопасности актуальна на сегодняшний день. В исследованиях различных авторов имеются данные о том, что эмоции влияют на психическое и физическое здоровье субъектов образовательной среды. Таким образом, тема нашего исследования «Эмоциональная безопасность образовательной среды: эмоции, познавательные процессы и эмоции в образовательном процессе» является актуальной.

EMOTIONAL SAFETY OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT: EMOTIONS, COGNITIVE PROCESSES AND EMOTIONS IN THE EDUCATIONAL PROCESS.

Ragsana Mammadli

SUMMARY

Emotions are present everywhere in our lives, therefore, in the educational environment, emotions can be the cause of behavioral reactions and cognitive judgments, as well as psychosomatic disorders, so the emotional component of psychological safety is relevant today. In the studies of various authors, there is evidence that emotions affect the mental and physical health of the subjects of the educational environment. Thus, the topic of our study "Emotional safety of the educational environment: emotions, cognitive processes and emotions in the educational process" is relevant.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ ОБОСНОВАНИЯ ПРАКТИКИ АРТ ТЕРАПИИ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ

Керимова Айгюн Исмаил кызы
магистрант II курса БГУ
sevindzh@bk.ru

Ключевые слова: психокоррекция, арт-терапия, сказкотерапия, психологическая помощь, методы, способности, развитие.
Açar sözlər: psixokorreksiya, art terapiya, nağıl terapiya, psixoloji yardım, üsullar, qabiliyyətlər, inkişaf.
Keywords: psycho-correction, art therapy, fairy tale therapy, psychological support, methods, abilities, development.

В настоящее время Арт терапия сближается с целым рядом школ психотерапии - семейной и игровой психотерапией. В некоторых случаях, в частности, в работе с детьми, арт-терапевты используют практические подходы игровой психотерапии и психологической теории игр.

Арт-терапия может быть полезным средством семейной терапии, так как созидание посредством искусства – это деятельность, которая позволяет каждому члену семьи участвовать – в едином коммуникативном пространстве. Творчество позволяет членам семьи вместе работать над задачами и развивать общее чувство сотрудничества между каждым членом семьи. Это помогает гармонизировать семейные отношения и коммуникативные барьеры, которые препятствуют пониманию друг друга.

Теории, которые использовались в качестве основы в семейной арт-терапии, включают, системную теорию, наративный подход и психодинамику [2]. Также следует отметить такой вклад в развитие арт-терапии, как оценка семейной системы на основе искусства, арт-терапия пар, семейная групповая арт-терапия и так далее. Каждый подход заимствует основные теории семейной терапии в качестве основы для дальнейшего включения художественного выражения в выявление и понимание динамики и моделей общения в семейных структурах.

Семейная арт-терапия предоставляет каждому члену семьи равные возможности выражать свои чувства через творчество. Выступая в качестве эффективной альтернативы, это относится к группе детей младшего возраста, которые не могут вербально выразить свои эмоции. Кроме того, искусство служит гармоничным подходом для вступительного этапа терапии и начала беседы о семейных проблемах и ролях.

Арт терапия представляет собой эмпирическую форму лечения и занимает особое место в лечении детей и подростков, поскольку является легкодоступной и безопасной формой лечения [1]. Традиционно Арт терапия используется для повышения самооценки и самосознания, развития эмоциональной устойчивости, улучшения социальных навыков и уменьшения стресса, а так же все чаще выявляют такие факторы, как регуляция эмоций и самооценки как механизмы, лежащие в основе множественных форм психосоциальных проблем.

Арт-терапевты работают с разными направлениями и теориями, такими как психодинамика; гуманистический (феноменологический, гештальт, личностно-ориентированный); психопедагогические (поведенческие, когнитивно-поведенческие, развивающие); системные (семейная и групповая терапия); а также интегративный и эклектичный подходы. В Арт терапии арт-терапевт может способствовать позитивным изменениям в психосоциальных проблемах посредством взаимодействия с терапевтом и использования художественных материалов в игровой и безопасной среде. Ос-

новополагающие принципы арт терапии для детей и подростков заключаются в том, что создание визуального образа является важным аспектом естественного процесса обучения и что дети и подростки в присутствии арт-терапевта могут войти в контакт с чувствами, которые иначе не могут быть легко выражены словами. Способность выражать себя и практиковать навыки может дать чувство контроля и способствует самопознанию. Таким образом, он может предоставить детям и клиницистам возможность решать психосоциальные проблемы иначе, чем другие виды терапии.

Методы арт-терапии обширны и многогранны. Они позволяют друг друга дополнять, вносить разнообразие, расширять терапевтические возможности каждого метода. Важное преимущество методов арт-терапии — возможность их комбинирования с другими видами работы [3]. Песочное рисование может сочетаться со сказкотерапией, куклотерапией. Сказкотерапия широко используется для разрешения конфликтов в детской среде, улучшения социальной адаптации детей, в коррекционной работе со страхами, нарушением поведения. Для решения всех этих задач метод сказкотерапии незаменим. Он не только способствует коррекционной работе, но и повышает самооценку, создаёт благоприятный психологический климат в коллективе.

Во время театрализованных постановок сказок, дети становятся более раскрепощенными, коммуникабельными, они могут «примерять» на себя различные роли, учатся сопереживать. Даже самый застенчивый ребенок, прячась за ширмой раскрывается, входит в роль и не боится проявить себя. Сказкотерапия напрямую связана с методом куклотерапии.

Положительные результаты арт-терапии широко распространены и приносят пользу всем, кто хочет больше узнать о себе или исследовать творческое искусство как средство самовыражения. Но арт-терапия имеет особые преимущества для тех, кто страдает широким спектром психических заболеваний [5].

Арт-терапия может быть информативной как часть более широкого подхода к детской психологии и, в частности, в терапевтических ситуациях, когда у ребенка есть проблемы, которые необходимо решить. Искусство позволяет ребенку общаться с помощью визуальных образов, которые в сравнении с вербальными навыками, логическими суждениями и концептуальном мышлением, превалируют в когнитивном развитии до семи лет. Обязательным требованием в проведении сбора данных и интерпретации является участие профессионального психолога, а не консультанта.

Арт-терапевты работают, чтобы помочь индивидам, семьям, группам и сообществам лучше понять свои эмоции. Арт-терапия стала неотъемлемой частью многих реабилитационных центров, психиатрических учреждений, кризисных центров, частных практик, школ и различных других социальных и общественных учреждений, которые стремятся укреплять здоровье, благополучие и рост.

Терапевт использует художественные выражения пациентов в свободной форме, чтобы побудить их говорить об изображениях и начать искать в себе смысл и понимание [4]. В сочетании с разговорной терапией это может помочь людям справиться с сильными эмоциями, укрепить самосознание и повысить самооценку, а также уменьшить стресс и беспокойство. Арт-терапия может включать в себя различные виды творческого самовыражения, включая рисование, рисование, раскрашивание или лепку.

На протяжении десятилетий арт-терапия использовалась в основном практикующими врачами в области психического здоровья для пациентов в возрасте от очень молодых до пожилых людей, ветеранов войны, заключенных и людей с диагностированными психическими расстройствами. К 20 веку арт-терапия стала признанной областью, требующей сертификации и обучения как искусству, так и терапии [6]. Арт-терапия также вышла за пределы психиатрических учреждений и стала применяться

в других общественных учреждениях, таких как школы, детские дома, реабилитационные центра, лечебные учреждения и дома престарелых.

ЛИТЕРАТУРА

1. Slayton, S. C., D'Archer, J., & Kaplan, F. (2010). Outcome studies on the efficacy of art therapy: A review of findings. Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association, 27 (3), 108-118.
2. Mueller, E. (1968). Family group art therapy: Treatment of choice for a specific case. In I. Jakab (Ed.), Psychiatry and art: Proceedings of the IV International Colloquium of Psychopathology of Expression 132–143. Basel: Karger.
3. Арт-терапия новые горизонты / под ред. А.И. Копытина. - М.: Когито-Центр, 2006. - 356 с.
4. https://www.academia.edu/4250762/Analysis_of_Art_Therapy
5. Постальчук О.И. Индивидуальная и групповая арт-терапия детей с выраженными нарушениями в развитии // Практическая арт-терапия / под ред. А. И. Копытина. -М.: Когито-центр, 2008. С. 16-28.
6. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/019745569190052C

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ ОБОСНОВАНИЯ ПРАКТИКИ АРТ ТЕРАПИИ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ

Керимова Айгюн

АННОТАЦИЯ

Теория определяет роль искусства в арт-терапии как неотъемлемую, а не случайную, основанную на техниках, которые больше всего нравятся терапевту, или на том, что лучше всего сработало с последним клиентом, или на общих «рекопиях» в соответствии с обобщениями о типе клиента или тип проблемы. Теоретическое понимание того, как искусство концептуализируется в рамках каждой теории, позволяет использовать его связно и профессионально. Преимущества арт-терапии делают ее ценным процессом для взрослых и молодых людей при лечении широкого спектра заболеваний и инвалидности. Включая аспекты танца, драмы, музыки, письма и многого другого, арт-терапия помогает людям управлять психическим здоровьем и заболеваниями. Арт-терапия может помочь людям научиться эффективно общаться, выражать себя и исцеляться.

UŞAQLARLA İŞDƏ ART TERAPİYA TƏCRÜBƏSİNİN ƏSASLANMASI ÜÇÜN İSTİFADƏ OLUNAN NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Kərimova Aygün

XÜLASƏ

Nəzəriyyə, art-terapiyada sənətin rolunu, terapevtin ən çox istifadə etdiyi və ya sonuncu müştəri ilə ən yaxşı işlədiyi üsullara və ya müştərinin növü ilə bağlı ümumiləşdirmələrə uyğun olaraq ümumiləşdirilmiş "nüsxələrə" əsaslanaraq şərti deyil, xas kimi müəyyən edir. problemin. Hər bir nəzəriyyə daxilində incəsənətin necə konseptuallaşdırıldığının nəzəri anlayışı ondan ardıcıl və peşəkar şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Art terapiyanın

faydaları onu böyüklər və gənclər üçün müxtəlif xəstəliklərin və əlilliklərin müalicəsində dəyərli prosesə çevirir. Rəqs, dram, musiqi, yazı və daha çox aspektləri özündə birləşdirən art terapiya insanlara psixi sağlamlıq və xəstəlikləri idarə etməyə kömək edir. Art terapiya insanlara effektiv ünsiyyət qurmağı, özünü ifadə etməyi və sağalmağı öyrənməyə kömək edə bilər.

THEORETICAL APPROACHES USED TO SUBSTANTIATE THE PRACTICE OF ART THERAPY IN WORK WITH CHILDREN

Kerimova Aigun

SUMMARY

The theory defines the role of art in art therapy as inherent rather than contingent, based on the techniques the therapist applies the most, or what worked best with the last client, or generalized "recopies" according to generalizations about the client's type or type of problem. A theoretical understanding of how art is conceptualized within each theory allows it to be used coherently and professionally. The benefits of art therapy make it a valuable process for adults and young adults in the treatment of a wide range of illnesses and disabilities. Incorporating aspects of dance, drama, music, writing and more, art therapy helps people manage mental health and illness. Art therapy can help people learn how to communicate effectively, express themselves, and heal.

HÜQUQ PSİXOLOGİYASINDA CİNAYƏTKAR ŞƏXSİYYƏT ANLAYIŞI

dos.əv.Babayeva Təranə,
BDU-nun Hüquq psixologiyası fakültəsi
Abdullayeva Elmira Elşən qızı
BDU-nun I kurs magistrantı
ellkzm0112@gmail.com

Açar sözlər: hüquq, cinayət, şəxsiyyət, motiv, qətl, sosial.
Keywords: law, crime, identity, motive, murder, social.
Ключевые слова: право, преступление, личность, мотив, убийство, соц.

Psixologiyanın mühüm sahələrindən biri hüquq psixologiyasıdır. Hüquq psixologiyası hüquq və psixologiya elmlərinin birləşməsindən yaranan elmdir. Hüquq psixologiyası, insanların psixi fəaliyyətinin hüquqla tənzim edilməsini təmin etməklə yanaşı bu sahədə onun qanunauyğunluqları və mexanizmlərini öyrənən elm sahəsidir [2, s. 64].

Yekunda hüquq psixologiyası aşağıda verilən problemlərin psixoloji faktorlarını özündə birləşdirir:

– hüquq mühafizasi prosesi (hüquq kənaraçıxmalarının profilaktikası, araşdırma və tədqiqat psixologiyası, məhkəmə əməliyyatının psixologiyası, məhkəmə-psixoloji araşdırması);

– hüquqauyğun davranış (əxlaq, ictimai rəy, hüquqi şüur, sosial stereotiplər);

– yetkinlik yaşına qədər olan şəxslərin davranışı və onların psixoloji problemləri;

– qatil davranış (təqsirkarın şəxsiyyətinin quruluşu, qatil stereotip, cinayətkar qrupun quruluşu, cinayi vəziyyət, zərərçəkənin şəxsiyyətinin quruluşu və həmin quruluşun cinayi hərəkətlərinin mənbəyindəki rolu);

– hüquq pozanların, cinayət törətmişlərin yenidən sosiallaşması (əmək-islah psixologiyası, İƏD-dən azad edildikdən sonra öyrəşmə psixologiyası). [1, s. 163]

Hüquq psixologiyasında cinayətkar şəxsiyyət dedikdə fərdin bu yaxud başqa cinayət əməlini törətməsini şərtləndirmiş tipoloji xüsusiyyətlərin məcmusu başa düşülür. Cinayətkar şəxsiyyət anlayışı hüquq psixologiyasında özünə sosial-demoqrafik, biofizioloji, sosial-psixoloji, emosional, intellektual, iradi, eləcə də funksional vəziyyətlərin kompleksini daxil edəcəkdir.

Sosial-psixoloji parametrlərə görə isə 4 vacib alt struktur daxil olunur:

1. İstiqamətlər - fərdin müəyyən qədər sabit, sosial baxımdan əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin birləşməsidir (sosial ustanovkalar, sərvət meyilləri, aparıcı motivlər).
2. Psixi inikas növləri altstrukturu - onlar idrak proseslərində, emosional şəraitdə təzahür olur.
3. Praktika altstrukturu - oraya aparıcı fəlaiyyət vəziyyətlərinin təyinində təzahür edən vərdiş, bilik, adətlər və s. keyfiyyətlər aiddir.
4. Temperament və başqa bioloji, irsi baxımdan şərtlənmiş altstrukturdur.

İntellektual formalara biliklərin həcmi, əqli inkişaf səviyyəsi, həyat təcrübəsi, maraqların məzmunu və rəngarəngliyi və s. daxildir. Emosional xüsusiyyətlərə görə sinir proseslərinin gücü, müvazinəti, hislərin dinamikliyi, hərəkətliliyi, emosional oyanıqlıq səviyyəsi, fərqli qıcıqlayıcıların reaksiyası, tempi və gücü və s daxildir [6, s.78]. İradi formalara öz fəaliyyətini şüurlu olaraq optimallaşdırmaq qabiliyyəti, verilmiş məqsədə çatmaq, qərar qəbul etmək və həmin qərarı reallışdırmaq qabiliyyəti, məqsədyönlülük, dözümlülük, inadkarlıq, təşəbbüskarlıq və s daxildir. Funksional formalar (sosial rollar) yəni, şəxsin fərqli bir sosial qrupa mənsub olması və ictimai münasibətlər fonundakı mövqeyi ilə şərtləndirilən həqiqi sosial funksiyalar dərk edilir.

Cinayətkar şəxsiyyətnin tipologiyası

Cinayətkarların bir-birindən fərqli parametrlərə görə bir neçə tipologiyaları vardır.

İctimai təhlükəlilik xarekterinə görə aşağıdakı cinayətkar növləri fərqləndirirlər (Minkovskiyə əsasən):

– təxmini növ - bu növə təsadüf nəticəsində cinayət törətmiş fərdlər daxildir. Həmin şəxslərin cinayətkar davranışı onların ümumi yönəlimi ilə təzad təşkil edəcəkdir. Bu qrupa birinci dəfə cinayət törətmiş, fəqət şəxsiyyətinin ümumi yönəlməsi müsbət olan fərdlər aiddir.

– qəzəbli (qəddar) növ - dəfələrlə cinayət etmiş və öncələr də məhkum olunmuş fərdlər bu növə daxil olunur.

– qeyri-sabit və situativ növ - bu növə aid olan şəxslərin yönəlməsində ümumi qeyri-sabitlik mövcuddur. Bu qeyri-sabitlik o fərdlərin müvafiq konfliktli vəziyyətdə cinayət törətməsinə zəmin hazırlayır.

– xüsusi təhlükəli növ - bura ağır cinayət etmiş xüsusi təhlükəli residivistlər aiddir. Bu fərdlərdə sabit antisosial dəyərlər və yönümlər sistemi formalaşmışdır [4, s. 88].

Cinayətin dərəcəsinə görə də cinayətkarların 3 növü fərqləndirilir:

I. Tamahkar növ - bu fərdlər çox məhdud, maddi tələbatların, eqoist maraqların daim çoxalması ilə xarakterizə edilir. Elmi ədəbiyyatda tamahkar tipə aşağıdakı tiplər daxil olunur: Həris tip - hərisdir, simicdir, onları toplamaq naminə dəyərli şeyləri oğurlayır. Onların daimi iş yeri mövcuddur. İş yerində hörmətə sahib olurlar. Onlara güvənirlər. Həmin fərdlərin arasında profesionallar da mövcuddur.

Dezadaptiv tip - bura residivistlər daxil edilir. Onlara görə qarət, oğurluq və başqa mülkiyyət formalı cinayətlər mövcudluq, yaşamaq məqsədilə vasitə əldə etməyin formasıdır. Onların adətən iş yeri, ailəsi olmur. Yuxarı və orta yaşlı şəxslərdən ibarətdir.

Özünü təsdiqləyən tip - oğurluq, qarət və s tamahkar əməllər törədir ki, ətrafda olanların gözündə özünün təsdiqini tapsın. Həmin tip düşünür ki, tamahkar cinayətin törədilməsi şəxslərə özünü göstərməyin ən uğurlu formasıdır.

Ailə tipi - ailənin tələbatını ödəmək üçün cinayət törədir. Ailənin təminatından tutmuş, övladının təhsilinə kimi. Həmin insanlar özləri çox xəsis adam ola bilər və özlərinə oğurladıqlarından heç bir nəsə götürməyə də bilərlər. Həmin şəxslər çox da ictimai təhlükəli tip olmurlar. [3, s. 84]

Oyunçu tip - bunlar üçün həmin tip cinayətin törədilməsi risklə və təhlükə ilə dolu oyundur. Bunlar üçün qarət işinin özü vacibdir. Narkomaniyaya və alkoqolizasiyaya meyilli tip - bura narkotik maddələrdən və spirtli içkilərdən patoloji asılı olan şəxslər aiddir. Bu maddələri əldə etmək üçün cinayət törədilir.

II. Zorakı tip - zorakı tipə görə xarakterik forma emosional impulsivlik, kütlük, aqressivlik, xüsusi amansızlıq xarakterikdir. Sərxoş vəziyyətdə əksər cinayətləri törədirlər. Zorakı tip cinayətkarlar arasında cinsi formalı cinayət törədənləri, o cümlədən, qatilləri, xüsusi fərqləndirirlər.

Seksual xarakterli cinayət törədən cinayətkarların elmi ədəbiyyatda aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

a. Ovçu tip – tanış olmayan qadınlara birdən hücum edir.

b. Reqressiv tip - 7-14 yaşında olan şəxslərə hücum edir.

c. Total özünütəsdiq edən tip - zərərçəkmişə hücum etməmişdən qabaq onun yanındakı kişini qətlə yetirir.

d. Konform tip - qrupun təsirinda olaraq bu xarakterli cinayəti törədir.

e. Affektiv tip - yaşlı qadınlara və 7 yaşına kimi qızlara hücum edir.

f. İmpulsiv situativ tip – onlara görə əlverişli vəziyyətdə bu cinayəti törədirlər.

g. İmtina edilən tip - əqli gerilik, psixi anomaliyası olan fərd öz cinsi arzusunu başqa yolla ödəməyi bacarmır və bu cinayətə üz tutur.

h. Passiv oyunçu tip - qadınların provokasiyası səbəbilə cinayət törədir.

Zorakı cinayətkarlar içində təsadüfi və qəzəbli qatilləri də fərqləndirirlər.

Qəzəbli qatillər - çox ciddi emosional-psixoloji gərginlik, xroniki, həyəcanlılıq hesabına

ən əhəmiyyətsiz hadisələrdən impulsiv hərəkətlər edir, bu formada daxili gərginliklərini zəiflətməyə çalışırlar. Öz müəyyən antisosial istiqamətləri, mənəviyyatsızlıqları ilə müxtəliflik göstərir. Cəmiyyətin parametrlərinə riayət edən nümunəvi fərdlərə nifrət edirlər.

Təsadüfi qatillər - bu fərdlər həmişə qətli təsirli vəziyyətdə qorxudan, yaxud zərərçəkənin provokasiyaları nəticəsində edirlər. Bu fərdlər üçün xarakterik forma davranışın aparılmasında, özünə nəzarətdə qüsurların mövcudluğudur.

Əsasən, bu tip cinayətkarlarda uzunmüddətli mənfi emosional xatirələrin, iztirabların toplanması səbəbilə konfliktli situasiyaları hüquqi formada həll edə biləcəklərinə inamsızlıq əmələ gəlir və onlar bu tip vəziyyətdən normal çıxa bilmirlər. Yekunda ekstremal vəziyyətdə qətl törədirlər [7, s. 123].

Cinayətkarlar arasında özəl olaraq qatillər diqqəti cəzb edir. Cinayətkarların 90%-ni 20-35 yaşları aralığında kişilər təşkil edir. Onların bir çoxu hərbi xidmətdə olmuş, professional idmançılar, hüquq mühafizə orqanlarında fəaliyyət göstərmiş şəxslər, qızğın yerlərdə olmuş şəxslərdən ibarət olur, silahla gözəl davranmağı çox yaxşı bilirlər.

Öz sırasında qatillərin də fərqli tiplərini fərqləndirirlər:

1. Bir profilli cinayətkarlar - bunlar profesional cinayətkarlardır, təkcə sifarişlə cinayətlər törətməkdə ixtisaslaşırlar.
2. Çox profilli cinayətkarlar - fərqli cinayətlər, eləcə də, sifarişli cinayətlər törədənlər.
3. Diletantlar – onlara görə cinayət pul qazanmaq yoludur, fəqət daimi gəlir vasitəsi deyil.

Qətli törətmək üsuluna müvafiq olaraq qatillərin aşağıdakı tipləri fərqləndirilir:

– snayperlər - cinayəti kənar yerlərdən törədirlər.

– atıcılar - qətli odlu silah vasitəsi ilə törədirlər.

– qətli partlayıcı vasitələrlə törədənlər - bu şəxslərin bəzən partlayıcılarla işləmək praktikası olmur, və ya keyfiyyətsiz partlayıcı ünsürlərdən istifadə edirlər, beləcə o da istənilən nəticəyə səbəb olmur. Belə ki, partlayıcı ya lazımi vaxtdan əvvəl, yaxud da sonra fəaliyyətə düşür.

– başqaları - bu cinayətkar qətli metal, soyuq silah, elektrik cihazlar, ağac predmetlər, avtomobil və kimyəvi maddələr vasitəsilə törədir, bəzi vaxt qətli özünə sui-qəsd kimi qələmə verməyə çalışırlar.

Professional qatillər – hüquq-mühafizə orqanlarının işçisi, böyük təcrübəli keçmiş hərbiçi, atıcı-idmançılardan ibarət olur.

Qeyri-profesional qatillər - onlar qeyri-profesional, fəqət zorakı xüsusiyyətli qətllər istiqamətli şəxslərdir.

Birdəfəlik qatillər - sifarişlə məişət zəminində qətllər törədir. Əsasən onları digər sifarişli qətllərə cəzb etdikdən sonra aradan götürürlər.

Qatilləri motivasiya sahəsində tamahkar və zorakı amillər birləşdirir. Profesional qatillərə görə özəl xüsusiyyətlər - soyuqqanlılıq, qorxu hissinin olmaması, riskli əməllərə meyil, eqoizm, məqsədə nəyin bahasına olursa olsun çatma, aqressivliyin olmaması, öz emosiyalarına nəzarət edə bilmək, normal şəraitdə aqressiv deyillər, təkcə iş vaxtı aqressivlik nümayiş etdirirlər. Həmin şəxslərdə qətlə yetirməyə psixololi, mənəvi, fiziki meyillilik mövcuddur. Onlar yalnız mənfəət axtarmırlar, ancaq öyrəşdikləri, yaxşı bildikləri işi edirlər. Müəyyən formada həmin işdən mənəvi zövq almağa cəhd göstərirlər. Düşünürlər ki, cəmiyyətdə gərəkdirlər, onlara ehtiyac var. Bir çoxu əlverişsiz ailələrdəndir. Can atırlar ki, zərərçəkmiş haqqında çox məlumata sahib olmasınlar ki, sonra özlərinə təskinlik göstərə bilsinlər. Düşünürlər ki, onların öldürdükləri fərd ona layiqdir. Həmin şəxslərdə robinqud sindromu mövcuddur. Tamahkar cinayətkarlar isə sərtdirlər. Çox inciyən, həyəcanlı, konfliktlərə meyillidirlər.

III. Xəsis-zorakı tip - o tip yuxarı hissədə nəzərədən keçirdiyimiz zorakı və xəsis tipin xüsusiyyətlərini özündə toplaşdırır. Xəsis-zorakı tip fərdlər cinayətkar mühitdə hökmranlıq, kobudluq və xüsusi amansızlıq nümayiş etdirirlər.

Sosial adaptivlik xarekterindən asılı olaraq da qatillərin iki növünü fərqləndirirlər (Romanovun tipologiyası): sosial dezadaptiv və sosial adaptiv.

Bir mənalı olaraq, sosial adaptivlik xarekteri ən qarışıq, o cümlədən kriminal şəraitdə insanın davranışına, sosial mühitlə ünsiyyətinə, gündəlik fəaliyyət taktikası təyin etməsinə, ətrafdakı fərdlərlə münasibətinə, fərqli konflikləri hüquqazidd yaxud hüquqi yollarla həll etməsinə effekt göstərir [3, s. 97].

Sosial adaptiv tip - böyük emosional - iradi stabilliyə malikdir. Stressə əks olaraq çox dözümlüdür. Ağır şəraitlərdə fəal reaksiya tipi göstərir. Sinir sistemi çox yaxşıdır. Çox inkişaf etmiş intellektə sahibdirlər. Təfəkkürləri cəlddir. Həmin ünsürlərin hesabına o və ya başqa cinayətin törədilmə variantını asanlıqla mənimsəyir. Yalnız cinayət törədilən vaxt yox, eləcə də sonrakı vəziyyətdə hüquq-mühafizə orqanlarının tədbirlərinə əks olaraq aktiv müqavimət nümayiş etdirir və hadisələrin başqa cərəyanını asanlıqla proqnozlaşdırmağı bacarır. Həmin insanların çox yaxşı yaddaşları, geniş maraq dairələri, iti qavrayışları mövcuddur. Bunların motivasiya sahəsində uğur motivi üstünlük təşkil edəcəkdir. Həmin şəxslər bilərəkdən cəmiyyətdə qəbul olunmuş davranış qaydalarına məhəl qoymur. Bütün bu xüsusiyyətlər hesabına həmin şəxsləri bəzən ifşa etmək olmur. Bunlar kriminal praktikaya əsaslı sahiblənir. Həmin tip şəxslər bəzən fərqli cinayətkar qruplarda lider, fəal iştirakçı olur. Yüksək sosial adaptivlik xarekteristikası xüsusi və qəzəbli təhlükəli tiplərdə müşahidə olunur.

Sosial dezadaptiv tip – həmin tipli fərdlərdə emosional-iradi stabillik aşağıdır. Stressə dözümsüzdürlər, qeyri-sabit, nevrotik simptomlar, psixi anomaliya, epileptoid aksentuasiya tipi, psixopatik xüsusiyyətlərlə fərqlənirlər. İntellektləri, proqnostik bacarıqları zəif inkişaf edir. Bu subyektlərin hərəkətləri primitiv tələbatlarla limitlənir. Zamanlarını əyləncələrdə, spirtli içki içmək, narkotik maddə qəbul etməklə xərcləyirlər. Maraq və sərvət meyilləri primitivdir. Onun üçün də onlara görə davranışlarını proqnozlaşdırmaq çətindir. Öz ani tələbatlarını təmin etməyə çalışırlar. Həmin tələbatlar hər zaman təmin edilə bilmədiyindən həmin şəxslərdə nəzarət olunmayan frustrasiya şəraiti təzahür edir. Çox güclü aqressivlik göstərməklə fərqli zorakı cinayətlər törədirlər [5, s. 109].

Aşağı sosial-adaptivlik qeyri-stabil, situativ tip qatillərə xasdır. Onlar çox zaman şəraitdən asılı vəziyyətdə olur, öz emosional iradi stabilliklərini qoruya bilmir, davranışlarına nəzarət edə bilmirlər. Həmin səbəbdən də, onlar affektiv təsirlərə, güclü frustrasiyaya rahat şəkil məruz qalırlar.

Nəticə etibarı ilə cinayətkar şəxsiyyət anlayışına hüquq psixologiyasında biofizioloji əlmatlərə sinir sisteminin xüsusiyyətləri, yaş, cins, səhhətin vəziyyəti və s. aid edilir. Sosial-demoqrafik əlamətlərə cins, ailə vəziyyəti, yaş, təhsil, maddi vəziyyət, professional məşğuliyyət növü, məhkumluq haqqında informasiya aid edilir. Öz-özlüyündə bu əlamətlər subyekti hər hansı cinayəti etməyə yönəlmiş olan insan kimi xarakterizə etməsə də, başqa şəraitlə əlaqələndirdikdə həmin insan haqqında ətraflı izah vermiş olur. Sınaqlar göstərir ki, misal üçün, qadınlara cinayətkarlar arasında nisbətən kişilər üstünlük təşkil edir. 25-29 yaşlı insanlar lap çox kriminogen fəallığa sahib olur. Bunların ardınca 14-17, 18-24, ən sonuncu 30-35 yaşlı insanlar gəlir. Qətl, soyğunçuluq, sağlamlığa xəsarət yetrimək, oğurluq, xuliqanlıq 30 yaşına kimi insanlar tərəfindən törədilir. Əksər tədqiqatçıların fikrinə görə gənclərin kriminogen fəallığı həmin adamların yüksək impulsivliyi, aşağı emosional sabitliyi, aqressivliyi, sosializasiyanın kifayət qədər səviyyədə olmaması, sabit həyat planlarının mövcud olmaması ilə əlaqədardır. Ümumi təhsil səviyyəsi cinayət törədənlərdə əsasən aşağıdır. Zorakı və zorakı-tamahkar cinayətlər edən şəxslərin təhsil göstəricisi də aşağıdır. Araşdırmalara əsasən müəyyən edilmişdir ki, yüksək təhsilli insanlar arasında da bir çox hallarda vəzifə cinayətlərinin törədilməsi halları olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayın evi, 2016, 688 s.
2. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.

4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, «DİGESTA», 200
5. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşək kulunun aktual psixoloji problemləri. Bakı, Azərnəşr, 1981, 190 s.
6. Полянин Н.А. Гуманистическая направленность личности и ее актуализация уосужденных молодежного возраста в условиях лишения свободы: дис. канд. Псиxол. наук. – Рязань, 2005, 228 с.
7. Maslow A.N. Motivation and personality. New York, Harper 1954, p.342
8. Wilson J.Q. & Herrnstein R. Crime and human nature. New York: Simon & Schuster 1985,

HÜQUQ PSİXOLOGİYASINDA CİNAYƏTKAR ŞƏXSİYYƏT ANLAYIŞI

Babayeva Təranə, Abdullayeva Elmira

XÜLASƏ

Hüquq psixologiyasında cinayətkar şəxsiyyət deyilən zaman şəxsin bu eləcə də digər cinayət əməlini törətməsini müəyyən etmiş tipoloji xüsusiyyətlərin məcmusu dərk olunur. Cinayətkarlar arasında sirli olaraq qatillər diqqəti özünə cəlb edir. Hüquq psixologiyasında cinayətkarlar üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində görərik ki, onların 90%-ni 20-35 yaşları aralığında kişilər təşkil edir. Onların böyük əksəri hərbi xidməti başa vurmuş, professional idmançılar, hüquq mühafizə orqanlarında fəaliyyət göstərmiş fərdlər, qızğın rayonlarda olmuş şəxslərdən ibarət olur, silahla gözəl davranmağı çox yaxşı bilirlər. Qatilləri motive edən şərtlər üzrə tamahkar və zorakı amillər birləşdirir. Profesional qatillərə görə özəl xüsusiyyətlər - soyuqqanlılıq, riskli əməllərə meyil, qorxu hissinin olmaması, eqoizm, məqsədə necə olursa olsun çatma, aqressivliyin olmaması, öz emosiyalarına nəzarət edə bilmək bacarığı, normal şəraitdə aqressiv deyillər, yalnız iş vaxtı aqressivlik göstərirlər. Soyğunçuluq, qətl, oğurluq, sağlamlığa xəsarət yetrimək, xuliqanlıq 30 yaşına qədər insanlar tərəfindən törədilir. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, sərt və zorakı-xəsis cinayətlər edən şəxslərin təhsil səviyyəsi də aşağıdır.

ПОНЯТИЕ ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ЮРИДИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Бабаева Тарана, Абдуллаева Эльмира

АННОТАЦИЯ

В юридической психологии под названием преступной личности понимается совокупность типологических признаков, определяющих совершение лицом того или иного преступного деяния. Среди преступников таинственным образом привлекают внимание убийцы. В результате исследования преступников в юридической психологии мы видим, что 90% из них составляют мужчины в возрасте от 20 до 35 лет. Большинство из них – военнослужащие с высшим образованием, профессиональные спортсмены, лица, работавшие в правоохранительных органах, люди, побывавшие в горячих точках, хорошо умеющие обращаться с оружием. Сочетание факторов жадности и насилия мотивирует убийц. По мнению профессиональных киллеров, особые качества - хладнокровие, склонность к рискованным действиям, отсутствие страха, эгоизм, достижение цели несмотря ни на что, отсутствие агрессии, умение контроли-

ровать свои эмоции, в обычных условиях не агрессивны, проявляют агрессия только во время работы. Разбой, убийство, кража, причинение вреда здоровью, хулиганство совершаются лицами, не достигшими 30-летнего возраста. При этом установлено, что уровень образования лиц, совершивших насильственные и насильственные преступления, также невысок.

CONCEPT OF CRIMINAL PERSONALITY IN LEGAL PSYCHOLOGY

Babayeva Tarana, Abdullayeva Elmira

SUMMARY

In legal psychology, when a criminal personality is called, a set of typological characteristics that determine a person's commission of this and other criminal acts is understood. Among criminals, murderers are mysteriously attracting attention. As a result of research conducted on criminals in legal psychology, we can see that 90% of them are men between the ages of 20 and 35. Most of them are military service graduates, professional athletes, individuals who have worked in law enforcement agencies, people who have been in hot areas, and know how to handle weapons very well. Greedy and violent factors combine to motivate killers. According to professional killers, special characteristics - cold-bloodedness, tendency to risky actions, lack of fear, selfishness, achieving the goal no matter what, lack of aggression, ability to control their emotions, they are not aggressive under normal conditions, they show aggression only during work. Robbery, murder, theft, injury to health, hooliganism is committed by people under the age of 30. At the same time, it was determined that the level of education of the people who committed violent and violent crimes is also low.

DEVİANT DAVRANIŞLI YENİYETMƏLƏRDƏ EMOSİONAL İNTELLEKTİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏR

Rəsulova Aysun Pərviz qızı
BDU -nun II kurs magistrantı
aysunresulova2@gmail.com

Açar sözlər: emosional intellekt, yeniyetmələr, deviant davranış, emosional sfera
Ключевые слова: эмоциональный интеллект, подростки с девиантным поведением, девиантное поведение, эмоциональная сфера и др.
Keywords*:* emotional intelligence, adolescents with deviant behavior, deviant behavior, emotional sphere etc.

"İntellekt" anlayışı problemləri bilmək, anlamaq və həll etmək üçün ümumi qabiliyyət kimi xarakterizə edilə bilər. Emosional intellektin kifayət qədər yeni psixoloji anlayış olmasına baxmayaraq, bu fenomen getdikcə çox sayda tədqiqatçılar tərəfindən tanınır. Emosional intellekt, insan həyatının emosional sferasını effektiv şəkildə anlamaq qabiliyyətidir. İnkişaf etmiş emosional intellekt, uşaqlar və yeniyetmələr arasında həmyaşıdları, ailə üzvləri, əhəmiyyətli böyüklər ilə qarşılıqlı əlaqənin keyfiyyətini yaxşılaşdırır, həmçinin onların ətraf mühitin tələblərinə və mürəkkəbliyinə daha çevik uyğunlaşmasına imkan verir.

Ümumi inkişafda gedən proseslərlə əlaqədar yeniyetmənin emosional sferası əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Yeniyetmə üçün öz emosiyalarını "saxlamaq", onları emal etmək çətindir. Əksər hallarda onlar nə baş verdiyini, nə hiss etdiyini və bununla necə bacaracaqlarınıı anlamaqda çətinlik çəkirlər [7]. Müvafiq olaraq, bu yaşda deviant və qeyri-qanuni davranış emosiyaların "normal hüdudlarından" kənara çıxmasını yüksək emosional gərginliklə əlaqələndirmək olar. Bütün bunlar reallıq hissinin itirilməsinə, özünə nəzarətin azalmasına, davranışını düzgün qiymətləndirilə bilinməməsinə səbəb ola bilər.

Psixologiya, pedaqogika, sosiologiya kimi elm sahələri uşaqların və yeniyetmələrin deviant davranışını intensiv şəkildə öyrənir. Yeniyetmələrə xüsusi diqqət yetirilir, çünki onlar həyatın çətinliklərinə ən həssas dövrlərini yaşayırlar. Tədqiqatçılar deviant davranışın səbəblərini, qarşısının alınması yollarını və psixokorreksiyasını araşdırırlar.

Deviant davranış problemi aktual sosial, psixoloji və pedaqoji problemlərdən biridir. Deviant davranışı müəyyən edən aşağıdakı amillər var [6]:

- bioloji;
- psixoloji;
- sosial-psixoloji;
- sosial-pedaqoji;
- sosial-iqtisadi;
- əxlaqi;
- etik.

Deviant davranışın formalaşmasında aparıcı rol sosial amillərə, o cümlədən, təhsil müəssisələrinə verilir [7]. O.V.Gridneva [4], görə yeniyetmələrin deviant davranış problemi duyğuları anlamaq və idarə etmək məsələləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Məhz yeniyetməlikdə formalaşmış emosional intellekt deviant və ya sosial normativ davranışı müəyyən edir [9].

Müasir psixologiya elmində emosional intellekt, emosiyaları anlamaq və idarə etmək bacarığı kimi qəbul edilir [10]. Emosional intellektin formalaşmasına bioloji (valideynlərin emosional intellekt səviyyəsi, emosional həssaslığın irsi meylləri, temperament xüsusiyyətləri, məlumatların işlənməsinin fərdi xüsusiyyətləri) və sosial amillər (ailə münasibətləri,

valideyn təhsili, dindarlıq və s.) daxildir [2; 4; 6].

Deviant davranışın formalaşmasında emosional intellektin rolunun bir sıra tədqiqatların nəticələri ilə sübut olunur. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- deviant meyilli yeniyetmələrin emosional sferasında qeyri-kafi empatiya (rəğbət) qabiliyyəti, digər insanların hisslərinə laqeydlik, emosional zəngin, sabit münasibətlər qurmaq və saxlamaq qabiliyyətinin olmaması;
- müəyyən bir könüllü səy və əmək olmadan sadə zövqlər əldə etmək istəyi;
- xarici stimullara artan həssaslıq; qıcıqlanmaya meylli qeyri-sabit əhval-ruhiyyə, aqressiv tipin münaqişə vəziyyətlərinə qeyri-adekvat, affektiv şəkildə gücləndirilmiş reaksiyası ilə birləşən motivsiz daxili gərginlikdən ibarət qəzəbli reaksiyalar;
- fərdi və xüsusilə qrup qəddarlığına açıq meyl sübut edilmişdir [1].

O. V. Qridneva [4] həmçinin müəyyən etmişdir ki, problemli və çətin vəziyyətlərə uyğunlaşmaqda emosional intellektə malik yeniyetmələrdə deviant davranış daha çox özünü göstərir. Çətin vəziyyətləri həll edərkən onlar passivdirlər, problemlərin həlli üçün məlum variantlara üstünlük verirlər və uyğunluq baxımından fərqlənirlər.

Tədqiqat nəticəsində T.V.Kornilova və E.V. Novototskaya-Vlasova [5] emosional intellekt ilə şəxsiyyətin ümumi oriyentasiyası arasında sıx əlaqə qurdu. Nəticədə tədqiqatçılar belə qənaətə gəliblər ki, mənəvi özünüdərk emosional intellektin amillərindən biridir.

A. V. Deqtyarev [6] deviant davranışı yeniyetmənin müstəqil olaraq fərqləndirə bilmədiyi, öz emosiya və hisslərinə xüsusi davranış reaksiyası hesab edir.

Bununla birlikdə, empirik tədqiqatların nəticələri deviant davranışlı yeniyetmələrdə emosional intellektin bütün komponentlərinin formalaşmaması bir qədər ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, M. İ. Koşenovanın [9] tədqiqatında müəyyən edilmişdir ki, yüksək səviyyədə empatiya, aşağı motivasiya ilə asılı davranışın formalaşması ehtimalı daha yüksəkdir.

M.L. Melnikova [8] öz tədqiqatının nəticələrinə əsaslanaraq belə qənaətə gəlir ki, deviant davranışlı yeniyetmələrin müəyyən sosial mövqeyi, emosional cəlbediciliyi və adekvat emosional reaksiyaya hazırlığı azaldan amildir. Tədqiqatçılar deviant davranışlı yeniyetmələrin sosial mövqelərini və onların empatiyasının xüsusiyyətlərini aydınlaşdırı b:

- “özgələşmiş-direktiv” mövqe (başqalarının davranışına nəzarət etmək istəyi, direktivlik, aqressivlik);
- “Asılı-qeyri-müəyyən” mövqe (asılılıq, uyğunluq, özünə şübhə, özünü təsdiq edə bilməmə);
- "narahat-cavablı" mövqe (həssaslıq, düşünməyə meyl, emosional iştirak, insanların emosional vəziyyətlərini və hərəkətlərini qabaqcadan görmək bacarığı).

Beləliklə, emosional intellektin komponentləri ilə deviant davranış arasındakı əlaqənin tədqiqi göstərmişdir ki, emosional intellektin komponentləri aqressiv davranışla və ümumiyyətlə, şəxsi aqressivlik, qəddarlıq, asılılıq davranışı, anti-sosial davranışla bağlıdır. Həmçinin, emosional intellekt sosial uyğunlaşma, stress müqaviməti, əxlaqi şüur və nəzarət ocağı, həmçinin akademik uğur və ümumiyyətlə şəxsi nailiyyətlərlə əlaqələndirilir. Emosional intellektin inkişaf etməməsi yeniyetmələrdə deviant davranışın həm səbəbi, həm də nəticəsidir. Deviant davranışlı yeniyetmələrin emosional sferasının tədqiqatçıları onun sosial-psixoloji və pedaqoji işdə yeniyetmələrdə formalaşması və inkişafının mümkünlüyü ilə bağlı razılığa gəlirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Агрессия и психическое здоровье / Под ред. Т.Б. Дмитриевой и Б.В. Шостаковича. - Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. - 464 с.
2. Выскочил Н.А. Детерминанты уровня эмоционального интеллекта / Н.А. Выскочил // Казанский педагогический журнал. - 2009. - № 11-12. -С.123-129
3. Гриднева О.В. Сравнительный анализ эмоционального интеллекта у подростков с разным уровнем склонности к проблемному поведению / О.В. Гриднева // Студенческий: электрон.научн. журн. 2017. № 16(16)
4. Давыдова Ю.В. Эмоциональный интеллект: сущностные признаки, структура и особенности проявления в подростковом возрасте: автореферат дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.01 / Давыдова Юлия Викторовна; [Место защиты: Рос. ун-т дружбы народов]. - Москва, 2011. - 22 с.
5. Корнилова Т.В. Соотношение уровней нравственного самосознания, эмоционального интеллекта и принятия неопределенности / Т.В. Корнилова, Е.В. Новотоцкая-Власова // Вопросы психологии. - 2009. -№ 6. - С. 61 - 71.
6. Леус Э.В. Диагностика девиантого поведения несовершеннолетних / Э.В. Леус, А.Г. Соловьев, П.И. Сидоров // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. - 2012. - № 9. - С. 268-277.
7. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте / Д.В. Люсин // Социальный интеллект. Теория, измерение, исследования / под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. - Москва: Институт психологии РАН, 2004. - С. 29-36.
8. Люсин Д.В. Структура эмоционального интеллекта и связь его компонентов с индивидуальными особенностями: эмпирический нализ / Д.В. Люсин, О.О. Марютина, А.С. Степанова // Сб. науч. трудов. «Социальный интеллект: теория, измерение, исследования»/ Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. - М.: Институт психологии РАН, 2004. - 176 с.
9. Мельникова М.Л. Проблемы реализации эмпатических переживаний у подростков с девиантным поведением / М.Л. Мельникова // Инновационные условия развития науки и образования в межкультурном взаимодействии: комплексный подход. - 2015. - С. 220-224.
10. Кошенова М.И. Уровень интеллектуального развития как предикатор формы девиантного поведения подростков / М.И. Кошенова // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. - 2018. - № 2. - С. 102-112.

DEVİANT DAVRANIŞLI YENİYETMƏLƏRDƏ EMOSİONAL İNTELLEKTİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏR

Rəsulova Aysun

XÜLASƏ

Məqalədə deviant davranışlı yeniyetmələrdə emosional intellektin təzahür xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. İşin məqsədi yeniyetmələrdə deviant davranışın formalaşmasında emosional intellektin rolunu öyrənmək idi. Emosional intellektin formalaşması səviyyəsi, yeniyetmələrin davranışındakı deviantlığa meyilliyin inkişafını şərtləndirən amillərdən biridir. Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, emosional intellektin inkişafı yeniyetmələrin davranışındakı deviantlığın ekoloji, sosial – psixoloji və pedaqoji qarşısının alınması istiqamətidir.

ПРОЯВЛЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Расулова Айсун

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о проявлениях эмоционального интеллекта у подростков с девиантным поведением. Целью исследования явилось изучение роли эмоционального интеллекта в формировании девиантного поведения у подростков. Уровень сформированности эмоционального интеллекта является одним из факторов, определяющих развитие отклонений в поведении подростков. В итоге можно отметить, что развитие эмоционального интеллекта является направлением экологической, социально-психологической и педагогической профилактики девиантности в поведении подростков.

MANIFESTING CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Rasulova Aysun

SUMMARY

The article talks about the manifestations of emotional intelligence in teenagers with deviant behavior. The aim of the study was to study the role of emotional intelligence in the formation of deviant behavior in adolescents. The level of formation of emotional intelligence is one of the factors determining the development of deviance in the behavior of teenagers. In conclusion, we can note that the development of emotional intelligence is the direction of ecological, social-psychological and pedagogical prevention of deviation in the behavior of adolescents.

YENİYETMƏLƏRDƏ CİNAYİ DAVRANIŞIN YARANMASININ PSİXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ

Şəkərəliyeva Əzizə Ramiz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aziza.mamedova@yahoo.com

Açar sözlər: Yeniyetmə cinayətkarlığı, kriminogen vəziyyət, cinayətkar davranış, fərdi-psixoloji keyfiyyət, sosial amillər, erkən profilaktika işləri.
Keywords:. Juvenile delinquency, criminogenic situation, criminal behavior, individual-psychological quality, social factors, early prevention works
Ключевые слова: Преступность несовершеннолетних, криминогенная ситуация, преступное поведение, индивидуально-психологические качества, социальные факторы, ранняя профилактическая работа

Fiziki, psixoloji və əqli cəhətdən sağlam böyüdülmüş yeniyetmələr hər bir ölkənin fəal yaradıcı, iqtisadi potensiala malik vətəndaşı, gələcəyin tam hüquqlu şəxsiyyətləridir. Sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafın bütün perspektivləri bilavasitə uşaqlarımızın nə qədər sağlam olmasından, onların psixoloji, fiziki və intellektual qabiliyyətlərinin hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Bu gün biz gənc nəslin sosial-psixoloji və iqtisadi sferalarda sapması faktını qeyd edə bilərik. Təəssüflər olsun ki, cəmiyyətimizdə yeniyetmələr, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında deviant davranışa, tüfeyli, avara həyat tərzinə, alkoqolizm, narkomaniya meyl kimi hüquqazidd hərəkətlər müşahidə olunur.

Yeniyetmələrin cinayətkarlığının vəziyyəti və cinayət meylləri gənc nəslin mənəvi sağlamlığının və cəmiyyətdəki mövqeyinin ən mühüm göstəricilərindən biridir. Rəsmi statistikanın göstəriciləri deməyə əsas verir ki, yeniyetmələr yeni sosial-iqtisadi şəraitə böyük çətinliklə uyğunlaşırlar. Yeniyetmələrin cinayəti həm ümumi sosial problemlərlə, həm də şəxsiyyətin formalaşması zamanı köklərində dayanan dərin travmalarla, fərdi xarakter daşıyan problemlərlə əlaqələndirilir. Yeniyetmələrin cinayətlərinin əsas səbəbləri, ilk növbədə, ölkəmizdə baş verən və yeniyetmələrə neqativ təsir göstərən iqtisadi, siyasi və mədəni transformasiyalarla bağlıdır. Yeniyetmələrin sağlam sosial qruplardan uzaqlaşdırılması son nəticədə yeniyetmənin sağlam sosial şəxsiyyətinin formalaşmasında müxtəlif növ pozuntulara səbəb olur. Belə ki, yeniyetmələrin cinayətkarlığı onun üçün düşdüyü anormal şəraitə normal reaksiya kimi və eyni zamanda digər məqbul ünsiyyət üsulları tükəndikdə cəmiyyətlə ünsiyyət dili kimi görünür.

Yeniyetmələr arasında cinayətkarlığın, eləcə də ümumilikdə bu sahə üzrə problemlərinin tədqiqi konkret olaraq siyasi, sosial-iqtisadi, kriminogen proseslərin formalaşdığı və inkişaf etdiyi situasiyanın nəzərə alınmasını tələb edir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, müasir dövrümüzdə sosial-iqtisadi şərait, sosial və ətraf mühit faktorları yeniyetmələrə, o cümlədən gənclərə açıq şəkildə mənfi təsir göstərir.

"Yeniyetmə cinayətkarlığı" anlayışında iki termin gizlənir: "cinayət" və "yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı". Cinayətin saysız-hesabsız tərifləri var. İki min il bundan əvvəl Sokrat dinləyicilərinə müraciət edərək demişdi: "Mən qərara gəldim ki, cansız təbiəti öyrənməyi dayandırım və insanın nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu bildiyi halda, niyə pisi seçdiyini anlamağa çalışım".

XIX əsrin 30-cu illərində tanınmış belçikalı alim A.J.Ketle hesab edirdi ki, cinayətə sosial bəla kimi yanaşmaq lazımdır. Məşhur avstriyalı psixoloq Z.Freyd isə cinayət əməlini şəxsiyyətin qüsurlu inkişafının nəticəsi hesab edirdi. O qeyd edirdi ki, "cinayət insanların sosial davranışının sosial "orqanizmin" normal fəaliyyətini pozan formasıdır. Amma bu cür pozuntular həm də normadan kənar hərəkətlər hesab olunur ki, buna da deviant davranış

deyilir.”

Cinayət bütün hüquq pozuntuları arasında cəmiyyət üçün ən təhlükəlisidir. Bundan əlavə, cinayətkarlıq sosial-hüquqi hadisədir, çünki cinayətkarlıq fiquru müəyyən cəmiyyətdə və müəyyən zaman dövründə törədilmiş cinayətlərin məcmusundan ibarətdir. Həmçinin, onun daxili ziddiyyətlərlə, digər sosial hadisələrlə müəyyən edilən öz qanunları var. Müasir ədəbiyyatlarda isə cinayətkarlıq insan cəmiyyətində mövcud olan, özünəməxsus qanunauyğunluqlara, kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik, cəmiyyət və insanlar üçün mənfi nəticələrə səbəb olan, ona nəzarətin həyata keçirilməsi üçün konkret dövlət və ictimai tədbirlərin görülməsini tələb edən mənfi sosial-hüquqi hadisə olaraq qiymətləndirilir. Şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün ilkin şərt onun müəyyən yaşa çatmasıdır. Şəxs cinayətin subyektidir və cinayət törətdiyi zaman 16 yaşına çatdıqda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Ümumi qayda budur. Eyni zamanda adam öldürmə, quldurluq, zorlama kimi bir sıra ağır cinayətlərə görə qanunla 14 yaşından cinayət məsuliyyəti müəyyən edilib.

Gündəlik həyatda bir çox kriminogen vəziyyətlərlə rastlaşırıq. Onlar qeyri-tamah, tamah, şərəf və ləyaqət əleyhinə, sağlamlıq və s. əleyhinə törədilən cinayətlərlə əlaqələndirilir. Gündəlik həyat müxtəlif həddi aşmaqla zəngindir ki, bunlar da dolayısı ilə bizim baş verən hadisələrə qarşı laqeydlikdən, proqnozlaşdırma bacarığının olmamasından və baş verən hadisələrə qeyri-ciddi yanaşmaqdan asılıdır. Bəzən zorakılığa təhrik edilmə hallarıda olur ki, belə vəziyyətə hətta cinayət motivi olmadan, özlərini və dostlarını qəddarlıq dərəcəsinə görə sınamaq istəyən yeniyetmələrə də ra.st gəlmək olar. Yeniyetmələrin cinayətkar kimi yetişməsinə səbəb olan faktorlar da mövcuddur ki, bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ailənin neqativ təsiri. Ailə tərbiyəsində ciddi qüsurların, boşluqların mövcudluğu yeniyetmələrin cinayət əməli törətməsinə səbəb olan amillərdən biridir. Müəyyən edilmişdir ki, cinayətkar davranışın formalaşmasında, yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin əksəriyyətində valideynlər və digər yaşlı ailə üzvlərinin (alkoqoldan sui-istifadə, qəsdən adam öldürmə və qəddarlıq, zorakılıq, qanunvericiliyə uyğun olmayan həyat tərzi, və s.) birbaşa mənfi təsiri vardır. Belə ailələrdə mədəniyyət səviyyəsinin aşağı olması, valideynlərin özlərinin hüquqazidd davranışlarının mövcudluğunun və ya övladlarının düzgün tərbiyə edilməməsinin əsas şərtlərindəndir.

2. Yaxın ətraf mühitin neqativ təsiri. Buraya məişət, təhsil, peşə, sənaye, istehsalat və s. mühitlər daxildir. Bu səbəb xüsusilə yeniyetmələrin birgə əyləncə üçün qrupa qoşulmaq istəyi ilə əlaqədardır. Belə bir qrupda olmağı təqdir edərək, onlar liderləri təqlid etməyə, xarici görünüş və davranış baxımından onlara bənzəməyə çalışırlar. Sərxoşların və oğru-ların, xuliqanların bilavasitə pozucu təsiri ilə yanaşı, yeniyetmənin hüquqazidd davranışına müəllimlər, digər yaşlı nəsil tərəfindən “icazə verilməsi” habelə yanlış təsəvvür yaradan hərəkətləri və vəziyyətləri müşahidə etməsi mənfi təsir göstərə bilər.

3. Cinayətkar şəxslər tərəfindən yeniyetmənin cinayət əməli törətməsinə təhrik olunması;

4. Təhsilini yarımçıq qoyan yeniyetmələrin müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaması;

5. Yeniyetmələr arasında sərxoşluq, narkomaniya, tüfeyli həyat tərzi keçirən şəxslərin artması;

Cəmiyyətimizdə baş verən yeniyetmə cinayətkarlığına münasibəti və cinayətlərə səbəb olan amilləri öyrənmək məqsədilə yeniyetmələrlə sorğu aparmışdım. 7 sualdan ibarət tərtib etdiyim sorğuda 40 nəfər iştirak etmişdir. Sorğunun nəticələrini şəkillərin köməyi ilə aşağıdakı şəkildə şərh etdim.

1. Sizcə yeniyetmə cinayətkarlığının inkişafında hansı amillər daha çox rol oynayır?

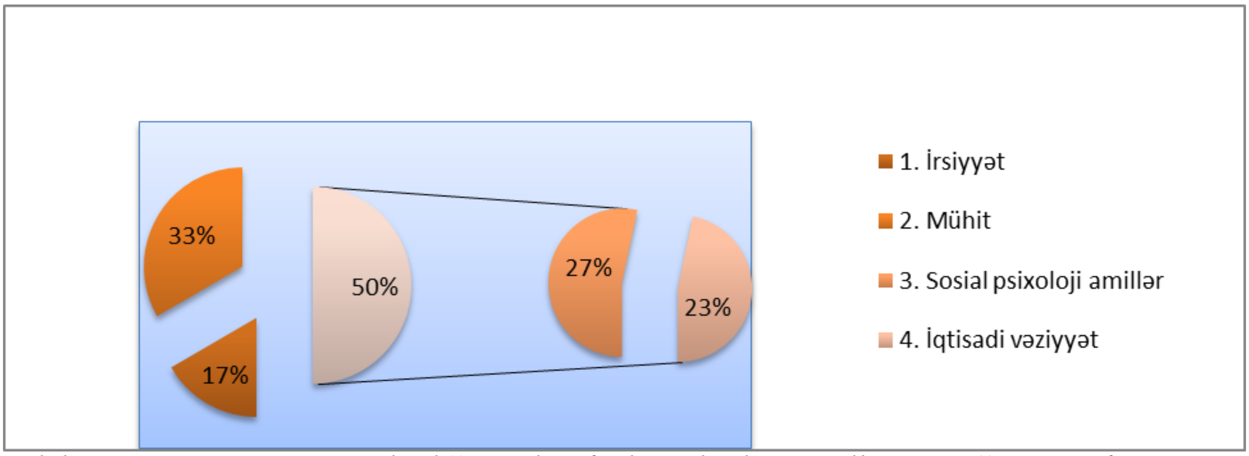

Şəkil 1.1 Yeniyetmə cinayətkarlığın inkişafında rol alan amillərin sorğu üzrə faiz göstəricisi

2. Yeniyetmələrin cinayət əməli törətməsinə səbəb olan amillər nələrdir?

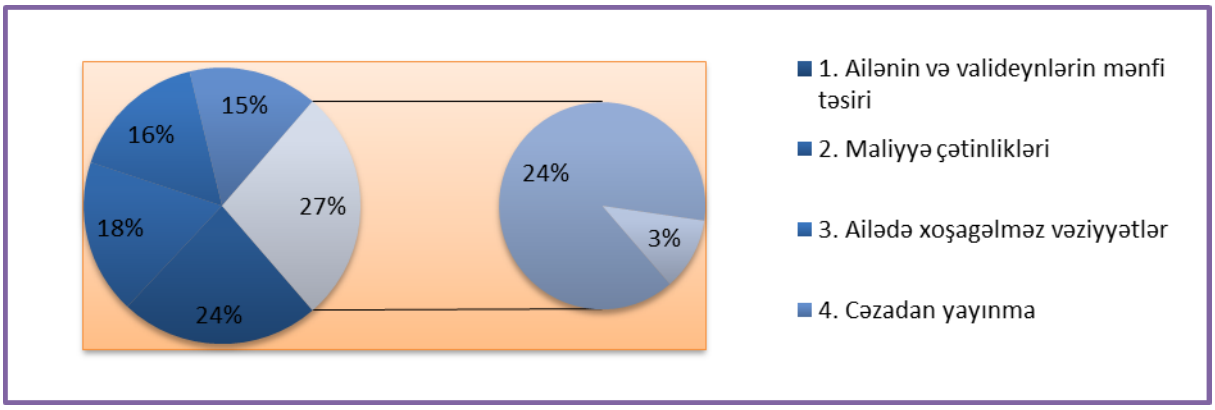

Şəkil 1.2 Yeniyetmələrin cinayət əməli törətməsinə səbəb olan amillərin sorğu üzrə faiz göstəricisi.

3. Zərərçəkmiş şəxs qismində ən çox hansı nəslin nümayəndələri əziyyət çəkir?

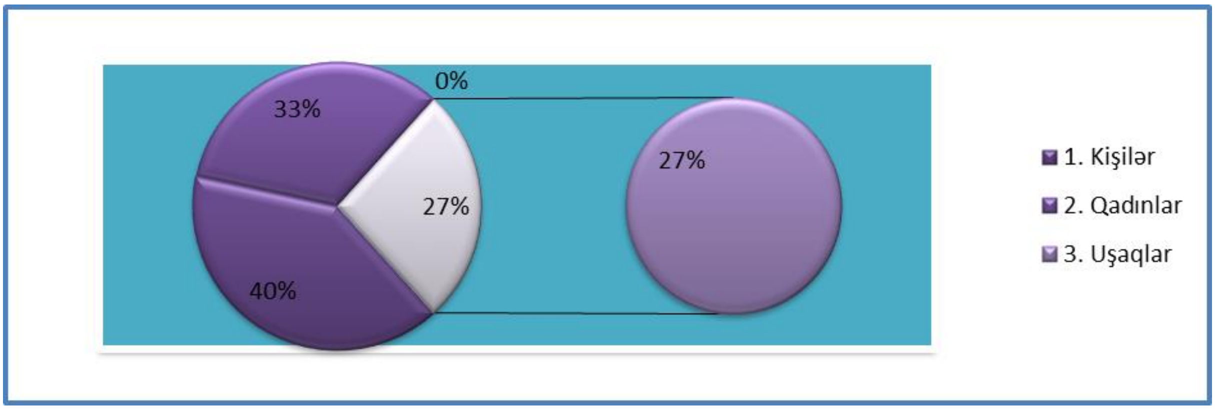

Şəkil 1.3 Zərərçəkmiş şəxs qismində əziyyət çəkən şəxslərin müqayisəli faiz göstəriciləri

4. Sizcə yeniyetmələr arasında baş verən cinayət əməllərinin əksəriyyəti nə məqsədlə törədilir?

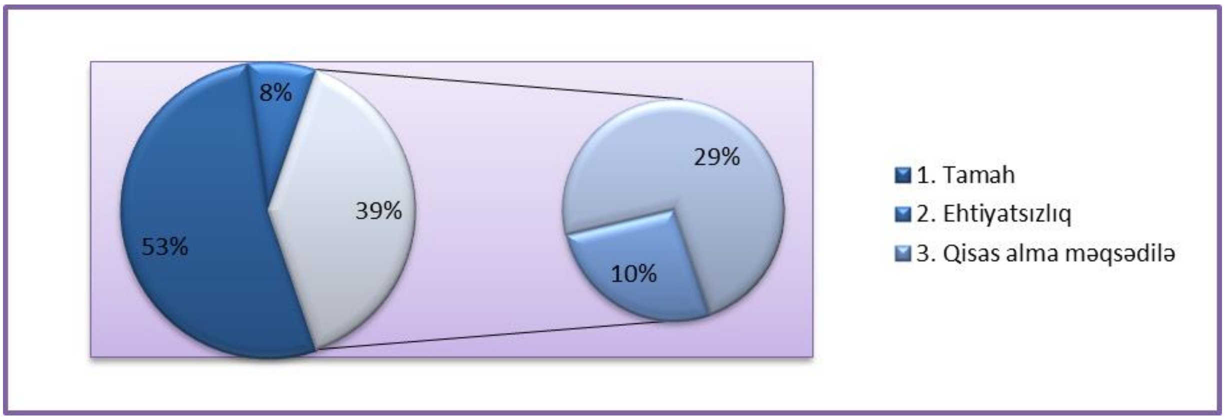

Şəkil 1.4 Baş verən cinayət əməllərinin məqsədinin müəyyənləşməsi üçün aparılmış sorğunun faizlə göstərişi

5. Sizcə yeniyetmələr arasında tamah məqsədilə törədilən cinayətlərin səbəbi nədir?

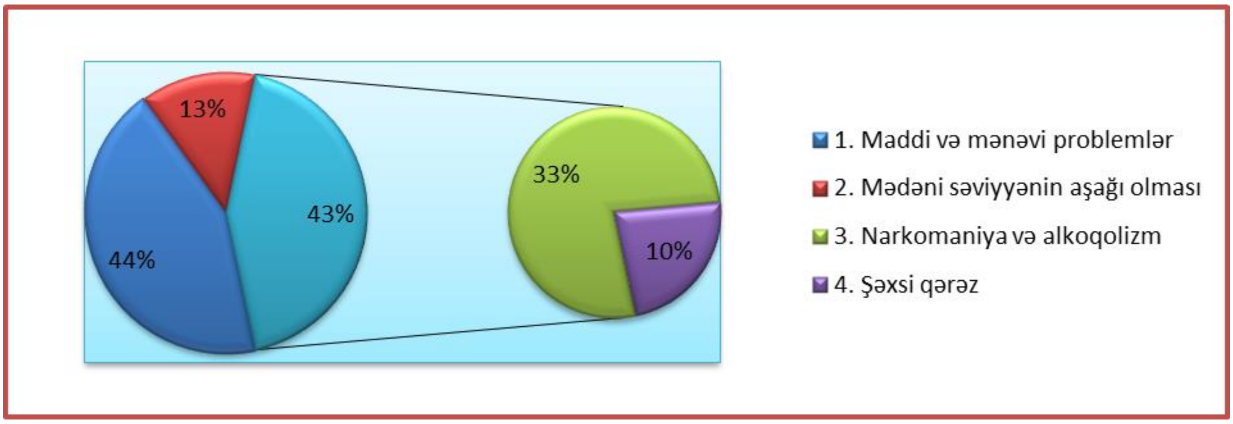

Şəkil 1.5 Tamah məqsədilə törədilən cinayətlərin səbəbi ilə bağlı aparılmış sorğunun faizlə nəticəsi

6. Azərbaycanda yeniyetmələrin, uşaqların problemlərini həll edən hansısa ictimai, dövlət və sosial xidmət müəssisə və ya təşkilat tanıyırsınızmı?

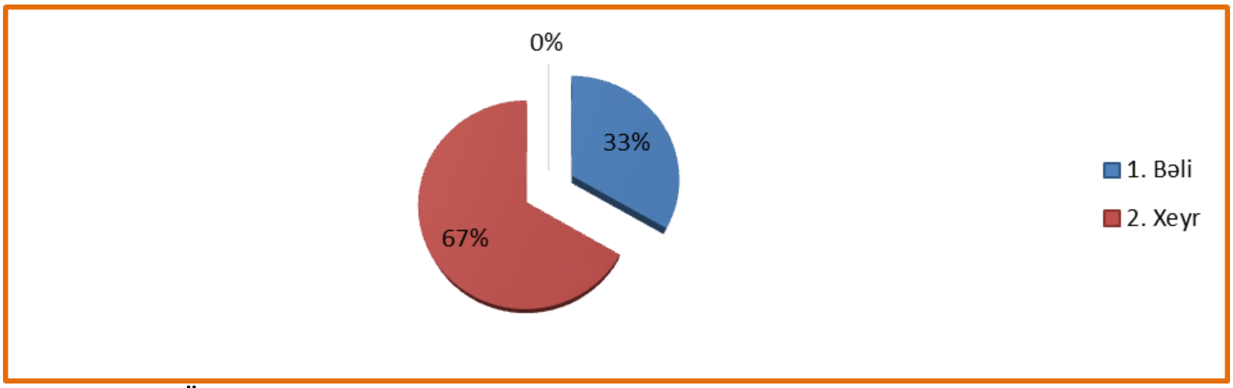

Şəkil 2.5 Ölkəmizdə yeniyetmə və uşaqların problemlərinin həlli ilə bağlı sorğunun nəticəsi

7. Sizcə cinayət əməli törədən yeniyetmələr arasında ilk dəfə cinayət törədənlər üstünlük təşkil edir ya təkrar cinayət əməli törədənlər?

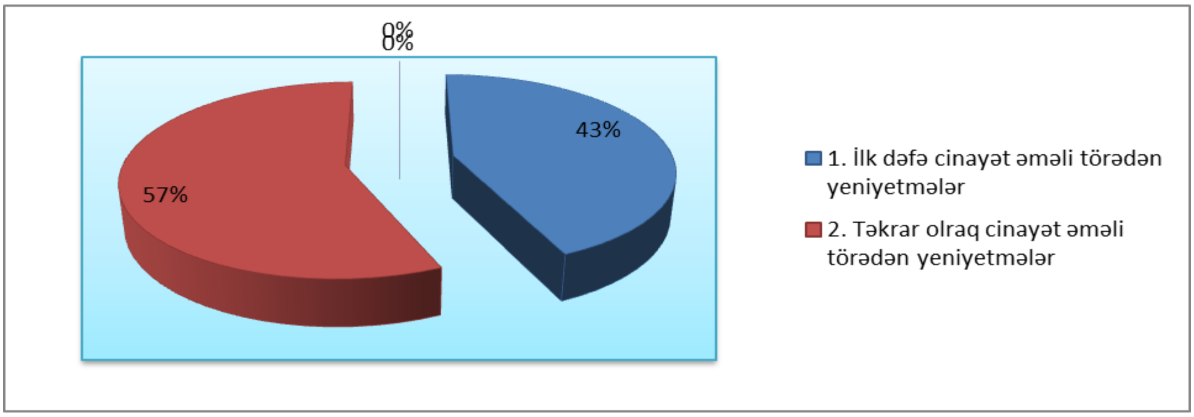

Şəkil 2.6 Cinayət əməli törədən şəxslər arasında ilk dəfə və ya təkrar olaraq törətməsindən asılı olaraq aparılan sorğunun nəticəsi.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, çox vaxt yeniyetmələr yaxın ətraflarının təsiri altında cinayət törədirlər. Bu, bir daha sübut edir ki, cinayətkar yeniyetmələrdə şəxsiyyətin normal inkişafı və sosiallaşması düzgün tamamlanmayıb. Həmçinin belə yeniyetmələr üzərində ətraf mühitin müsbət və mənfi təsirləri də həddindən artıq çoxdur. Sorğuda iştirak edən yeniyetmələrin cavabları təsdiq edir ki, bizim dövrümüzdə gənc nəslin şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu getdikcə azalır. Aparılmış sorğudan alınan digər nəticəyə görə, yeniyetmələr həm yeniyetmələrin, həm də azyaşlıların cəzalandırılması məsələsinə biganə qalmırlar.

Beləliklə, yeniyetmələrin cinayətinin tədqiqi hərtərəfli və dərin araşdırma tələb edir. Cinayət törədən yeniyetmələrlə reabilitasiya və islah işləri aparan zaman ilkin və əsas diqqət yeniyetmənin şəxsi, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verən fərdi yanaşma prinspi üzərində qurulmalıdır. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının qarşısının alınması məqsədilə valideynlər və uşaqlarla aparılan korreksiya işləri profilaktikanın əsasını təşkil edir. İslah və tərbiyə məqsədilə erkən proflaktika işlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Yeniyetməni motivasiya etmək, özünü tanımaq və inkişaf etdirmək bacarığını formalaşdırmaq, fəaliyyətə cəlb etmək, konformizmə qarşı müqavimət yaratmaq;
2. Təhsilin sosial adekvatlığı prinsipi: qrupun və daxil olduğu mühitin xüsusiyyətlərini bilmək, onu yaradıcı fəaliyyətə cəlb etmək.
3. Təhsilin fərdiləşdirilməsi: təhqir deyil özünütənqid formalaşdırmaq, uşağa dəstək olmaq, onu başqaları ilə deyil, özü ilə müqayisə etmək, onun dəyişməsində fəal iştirakçıya çevrilməyə çalışmaq;
4. Sosial sərtləşmə prinsipi: uşağa öz fikrini ifadə etmək imkanı vermək və ona çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi öyrətmək;
5. Pedaqoji nikbinlik, yeniyetmənin taleyinə maraq, sosial irəliləyiş, uğur situasiyasının yaradılması, onun çox şey edə biləcəyinə inamın inkişaf etdirilməsi;
6. Orientasiya müstəqilliyi, özünüaktuallaşdırma, özünütəhsil, introspeksiya bacarığının formalaşdırılması.

Araşdırmalar göstərir ki, cinayət törədən yeniyetmələrin əksəriyyətində həyati məqsədləri olmur. Onların tələbatları maddiyyat və ya əyləncə ilə məhdudlaşır. Buna görə də, yeniyetmələrə özünü inkişaf etdirmə motivinin yaranmasına kömək etmək lazımdır. Onlara planlaşdırmağı, gələcək hadisələri, onların nəticələrini təsəvvür etməyi, cinayətin nəticələrini qabaqcadan görməyi, özünü idarə etməyi və özünü tərbiyə etməyi öyrətmək lazımdır.

Özünüqiymətləndirmənin formalaşmasını stimullaşdırmaq lazımdır. Yeniyetməlik dövründə özünüqiymətləndirmə çox yüksək səviyyədən ən aşağı səviyyəyə qədər dəyişə

bilər. Bu bir çox amillərin təsirindən, (valideynlər, müəllimlər və dostları tərəfindən) şəxsiyyətin qiymətləndirilməsindən asılıdır. Şəxsi müqəddəratını təyin etmək üçün insanın "Mən"inin müsbət cəhətlərinə diqqət yetirmək vacibdir. Bu zaman dağıdıcı tənqidi münasibət hər bir uşaqda qeyri-adekvat, özünəinamın aşağı olması, onun "heç kim" və "heç nə" olduğuna inam formalaşdıra bilər.

Özünüqiymətləndirmə özünü idarə etməyə və davranışın özünü tənzimləməsinə təsir göstərir. Özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağı olan yeniyetmə şəxsiyyətini aşağıladığı üçün başqa insanlarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkir. Belə yeniyetmələr şüuraltı olaraq özünüqiymətləndirməni artırmaq üçün tez-tez başqalarını alçaldır. Nəticədə belə yeniyetmələr daima həmyaşıdlarından, qrup liderlərindən asılı vəziyyətdə olurlar.

Aşağı özünüqiymətləndirmə digər insanlarla ünsiyyətdə, həyatda və işdə gələcək uğur üçün qırmızı semafordur. Müəyyən edilmişdir ki, hər üç cinayətkardan biri daim valideynlərinin kəskin mənfi davranışları: daimi patoloji sərxoşluq, konflikt, əxlaqsızlıq və zorakılıq olan kriminogen tip ailələrdə tərbiyə alır. Problemli ailələrdə böyüyən uşaqlar ən vacib tələbatlardan biri olan valideynlərindən diqqət və sevgi kimi psixoloji ehtiyacları görmürlər. A.S.Makarenko deyirdi ki, "belə ailələrdə böyüyən uşaqların gözlərində yaşama sevinci, xoşbəxtlik yoxdur. Buna görə də onlar ailədən kənar həmyaşıdları ilə ünsiyyətə meyllidirlər. Burada onlar anlayış, diqqət və özünəhörmət tapırlar. Burada heç kim onları zəif irəliləyiş və pis davranışa görə danlamır. Əksinə, onları həvəsləndirir, dəstəkləyirlər."

Belə qruplar daha çox mənfi xüsusiyyətlərə, qeyri-etik davranışlara, əxlaqa və hüquqazidd normalara malik olurlar. Həmçinin belə qrup üzvləri narkotik qəbul edir, nalayiq sözlər işlədir, oğurluq edir, cinayət törədirlər. Açıq demək olar ki, tərbiyədən kənar böyüyən, cinayət törədən yeniyetmələrin 1/3-i problemli ailələrdəndir. Yeniyetmənin tərbiyəsi müdaxiləçi qəyyumluğa dözmür, lakin nəzarət olmadan yeniyetmə təsadüfi "cazibələrə" və kənar təsirlərə məruz qala bilər. Aparılan tədqiqatlat göstərmişdir ki, bir çox hüquq pozuntuları yeniyetmələrin diqqətsizliyi, ailədə lazımi nəzarətin olmaması nəticəsində baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021, 688 s.
2. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
3. Yusifov E.F., Ramzanov M.K. Konfliktologiya (dərslik) Bakı, 2018, 460 s.
4. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1996, 200 s.
5. Əliyev B.H.., Səməndərova A.F. Hüquq psixologiyasının tədqiqat metodları, 2008
6. Vəliyeva Y.Ə., Həşimova N.M., Kriminal davranışlı qadın cinayətkarların şəxsiyyəti və onun formalaşması mərhələləri (məqalə), Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu Elmi əsərlər 2019, №4 (58) İSSN 2303-9116.
7. Аминов И.И., Давыдов Н.А., Дедюхин К.Г. и др. Юридическая психология: учебник для вузов / М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. 415 с.
8. Васильев В.Л. Юридическая психология.-С.П., 2000.
9. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии.- М., 2003.
10. Личность преступника: Методы изучения и проблемы воздействия.-М., 1988.
11. Романов В.В. Юридическая психология.-М.,1998.
12. Смирнов В.Н. Юридическая психология: учеб. пособие для вузов. М.: ЮНИ-ТИ-ДАНА, 2015. 319 с.

YENİYETMƏLƏRDƏ CİNAYİ DAVRANIŞIN YARANMASININ PSİXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ

Şəkərəliyeva Əzizə

XÜLASƏ

Yeniyetmələrin cinayətkarlığının vəziyyəti və cinayət meylləri gənc nəslin mənəvi sağlamlığının və cəmiyyətdəki mövqeyinin ən mühüm göstəricilərindən biridir. Məqalədə cəmiyyətimizdə baş verən yeniyetmə cinayətkarlığına münasibət, bu cür cinayətlərə səbəb olan amillərin (irsiyyət, sosial mühit, sosial psixoloji amillər, iqtisadi vəziyyət və digərləri) sorğu üzrə faiz göstəriciləri öz əksini tapmışdır. Yeniyetmələrin cinayəti həm ümumi sosial problemlərlə, həm də şəxsiyyətin formalaşması zamanı köklərində dayanan dərin travmalarla, fərdi xarakter daşıyan problemlərlə əlaqələndirilir. Yeniyetmələrdə kriminal davranışının özünəməxsus kriminoloji xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər yeniyetmənin şəxsiyyəti ilə bağlı fiziki, psixoloji və mənəvi amillərlə bağlıdır. Yeniyetmə cinayətkarlarda emosional həyəcan, əxlaqi maksimalizm, barışmazlıq, neqativlik, qeyri-tənqidilik qabiliyyəti yüksək müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, yeniyetmələrdə keçid yaşı dövrü, bir tərəfdən, lazımi sosial təcrübənin olmaması, möhkəm əxlaqi mövqelərin formalaşmaması, digər tərəfdən, müstəqillik, özünə inam arzusu ilə xarakterizə olunur. Bu və digər xüsusiyyətlərin nəticəsində yeniyetmələr münaqişə və digər ağır həyat vəziyyətlərinə düşə bilirlər ki, bu da çox vaxt cinayətin törədilməsi ilə nəticələnir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Шакаралиева Азиза

АННОТАЦИЯ

Ситуация с преступностью несовершеннолетних и криминальными наклонностями является одним из важнейших показателей нравственного здоровья молодого поколения и его положения в обществе. В статье отражено отношение к преступности несовершеннолетних в нашем обществе, факторы, порождающие такие преступления (наследственность, социальная среда, социально-психологические факторы, экономическое положение и др.) Преступность несовершеннолетних связана как с общесоциальными проблемами, так и с глубоко укоренившимися травмами и личностными проблемами в период формирования личности. Криминальное поведение подростков имеет свои криминологические особенности. Эти характеристики связаны с физическими, психологическими и духовными факторами, связанными с личностью подростка. У подростков-преступников наблюдается эмоциональная возбужденность, нравственный максимализм, непримиримость, негативность, некритичность. В целом переходный возрастной период у подростков характеризуется, с одной стороны, отсутствием необходимого социального опыта, формированием прочных нравственных позиций, а с другой - стремлением к самостоятельности и уверенности в себе. В результате этих и других особенностей подростки могут попадать в конфликтные и другие сложные жизненные ситуации, которые нередко заканчиваются совершением преступления.

PSYCHOLOGICAL CAUSES OF CRIMINAL BEHAVIOR IN TEENAGERS

Shakaraliyeva Aziza

SUMMARY

The situation of juvenile delinquency and criminal tendencies is one of the most important indicators of the moral health of the young generation and its position in society. This article reflects the attitude towards juvenile delinquency in our society, the factors (heredity, social environment, social psychological factors, economic situation, etc.) that cause such crimes. Juvenile delinquency is associated with both general social problems and deep-rooted traumas and personal problems during the formation of personality. Criminal behavior in teenagers has its own criminological characteristics. These characteristics are related to physical, psychological and spiritual factors related to the adolescent's personality. Emotional excitement, moral maximalism, intransigence, negativity, and uncritical ability are observed in adolescent criminals. In general, the transitional age period in teenagers is characterized by, on the one hand, the lack of necessary social experience, the formation of strong moral positions, and on the other hand, the desire for independence and self-confidence. As a result of these and other characteristics, adolescents can get into conflict and other difficult life situations, which often result in the commission of a crime.

YENİYETMƏLƏRİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRIN SOSİAL-PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Məmmədova Samirə Xəqani qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
samirem464@gmail.com

Açar sözlər: yeniyetməlik dövrü, inkişaf, şəxsiyyət, sosial-psixoloji amillər
Ключевые слова: подростковый период, рост, личность, социально-психологические факторы.
Keywords: the period of adolescence, growth, personality, social-psychological factors.

Şəxiyyətin psixoloji inkişafı hər yaş mərhələsində fərqli şəkildə təzahür edir. Yeniyetmələrin psixoloji inkişafındakı sosial-pixoloji amillərin təsiri bu dövr üçün xarakterik olan, psixikada baş verən struktur dəyişikliyində özünü göstərir. **Aparılmış** tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, yeniyetməlik dövrü yalnız yeni yaş mərhələsinə keçid dövrü deyil, psixi inkişafın yeni fazası olub uşaqlıqdan böyüklüyə keçid dövrü kimi nəzərdən keçirilməlidir.

İnsana fəlsəfi nöqeyi nəzərdən yanaşsaq o həm sosial, həm də bioloji varlıqdır. Yeniyetməlik yaş dövrü üçün əsas göstəricilər: fiziki və psixi inkişafda olan keyfiyyət dəyişikliyi müşahidə olunur, beynin ali söbələri inkişaf edir, daxili sekresiya vəzilərinin inkişafı, qana ifraz olunan hormonlara nəzarəti beyin hipotamus və hipofizin sayəsində həyata keçiri, fizioloji baxımdan bədən üzvlərinin inişafındakı artım özünü daha çox büruzə verir. Heç sübhəsiz ki, fiziki dəyişiklik fonunda baş verən inkişaf yeniyetmələrin psixi inkişafından təsirsiz ötüşsün. Uşaqların ölçülərində baş verən dəyişikliklər- çəkinin artması, boyun uzanması, bədənin mütənasib forma alması, normal insanların formlarına yaxınlaşması yeniyetmələrdə hərəkətlərinin koordinasiyasının yöndəmsiz olmasına gətirib çıxarır. Buna əsasən E.Spragerin yeniyetmələrin inkişafı ilə bağlı fikrə nəzər salsaq görərik ki, o bu dövrü üç növünü fərqləndirib [8].

Birini tip – kəskin böhan gedişi ilə xarakterizə olunan, yeni “mən”-in yaranması ilə nəticələnir.

İkinci tip – sakit, yavaş şəkildə müşahidə olunan, tədricən böyümə prosesidir ki, bu zaman dərin və ciddi dəyişikliklər olmadan öz daxilində yetkinliyə qovuşur.

Üçüncü tip –yeniyetmələrin özünü fəal və şüurlu şəkildə, iradi səy, daxili narahatlıq və böhranla formalaşdırdığı, tərbiyə etdiyi inkişaf prosesidir. Bu insanlarda özünənəzarət və özünütərbiyə yüksək səviyyədə xarakterizə olunur. Hər üç tipin fəqli səkildə təzahür edən inkişaf proseslərinə ətraf mühitin təsir dərəcəsi də eyni olmayacaq.

S.Holl isə yeniyetməlik dövrünü bir neçə ziddiyyətlərin ahəngində təsvir etmişdir. O bir qayda olaraq, insan inkişafının yeniyetməlik mərhələsi adətən bir sıra psixoloji məsələlərlə, xüsusən də şəxsi məsuliyyət və xarakterin formalaşması ilə seçilir. Əksər hallarda yeniyetmələrdə, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayət, intihar və maddə asılılığı kimi anti-sosial davranışların inkişaf etdiyi müşahidə edilir. Bundan əlavə, bəzi yeniyetmələr hakimiyyətə qarşı üsyankar olurlar və onlar tez-tez şəxsiyyət problemlərini ifadə edirlər [7].

A.Adlerin fikrincə, yeniyetmələrin sosial davranışlarında baş verən sapmaların baş verməsinin səbəblərindən biri də onların uşaqlıqdan başlayaraq ifrat dərəcədə əzizlənməsidir. Nəticədə ərköyün böyüyən uşaqlarda yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə çox ciddi problemlər yaşanır. Çünki, onlarda sosal hiss inkişaf ermir, münasibətlərdə yalnız öz istəklərinin reallaşmasına çalışırlar. Valideynlərindən gördükləri diqqət və qayğını digər insanlardan görmədikləri üçün ərköyün böyümüş uşaqlarda cəmiyyətdən uzaqlaşma, yadlaşma kimi asosial davranışlar təzahür edəcək [6].

İnsan inkişafının yeniyetməlik mərhələsinin xüsusilə sağlamlıq riskləri və yeniyetmələri təhlükəli sosial davranışa yönəldə bilən, sosial və sağlamlığa ziyan vuran şəxsiyyət formalaşması böhranı baxımından ən həssas mərhələ sayılır.

Psixoloji nöqteyi-nəzərdən yeniyetmənin psixoloji inkişafına onların böyüdüyü ailə, məktəb və sosial-mədəni mühit dərindən təsir edir [8]. Yeniyetməlik dövründə inkişaf prosesi- biopsixososial inkişaf, ailənin pozulmasıdan, ailədaxili münasibətlərin gərginliyindən, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən və bu kimi kənar amillərdən təsirlənir. Hesab olunur ki, valideynlərin və bütövlükdə ailə yeniyetmələrin yüksək sosial xarakter tələb edən yetkinlik mərhələsinə, xüsusən də ictimai normalara uyğun olaraq səmərəli irəliləmələri üçün nəzərə çarpan sosial davranışa yiyələnməkdə əsas rol oynayır. Digər tərəfdən, yeniyetmələr həmyaşıdlarının təzyiqi ilə narkotik maddələrdən istifadəyə və xüsusilə psixi baxımdan sağlamlıq üçün təhlükəli sayılan vərdişlərə yiyələnmə halları ilə də daha çox rastlaşırıq. Buna görə də, məqalədə insanın inkişafının yeniyetməlik mərhələsi ilə əlaqədar psixoloji inkişaf məsələlərinə, eyni zamanda natamam və nukler ailələrdə böyüyən yeniyetmələrin dividend davranışlar sərgiləməsinə səbəb olan amillərin təhlilinə yer ayrılacaq.

Qeyd etdiyimiz kimi ailənin tərkibinin müxtəlif olması yeniyetmələrin inkişafındakı fərqli şəkildə təzahür edir. Ana və ya ata ilə tək aildə böyüyən yeniyetmələrin davranışı hər iki valideynin olduğu nukler ailələrdə böyüyən uşaqların sosial davranış normalarından tamamilə fərqlənirlər. Analitik nöqteyi nəzərdən, natamam ailələrdə valideyinlərdən biri- ana və ya ata yeniyetmələrin təhlükəsizliyi üçün etibarlı şərait yaratmaya çalışırdırlar. Ailədəki uşaq sayının müxtəlif olması özünü fərqli aspektlərdə göstərir. Böyük uşaq ailəni kiçik üzvü üçün bir növ nümunə rolunu oynayır, onun sosiallaşması üçün əlverişli mühit yaradır.

Yuxarıda göstərilənlərin demək olar ki, hamısı uşaq həyatı və tərbiyəsinin fərqli xüsusiyyətləri ilə birləşərək yeniyetməlik dövrünün müxtəlif sürət və istiqamətlərdə inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Yeniyetmələrin əksəriyyəti öz xarici görnüşlərinə görə yaşlılar kimi davranır və daha çox onlara bənzəməyə çalışırlar. Buna görə də valideynlərdən uzaqlaşma, müstəqilliyə qaçmaq, qapalılığa meyillilik, ünsiyyətdən yayınmağa üstünlük verirlər. S.Hollun da dediyi kimi yeniyetmənin şəxsiyyətində mövcud olan nəyisə dəyişmək, yenidən tərbiyyə etmək məqsədyönlü deyil, tamamilə faydasızdır. Onun fikrincə, təbiətin verdiyini dəyişmək olmaz [1]. Lakin tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, yeniyetmələrin şəxsiyyət kimi təşəkkül prosesinə tək bioloji amillər deyil, sosial və psixoloji amillər təsir edir. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda "çətin uşaqlar" sözünə tez-tez rast gəlirik, lakin uşaqların bu kateqoriyaya niyə bölündüyünün səbəblərini çox da dəqiqləşdirmirik.

Bir çoxları asosial uşaqlar kimi xarakterizə etdikləri uşaqlara "sözə baxmayan, tərs, intizamsız, kobud, yalançı və s." kimi davranışları aid edirlər. Bu davranışlar hər hansısa bir ailə üçün poblem olaraq görünsə də, bəzi ailələr üçün isə təbii hal olaraq qiymətləndirilir. Problemin kökünü araşdırsaq görərik ki, valideyn nəzarətindən kənarda qalmış uşaqlarda, tərbiyəedici mühitin zəif olması, valideynlərdə müşahidə olunan maddə asılılığı əsas göstəricidir. Bir çox Qərb psixoloqlar bilolojі amillərə əsaslanarq bu kimi halların başvermə səbəbini genlərdə gördüyü halda, Rus psixoloqları isə tərbiyə işində buraxılan səhvlərdə görürlər. Onlar hesab edirlər ki, qeyri-sağlam ailədaxili münasibətlər, ailədə həyat səviyyəsinin aşağı olması, uğursuz ailələr, pedoqoji baxımsızlıq, küçənin və mikromühitin mənfi təsiri və s. hallar davranış pozuntuları olan yeniyetmələri formalaşdırır. Təməli uşaqlıqdan qoyuluş düzgüz olmayan tərbiyə işinin yetişdirdiyi yeniyetmələrlə iş zamanı pedaqoq və psixololoqlar müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşırlar. Valideynlərin qarşısını alabilmədikləri "çətin uşaqlar" cəmiyyətdəki digər yeniyetmələr üçün başlıca təhlükə mənbəyinə çevrilir. Bu məsələyə daha geniş çərçivədən baxsaq görərik ki, ilkin qazanımış pis vərdişlərdən olan tütün məhsullarından istifadədən narkotika, xuliqanlıq, oğurluq kimi mənfi halların yaranmasına qədər bu yeniyetmələr səbəb ola bilirlər.

Yeniyetməlik dövründə olan şəxslər bir növ özlərini qarşı tərəf daha səbəst, azad qərar

qəbul edə biləcəyini göstərməyə çalışır. Buna görə də "dost çevrəsində" digərilərindən müəyyən xüsusiyyətinə görə fərqlənirsə, məsələn ətrafındakıların hamısı ondan fərqli olaraq siqaret çəkirsə, artıq yavaş- yavaş qrupdakılardan uzaqlaşdırılacaq. Hətta uşaqlar arasında sırf onlarla ayaqlaşmır deyə "qorxaqsan", "hələ də uşaqsan" "böyüməmisən" və s. kimi təhrik edici ifadələr işlədirlər. İlk addım olaraq siqaret çəkmək vərdişini ətrafındakılara təlqin edən yeniyetmə, artıq, zamanla oğurluğa, cinayətkarlığa meyil edəcək, ən pisi isə ərtafındakılarla "cinayətkar dəstlər kimi fəaliyyətə başlayıb təhlükə mənbəyinə çevriləcəklər. Valideyn nəzarətindən kənarda qalmış hər bir uşaq-yeniyetmə bu təsirlərdən uzaq durmağı bacarmır. Biz yol kənarında çiçək, salfetka satan, maşınların şüşələrini təmizləmək üçün özlərini təhlükəyə atan, bəzəndə sadəcə əl açıb dilənən yüzlərlə uşaqla rastlaşırıq. Bir çoxumuz onlara qarşı həssas olmasa da, əksəriyyətimiz onları gördükdə pul verib onlara yaxşılıq etdiyimizi düşünürük. Bunun əvəzində isə polisə, sığınacaqlara məlumat vermək, onların valideyinləri ilə əlaqəyə keçmək daha doğru olardı. Çünki məktəbdə keçirməli olduğu vaxtı yollarda keçirən hər bir uşağın qazandığı pulu daha çox öz tələbatları- pis vərdişlərini ödəmək üçün xərcləyəcək. Beləliklə biz onların məhv olmaları üçün daha çox şərait yaratmış oluruq.

Hal-hazırda bizərin qarşısında duran bir nömrəli vəzifə yeniyetmələr özünü göstərən neqativ halların aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər görməkdir. Hər birimizə məlumdur ki, məktəblərdə narkomaniya, erkən nikahla mübarizə tədbiri sahəsində maarifləndirici görüşlər təşkil olunur. Bu zaman bir çox uşağın tanış olmadı mövzular ətrafında müzakirələr aparılır. Lakin bu məlumatın uşaqları bu hallardan uzaqlaşdıracağını, yoxsa daha çox marağını cəlb edəcəyini heç kəs müəyyən edə bilməz. Bunun əvəzinə isə onların asudə vaxtlarını daha məqsədəuyğun, qazanclı keçirməsini təmin etmək lazımdır. Müasir dövrdə yeniyetmələrin inkişafı üçün atılmış addımlar, yaradılmış dərəklər, klubları olduqca qənaətbəxş hesab etmək olar. Buna misal olaraq "Uşaq və yenyetmələrə dəstək" ictimai birliyinin adını çəkə bilrərik. 2010-cu ildə təsis edilmiş "Uşaq və yeniyetmələrə dəstək" ictimai birliyinin hədəf qrupu uşaqlar, yeniyetmələr və gəncləri əhatə edən kateqoriyalara bölünür [9]. Birliyin strategiyası uşaq və gənclərin fiziki, həmçinin mənəvi sağlam inkişafına, asudə vaxtlarının səmərəli təşkilinə, sosial rifahlarının yaxşılaşdırılması naminə bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Əsas məsələ müəllim və valideynlərin üzərlərinə düşən öhtəliklərindən biri uşaqları və yeniyetmələri maarifləndirmək, onları bu kimi dərnəklərə istiqamətləndirməkdir. Çox vaxt valideynlər övladlarının gələcəyini düşünmək adı ilə onları müəyyən peşəyə yiyələnmələri üçün səy göstərirlər. Məhz bu təsirlərin nəticəsində də yeniyetmələrdə biganəlik, tükənmişlik, həvəsin ölməsi ən pisi halda isə ailədən uzaqlaşma kimi hallar özünü göstərir.

Cəmiyyətin çox az hissəsi yeniyetməlik dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri haqqında məlumatlıdır. Hətta bu gün də pedaqoqların yeniyetmələrə qarşı davranışlarında olan boşluqların səbəbi məhz yeniyetmə psixologiyasından xəbərsiz olmasıdır. Müəllim- şagird konfliklərində yeniyetmənin töhmət alması, sinfinin, məktəbinin dəyişdirilməsi və s. kimi atılan tədbir addımları çox vaxt situasiyanın düzgün dəyərləndirilməməsi nəticəsində olur. Bunun üçün valideyn, pedaqoq və şagird üçbucağının psixoloji təlimlərdə daha intensiv şəkildə iştirakının təşkil olunmasını təmin etmək, məktəb psixoloqunun işinin strateji təşkilinə çalışılmalıdır.Hər birimiz peşəmizdən, vəzifəmizdən, iş sahəmizdən asılı olmayaraq gələcəyimiz olan yeniyetmələrin sağlam mühitdə inkişaf etməsinə şərait yaratmalı, onlara qarşı həssas olmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələddin Qədirov: Yaş psixologiyası; "Maarif" nəşriyyatı Bakı -2002
2. Əlizadə Əbdül : "Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi; "Maarif" nəşriyyat Bakı 1986.

(səh 81-83)
3. Hüseyn Xəlilov- Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri ; Qafqaz Universiteti nəşri –Bakı 2012.s. 23-25
4. S. İ. Seyidov, M. Ə. Həmzəyev Psixologiya .Bakı 2017 s.423
5. Vəliyev Mirələm,Mustafayev Azər - İnkişaf və yaş psixologiyası-Bakı 2015 . (s.134-139
6. https://www.weforum.org/agenda/2022/07/these-14-innovations-are-tackling-youth-mental-health-challenges/
7. https://dshi13.krn.muzkult.ru/media/2018/08/08/1228597206/Churakova_R.G._Podrostkovyj_vozrast_v_raznyKh_koncepciyaKh.pdf
8. Issues Affecting Psychological Development in Adolescents.docx
9. https://nayora.org/az/member-organization/-usaq-ve-yeniyetmelere-destek--i%CC%87ctimai-birliyi/

YENİYETMƏLƏRİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN SOSİAL-PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Məmmədova Samirə

XÜLASƏ

Bu məqalə yeniyetmələrin psixoloji inkişafı və onlara təsir edən amillərin təhlilindən bəhs edir. İnsan inkişafının yeniyetməlik mərhələsi keçid dövrü olduğu üçün xarixi amillərin təsirinə daha çox məruz qalır. Harmonik ailədaxili münasibətlər eniyetmələrin ahəngdar şəxsiyyət kimi yetişməsinə təsir göstərir. Narkomaniyadan əziyyət çəkən ailələrdə böyüyən, valideyin himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu ailələrdə böyüyən uşaqların əksəriyyəti cinayətə meyilli olurlar. Psixoloq və pedaqoqlar bu gün də çalışırlar ki, təhsil prosesində bu kimi halları aradan qaldırmağa çalışırlar.

Dünyanın bir çox ölkələrində aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar və ekspermentlər aparılsa da, hələ də yenyetmələrin ahəngdar inkişafı üçün qəbul edilmiş standart norma yoxdur. Asudə vaxtlarının səmərəli təşkili üçün birliklər, klublar, assosiasiyalar onlara həyatda öz mövqelərini tutmağa kömək edir. bundan əlavə müəllim-şagird-psixoloq münasibətləri daha möhkəm qurulmalıdır. Sağlam cəmiyyətdə böyüyən yeniyetmə gələcəyin sağlam cəmiyyətini formalaşdıracaq.

СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕ СКИЙ АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ПОДРОСТКОВО Е РАЗВИТИЕ

Мамедова Самира

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идет о психологическом развитии подростков и анализе влияющего на них фактора. Подростковый этап развития человека представляет собой больше внешних воздействий для Фактором повлиявшим на становление подростков более поздней личностью в этом возрасте, были семейные отношения, сформировавши е гармонию. Дети, страдающие наркоманией и лишенные родительской опеки, имеют разные характеристики. На основании исследований можно сказать, что большая часть детей, которые растут в семье, склонны к преступному поведению.

Психологи и педагоги работают вместе в этом дне, чтобы не учитывать наблюдаемых эффектов в учебном процессе.

Несмотря на то, что во многих странах мира проводились многочисленные исследования и эксперименты, общепринятой нормы гармоничного развития подростка до сих пор не существует. Ассоциации, клубы, объединения по эффективной организации досуга помогают им занять свою позицию в жизни. Кроме того, отношения «родитель-учитель-ученик-психолог» должны предъявлять более прочную ясность. Подростки, растущие в здоровой среде, формируют здоровое общество будущего

SOCİO-PSYCHOLOGİCAL ANALYSİS OF FACTORS AFFECTİNG ADOLESCENT DEVELOPMENT

Mammadova Samira

SUMMARY

This article deals with the psychological development of adolescents and the analysis of the factor affecting them. The adolescent stage of human development represent more external influences for the transition period. The factor that influenced teenagers to grow up as a more correct personality in this age was the family relations that formed harmony. Children suffering from drug addiction and deprived of parental care have different characteristics. Based on research, we can say that most of the children who grow up in a family are prone to criminal behavior. Psychologist and eductors work together on this day to prevent distractions in the educational process.

Although numerous studies and experiment have been conducted in many countries of world, there is still no standard accepted norm for the harmonious development of adolescent. Associations, clubs, associations for the efficient organization of leisure time helps them to take their position in life. In addition, parent-teacher-student-psychologist relationship must ensure a more solid construction. Adolescents growing up in a healthy environment will form a healthy society of the future.

VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLAN UŞAQLARIN SOSİAL-PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səfərova Xanım
BDU-nun II kurs magistrantı
xanim.huseynli@inbox.ru

Açar sözlər: valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar; sosial və psixoloji xüsusiyyətlər, psixokorreksiya işi, sosial reabilitasiya mərkəzi və s.
Ключевые слова: дети-сироты, дети, лишенные родительской опеки; социально-психологическая характеристика, психокоррекционная работа, социально-реабилитационный центр и др.
Key words: children deprived of parental care; social and psychological characteristics, psychocorrectional work, social rehabilitation center, etc.

Son on il ərzində ölkəmizdə uşaq hüquqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi sahəsində dünyanın ən yaxşı təcrübələrinin tətbiqinə dair dövlət siyasətinin prioritetlərinə yenidən baxılmışdır. Bu cür təcrübələr ailə dəstəyinə yönəlmiş uşaqların hüquq və maraqlarının təmin edilməsinə və inkişafı üçün şəraitin yaradılmasına əsaslanır.

İ.V.Dubrovinanın [1, s. 53], E.A. Minkova [2, s. 9], Chuprovoi M.A. [3, s.11] tədqiqatları göstərmişdir ki, internat məktəblərində tərbiyə alan uşaqların ümumi fiziki və əqli inkişafı normal ailələrdə böyüyən həmyaşıdların inkişafından fərqlənir. Onlar-əqli inkişafın yavaş tempinə, bir sıra mənfi xüsusiyyətlərə malikdirlər: intellektual inkişafın aşağı səviyyəsi, zəif emosional sahə, özünü tənzimləmə bacarıqlarının gec formalaşması kimi xüsusiyyətlər aiddir. Kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar üçün hər hansı sosial müəssisə adi, hətta çox da firavan olmayan ailəni əvəz edə bilməz. Belə müəssisələrdə həyatın təşkilində uşaqların hərtərəfli inkişafına mane olan amillər var.

Uşaqların emosional, davranış və sosial inkişafı baxımından valideynləri ilə qurduqları əlaqə onların gələcəkdə sağlam həyat davam etmələri üçün çox əhəmiyyətlidir. Valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin olmaması uşaq üçün çox təsiredici nəticələrə səbəb ola bilər. Ancaq atasızlığın gətirə biləcəyi psixoloji pozulmalar, anaların ala biləcəyi bəzi tədbirlərlə azaldıla və ya tamamilə qarşısı alına, ataların görə biləcəyi bəzi tədbirlərlə anasızlığın gətirə biləcəyi psixoloji pozulmalar azaldıla və ya tamamilə qarşısı alına bilər.

Məlumdur ki, ana və ata fiqurları uşağın inkişaf prosesində böyük rol oynayır. Uşağın sosial, emosional və psixoloji inkişafına hər iki valideynin töhfəsi böyükdür. Bu dövrdə müşahidə edilən ən mühüm sosial hadisələrdən biri tək valideynli ailələrin sayının artmasıdır. Tək valideynli ailə bir uşaqdan və ya valideynlərdən biri ilə yaşayan uşaqlardan ibarət ailə kimi müəyyən edilir. Tək valideynli ailə formasının yaranmasının səbəblərini nəzərə alsaq, valideynlərdən birinin vəfat etməsi, onların uzun müddət və ya daimi olmamaları, boşanma kimi amillərin olduğu görünür [4].

Müxtəlif səbəblərdən hər iki valideynini və ya birini itirən və onlarsız böyümək məcburiyyətində qalan uşaqlar şəxsiyyətin formalaşmasında bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Onların psixologiyası bu vəziyyətdən çox təsirlənir. Təbii ki, valideynsiz hər bir uşaqda psixoloji və ya sosial problemlərin yaranacağı bir hal deyil, həm də inkişaf çağında və ya yetkinlik dövründə valideynlərin olmaması müşahidə edilə bilən mənfi təsirlərə səbəb ola biləcəyi də bir həqiqətdir.

Ana ömrü boyu uşağa qayğı göstərən, sevgi göstərən, uşaqların bütün ehtiyaclarını qarşılayan, təhsilinə dəstək olan və onu gələcəyə hazırlayan, özünə inam aşılayan, ən özəlini belə paylaşa bilən bir şəxsiyyətdir. Məhrum olduqda bütün bu maddi və mənəvi ehtiyacların ödənilməsi kəsilir. Ata uşağa sevginin, məsuliyyətin, ünsiyyətcilliyin,

əyləncənin, özünə inamın, çətinliklərin öhdəsindən gəlməyin, hörmətin və atalığın nə olduğunu öyrədəcək vəziyyətdədir.

Boşanma, ölüm, xəstəlik və s. müxtəlif səbəblərdən valideynsiz və ya tək valideynlə böyümək məcburiyyətində qalan uşaqların hərəkətlərinə baxdığımızda, asılılıq, aqressivlik, hissləri idarə etməkdə və stresslə mübarizə aparmaqda çətinlik, akademik nailiyyətlərin azalması kimi bir çox neqativ hallar müşahidə olunur. Mövzu daha ətraflı araşdırıldığında, valideynsiz böyüyən uşaqlarda görünə biləcək əsas problemləri emosional, davranış və sosial problemlər kimi təsnif etmək olar.

İnsanın necə sevməsi, çətinliklər qarşısında necə möhkəm dayanması, ətrafına hörmət və güvənməyi öyrənməsi, özünü və yaxınlarını necə qorumağı, uğur qazanmağı, pul qazanmağı və bir çox başqa həyati bacarıqları uşaq valideynlərini müşahidə edərək zamanla öyrənir. Uşağın həm akademik, həm də sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və daha aktiv olmağa çalışan ata, uşağın həyatından ayrıldıqda, bu sahələrdə bacarıqlar yaşıdları ilə müqayisədə azala və yavaşlaya bilər. Valideynlərin yoxluğunda həyat bacarıqlarının necə təsirləndiyini araşdıran bir çox araşdırmalar göstərmişdir ki, valideynini itirmiş uşaqların qiymətləri aşağıdır və yaşıdlarına nisbətən daha təmkinli və özünə qapalıdır [6].

Valideynlərini itirmiş uşaqların ümumi sağlamlıq vəziyyətində də görünən problemlər yarana bilər. Ciddi bir travmaya çevrilən hallarda dil bacarıqlarının inkişafı təsir edə bilər, nitqdə yavaşlama və ya kəkələmə görülə bilər.

Bir çox araşdırmalar bu uşaqların yaşadıqları pozulmaların əksəriyyətinin əslində psixosomatik xəstəliklər olduğunu, tamamilə onların çətinlikləri nəticəsində yarandığını açıq şəkildə göstərmişdir. Xüsusilə valideynlərini itirmiş uşaqlarda depressiya, narahatlıq pozulmaları, fobiyalar, stressi idarə etmə problemləri, astma, baş ağrıları, mədə pozulmaları və intihar cəhdləri ilə bağlı tapıntılar bu araşdırmanın nəticələrini sübut edir.

Bir çox ailələrdə ata cangüdəndir. Buna görə də ata uşağın həyatından ayrıldıqda boşluq və özünə güvənsizlik hissi yaranır. Bu zaman uşaq özünü necə qoruyacağını, çətinliklərlə necə mübarizə aparacağını bilməyə bilər. Bundan sonra evə kim pul gətirəcək, necə dolanacaq, anasını, qardaşlarını kim qoruyacaq kimi suallarla mübarizə aparan uşaqda bu qorxu və etibarsızlıq hissi ilə gələcəkdə narahatlıq pozulmaları yarana bilər.

İnsanın ən əsas ehtiyaclarından biri sevgidir. Körpəlikdən başlayan inkişaf prosesində sevginin böyük yeri var. Sevgi ehtiyaclarını valideynlərindən qarşılayan körpələr, uşaqlar və böyüklər həmişə bu emosional bağa ehtiyac duyurlar. Ancaq valideyn məhrumiyyəti ilə kəsilən bu sevgi ehtiyacını ödəmək üçün uşaqlar müxtəlif yollara müraciət edə bilərlər. Xüsusilə atalarına çox bağlı olan qızlar bu sevgi ehtiyacını ilk qarşılaşdıqları şəxslə və ya özündən xeyli böyük olan biri ilə qarşılamağa çalışa bilərlər. Əksinə, başqa bir insanı sevmək və ona bağlanmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Göründüyü kimi, atasız böyüyən qızların münasibətləri və hissləri bu məhrumiyyətə görə dəyişə bilər.

Valideynlərini itirən uşaqlar tək qalmaq narahatlığı ilə nə edəcəklərini bilmədiklərindən, məhrumiyyətlər hiss etdikləri üçün valideynlərinə, həyata və özlərinə əsəbləşərək, ətrafdakı hər kəsi günahlandıra və aqressiv davranışlar göstərə bilərlər. Aqressivlikdən əlavə, özünə qapanma, ağlama və bəzi uşaq hərəkətləri də görülə bilər.

Anasız və atasız böyüyən uşaqların yaşadıqları çətinliklərdən biri də digər uşaqlardan daha qüsurlu, zəif və ya daha az dəyərli olduqlarını düşünmələridir. Bu cür fikirlər istər-istəməz aşağılıq kompleksinin inkişafına səbəb ola bilər və özünü digər uşaqlarla müqayisə etmək nəticəsində özünə inamsızlıq kimi problemləri ortaya çıxara bilər. Bu yanlış düşüncə düzəlməzsə, uşaq özünü dəyərsiz və bədbəxt görməyə davam edəcək.

Valideyn çatışmazlıqları ilə uşaqlar, xüsusən də oğlanlar, yenidən əlaqə qurmaqda və hər hansı bir şəxsə uyğunlaşmaqda ciddi çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Onların itaətsiz, üsyankar olmalarının səbəbi uyğunlaşma problemidir. Bu prosesdə bu uşaqlar valideynləri olan uşaqlardan daha üsyankar, aqressiv və nəzarətsiz olmaq, evdən qaçmaq, dərsdən yayınmaq,

sosial qaydaları pozmaq və ya icma əmlakına zərər vermək kimi hərəkətlər göstərə bilərlər. Bu hərəkətləri yerinə yetirərkən çox vaxt məqsəd- diqqəti cəlb etməyə çalışmaq, onların psixologiyasına yaşadıqları təcrübələr təsir etdiyi üçün sevgi və diqqət axtarmaqdır [9].

Boşanma, ölüm və bir araya gələ bilmədiyi üçün uşaqları tək böyüdən analardan ibarət ailələrdə zorakılıq daha çox müşahidə oluna bilər. Bu halda sui-istifadə ya ayrılıq səbəbləri, ya da valideynlə tək qalma stressi ilə əlaqələndirilə bilər [10].

Psixologiya professoru T.A.Hetherington, J.Fatherman və başqaları; valideynlərin yoxluğunu və akademik müvəffəqiyyəti araşdıran 58 araşdırmanın təhlilində onlar bildirirlər ki, tək valideynli ailələrin uşaqları aşağı qiymət alırlar. Atanın olmadığı evdə ananın güc tətbiq edərək səlahiyyət verdiyi və bunu edərkən oğlunun aqressiyasını boğmağa çalışdığı bildirilir [8].

Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların əhəmiyyətli sosial-psixoloji xüsusiyyətləri bunlardır: onların həyat təcrübəsini dərk etmək qabiliyyətinin zəif inkişafı, passivliyi, fərdi həyat qaydaları və dəyərlərinin olmaması kimi hallar daxildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kateqoriyanın nümayəndələri müstəqilliyin olmaması və qəbul edilən qərarlara görə məsuliyyəti başqasının üzərinə atmaq istəyi ilə xarakterizə olunur.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların problemlərinin kompleks həllini təmin etmək üçün bu kateqoriyanın sosial, psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Həm də bu kateqoriya ilə işləmək üçün yüksək səviyyəli peşəkar hazırlığı inkişaf etdirmək lazımdır; müxtəlif qurumlarla qarşılıqlı fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar istiqamətində dövlət sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin əsası kimi valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların problemlərinin həlli üçün yaxşı əlaqələndirilmiş və yaxşı qurulmuş mexanizmlər sisteminin yaradılması lazımdır.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla psixokorreksiya işi aşağıdakı psixoloji aspektlər nəzərə alınmaqla aparılmalıdır:

- Özünə müsbət münasibət formalaşdırmaq.
- Başqalarına və ətraf mühitə inam yaratmaq.
- Şəxslərarası ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması.
- Psixo-emosional vəziyyətin normallaşdırılması.
- Davranışda aqressivlik və münaqişə səviyyəsinin azaldılması.

Sosial reabilitasiya mərkəzlərində çalışan işçilər valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müasir sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılmasında maraqlı olmalıdırlar. Şagirdlərlə işin səmərəliliyinin əsas göstəricisi- reabilitasiya mərkəzlərində qaldıqdan sonra müstəqil həyata uyğunlaşma və cəmiyyətə inteqrasiya dərəcəsinin olmasıdır.

Beləliklə, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlarda bəzi neqativ hallar müşahidə olunsa da, zəruri tədbirlər görülərsə, gələcək nəslin quruculuğunda mənəvi, insani dəyərlərə əməl olunarsa, hər bir uşaq ümid mənbəyidir. Unutmaq olmaz ki, dünya tarixində lider, siyasətçi, elm adamı olan və mühüm vəzifələrdə bəşəriyyətə xidmət edən anası və yaxud atası olmayan çoxlu uğurlu adlar vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Дубровина И.В., Рузская А.Г. Психическое развитие воспитанников детского дома. М.: Педагогика, 1990. С.264.
2. Минкова Э.А. Особенности личности ребенка, воспитывающегося вне семьи // Очерки о развитии детей, оставшихся без родительского попечения. 1995, № 4. С. 9-10.
3. Чупрова М.А. Психологические особенности развития детей-сирот, не имеющих опыта жизни в семье // Дошкольное воспитание. 2007. № 10. С.11-15.

4. Sevim Atila Demir, Şaziye Genç Çelebi, "Tek Ebeveynli Ailelerin Sorunları: Nitel Bir Araştırma", http://dergipark.gov.tr/download/article-file/333789
5. TÜİK, "Tek Ebeveynli Ailelerin Sorunları: Nitel Bir Araştırma", http://dergipark.gov.tr/download/article-file/333789
6. Edward Kruk, "Father Absence, Father Deficit, Father Hunger", https://www.psychologytoday.com/intl/blog/co-parenting-after-divorce/201205/father-absence-father-deficit-father-hunger
7. "Uyuşturucu Kullanan Çocukların Aileleri Boşanmış Oluyor", haberler.com, https://www.haberler.com/uyusturucu-kullanan-cocuklarin-aileleri-bosanmis-7154538-haberi/
8. Fatih Kılıçarslan, "Tek Ebeveynli Çocukların Gelişim Özellikleri", http://psikiyatriksosyalhizmet.com/tek-ebeveynli-cocuklarin-gelisim-ozellikleri
9. "Understanding child abuse and neglect", Panel on Research on Child Abuse and Neglect, Commission on Behavioral and Social Sciences and Education, National research Council. Washington, D.C. National Academy Press, 1993.
10. O. Polat, "Çocuk istismarında istismarcı ve kurban ilişkisi", Çocuk Forumu Dergisi, 2000; 3 (4): 1.
11. Uzm. Dr. S. Erhan Deveci, Doç. Dr. Yasemin Açık, "Çocuk İstismarı Nedenlerinin İncelenmesi", http://dergipark.gov.tr/download/article-file/25437

VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLAN UŞAQLARIN SOSİAL-PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xanım Səfərova

XÜLASƏ

Son zamanlar tədqiqatçıların marağı valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial-psixoloji inkişafı problemlərinə yönəlmişdir. Məqaləmizin məqsədi "Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların sosial – psixoloji xüsusiyyətləri"ni aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Öz ailəsində deyil, sosial xidmət müəssisələri şəraitində böyüyən və tərbiyə alan uşaqlar üçün valideyin himayəsindən məhrum olmaq arzuolunmaz haldır. Bu baxımdan, kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün müəssisələrdə tərbiyə olunan uşaqlarda fiziki, əqli və sosial inkişaf baxımından ailələrdə böyüyən həmyaşıdlarından fərqlər vardır. Uşaqlara psixoloji dəstək göstərilərkən, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşağın kifayət qədər diqqət, sevgi və qayğı ilə əhatə olunmasını reabilitasiya mərkəzlərinin və analoji müəssisələrin əməkdaşlarına tövsiyə etmək lazımdır.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ

Xanım Səfərova

АННОТАЦИЯ

В последнее время интерес исследователей сосредоточен на проблемах социально-психологического развития детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки. Цель нашей статьи - определить «социально-психологические особенности детей, лишенных родительской опеки». Нежелательно, чтобы дети, которые растут и воспитываются в учреждениях социального обслуживания, а не в собственной семье, были

лишены родительской опеки. С этой точки зрения дети, воспитывающиеся в учреждениях для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, отличаются от своих сверстников, воспитывающихся в семьях, по уровню физического, психического и социального развития. При оказании психологической помощи детям работникам реабилитационных центров и подобных учреждений следует рекомендовать окружить ребенка, лишенного родительской опеки, достаточным вниманием, любовью и заботой.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE.

Xanım Səfərova

SUMMARY

Recently, the interest of researchers has been focused on the problems of the socio-psychological development of orphans and children deprived of parental care. The purpose of our article is to determine "the socio-psychological characteristics of children deprived of parental care." It is undesirable that children who grow up and are brought up in social service institutions, and not in their own family, be deprived of parental care. From this point of view, children brought up in institutions for orphans and children left without parental care differ from their peers brought up in families in terms of the level of physical, mental and social development. When providing psychological assistance to children, employees of rehabilitation centers and similar institutions should be advised to surround a child deprived of parental care with sufficient attention, love and care.

YENİYETMƏLİKDƏ PEŞƏ SEÇİMİNİ TƏYİNETMƏNİN PSİXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ DƏSTƏYİ MODELİNİN TƏSVİRİ

Məmmədova Nahidə Ravil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
naida9449@gmail.com

Açar sözlər: psixoloji, pedaqoji, yeniyetməlik, peşə seçimi, model və s.
Ключевые слова: психологический, педагогический, подростковый возраст, профессиональный выбор, модель и др.
Keywords: psychological, pedagogical, adolescence, professional choice, model, etc.

Yeniyetməlik hər bir insanın həyatında unikal bir mərhələdir. Həm yerli, həm də xarici psixoloqlar qeyd edirlər ki, bu yaş mərhələsində peşə seçimini təyinetmə vəzifəsi əsas vəzifələrdən biridir.Yeniyetməlik yaş dövrünün ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də gələcəklə bağlı planların qurulmasıdır. Bu baxımdan gələcək peşənin seçilməsi istiqamətdə işlərin görülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşə seçimini təyinetmə ehtiyacı yeniyetməlik və gəncliyin qovşağında yaranır, bu zaman peşə seçimini təyinetmənin "iki ölçülülüyü" həm gələcək peşənin konkret təriflərinin həyata keçirilməsindən, həm həyatın planlaşdırılmasından, həm də qeyri-müəyyənlikdən ibarətdir [9, s.63]. Digər tərəfdən gələcək peşənin konkret tərifi və həyat planlaması kimi, digər tərəfdən isə öz varlığının mənasının qeyri-spesifik axtarışı kimi həyata keçirilir. Gələcək peşənin ayrılmaz hissəsi olan fəaliyyətə, həyat perspektivlərinin qurulmasına ehtiyac erkən yeniyetməlik dövrünün mühüm sosial ehtiyacı kimi baxıla bilər. Peşə seçimi çoxşaxəli, fərdi və eyni zamanda sosial, pedaqoji və tibbi problem kimi nəzərdən keçirilə bilər. Biz burada daha çox sosial-psixoloji aspektdə bu məsələləri araşdırmağa çalışmışıq.

Görkəmli tədqiqatçı T.V.Kudryavtsev-in əsərlərində peşə seçimini təyinetmənin əsas mərhələləri aşağıdakı şəkildə verilmişdi:

1. Peşəkar niyyətlərin yaranması və formalaşması;
2. Peşə təhsili seçilmiş fəaliyyətə məqsədyönlü hazırlıq kimi;
3. "Peşəyə giriş" kimi peşəkar uyğunlaşma, aktiv inkişafı və kollektivdə öz yerini axtarması ilə xarakterizə olunur;
4. Müstəqil işdə şəxsiyyətin tam və ya qismən reallaşması [6].

İ. S. Konun fikrincə, peşə seçimini təyinetmə müddəti sosial şəraitdən və şəxsiyyətin inkişafının fərdi davranış xüsusiyyətlərindən asılı olan bir sıra mərhələlərə bölünə bilər:

1. Yeniyetmə fantaziyası, yeniyetmənin yuxularında özünü bu və ya digər peşənin nümayəndəsi kimi onun üçün cəlbedici görməsi;
2. Fəaliyyətin müxtəlif növləri maraq, qabiliyyət, dəyər sistemləri baxımından qiymətləndirildikdə ilkin peşə seçimi. Bütün yeniyetməlik dövrünü və yeniyetməlik dövrünün çox hissəsini çəkir.
3. İki əsas komponenti özündə birləşdirən praktiki qərarların qəbulu: gələcək işin ixtisas səviyyəsinin müəyyən edilməsi, ona hazırlığın həcmi və ixtisasın özünün seçimi [4].

Məktəb yaşında peşə seçimini təyinetmənin ilkin mərhələsində peşə seçmək qərarı bir sıra amillərin təsiri ilə bağlıdır:

- müasir peşələr dünyası haqqında təsəvvürlər;
- koqnitiv, peşəkar maraq və meyllər;
- hər hansı fəaliyyətdə uğur səviyyəsini müəyyən edən psixoloji mexanizmlər kimi ümumi və peşəkar qabiliyyətlər;
- temperamental (neyrodinamik) xüsusiyyətlər;
- xarakter xüsusiyyətləri;

- emosional-iradi xüsusiyyətlər;
- dəyər yönümləri və s.

Yuxarıda göstərilən amillərin hamısını təlim profilinin seçilməsinin asılı olduğu xarici şərtlərə aid etmək olar [7].

Həyata perspektivdən baxmaq, öz fəaliyyət istiqamətini müəyyən etmək, qəbul edilmiş qərarların nəticələrini qabaqcadan görmək bacarığı yeniyetmələrdə fəallığın, məqsədyönlülüyün və məsuliyyətin formalaşmasına kömək edir.

Orta məktəb şagirdlərinin peşə seçimini təyinetmə prosesinin nəzəri əsaslarının təhlili bu prosesin modelinin nəzərdən keçirilməsinə keçməyə imkan verir. G.K.Selevko-ya görə, modelin köməyi ilə aşağıdakı əsas vəzifələri həll etmək olar:

- nəticələri proqnozlaşdırmaq və prosesləri idarə etmək;
- mövcud praktiki təcrübəni və ondan istifadəni elmi əsaslarla təhlil etmək və sistemləşdirmək;
- təhsil və sosial-təhsil problemlərini hərtərəfli həll etmək;
- şəxsi inkişaf üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsi;
- mənfi halların insana təsirini azaltmaq;
- mövcud resurslardan optimal istifadə;
- ortaya çıxan sosial və pedaqoji problemlərin həlli üçün ən effektivləri seçin və yeni texnologiya və modelləri inkişaf etdirmək [8].

V.V. Kraevski qeyd edir ki, model elementlərin bəzi aydın sabit əlaqəsini təqdim etməyə imkan verir, reallığın daxili, əsas münasibətlərini əks etdirən müəyyən strukturu təklif edir [5].

Pedaqoji-psixoloji istiqamətdə tədqiqat aparan alimlərin fikrincə modul dedikdə "təhsil sistemində funksional xassələri və vasitələri ilə aydın şəkildə müəyyən edilmiş bütövün bəzi hissəsi" başa düşülür.

Yeniyetmələrin peşə seçimini təyin etməsinə psixoloji-pedaqoji dəstək modelinin funksional blokları məqsəd qoyma, təşkilati məzmun və diaqnostik-effektivdir.

1. Orta məktəb şagirdlərinin peşə seçimini təyinetmənin dəstəklənməsinin əsas məqsəd və vəzifələrini əks etdirən məqsəd qoyma bloku.

Məqsəd: orta məktəb şagirdlərinin peşə seçimini təyinetmə qabiliyyətinin inkişafı.

Tapşırıqlar:

- yeniyetmələrin peşə seçimini təyinetmənin koqnitiv-refleksiv komponentinin inkişafı (öz maraqlarını, imkanlarını dərk etmək və peşə yolunu planlaşdırmaq, peşəkar müxtəliflik haqqında lazımi miqdarda bilik və ideyaların mövcudluğu, effektiv təhsil üçün zəruri olan müasir təhsil texnologiyaları);
- yeniyetmələrin peşə seçimini təyinetmənin dəyər-semantik komponentinin inkişafı (şəxsi məna tapmaq, bu fəaliyyət növünün əhəmiyyətinə inam, müasir cəmiyyətin dəyər və normalarını və bir sıra motivləri şüurlu və emosional qəbul etmək
- yeniyetmələrin peşə seçimini təyinetmə subyekti-fəaliyyət komponentinin inkişafı.

1. Nəzəri və metodoloji yanaşmalar əsasında yeniyetmələrin peşə seçimini təyin etməsinin öyrənilməsinin əsas ideyalarını, prinsiplərini və üsullarını araşdıran təşkilati və məzmun bloku.

Psixoloji və pedaqoji dəstək modelinin metodoloji əsasını peşə seçimini təyin edərkən təkcə şagirdlərin peşəkar maraqlarını, meyllərini və iddialarını deyil, həm də peşəkar karyeranın ideal modelləri haqqında fikirlərini nəzərə almağı tələb edən akmeoloji yanaşma təşkil edir.

Psixoloji-pedaqoji dəstək modelində həyata keçirilən prinsiplər: qətiyyət, ardıcıllıq, subyektivlik.

Psixoloji və pedaqoji dəstək modelində istifadə olunan qarşılıqlı əlaqə forması: təhsil

prosesinin subyektləri ilə dəyişən.

Psixoloji və pedaqoji dəstək modelinin qurulması zamanı istifadə olunan psixoloji mexanizmlər gələcək peşə fəaliyyətinin müşahidə, modelləşdirmə və zehni oynatma proseslərində identifikasiya, əks etdirmə (refleks), gözləmə mexanizmləridir.

2. Diaqnostik-nəticə bloku.

Peşəkar diaqnostika müəyyən bir yaşın aparıcı ehtiyaclarını başa düşmək və ödəmək üçün pedaqoji dəstək kimi başa düşülür (qabiliyyətlər, yaradıcılıq, şəxsi və sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin diaqnozu; sağlamlıq, psixi xüsusiyyətlər və təklif olunan peşə seçimi; komanda, qrup və ya fərdi).

Psixoloji və pedaqoji dəstək modelinin komponentləri:

- koqnitiv-dəyər komponenti (peşəkar oriyentasiyanın seçilməsi sahəsində ümumi informasiya mədəniyyəti; dəyər yönümləri toplusu);
- motivasiya-fəaliyyət komponenti (motivasiya komponentləri (maraqlar, ehtiyaclar, motivlər, peşəkar fəaliyyət seçməyə hazırlıq);
- sosial və kommunikativ komponent (münasibətlər mədəniyyəti, sosial uyğunlaşma).

Orta məktəb şagirdlərinin peşə seçimini təyin etməsinə psixoloji dəstək üzrə formativ işin məzmunu üç əsas blokla təmsil olunur:

1. müəllimlərlə işləmək.
2. valideynlərlə iş.
3. Şagirdlərlə iş:

- "Peşə seçimini təyinetmə" təlimi;
- “Planlaşdırma və qərar qəbul etmə” təlimi;
- "Peşə seçiminə emosional münasibət" təlimi;
- “Mən və gələcək peşəm” təlimi;
- "Uğura aparan yol" təlimi;
- tədqiqat oyunu "Stalker".

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, yeniyetməlik yaş dövründə peşəseçiminin düzgün həyata keçirilməsi onun gələcəkdə öz yerini tapması baxımında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan peşəseçimini həyata keçirərkən psixoloji və pedaqoji qanunauyğunluq hömən nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbdürrəhman Dönər. Yeniyetməlik dövrünün yol xəritəsi. Bakı: Xəzər nəşriyyatı, 2009.
2. İlyasov M. Peşəyönümünün əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011.
3. M. İlyasov, peşə, ixtisas seçimi (yeniyetmə və gənclər üçün elmi – metodiki vəsait), Bakı 2015, 99 s.
4. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание/ И.С. Кон//- М.: Политиздат, 1984.-с.65.
5. Концепция сопровождения профессионального самоопределения обучающихся в условиях непрерывности образования. 2012г. ФГАУ. В.И. Блинов, И.С. Сергеев, при участии Е.В. Зачесовой, Е.Ю. Есениной, И.В. Кузнецовой, П.Н. Новикова, Н.С. Пряжникова, Г.В.Резапкиной, Н.Ф. Родичева, А.Г. Серебрякова, О.В. Яценко.
6. Криволапова Н.А. Организация профориентационной работы в образовательных учреждениях в условиях внедрения ФГОС: учебнометодическое пособие/ Н.А. Криволапова.− Курган: ГАОУ ДПО ИРОСТ, 2013.−211 с.
7. Нечаев М.П., Фролова С.Л., Современное осмысление проблем профориентации обучающихся// Психолого-педагогический журнал Гаудеамус, Т. 16, № 2, 2017.
8. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности/ В.Ф. Сафин.− Свердловск:

Изд-во Свердловский педагогический институт, 1968.−186 с.
9. Божович Л.И. Личность и eѐ формирование в детском возрасте./ Божович Л.И. //- М.: Просвещение, 1968.- С.464.
10. https://speakfreely.ru/az/mathematics/psihologo-pedagogicheskoe-soprovozhdenie-professionalnogo-samoopredeleniya/

YENİYETMƏLİKDƏ PEŞƏ SEÇİMİNİ TƏYİNETMƏNİN PSİXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ DƏSTƏYİ MODELİNİN TƏSVİRİ

Məmmədova Nahidə

XÜLASƏ

Yeniyetməlik dövründə peşə seçimini təyin etmənin psixoloji və pedaqoji dəstəyi modelinin məqsədi orta məktəb şagirdinə şüurlu bir peşə seçimi etməkdə və bu sistemi şüurlu şəkildə əlaqələndirməklə cəmiyyətlə ahəngdar qarşılıqlı əlaqə üçün öz dəyər yönümləri ilə universal və peşəkar dəyərlər sistemini formalaşdırmaqda kömək etməkdir.

DESCRIPTION OF THE PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT MODEL OF DETERMINING VOCATIONAL CHOICE IN ADOLESCENT

Mammadova Nahida

SUMMARY

The purpose of the model of psychological and pedagogical support of professional self-determination in older adolescence is to assist a high school student in a conscious choice of a profession and the formation of his own system of value orientations for harmonious interaction with society by correlating this system with universal and professional ones.

ОПИСАНИЕ МОДЕЛИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫБОРА ПОДРОСТКОВ

Мамедова Нахида

АННОТАЦИЯ

Цель модели психолого-педагогического сопровождения профессионального самоопределения в старшем подростковом возрасте – оказание помощи старшекласснику в осуществлении осознанного выбора профессии и формировании собственной системы ценностных ориентаций для гармоничного взаимодействия с обществом путем соотнесения этой системы с общечеловеческими и профессиональными ценностями.

ПРОБЛЕМА ИНТЕРНЕТ- ЗАВИСИМОСТИ У ПОДРОСТКОВ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

д.ф.п.Эюбова Мехрибан Нияз кызы
Мамедли Нигяр Рамиз кызы
магистр II курса БГУ

Ключевые слова: подросток, Интернет, интернет-зависимость, информационные ресурсы, компьютер.
***Açar sözlər*:** yeniyetmə, İnternet, internet asılılığı, informasiya resursları, kompüter
Key words: teenager, Internet, Internet addiction, informational resources, computer.

Интернет – это огромная паутина, разветвленная по всему миру, объединяющая компьютеры из разных точек Земли. Название интернета «всемирной паутиной» неспроста, если посмотреть на карту интернет сетей, то перед нами встанет не что иное, как паутина, которая состоит из огромного числа разветвлений. Интернет охватывает все страны мира.

Использование интернета в повседневной жизни современного человека имеет как положительные, так и отрицательные стороны. Отрицательными сторонами длительного использования интернета являются уменьшение интересов, уход в виртуальный мир и появление зависимости от интернета. В Азербайджане увеличение использования компьютерами делает актуальным проблему неправильного использования интернет - ресурсами.

Став частым пользователем интернета и не представляющий своей жизни без него, навязчивое желание подключиться к интернету, и болезненная неспособность вовремя отключиться от интернета, привела к такому расстройству как интернет-зависимость.

Впервые это расстройство было описано в 1995 году Нью-йоркским психиатром Иван Голдбергом. Сам же термин «интернет-зависимость» был введен им же еще в 1996 году. Данный термин описывал неоправданно долгое, возможно, патологическое, пребывание в интернете. Он выявил базисные критерии этого нарушения: использование интернета вызывает болезненное негативное стрессовое состояние или дистресс у пользователей; использование интернета причиняет ущерб психологическому, физическому, экономическому, межличностному или социальному статусу человека [7].

В 1994 году психотерапевт Кимберли Янг основала и представила на сайте тест - опросник, направленный на определение интернет – зависимости, и получила более 500 ответов. Большинство участвующих были признаны интернет-зависимыми [3].

Она приводит четыре критерия интернет – зависимости:

- навязчивое желание проверить e-mail.
- постоянное желание следующего выхода в всемирную сеть.
- жалобы окружающих, что человек проводит большое количество времени в интернете.
- жалобы окружающих, что человек расходует значительные суммы на интернет.

Компьютерная зависимость наиболее часто встречается у детей и подростков. Несформировавшаяся личность и эмоциональная нестабильность не позволяет подросткам уверенно чувствовать себя в настоящей жизни. Нынешнее поколение детей проводят за компьютером больше своего времени, чем с собственными родителями. С увеличением роли Интернета в процессе образования, учащиеся получают множество информаций различного контекста, которые заглушают те знания, получаемые

подростком от своих родителей, учителей. Эти данные не имеют основательной базы и мешают его образованию и потенциальному развитию [1, 6].

Несмотря на множество причин, вызывающих Интернет-зависимость, в базисе их лежит нарушение «баланса» между ребенком и социальным обществом, что создает трудности, вплоть до полной невозможности адаптироваться к требованиям этого социума.

Важными причинами Интернет-зависимости у подростков, являются: низкий уровень психологическо-социальной адаптации (чувство скованности в обществе), отрицательная «Я-концепция» (сильный уровень расхождения между реальным и идеальным Я), трудности в общении (затруднения в коммуникации и в установлении контактов с другими), несформированные организаторские умения (неспособность рационально распределять время использования Интернета) [2,3,4].

Риски, с которыми подростки сталкиваются в интернете огромное количество. Это и контентные риски, коммуникационные и электронные (кибер-) риски, потребительские риски и так далее. Одни из самых опасных рисков — это вовлеченность несовершеннолетних детей в опасные группы и сообщества, широко распространенные на просторах интернета. Эти группы наносят разрушающее действие на психику подростков, нанесением вреда здоровью, вплоть до самоубийства [7].

Наравне с этим компьютерные технологии, интернет позволяет улучшить качество успеваемости подростка в учебной деятельности. Он получает доступ к огромному количеству информации, находит нужную книгу, материалы. Может лучше подготовится к уроку, так как содержание информации в сети в отличие от книги намного содержательнее и неограниченно рамками Министерства Образования.

Бытует мнение, что чем лучше учится подросток, тем меньше остаётся возможности и времени чтобы зайти в интернет. Единственно полезная цель использования интернета в подростковом возрасте, является научный интерес без фанатизма. Безусловно интернет повышает знания, умения и навыки подростка, но вся проблема заключается в том, что интернет является идеальным аддиктивным агентом. Зависимость от компьютера, в принципе, может быть у любого ребёнка и подростка, но процент снижается, если: в семье отсутствует негативная аура, есть покой, комфорт и доверие; у подростка разносторонние взгляды и увлечения; ребёнок может строить позитивные взаимоотношения с окружающими; если у ребёнка есть цели, к которым он стремится.

В современном учебном процессе широко используется информационные ресурсы. Это связано с поиском различной информации в сети Интернета, а также обработкой и анализом информации в зависимости от задач учебного процесса. В этих условиях важное значение приобретает проблема защиты учащихся от информаций, причиняющих вред их здоровью и дальнейшему нравственному, психическом, культурному развитию подростков. В этой ситуации есть необходимость в поддержке безопасности учеников от средств массовой информации и педагогической помощи интернет-зависимым подросткам [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Егоров, А. Ю. Особенности личности подростков с интернет-зависимостью Текст. / А. Ю. Егоров, Н. А. Кузнецова, Е. А. Петрова // Вопросы психологического здоровья детей и подростков. 2005. - №2. -С. 20-27.

2. Идрисова, Н. Г. Зависимое поведение: механизмы формирования и методы коррекции Текст. / Н. Г. Идрисова. М.: ИИКЦ «Эльф-3», 2005. -176 с.

3 Лоскутова, В. А. Интернет-зависимость патология XXI века? Текст. / В. А. Лоскутова //

Вопросы ментальной медицины и экологии. -2000. -№1. -С. 11-13.
4.Мухаметшина, К.О. Проблема интернет- зависимости в подростковой среде [Текст] / К.О. Мухаметшина // VI Студенческий научный форум, 2014, №5-6, 67-93 с.
5. Пахомова, Т.В. Некоторые психологические проблемы интернет –зависимости [Текст] / Т.В. Пахомова // Молодой ученый, 2014, №15, 236-238 с.
6. Фельдштейн, Д.И. Психолого-педагогические проблемы построения новой школы в условиях значимых изменений ребенка и ситуации его развития
7. Фролова, Д.А. Исследование психологических характеристик личности интернет – зависимых подростков [Текст] / Д.А. Фролова. – г. Шуя, 2013, 58-59 с.

ПРОБЛЕМА ИНТЕРНЕТ - ЗАВИСИМОСТИ У ПОДРОСТКОВ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Эюбова Мехрибан, Мамедли Нигяр

АННОТАЦИЯ

Тема статьи – интернет-зависимость, которая является широко распространённой проблемой. Используя интернет, подросток вместо стремления «думать» и «учить», предпочитает «искать». У подростков с интернет-зависимостью снижается интерес к учебе, слабеет мотивация учебно-познавательной деятельности, отмечается высокий уровень конфликтности в учебном процессе с учителями и одноклассниками. В этих условиях чрезвычайно актуализируется поиск эффективных средств педагогической поддержки детей с подобными отклонениями в поведении. Воспитание компьютерной культуры, самовоспитание пользователей - вот противоядие интернет - зависимости.

YENİYYƏTLƏRDƏ İNTERNET ASLILIĞI VƏ ONUN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Eyyubova Mehriban, Mamedlı Niqar

XÜLASƏ

Məqalənin mövzusu geniş yayılmış problem olan internet asılılığıdır. İnternetdən istifadə edən yeniyetmə “düşünməyə” və “öyrətməyə” çalışmaq əvəzinə “axtarmağa” üstünlük verir. İnternet asılılığı olan yeniyetmələrin öyrənməyə marağı azalır, təhsil və idrak fəaliyyəti üçün motivasiya zəifləyir, müəllimlər və sinif yoldaşları ilə təhsil prosesində yüksək səviyyədə münaqişə var. Bu şəraitdə davranış pozğunluğu olan uşaqlar üçün effektiv pedaqoji dəstək vasitələrinin axtarışı son dərəcə aktualdır. Kompüter mədəniyyətinin tərbiyəsi, istifadəçilərin özünütərbiyəsi - bu, internet aludəçiliyinin antidotudur.

THE PROBLEM OF INTERNET DEPENDENCE IN TEENS AND ITS IMPACT ON LEARNING ACTIVITY

Eyubova Mehriban, Mamedli Niqar

SUMMARY

The topic of the article is Internet addiction, which is a widespread problem. Using the Internet, instead of striving to "think" and "teach", a teenager prefers to "search". Teens with Internet addiction have a reduced interest in learning, a weakening motivation for educational and cognitive activity, and a high level of conflict in the educational process with teachers and classmates. Under these conditions, the search for effective means of pedagogical support for children with similar deviations in behavior is extremely relevant. Upbringing of computer culture, self-education of users is the antidote to Internet addiction.

AUTİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ KLİNİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Məmmədova Samilə
BDU-nun II kurs magistrantı
samilamahammadli@gmail.com

Açar sözlər: autizm spektr pozuntusu, xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatı, DSM, autizmin səbəbləri, autizmin xüsusiyyətləri, uşaq autizmi, autizmin əlamətləri
Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, международная классификация болезней, DSM, причины аутизма, характеристики аутизма, детский аутизм, симптомы аутизма
Keywords: autism spectrum disorder, international classification of diseases, DSM, causes of autism, characteristics of autism, childhood autism, symptoms of autism

Autizm spektr pozuntusunun əlamətləri üç yaşdan daha əvvəl görünən, təsiri isə həyat boyu davam edən, eyni zamanda insanların sosial qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyətinə mənfi təsir göstərən, təkrarlanan davranışlara səbəb olan neyroinkişaf (sinir-inkişaf) pozuntusu olaraq təyin olunur. 1943-cü ildə uşaq psixiatrı Leo Kanner tərəfindən uşaq autizmi ətraflı şəkildə təsvir edilmişdir [2, s.13].

Autizm pozuntusuna dair məlumatlar beynəlxalq təsnifatlarda öz əksini tapmışdır- Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) çap etdiyi "Xəstəliklər və sağlamlıqla bağlı problemlərin beynəlxalq statistik təsnifatı"-da (XBT) və Amerika Psixiatriya Assosasiyasının "Psixi pozulmaların diaqnostik və statistik bələdçisi"-də (DSM).

XBT-nın 1967-ci ildə çap edilən səkkizinci nəşrində uşaq autizmi şizofreniyanın bir forması kimi qeyd edilmişdir. 1977-ci ildə çap edilən XBT-nın doqquzuncu nəşrində isə uşaq autizmi "Uşaq psixozu" başlığı altında təqdim edilmişdir. XBT-nın 1992-ci ildə nəşrində autizmin "psixoz" deyil, inkişaf pozuntusu olması qeyd edilir.

İlk dəfə olaraq autizm 1980-cı illərin əvvəlində DSM-III təsnifatında fərqli psixiatrik xəstəlik kimi təsnif edilmişdir. 1992-ci ildə DSM-IV də autistik pozuntuların diaqnozu üçün meyarlar təqdim edilmişdir. 1993-cü ildə ÜST buna bənzər təsnifat vermişdir. Autizm termini bir müddət sonra yerini Autizm spektr pozuntusu termini əvəz elədi. 2013- cü ildə nəşr olunan DSM-V təsnifatında autizmin meyarları dəyişdirilmişdi. İnkişaf pozuntularına aid olan: autizm pozuntusu və asperger sindromu, müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan digər inkişaf pozuntuları və dezinteqrativ pozuntular əvəzinə ümumi olaraq autizm spektr pozuntusu adlanmağa başladı [4].

ASP diaqnozunun əsas əlamətləri budur ki, ətrafdakı insanların emosiyalarına reaksiya olmur, emosional, sosial və kommunikativ inteqrasiya minimal dərəcədə olur. Nitqin ifadəsində elastiklik olmur, insanların verbal və qeyri-verbal ünsiyyət cəhdlərinə reaksiya vermir, təfəkkürdə yaradıcılıq, fantaziya olmur. Məhdud və təkrarlanan davranışlar üstünlük təşkil edir, motor stereotiplər tez-tez müşahidə olunur. Autist uşaqlar onlar tərəfindən qoyulmuş qaydaların, obyektlərin yerinin dəyişdirilməsinə kəskin reaksiya göstərə bilirlər. ASP zamanı autist uşaqlarda yuxu pozuntuları, qida qəbulu problemləri, fobiyalar, özünə qarşı aqressivlik kimi qeyri-spesifik hallar müşahidə olunur. Oğlanlarda bu pozuntu qızlara nisbətən 3-4 dəfə çox rast gəlinir. Autistlərin 75%-də əqli gerilik müşahidə olunur.

Autizmin yaranma səbəbləri haqqında dəqiq məlumatlar hələki mövcud deyildir. İllər ərzində ASP-nun səbəbləri ilə bağlı çoxlu araşdırmalar aparılıb və elmi ədəbiyyatlarda ASP-nun tək bir tip olmadığı üçün onun meydana gəlməsinin bir səbəblə ola bilməyəcəyi də ifadə edilir. Səbəbi hələ dəqiqləşdirilməsə də, daha çox genetik faktorların rol oynadığı bildirilir. Bacı-qardaşlar və əkizlərlə aparılan tədqiqatlarda cüt yumurta əkizlərində autizmin tək yumurta əkizlərlə müqayisədə yüksək olması, həmçinin dölün cinsinə əsasən mövcud fərqlər autiz-

mdə genetik faktorun mühüm rol oynadığını göstərir. ASP-nun yaranmasını yalnız genetik faktorlarla izah etmək mümkün deyil, eyni zamanda xəstəliyin yaranmasında ətraf mühitin zərərli təsirlərinə məruz qalma, autoimmunitet, mədə-bağırsaq funksiyasının pozulması kimi faktorların da rol oynaya biləcəyi bildirilir. Bundan başqa çağanın ətraf mühit faktorlarına, infeksiyalara məruz qalması, ana və atanın yaşı, immun sistemi pozulmaları, qazanılmış xəstəliklər, qan və bədən mayelərində neyrokimyəvi pozulmalar da ASP-nun yaranmasına səbəb ola bilir.

Müasir texnologiyaların mövcudluğuna, aparılan çoxsaylı tədqiqatların olmasına baxmayaraq, autizmə səbəb olan amillər hələ də tam olaraq açıqlanmayıb.

ASP-nun erkən diaqnozunun qoyulması və müalicə prosesinə başlamaq üçün doğumdan 12-18 gün sonra, ay ərzində baş verən simptomlardan xəbərdar olmaq vacibdir. Autizmli uşaqların 70%-də simptomlar tədricən aydınlaşsa da, onların 30%-də 18-24 yaş arasında görünür. ASP 15 aylıq uşaqların inkişafında geriləmə ilə müşahidə olunur. Amerika Xəstəliklərin Qarşısının Alınması Mərkəzinin (2016) qiymətləndirmələrinə görə, autizm spektr pozuntusu olan uşaqların erkən diaqnoz qoyulma yaşı orta hesabla 46 ay olduğu bildirilir. ASP adətən uşaqlarda simptomlar görünməyə başlayandan 2-3 il sonra dəqiqliklə tanınır. ASP-na laboratoriya üsulu ilə qəti diaqnoz qoymaq mümkün olmasa da, uşaqlarda müşahidə oluna bilən davranış meyarları mühüm rol oynayır. Uşaqlarda müşahidə oluna bilən simptomlar adətən valideynlər, tibb bacıları, həkimlər, psixoloqlar və s. səhiyyə mütəxəssisləri tərəfindən tanınır. Valideynlərin və səhiyyə işçilərinin ASP-nun müəyyən edilməsində müşahidə edə biləcəkləri erkən simptomların əsas bir neçəsini aşağıda qeyd edirik [3, s. 96-97]:

- 12 aya qədər adına reaksiya verməmək;
- 14 aya qədər obyektlərə maraq göstərməmək;
- simvolik oyunlar oynamamaq (məsələn, oyuncağını yedizdirmək və s.), 18 aya qədər oyuncaqları düzgün istifadə etməmək;
- göz təmasından yayınmaq və tək qalmaq arzusu;
- danışıq və dil bacarıqlarında gecikmə, digər uşaqlarla münasibətdə çətinlik;
- başqalarının hisslərinə reaksiya verməmək və ya sadəcə öz hissləri haqqında danışmaq;
- həkrarlanan hərəkətlər, həddindən artıq mobillik və ya tamamilə hərəkətsizlik;
- suallara yersiz cavablar vermək;
- kiçik dəyişikliklərə həddindən artıq kəskin reaksiya vermək;
- obsessiv maraqların olması;
- əl çalmaq, arxaya dönmək, bədənini silkələmək;
- səslərə, qoxulara, dadlara qarşı qeyri-adi reaksiya vermək və ya heç reaksiya vermir;
- səbəbsiz gülmək və ya ağlamaq;
- ətrafdakı insanlardan çox obyektlərlə diqqət göstərmək və s.

DSM-V təsnifatına görə ASP-nun əlamətlərini aşağıda qeyd edirik [4]:

A. Autizm spektr pozuntusu müxtəlif formalarda sosial ünsiyyət və sosial qarşılıqlı əlaqələrdə davamlı çatışmamazlıqlarla müşayiət olunur:

1. Qeyri-adi sosial reaksiya və sosial-emosional qarşılıqlı əlaqənin olmaması, ünsiyyət çətinlikləri, hisslərini və fikirlərini paylaşa bilməmək.
2. Müxtəlif sosial mühitlərdə davranışlarını idarə etməkdə çətinliklər, yaradıcı oyun oynamaqda, dostluq etməkdə çətinliklər, yaşıdları ilə münasibət qurmaqda və bu münasibəti davam etdirməkdə çətinliklər.
3. Sosial qarşılıqlı əlaqə üçün verbal və ya qeyri-verbal ünsiyyətin olmaması, mimika və jestlərdən istifadə edə bilməmək, ünsiyyət zamanı bədən hərəkətlərini idarə etməkdə çətinlik çəkmək.

B. Aşağıdakı əlamətlərdən ən azı ikisi müşahidə olunarsa ASP diaqnozu qoyula bilir:

1. Stereotipik və ya təkrarlanan motor hərəkətlərin olması, danışıq zamanı və ya hər hansı bir əşya ilə oynayan zaman ortaya çıxan çətinliklər.

2. Qeyri-adi şeylərə maraq göstərmək. Məsələn, tanış olmayan obyektlərə həddindən artıq bağlılıq, obsessiv maraqlar.

3. Monotonluq, israr etmə, kiçik dəyişikliklər zamanı narahatçılığın olması, ritual davranışlar, eyni yolu getmək, standart rejimin olması.

4. Duyğu orqanlarında həssaslıq, ətrafdakı qıcığa qarşı yüksək, bəzən isə zəif reaksiya vermək. Ağrıya, tempratura laqeydlik, səslərə qarşı kəskin reaksiya, işıqlara və ya hərəkətdə olan obyektlərə gözlərini zilləmə.

C. Yuxarıda qeyd olunan əlamətlərin erkən inkişaf dönəmində ortaya çıxması.

D. Yuxarıda qeyd olunan əlamətlər sosial, peşə və ya digər mühüm fəaliyyət sahələrində klinik cəhətdən əhəmiyyətli pozuntulara səbəb olması.

E. Əlamətlər intellektual inkişaf pozuntusu və ya ümumi inkişaf ləngiməsi ilə əlaqələndirilməməlidir. Autizm spektr pozuntusu və əqli gerilik çox zaman birlikdə müşahidə olunur. ASP-nun və əqli geriliyin diaqnostikasını təyin etmək üçün sosial ünsiyyət ümumi inkişaf səviyyəsinə görə gözləniləndən aşağı səviyyədə olmalıdır.

DSM-IV autizm pozuntusu, asperger sindromu və ya başqa cür müəyyən edilməmiş inkişaf pozuntuları ilə bağlı diaqnoz qoyulan şəxslərə autizm spektr pozuntusu diaqnozu qoyulmalıdır. Ünsiyyət çatışmamazlığı olan, ancaq əlamətləri autizm spektri pozuntusu üçün digər diaqnostik meyarlara cavab verməyən simptomlar, sosial sosial ünsiyyət pozuntusu kimi qiymətləndirilməlidir.

DSM-V görə autizm spektr pozuntusu əsasən 3 sahənin pozulması ilə meydana çıxır [4]: nitq (nitqin inkişafında pozulma), davranış (təkrarlanan davranışlar), sosial mühit (qarşılıqlı münasibətlərdə problemlər). Autizm spektr pozuntusunun əlamətləri adətən həyatın ikinci ilində görülür. Bu təsnifata görə nitqin pozulması ASP-nun əsas diaqnostik meyarı hesab olunmasa da, 12-18 aylıq uşaqlarda sosial davranışın məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunan nitq pozulmaları autizm spektr pozuntusunun əlamətləri kimi özünü biruzə verir. ASP olan uşaqların 75% nitqin inkişafında ləngimə olur, lakin qalan 25%-də nitq inkişaf edir, bir müddət sonra isə zəifləməyə başlayır.

DSM-V görə autizm spektr pozuntusu üçün əsas diaqnostik meyar sosial məhdudiyyətlərin olmasıdır. ASP diaqnozu qoyulan uşaqlarda şifahi olmayan və ya əhəmiyyətli koqnitiv pozulmalar olur, stereotipik və dağıdıcı hərəkətlər müşayiət olunur və İQ səviyyələri aşağı olur.

Stereotip davranışlar adətən təxminən 4 yaşında özünü göstərsə də, bəzi uşaqlarda həyatın ikinci ilində müşahidə oluna bilər. Həyatın ilk illərində ASP ilə bağlı ilk əlamətlər adətən valideynlərin, tərbiyəçilərin, müəllimlərin müşahidələri ilə üzə çıxır. Autizm diaqnozu qoyulan uşaqlar adətən göz təması qura bilmir, gülümsəyib təbəssüm etmir və səsə cavab vermirlər, onlarda adlarına qarşı bələdləşmə olmur. ASP diaqnozu qoyulan uşaqlarda emosional vəziyyətlərinin sağlam həmyaşıdlarına nisbətən mənfi olması, sosial və ünsiyyət sahələrində, motor inkişaf da daxil olmaqla inkişaf geriliyi ilə müşayiət olunur. Şifahi və hərəkətli təqlidin olmaması, simvolik oyunlar oynamamaq, rollu oyunlar qurmamaq ASP uşaqlarda müşahidə edilir. Mimikalarda emosiyaların əks olunması və paylaşılması (gülümsəmək, başqa insanlara baxmaq və s.) ASP uşaqlarda məhduddur.

ASP uşaqlarda ən çox rast gəlinən davranış problemləri- uyğun olmayan vəziyyətlərdə qışqırmaq, ağlamaq, zərər verə biləcək qəzəbli davranışlar, inadkarlıq, qısqanclıq, boşqab çevirmək, saç çəkmək, əl çalmaq, qapı çırpmaq, təkrarlanan hərəkətlər, ayaqların ucunda qaçmaq və s. kimi davranışlar müşahidə edilir.

Autizmli uşaqlarda daha çox hiperaktivlik və diqqət dağınıqlığı da müşahidə olunur [2, s.55]. Autizmli uşaqlarda davranış pozuntularından daha çox neqativizm də müşahidə olunur. Belə hallar istədikləri yerinə yetirilmədikdə, rejimləri pozulduqda, ətrafda istəmədikləri mühit yarandıqda müşahidə olunur. ASP uşaqlarda daha çox müşahidə olunan təkrarlanan hərəkətlər- stereotiplərdir. Sağa-sola və ya irəli-geri yellənmək, eyni mahnıya saatlarla qulaq asmaq, məqsədsiz şəkildə dolaşmaq, toxunmaq, əl sıxmaq, ayaq yelləmək, barmaqlarını

gözünün önündə hərəkət etdirmək və s. müşahidə olunur. Autizmli uşaqlar valideynlərinin evdə və ya işdə olduğunu, harasa getdiyinin və ya evə qayıtdığının fərqində belə olmurlar. Bəzən onlar eşitmə qüsurlu kimi görünə bilərlər, yüksək səslərə reaksiya verməz və ya səsə qarşı dönmürlər, ancaq çox az hallarda normal və yüngül eşitmə stimullarına cavab verirlər. Autizmli uşaqlarda həmçinin müxtəlif psixiatrik pozuntulara da (depressiya, obsessiv kompulsiv nevroz, maniya və panik atak) tez-tez rast gəlinir. Bu problemlər daha çox yeniyetməlik dövründə müşahidə olunur. Heç bir xarici səbəb olmadan autizmli uşaqlar ağlaya və ya gülə bilərlər. Autizmli uşaqlarda yemək problemləri də müşahidə olunur. Yemək seçərkən yeməyin rənginə, qoxusuna, formasına və tərkibinə görə fərqli reaksiyaları müşahidə olunur. Həmçinin bu uşaqlarda yuxu problemi də müşahidə edilir. Onlarda gec yatıb, gec durmaq, həmçinin gec yatıb tez oyanmaq, yuxu zamanı tez-tez oyanmaq və s. hallar müşahidə oluna bilər.

ASP-nun yaş dövrlərinə uyğun olaraq müşahidə edilən psixoloji xüsusiyyətlərini aşağıda qeyd edirik:

- 0-1 yaş dövrü. Donuq üz ifadələri, emosional ünsiyyətin olmaması, təbəssümün olmaması, baxışlarının davamlı bir obyektə zillənməsi, gülümsəmələrə reaksiya verməmək, qığıltının olmaması, sakit uşaq təsiri bağışlaması və s.
- 1-3 yaş dövrü. Özlərinə qapanma, emosiyaların olmaması, özlərindən üçüncü şəxs kimi danışmaqları, nitqdə tək kəlimələrdən istifadə edilməsi, exololiya, tiklərin yaranması, qeyri-adi məşğuliyyətə marağın yaranması, jestlərdən az istifadə edilməsi, oyuncaqların ayrı-ayrı detallarına diqqət yetirmək, stereotip hərəkətlər, yuxu problemləri və s.
- 3-6 yaş dövrü. Adaptasiya çətinlikləri, nitq pozuntusu, qorxu hissinin yaranması, hərəkətlərini tənzimləməkdə çətinliklər, kiçik motorikanın zəif inkişaf etməsi və s.
- 6-10 yaş dövrü. ASP uşaqlarda əgər intellektual səviyyədə pozuntu azdırsa, onlar xüsusi ixtisaslaşdırılmış məktəblərdə təhsil ala bilərlər. Bəzi uşaqlarda qeyri-adi intellektual qabiliyyətlərin ortaya çıxması, adaptasiya prosesində çətinliklər, təxəyyülün zəif inkişaf etməsi, məcazi mənalı ifadələri başa düşməkdə çətinlik və s. əlamətlər görülə bilər.
- 10-15 yaş dövrü. Həmyaşıdları ilə dostluq münasibətləri qura bilməmək, insanların emosiyalarını anlamaqda çətinlik çəkmək, tənhalığın nümayişi, öz təşəbbüsü ilə əlaqə qura bilməmək, qrup oyunlarında iştirak etməkdən çəkinmək və s. [1, s.51].

Hal-hazırda autizm ümumi inkişaf pozulmaları arasında ən çox yayılandır. Hər uşaq fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqli olduğu üçün ASP-nun əlamətləri, bu əlamətləri əmələ gətirən səbəblər və xəstəliyin gedişatı da fərqli olur. Autizmli uşaqlar ətrafdakı insanların diqqətinə, sevgisinə və qayğısına ehtiyac duyurlar. ASP uşaqlar digər uşaqların gündəlik həyatda çətinlik çəkmədən mənimsədiyi məişət bacarıqlarını, insanlarla qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətin ümumi qəbul edilmiş normaları müstəqil şəkildə öyrənib tətbiq etməyi bacarmırlar, çətinlik çəkirlər. ASP diaqnozu qoyulan uşaqların sosial həyatın müxtəlif sahələrində kifayət qədər uğurlu olması üçün xüsusi imkanlar yaradılmalıdır. Bu uşaqlarla aparılan psixoloji iş, ilk növbədə, onlarda ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına və sosial səriştənin inkişafına yönəlməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qafarov T.Ə., Əliyev N.A., Əliyev Z.N. Autizm spektrli pozuntular. Bakı, 2018, 210 s.
2. Uinq L. Autizm spektri. Bakı, 2019, 192 s.
3. Aydın D., Özgen E. Çocuklarda otizm spektrum bozukluğu ve erken tanılamada hemşirenin rolu. // Sağlık bilimleri dergisi 7(3), Gümüşhane, 2018, s. 93-101
4. DSM-V. Amerika psikiatriya birliyi. Ankara, 2014

AUTİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ KLİNİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Samilə Məmmədova

XÜLASƏ

Autizm spektr pozuntusunun dünyada və ölkəmizdə araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Hal-hazırda ASP haqqında daha geniş şəkildə elmi tədqiqatlar aparılır. Aparılan elmi tədqiqatlardan xəstəliyin gedişatı, xüsusiyyətləri və klinik əlamətlərinə dair çoxsaylı məlumatlar əldə edilməsinə baxmayaraq, təqdim olunan statistikaya görə ASP diaqnozu qoyulan uşaqların sayı hər il artmağa davam edir. Autizm erkən yaş dövründə başlayan, ömür boyu davam edən, real həyatdan uzaqlaşma, özünə qapanma kimi əlamətlərlə təzahür edən, sosial münasibətlər və ünsiyyət sahəsində problemlərin olması ilə müşahidə olunan neyro-psixiatrik pozulmadır. Yaranma səbəbi dəqiq məlum olmayan autizm xəstəliyi anadangəlmə olduğu hesab edilir. Aparılan tədqiqatlara əsasən autizmin yaranmasına müxtəlif amillərin təsiri olduğu müəyyən edilmişdir: genetik amillər, sosial amillər, virus və xəstəliklər, hamiləlik zamanı ananın keçirdiyi xəstəliklər, məruz qaldığı stress amilləri, doğuş zamanı alınan travmalar, beyin zədələri, peyvəndlər, ekoloji təsirlər və s. Autizmin əlamətləri 1-3 yaş aralığında özünü göstərməyə başlayır. Autizmin xüsusiyyətləri və əlamətləri yaşa və cinsə görə fərqlilik göstərə bilir. Məqalədə yuxarıda qeyd edilən məsələlər ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir.

ХАРАКТЕРИСТИКИ И КЛИНИЧЕСКИЕ ПОКАЗАНИЯ АУТИЗМА

Самила Мамедова

АННОТАЦИЯ

Изучение расстройств аутистического спектра в мире и в нашей стране имеет особую актуальность. В настоящее время проводятся более обширные научные исследования по АСР. Несмотря на то, что в результате проведенных научных исследований получены многочисленные сведения о течении, особенностях и клинических признаках заболевания, согласно представленной статистике, число детей с диагнозом АСР с каждым годом продолжает увеличиваться. Аутизм - нервно-психическое расстройство, которое начинается в раннем возрасте, продолжается на протяжении всей жизни, проявляется такими симптомами, как уход от реальной жизни, проблемы в социальных отношениях и общении. Аутизм, причина которого неизвестна, является врожденным. На основании проведенных исследований установлено, что на развитие аутизма влияют различные факторы: генетические факторы, социальные факторы, вирусы и заболевания, заболевания, перенесенные матерью во время беременности, стрессовые факторы, травмы, полученные во время родов, черепно-мозговые травмы, прививки, воздействия окружающей среды и др. Симптомы аутизма начинают проявляться в возрасте от 1 до 3 лет. Характеристики и симптомы аутизма могут различаться в зависимости от возраста и пола. Вышеуказанные вопросы подробно анализируются в статье.

CHARACTERISTICS AND CLINICAL INDICATIONS OF AUTISM

Samila Mammadova

SUMMARY

The study of autism spectrum disorders in the world and in our country is of particular relevance. More extensive scientific research on ASD is currently underway. Despite the fact that as a result of the conducted scientific research, numerous information was obtained about the course, features and clinical signs of the disease, according to the statistics presented, the number of children diagnosed with ASD continues to increase every year. Autism is a neuropsychiatric disorder that begins at an early age, continues throughout life, manifests itself with symptoms such as withdrawal from real life, problems in social relationships and communication. Autism, the cause of which is unknown, is congenital. Based on the research, it has been established that various factors influence the development of autism: genetic factors, social factors, viruses and diseases, diseases suffered by the mother during pregnancy, stress factors, trauma during childbirth, traumatic brain injuries, vaccinations, exposure environment, etc. Symptoms of autism begin to appear at the age of 1 to 3 years. The characteristics and symptoms of autism can vary by age and gender. The above questions are analyzed in detail in the article.

AİLƏDƏ MÜXTƏLİF ARDICILLIQLA DOĞULAN UŞAQLARIN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəsullu Aybəniz Rəsul qızı
BDU-nun II kurs magistrant
aybeniz.resullu98@gmail.com

Açar sözlər: doğum sırası, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, ailə, münasibətlər, ilk uşaq, ortancı uşaq
Key words: birth order, personality traits, family, relationships, firstborn, middle child
Ключевые слова: порядок рождения, черты личности, семья, отношения, первенец, средний ребёнок

Sosial bir varlıq olan insan müəyyən bir cəmiyyət içərisində yaşayır. Yaşadığı mühitdəki insanlar və olduğu yerin fərdə böyük təsiri var. Hər birimizin seçə bilmədiyi bir ailəsi və bacı-qardaşları var. Bəzilərimiz tək uşaq, bəzilərimiz ikinci uşaq olarkən, bəzilərimizin hətta ekizi var. Eyni anadan, atadan doğulan uşaqlar eyni mühitdə böyüsələr belə fərqli xarakterlərə malik ola bilirlər. Bioloji, sosioloji , mühit, ailə tipi kimi faktorlarla yanaşı doğum sırası da fərdin həyatına təsir edir. Bütün ailə sistemlərində dünyaya gələn uşaqların xronolojik olaraq bir doğum sırası var. Doğum sırası bir şəxsin bacı-qardaşları arasında neçənci sırada doğulduğu ilə bağlı bir anlayışdır. Hər ailə sistemi öz içərisində sadə bir tarazlığa sahibdir. Ana, ata və uşaqlardan ibarət ailə sistemi yeni gələn hər fərdin ailəyə qoşulmasıyla dəyişir və biri-birindən təsirlənirlər. Fərdin, ailədə bacı və qardaşları arasında tutduğu mövqe onun intellektual inkişafına, şəxsiyyətinə, davranışlarına təsir edir. Bir insanın bacı və qardaşı arasında tutduğu mövqenin həmin insanın şəxsiyyətinə təsir edib-etməməsi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Doğum sırası və bacı-qardaş sıralaması məsələsi 1920-ci illərdən tədqiq olunur. Xüsusilə Adler və Sullovayın bu mövzuda araşdırmaları ön plandadır. Adlerin və Sullovayın nəzəriyyələri arasında paralellik var. Hər ikisi də fərqli doğum sıralarının bacı-qardaşların ailədəki mövqelərinə və xüsusilə şəxsiyyətlərinə təsir etdiklərini müdafiə edirlər. Doğum sıralaması məsələsinə toxunarkən Adler kiçik uşaq və böyük uşaq olmağın güc və hakimiyyət mübarizəsinə fərqli təsirləri olduğunu bildirir. Çünki insanlar həyatda müxtəlif məqsədlər güdürlər. Onlar bu məqsədlərə doğru çalışırlar. Ailə bu səylərin ən asan sınaqdan keçiriləcəyi yerdir. Ailə mühitində ortaya çıxan şəxsiyyət xüsusiyyətləri və doğum sırasının əhəmiyyətli olduğu vurğulanır [1, s. 256].

Dr. Kevin Leman da doğum sırasının şəxsiyyətə təsiri olduğunu qeyd edir ancaq bəzi amillər var ki, onlara diqqət yetirmək lazımdır:

Uşaqlar arasında doğum aralığı 5 ildən çox olarsa yeni doğulan uşaq ilk doğulan uşağın xüsusiyyətlərini daşıyır.

Uşaqların cinsiyyətinin də bu məsələyə təsiri var. Bir böyük bacısı olsa belə ilk doğulan oğlan uşağı ilk uşaq sayılır. Ancaq 3 bacıdan sonra doğulan oğlan uşağı fərqli xüsusiyyətlərə malik olur.

Fiziki fərqlər, əngəllər, əlillik kimi faktorlar da doğum sırasını nəzəriyyəsinə təsir edir. Xüsusui qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara valideynləri tərəfindən göstərilən diqqət digər uşaqların qısqanmasına gətirib çıxarır.

Ailə qurluşu yəni, ailədə boşanma, boşanma nəticəsində qarışıq ailələrin yaranması, ailə üzvlərində birinin ölümü və bu kimi digər hallar doğum sırasına təsir edə bilər [3, s.22].

Doğum ardıcıllığı haqqında danışarkən real doğum sırası və psixoloji doğum sırası anlayışlarına diqqət yetirmək lazımdır. Adlerə görə real doğum sırası ailə içərisində bir mövqeyə malik olmaqdır, eyni ailə içərisində şəxslərin dünyaya gəlmək sırasını göstərir. Xronoloji ardıcıllığa əsasən ilk doğulan uşaqdan başlayaraq birinci uşaq, ikinci uşaq,

üçüncü uşaq olmaqla ifadə edilir [2, s. 232].

Adlerə görə fərdin real doğum sırasıyla yanaşı psixoloji doğum sırası da adlanan bir termin var. Uşaqların doğulduğu ailə mühitinin xüsusiyyətləri, imkanları, valideynlərin davranışı, uşaqlar arasında vəzifələrin bölünmə ardıcıllığı boşanma, yenidən birləşmə, ailə üzlərindən birinin ölümü, övladlığa götürmə, əqli qüsur, bacı-qardaşların sayı, bacı-qardaşlar arasındakı yaş fərqi kimi bir çox faktor ailə daxilində fərdlərin həqiqi doğum sırasından daha təsirli olacaq psixoloji doğum sırasına sahib olmasına şərait yaradır [4, s.15]. Psixoloji doğum sırasının, real doğum sırası qədər vacib olduğu qeyd edilir. Bəzən real doğum sırası ilə psixoloji doğum sırası üst-üstə düşməyə bilir. Uşağın yaşadığı ailə mühitindən asılıdır. Məsələn uşaq ailə qurluşunda ilk uşaq olsa da həddən artıq ərköyün böydülərək son uşağın xüsusiyyətlərini daşıya bilər. Bundan başqa bir bacı və ya qardaşın ölümü, cinsiyyəti, əlilliyi bu sıralamanı poza bilər. Buna görə nəzərə almaq lazımdır ki, real doğum sırası şəxsiyyət xüsusiyytələrinin yeganə müəyyən edicisi deyildir.

Tədqiqatlar göstərir ki, eyni doğum sırasına malik insanlar özlərini bir-birlərinə daha yaxın hiss edirlər, məsələn, bir ailənin ilk uşağı başqa bir ailənin ən böyük uşağı ilə yaxşı münasibət qura bilər, çünki onların valideynləri ilə eyni olmasa da oxşar təcrübləri var.

Adlerə görə hər yeni doğulan uşağın valideynləri ilə münasibəti, təcrübəsi fərqlidir. Çünki hər yeni uşaqda valideynlər qabiliyyətlərini inkişaf etdirir və kəşf edir, ona görə də onların hər uşağa yanaşması fərqlidir. Bundan əlavə, ailənin mövcud dinamikası, münaqişələr, maddi vəziyyət kimi amillər də bu baxımdan mühüm rol oynayır. Ailələr hər uşağa yaşlarına və doğum sıralarına görə fərqli rol və vəzifələr təyin edir ki, bu da onların uşaqlara yanaşmalarının fərqli olmasına səbəb olur. Bütün bunlar uşaqların xarakterini formalaşdırır. Adler uşaqları doğum sırasında 5 fərqli tipə bölmüşdür; ilk uşaq, ikinci uşaq, ortancıl uşaq, son uşaq və tək uşaq [8].

İlk doğulan uşaqların ailədə niyə xüsusi bir statusa malik olduğunu başa düşmək asanddır. İlk doğulan uşaqlar tək uşaq olduqları müddətcə diqqət mərkəzində olurlar və valideynlərin təcrübəsizliyindən ərköyün böyüyürlər. Bəsitcə deyə bilərik ki, birinci uşaqlar valideynlər üçün bir təcrübə, sınaq-yanılma dövrü olur. Doğulmamışdan əvvəl valideynlər bu uşaqların "mükəmməl uşaq" olmasını gözləyirlər və bu istiqamətdə onlar yaxşı olanı etmək üçün həddindən artıq çalışırlar. Amma ikinci övladının dünyaya gəlməsi onun "taxtını" itirməsinə səbəb olur. Bundan sonra valideynlərinin sevgisini bölüşmək məcburiyyətində qalır və özünün əvvəlki imtiyazlı mövqeyindən məhrum olur. Taxtdan endirilmənin bir nəticəsi olaraq uşaq valideynlərin diqqətini yenidən qazanmaq üçün mübarizə aparır. Bu ilk uşağın vicdanlı, mühafizəkar, daha müstəqil olmaq kimi bacarıqlarını inkişaf etdirir. Ana və atanın təcrübəsizlliyi ilk uşağın bəzi şeyləri özü öyrənməsinə gətirib çıxarır buna görə də ilk uşaqların akademik olaraq daha uğurlu olduğu müşahidə olunmuşdur.

Valideynlərin bəzən böyük övladlarından çox böyük gözləntiləri olur. Məsuliyyət onun üzərinə qoyulur və hər zaman özündən balaca bacı-qardaşları üçün örnək olması gözlənilir. Valideynlərin kiçik uşaqlara münasibəti ilə ilk uşaqlara olan münasibətini qarşılaşdırdıqda kiçik uşaqlardan daha az gözləntiləri olduğu görünür. Valideyn nəzarəti ilk doğulandan son doğulana getdikcə zəifləyir. Valideynlər ilk uşaqla daha çox vaxt keçirilər. İlk uşaqlar valideyn nəzarətini daha çox hiss edirlər. Nəticədə uşaq sərt və avoritar birinə çevrilə bilər. Onlar məsuliyyətli, inadkar, ciddi, vicdanlı olurlar. Məsuliyyəti üzərilərinə götürməyə, etibarlı və çalışqan olmağa meyllidirlər, lakin həmişə bir addım öndə olmaq üçün özlərini təzyiq altında aciz hiss edirlər. Ən böyük uşaqlar mühafizəkar olmağa meyllidirlər, keçmişə bu və ya digər şəkildə maraq göstərirlər, tez-tez haqlı çıxmağa və ya üstün olmağa ehtiyac duyurlar. Başqalarını daima qorumaq xüsusiyyəti tez-tez böyük uşaqlarda görünür çünki onlar valideynlərindən qorumağı öyrənmişlər. Buna görə də balaca bacı-qardaşlarına valideyniymiş kimi rəftar edə bilərlər [1, 377].

Ömür boyu orta oturacaqda ilişib qalan ortancı uşaq heç vaxt valideyninin vaxtının 100 % ala bilmir [7]. İlk doğulan uşaq sürəti təyin edir, ikinci doğulan isə bununla ayaqlaşmaq üçün çalışmalıdır. Ailədə ortancıl uşaqların daha rəqabətcil və diplomatik olduğu müəyyən edilmişdir. Nəzarət edilməzsə, rəqabət uşağın həyatında nevrotik bir hala gəlib çıxa bilər. İkinci uşaqlar əksərən özlərini böyük bacı-qardaşları ilə yarışda hiss edirlər və daima onları ötməyə çalışırlar. Bu yarış da onların nailiyyətlərinə öz təsirini göstərir. Ortancı uşaqlar ailədəki əhəmiyyətini tapmaq üçün çətin zamanlardan keçirlər. Ən çox aid olmama hissi bu mövqedə olan uşaqlarda görülür. Onlar bəzən valideynlərinin onları sevmədiyini, böyük və kiçik bacı-qardaşlarına daha çox diqqət göstərildiyini, özlərinin "lazımsız" olduqlarını düşünürlər. Bu uşaqlar əməkdaşlıq və sosial marağı inkişaf etdirmək sahəsində ilk dünyaya gələnlərə nisbətən daha yaxşıdırlar. Ortancıl uşaqar geniş sosial çevrəyə malik, bir qədər üsyankar, insanlara xoş gələn, sülh tərəfdarı, dostluqda yaxşı olurlar [2, s. 378].

Sonuncu uşağın mövqeyi bir çox cəhətdən unikaldır. Birincisi o heç vaxt "taxtdan" düşmə qorxusu yaşamır. Adlerə görə sonuncu uşaqlar ailələri tərəfindən ən çox qayğı və diqqət göstəriləndir. Valideynlər sonuncu uşağa daha çox tolerantlıq göstərirlər. Daha az məsuliyyət sahibi, tələbkar və daha çox bağımlı ola bilirlər. Sosial mühitləri çox geniş olur, çoxlu dostları olur, uşaqlıqdan başqaları ilə ünsiyyət tapmağı bacarır. Bundan başqa kiçik uşaqların ən yaradıcı, emosianal, ekstravert, məsuliyyətsiz, itatətsiz, ünsiyyətcil olduğuna inanılır [2, s.380]. Leman Kevin qeyd edir ki, kiçik uşaqlar intizamlı olmurlar. Bunlarla yanaşı sonuncu uşaq əyləncəli, azad ruhlu, manipulyator, diqqət axtaran, mən məzkəzçi olurlar. Çox vaxt yaxşı liderdilər [3, 311]. Yüksək zəkanı ilk doğulanlara aid edərkən, son doğulanların daha yaradıcı və sənətkar ruhda olduğuna inanılır. Zehni struktur fərqi onların əlaqəli olduqları peşələrə müxtəlif şəxsiyyət xüsusiyyətlərini tətbiq edir. Məsələn, ilk doğulanların hüquq və tibb kimi karyera yollarını seçməsi, əksinə, sonuncu doğulanların rəssam, musiqiçi və fotoqraf olması gözlənilir.

Tək uşaq böyük uşaqla demək olar eyni xüsusiyyətləri daşıyır. Tək uşaqlar akademik nöqtədən ən uğurlu və çalışqan, ərköyün və yaşıdları arasında ən az sevilən uşaqlar olurlar. Forera görə, ailənin tək uşağı olmaq rəqabət və mübarizəyə ehtiyac olmadığı üçün özgüvəni artırır. Dominant xarakter, natiqlik bacarıqları və mükəmməliyyətçi olmaq tək uşağın ən diqqət çəkən xüsusiyyətlərindəndir. Paylaşmağı və digər uşaqlarla əməkdaşlıq etməyi bacarmırlar amma yetkinlərlə yaxşı münasibət qurmağı bacarırlar. Hər etdikləri hərəkətin bəyənilməsini, təriflənməsini istəyirlər. Bacı və qardaşları olmadığı üçün özü tək başına əyləncəli oyun tapdıqları üçün yaradıclıq qabiliyyətləri inkişaf edir. Çox vaxt liderlik xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Tək uşaqlar çox vaxt həddən artıq qoruyucu ailələrdə böyüyürlər və bu uşaqlara mənfi təsir göstərir. Tək uşaqlar tez-tez həyatlarının valideynləri tərəfindən diqqətlə izlənilməsi və nəzarəti altında olduğunu hiss edirlər. Onlar digər uşaqlarla müqayisədə daha az mütəqilliyə və muxtariyyətə sahibdirlər [1, s. 381].

Alfred Adler tərəfindən əsası qoyulan bu nəzəriyyə digər tədqiqatçılar tərəfindən daha çox araşdırılmış və genişləndirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adler A. Yaşam Sanatı. 10. Baskı. İstanbul: Say Yayınları, 2009, s 232
2. Adler, A. The Individual Psychology of Alfred Adler: A Systematic Presentation in Selection from His Writings. New York: Basic Book,1956 p 496
3. Dr. Kevin.L The birth order book : why you are the way you are. Published by Revell a division of Baker Publishing Group, 1998, p 300
4. Deniz Canel Çinarbaş, Gözde Nilüfer. Adler ve Sullovay'in doğum sırası kuramları ve görgül bulgular ile ilgili bir derleme, 2019
5. The relationship between birth order and personality and career choices, Providence

College, 2006
6. https://www.monapsikoloji.com/alfred-adler-ve-dogum-sirasi-teorisi/
7. https://admtyumen.ru/ogv_ru/society/social_policy/detki/more_Article.htm?id=11527731@cmsArticle
8. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_psychology/773/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BE%D0%BA

AİLƏDƏ MÜXTƏLİF ARDICILLIQLA DOĞULAN UŞAQLARIN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəsullu Aybəniz

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi ailədə uşaqların müxtəlif ardıcılıqla doğum sırasına malik olmasının onların psixoloji xüsusiyyətlərinə təsirini öyrənməkdir. Bildiyimiz kimi uşağın inkişafına bioloji, sosioloji, mühit amilləri kimi bir çox amillər təsir edir. Doğum sırası da bu faktorlara daxildir, Doğum sırası bir fərdin bacı-qardaşları arasında neçənci sırada dünyaya gəldiyini göstərən bir anlayışdır. Ailənin ilk, ortancı, sonuncu ya tək uşağı olmağın şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə təsiri uzun illərdir tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Alfred Adler, Frank Sullovay kimi tədqiqatçıların bu mövzuda tədqiqat işləri və nəzəriyyələri var.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕТЕЙ, РОЖДЕННЫХ С РАЗЛИЧНОЙ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬЮ В СЕМЬЕ

Расуллу Айбаниз

АННОТАЦИЯ

Целью данной статьи является изучение влияния наличия детей в семье с разным порядком рождения на их психологические особенности. Как известно, на развитие ребенка влияет множество факторов, таких как биологические, социологические и факторы окружающей среды. Порядок рождения также включены в эти факторы. Порядок рождения - это понятие, указывающее порядок, в котором человек родился среди своих братьев и сестер. Влияние того, является ли ребенок первым, средним, последним или единственным ребенком в семье на личностные характеристики, находится в центре внимания исследователей на протяжении многих лет. У таких исследователей, как Альфред Адлер, Фрэнк Саллоуэй, есть исследовательские работы и теории по этой теме.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN BORN WITH DIFFERENT SEQUENCES IN THE FAMILY

Rasullu Aybaniz

SUMMARY

The purpose of this article is to study the effect of having children in a family with different birth order on their psychological characteristics. As we know, child development is influenced by many factors such as biological, sociological and environmental factors. Birth order is also included in these factors. Birth order is a concept that indicates the order in which an individual was born among his siblings. The influence of being the first, middle, last or only child in the family on personality characteristics has been the focus of researchers for many years. Researchers such as Alfred Adler, Frank Sulloway have research works and theories on this topic.

SARS-COV-2 PANDEMİYASI ZAMANI OBSESSİV-KOMPULSİV POZUNTU (KLİNİK MÜŞAHİDƏ)

dos.Sevinc Allahyarova
BDU-nun Psixologiya fakültəsi
Aydoğan Orhan Oğulcan Serden oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
orhanogulcanaydogan@gmail.com

Açar sözlər: pandemiya, COVİD – 19, SARS-COV-2, OKP, qorxu, narahatlıq, məsafə və s.
Ключевые слова: пандемия, COVID-19, SARS-COV-2, ОКР, страх, тревога, дистанция и др.
Keywords: pandemic, COVID-19, SARS-COV-2, OCD, fear, anxiety, distance, etc.

2019-cu ilin yeni koronavirus pandemiyası (COVID-19) bütün dünyada ictimai sağlamlığa böyük təsir göstərib. 2021-ci ilin iyun ayına olan məlumata görə, dünyada 175 milyondan çox COVID-19 hadisəsi qeydə alınıb və bu, 3,7 milyondan çox insanın ölümünə səbəb olub [1]. Pandemiya insanların təkcə somatik sağlamlığına deyil, həm də psixi vəziyyətinə, eləcə də psixiatrik yardımın təşkilinə təsir göstərib. SARS-CoV-2-nin ötürülmə sürətini azaltmaq üçün dövlətlər tərəfindən görülən məhdudlaşdırıcı tədbirlər bütün dünyada ciddi sosial və iqtisadi sarsıntılara səbəb olub. Bir çox insanlar özlərini təcrid vəziyyətində tapdılar, uzaqdan işə keçmək, yaxınları ilə ayrılmaq məcburiyyətində qaldılar [2-5]. Kütləvi informasiya vasitələrində geniş yayılmış virusun gözlənilməz, sürətlə yayılması ilə bağlı məlumatlar əhali arasında narahatlıq və stress yaratmışdır ki, bu da Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, ətraf mühitin dəyişməsinə təbii psixoloji reaksiyalardır [6]. Bundan əlavə, yoluxmuş və ölənlərin sayı ilə bağlı gündəlik xəbərlər, eləcə də zəif bilik və xəstəliyin patogenetik müalicəsinin olmaması psixoloji rifahın pozulmasına səbəb oldu [7-9].

Epidemiya zamanı baş verən psixi pozulmalar müxtəlif səbəblərdən yaranır və ən azı iki qrupa bölünür. Birinci qrupun pozuntuları virusun psixikaya birbaşa təsirindən yaranır. SARS-CoV-2 ilə yoluxma və onun beyinə birbaşa təsiri, həmçinin virusun yaratdığı hiperinflamatuar və hiperkoaqulyasiya şəraiti və infeksiyadan sonrakı immun vasitəçi proseslər səbəbindən müxtəlif ekzogen üzvi reaksiyalar baş verə bilər [7].

Daha ətraflı dayanmaq istədiyim ikinci qrupun psixi pozulmaları psixotravmatik amillərə məruz qalma nəticəsində yaranır: təcrid, yaxınlarınızdan ayrılma, iş şəraitinin dəyişməsi və gəlirin azalması, infeksiya qorxusu və narahatlıq. İnsanlar fərdi qoruyucu vasitələrə tələbatın artması, tibb müəssisələrinə girişin artması, çox vaxt heç bir səbəb olmadan ifadə olunan somatik sağlamlıqları ilə bağlı əhəmiyyətli narahatlıq yaşamağa başladılar. Bu hallar həm də əvvəllər heç vaxt müraciət etməyən insanlar da daxil olmaqla, psixiatriya xidmətinə tələbatın artmasına səbəb olub.

Epidemiya zamanı diaqnoz qoyulan pozulmalar arasında posttravmatik stress pozulması, uyğunlaşma pozulması, təşviş-depressiv reaksiyalar, yuxu pozulmaları üstünlük təşkil edir. Çox vaxt insanlar daimi qorxu, təhlükə gözləməsi, tənhalıq hissi, mümkün infeksiya haqqında daimi düşüncələr, əsəbilik, karantinlə əlaqəli irrasional hərəkətlərdən (zərurətini inkar etmək və ya əksinə, bütün müəyyən edilmiş reseptlərə fanatik riayət etmək) şikayət edirlər [8].

Statistika göstərir ki, epidemiya zamanı psixi pozulmaların yaranmasına ən çox həssas olanlar təhsil müəssisələrində təhsil alan və ya ali təhsilli, subay, xəbərləri fəal izləyən gənclərdir. Narahat və şübhəli xarakter əlamətləri olan şəxslərdə psixi pozulmaların əlamətlərinin inkişafına meylini də qeyd etmək lazımdır [9].

Epidemiya ilə əlaqəli psixotravmatik amillərin insanların psixi sağlamlığına təsirini

təsdiqləmək üçün bir klinik müşahidə təqdim edirik.

1995-ci il təvəllüdlü xəstə B. Narahatlıqdan, "başında ağırlıqdan", diqqəti cəmləməkdə çətinlik çəkdiyindən, işləmək mümkün olmadığından şikayətlənir.

2020-ci ilin fevral ayında yeni bir koronavirus infeksiyası epidemiyasının başladığı elan edildikdən sonra narahatlıq və infeksiya qorxusu yarandı. Yoluxucu xəstəliklərlə bağlı çox-lu ədəbiyyat oxudum, xəbərləri diqqətlə izlədim, epidemiyanın inkişafı ilə bağlı öz təhlilimi aparmağa və proqnoz qurmağa çalışdım. İctimai yerlərdə, o cümlədən işdə yoluxma qorx-usu var idi. Mən M.Əliyev adına Psixiatriya Klinikasına müraciət etmək qərarına gəldim. Həkimlə məsləhətləşərək xəstəxanaya yerləşdirilib.

Qəbul zamanı psixi vəziyyət: xəstə kabinetə girərək, həkimlərdən uzaq, qapının ağzında stulda oturdu. Üzdə tibbi maska, əllərdə rezin əlcəklər var. Həkimin istəyi ilə əlcəklərini çıxarıb. Əllərin dərisi quru, maserasiya edilmiş, sonsuz yuma və əl dezinfeksiyasından kiçik çatlar var idi. Başda ağırlıqdan, başı döndərərkən narahatlıq hissi, yorğunluğun artması, "qısamüddətli yaddaşın azalması", "diqqətin qeyri-mümkün olması", "gözlərdə bulanıqlıq", yuxunun pozulmasından həkimə şikayət edir. O, epidemiya ilə bağlı vəziyyətin inkişafını bu qədər yaxından izlədiyinə və bütün göstərişlərə fanatik şəkildə əməl etdiyinə görə təəssüfləndiyini deyir. O, hər şeyi başa düşsə də, özü ilə öhdəsindən gələ bilmir, çünki bu işi dayandırarsa, o zaman daimi narahatlıq və qorxu olacaq. O, 2020-ci ilin fevral ayından evdən çətinliklə çıxdığını, taksi ilə səyahət etdiyini, gigiyena və antiviral müdafiənin kifayət qədər olmasından daim narahat olduğunu söylədi. O qeyd edir ki, "əvvəllər həqiqətən təhlükə var idi, amma indi bu barədə düşünməyi dayandırmaq istəyirəm". Əhval-ruhiyyə depressiyaya düşür, hazırkı vəziyyətin işə və şəxsi həyata vurduğu ziyandan nara-hatdır. O qeyd edir ki, şöbədə özünü daha sakit hiss edir, lakin rejimə əməl etməyə davam edir. O, proqnoz, qarşıdan gələn terapiyanın müddəti ilə fəal maraqlanır. Zehni vəziyyətin pisləşməsi ilə bağlı narahatlıq yaşayır. Qavrama aldatmaları, intihar düşüncələri aşkar edilmədi. Kömək axtarır, müalicəyə hazırdır. Ağrılı düşüncələrdən tək başına qurtula bilmədiyini hiss edir.

10-cu revizion Xəstəliklərin Beynəlxalq Təsnifatına (XBT-10) uyğun olaraq qəbul za-manı diaqnoz: "F42. Obsessiv kompulsif pozulma".

Terapiya aparıldı: hidroksizin - gündə 3 dəfə 25 mq, mirtazapin - gecə 15-30 mq. 2 həftəlik terapiya fonunda vəziyyətdə müsbət dinamika yox idi: narahatlıq, qorxu, aşağı əh-val-ruhiyyə, yuxu pozulması və daimi infeksiya təhlükəsi hissi davam etdi. Müalicə re-jiminin gecələr fluvoksamin 100 mq, bromodihidroxlorofenil benzodiazepin 0,5 mq gecə ilə dəyişdirilməsi qərara alındı. Başın maqnit rezonans görüntüləməsi əhəmiyyətli dəyişi-kliklər göstərmədi.

Eksperimental psixoloji müayinəyə görə nəticə: tədqiqat zamanı o, həvəslə danışır. Su-allara müsbət cavab verir. Əsas şikayət kimi qorxunu göstərir. Stressə qarşı dözümlülük həddinin və davranışın öhdəsindən gəlməyin formalaşdırılmamış yollarının azalması var:

- çaşqınlıq - idrak səviyyəsində (adaptiv olmayan mübarizə mexanizmi);
- özünü günahlandırmaq - emosional səviyyədə (adaptiv olmayan mübarizə mex-anizmi);
- kompensasiya - davranış səviyyəsində (nisbətən adaptiv mübarizə mexanizmi).

Təhlil, sintez, ümumiləşdirmə, abstraksiya əməliyyatları saxlanılır. Patoloji olmadan in-tellektual və idrak fəaliyyətinin ümumi vəziyyəti. Fərdi xüsusiyyətlərdən yüksək səviyyədə reaktiv narahatlıq və şəxsi narahatlıq diqqəti cəlb edir. Mübarizə davranış mexanizmlərinin olmaması səbəbindən adaptiv qabiliyyətlərin azalır.

Müalicəni davam etdirmək tövsiyə olunur: fluvoksamin - gecə 100 mq, bromodihidrox-lorfenilbenzodiazepin - gecə 0,5 mq.

6 aydan sonra xəstənin həyat keyfiyyətində və uyğunlaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşma var - işini daha yüksək maaşlı işə dəyişdi, infeksiya qorxusu keçdi, əhval

dəyişikliyini hiss etmir. Qızla yaşayır, mütəmadi olaraq idmanla məşğul olur. O, sağlamlığına diqqət yetirir, müntəzəm olaraq hormonal müayinələr aparır, həmçinin psixiatrla məsləhətləşir. 2021-ci ilin fevral ayında o, yüngül formada yeni koronavirus infeksiyasına yoluxub və bununla bağlı psixi vəziyyətində pisləşmə aşkar edilməyib. Fluvoksamin (gecə 50 mq) ilə baxım terapiyası tövsiyə olunub.

Bu klinik müşahidədə ilk dəfə COVID-19 epidemiyası zamanı narahat və şübhəli xarakter xüsusiyyətlərinə malik insanda ortaya çıxan obsessiv-kompulsif pozulmadan (OKP) bəhs edirik. Xəstənin vəziyyətində yoluxma ilə bağlı obsessiv qorxular müşahidə edilib. Eyni zamanda, xəstə mümkün bir infeksiya haqqında düşüncələrdən yayındırıla bilməz, buna görə də o, daim narahatdır və obsessiv qorxularla mübarizədə uğursuz olur. Psixi statusda narahatlıq, infeksiya qorxusuna fiksasiya, söhbətdə bu mövzuya daimi qayıdış, aşağı əhval-ruhiyyə, infeksiya haqqında düşünməyi dayandırmaq və normal həyata qayıtmaq istəyi üstünlük təşkil edir.

Narahat və şübhəli xüsusiyyətlər şəxsiyyətin premorbid xüsusiyyətləri kimi erkən uşaqlıqdan özünü büruzə verir: o, komandaya çətinliklə uyğunlaşır, digər uşaqlar arasında təşəbbüskarlıq etməkdən utanırdı, ümumi maraqlara uyğunlaşır və fərqlənməməyə çalışırdı. Kiçik yaşlarından (14 yaş) sağlamlığını diqqətlə izləyir, vəziyyətində hər hansı bir dəyişikliyə diqqət yetirir. Koronavirus pandemiyası və bununla bağlı lazımi tədbirlər nevrozun inkişafına səbəb olub.

Beləliklə, psixi pozulma XBT-10-a (Xəstəliklərin Beynəlxalq Təsnifatı) uyğun olaraq "F42. Narahat-şübhəli şəxsiyyətdə obsessiv-kompulsif pozulmadır".

Bu işin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, xəstə praktiki olaraq sağlam, sosial cəhətdən adaptasiya olmuş və xəstəliyin ilk əlamətləri stressli və psixotravmatik vəziyyət olan COVID-19 pandemiyası fonunda özünü göstərmişdir. Bunu pandemiya zamanı ilk dəfə psixiatra müraciət edən xəstələrin sayında artım göstərən tədqiqatlar da təsdiqləyir. Haqlı olaraq "koronafobiya" [5] olaraq adlandırılan COVID-19-un kütləvi qorxusu, çox güman ki, xəstəliyin qeyri-müəyyən təbiəti və gözlənilməz gedişi, qeyri-müəyyənliyə dözümsüzlük, infeksiyaya yoluxma riskinin qəbul edilməsi və əvvəllər müraciət etməyən insanlar arasında ondan çəkinmə ilə əlaqələndirilir [6]. Xarici mənbələr də pandemiya zamanı OKP-nın ilkin diaqnozunun artdığını təsdiqləyir [7].

Bizim vəziyyətimizdə psixi pozulmasın ilk əlaməti yoluxma qorxusu və öz sağlamlığı üçün narahatlıq idi. Nə xəstənin özünün, nə də yaxınlarının infeksiya ilə qarşılaşmamasına baxmayaraq, o, özü üçün şərh edə bilmədiyi bir çaxnaşma qorxusu yaşadı. Bu, həmçinin pandemiya zamanı psixi pozulmaların, o cümlədən OKP-nin inkişafının proqnozlaşdırıcılarına dair tədqiqatların nəticələri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, M.G. Wheaton və başqaları OKP-nın baş verməsi ilə sağlamlıq qorxusu və virusun yayılması qorxusu arasında açıq korrelyasiya dərəcəsini göstərir [8].

Xəstənin vəziyyətində infeksiyanın qarşısının alınmasının obsessiv üsulları diqqəti cəlb edir: evə gətirilən hər hansı əşya və məhsulların dezinfeksiyaedici maddələrlə fanatik müalicəsi, küçədə havanı udmaq qorxusu, yaxınlarını ondan məsafə saxlamağa, ona toxunmamağa məcbur etmək; paltar və əlləri tez tez təmizləmək, mənzildə maska taxmaq, özünü təcrid elan edənə qədər işə getməyi dayandırmaq qərarı və s. aiddir.

Xəstə qoruyucu vasitələrin mümkün çatışmazlığından narahat idi və buna görə də onları böyük miqdarda aldı. Pandemiya kontekstində psixi xəstəliklərlə bağlı araşdırmalar da təsdiqləyir ki, insanların psixi sağlamlığının azalması infeksiyanın qarşısını almaq üçün şəxsi mühafizə qaydalarına həddindən artıq və tez-tez qayda şəkildə riayət edilməsində özünü daha çox göstərir. Yuxarıdakı qaydalara əməl etməkdən həddən artıq narahat olan insanlar təcili yardımın və əsas izolyasiya ilə bağlı xidmətlərin olmamasından narahat ola bilər və bu qeyri-real çaxnaşma qida, zəruri əşyalar və ya resursların (məsələn, əl təmizləyiciləri, dərmanlar, qoruyucu maskalar) ehtiyatı toplamaq cəhdlərinə səbəb ola bilər [8].

Xəstəmizin infeksiyası yox idi, infeksiyanın ciddi nəticələrinin inkişaf riski yox idi. Eyni zamanda, o, müntəzəm olaraq infeksiya statistikasını, epidemiyanın inkişafı ilə bağlı xəbərləri izləyir və müstəqil olaraq insidentlərin analitikasını aparırdı. Yeni koronavirus infeksiyası zamanı yaranan psixi pozulmaların klinik xüsusiyyətlərini tədqiq edən son tədqiqatlar ortaya çıxan pozulmaların xəstənin informasiya sahəsinə düşmə dərəcəsindən, ən son xəbərlərdən xəbərdar olmaq istəyindən asılı olduğunu təsdiqləyir [4, 5].

Xəstəliyin klinik mənzərəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, selektiv serotoninin geri alınması inhibitorları qrupundan olan antidepresanların istifadəsinə qərar verildi. Təşviş-depressiv təcrübələrin şiddətinə uyğun olaraq orta gündəlik dozada fluvoksamin seçimi onun psixofarmakoloji fəaliyyətinin profili ilə əlaqədardır: güclü anksiyolitik və anti-obsessiv təsirlərlə birlikdə açıq bir antidepresan təsir, həmçinin somatoform simptomlar müəyyən təsir edir [6]. Fluvoksamin ilə baxım monoterapiyası təşviş-fobik təcrübələrə müsbət təsir göstərərəl vəziyyəti sabitləşdi. İnfeksiya qorxusu praktiki olaraq dayandırıldı, hətta koronavirusa yoluxduqda, xəstənin psixi vəziyyətində pisləşmə müşahidə edilmədi, o da daha uyğunlaşdı, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırdı. Bu dərmanın seçimi həm də pandemiya zamanı psixi pozulmaların müalicəsi ilə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələri ilə üst-üstə düşür, onun təhlükəsizliyi, aşkar antidepresan və narahatlıq əleyhinə təsirləri nəzərə alınır [7].

Beləliklə, bizim müşahidəmiz pandemiya zamanı psixi pozulmaların inkişafının daha çox ağır xəstəlik və mümkün ölüm qorxusundan deyil, yoluxmuş və ölənlərin sayı, lazımi ehtiyat tədbirləri və profilaktik tədbirlər haqqında daimi məlumat axınından asılı olduğunu nümayiş etdirir. Epidemiya fonunda inkişaf edən psixi pozulmaları olan xəstələrə operativ psixiatrik yardımın mümkünlüyü onların inkişafının qarşısını almağa və xəstələrin adaptasiyasını sürətləndirməyə kömək edəcək ki, bu da epidemiyanın gözlənilməz və sürətlə inkişaf edən xarakterini nəzərə alaraq xüsusilə vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Всемирная организация здравоохранения, 2020. Новый коронавирус (2019-nCoV): обзор ситуации. По состоянию на 7 июня 2021 года.
2. Czeisler ME, Marynak K, Clarke KEN, et al. Delay or avoidance of medical care because of COVID-19-related concerns – United States, June 2020. MMWR Morb Mortal Wkly Rep. 2020 Sep 11;69(36):1250-7.
3. Nicola M, Alsafi Z, Sohrabi C, et al. The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID-19): a review. Int J Surg. 2020 Jun;78: 185-93.
4. Gao J, Zheng P, Jia Y, et al. Mental health problems and social media exposure during COVID-19 outbreak. PLoS One. 2020 Apr 16;15(4)
5. Asmundson GJG, Taylor S. Coronaphobia: Fear and the 2019-nCoV outbreak. J Anxiety Disord. 2020 Mar;
6. Ho CS, Chee CY, Ho RC. Mental Health Strategies to Combat the Psychological Impact of COVID-19 Beyond Paranoia and Panic. Ann Acad Med Singap. 2020 Mar 16;49(3):155-60.
7. Zhang Y, Lange KW. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) and global mental health. Glob Health J. 2021 Mar;5(1):31-6.
8. Singh AK, Misra A. Editorial: Herd mentality, herds of migrants/people, and COVID-19 in India. Diabetes Metab Syndr. 2020 JulAug;14(4):497.
9. Wang Y, Di Y, Ye J, Wei W. Study on the public psychological states and its related factors during the outbreak of coronavirus disease 2019 (COVID-19) in some regions of China. Psychol Health Med. 2021 Jan;26(1):13-22.

SARS-COV-2 PANDEMİYASI ZAMANI OBSESSİV-KOMPULSİV POZUNTU (KLİNİK MÜŞAHİDƏ)

Aydoğan Orhan Oğulcan

XÜLASƏ

2019-cu ilin yeni koronavirus (COVID-19) pandemiyası insanların təkcə fiziki sağlamlığına deyil, həm də onların psixi vəziyyətinə və psixi sağlamlıq xidmətinin təşkilinə təsir göstərib. Özünütəcrid, karantin, vəziyyətin mediada geniş işıqlandırılması, külli miqdarda yalan məlumatlar və ziddiyyətli tövsiyələr - bütün bunlar əvvəllər psixi xəstəlikdən əziyyət çəkməyən xəstələrin psixiatrlara müraciət etmələrinin sayının artmasına səbəb olub. Yuxarıda göstərilən amillərin əhalinin psixi sağlamlığına təsirinin təsdiqi kimi, pandemiya zamanı obsesif-kompulsiv pozğunluğun baş verməsi ilə bağlı Psixiatriya Klinikasına ilk dəfə müraciət etmiş 27 yaşlı xəstənin klinik müşahidəsi verilmişdir.

ОБСЕССИВНО-КОМПУЛЬСИВНОЕ РАССТРОЙСТВО В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ SARS-COV-2 (КЛИНИЧЕСКОЕ НАБЛЮДЕНИЕ)

Айдоган Орхана Огулджан

АННОТАЦИЯ

Пандемия новой коронавирусной инфекции 2019 г. (COVID-19) повлияла не только на соматическое здоровье людей, но и на их психическое состояние и организацию психиатрической помощи. Самоизоляция, карантин, широкое освещение ситуации в средствах массовой информации, большое количество недостоверных сведений и противоречивых рекомендаций – все это привело к повышению обращаемости к психиатрам пациентов, ранее не страдавших психическими заболеваниями. В качестве подтверждения влияния вышеуказанных факторов на психическое здоровье населения представлено клиническое наблюдение пациента 27 лет, впервые обратившегося в Клинику психиатрии в связи с возникновением у него на фоне пандемии обсессивно-компульсивного расстройства.

OBSESSIVE-COMPULSIVE DISORDER IN THE PERIOD OF THE SARS-COV-2 PANDEMIC (CLINICAL OBSERVATION)

Aidogan Orkhan Oguldzhan

SUMMARY

The novel coronavirus 2019 (COVID-19) pandemic has affected not only the somatic health of people but also their mental health and the organization of mental health care. Self-isolation, quarantine, extensive media coverage of the situation, a large amount of inaccurate information, and conflicting recommendations – all this has led to an increase in admission of patients who have not previously had mental illness to psychiatrists. As a confirmation of the influence of the above factors on the population's mental health, we present a case report of a 27-year old patient who first came to a psychiatric clinic due to the obsessive-compulsive disorder that developed due to the pandemic.

SOSİAL PSİXOLOGİYADA XOŞBƏXTLİK FENOMENİNİN TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bəhlulzadə Gülçin İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
gbehlulzade5@gmail.com

Açar sözlər: Rifah, xoşbəxtlik, psixo – emosional,sosial – psixoloji nəzəriyyələr.
Ключевые слова: Благополучие, счастье, психоэмоциональное, социально-психологическая теория.
Keywords:Well-being, happiness, psycho-emotional,social-psychological theory.

Xoşbəxtlik həyatdan son dərəcə məmnunluq, razılıq və sevinc hissidir. Lakin bu fenomeni hər kəs müxtəlif formada cavablayır. Çünki həyatda hər kəsin baxış mövqeyi fərqlidir. Xoşbəxtlik fenomeni geniş və əhatəli bir məfhumdur. Onun konkret cavabı yoxdur,daha çox nisbi anlayışdır. Bu anlayış yaxşı bir həyat üçün ən çox qəbul edilən əsas təməl hissədir. Təsviri çətin və subyektiv olan xoşbəxtlik fizioloji ehtiyaclar, əldə olunmaq isdənən əhval-ruhiyyə və insan həyatında son məqsəd kimi ehtiyac duyulan bir fenomendir.

Xoşbəxtliyin tərifinin mürəkkəbliyi ondadır ki, bu problemin vahid tərifi yoxdur, lakin onun müxtəlif şərhləri var. Uzun əsrlər boyu xoşbəxtlik problemi fəlsəfi, etik, teoloji, ekzistensial, siyasi problem hesab edilmişdir [2]. Lakin son zamanlarda sosial, psixoloji və iqtisadi xarakter almışdır [9]. Dünyada xoşbəxtliyə getdikcə daha çox önəm verildiyi, xüsusilə 1960-cı illərdən sonra xoşbəxtliklə bağlı araşdırmaların sayının sürətlə artdığı və 2010-cu ilə qədər bu mövzuda 300-dən çox nəşrin edildiyi görülür [3].

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, xoşbəxtliyin fərd, ailə və cəmiyyət üçün mühüm nəticələri var. Xoşbəxt insanlar daha özgüvənli olur və dünyanı daha təhlükəsiz hesab edirlər [9]. Çox xoşbəxt olan insanlar aktiv həyat sürər, daha az xoşbəxt olanlara nisbətən daha güclü romantik və sosial əlaqələrə sahib ola bilərlər [9]. Xoşbəxtlik artdıqca aqressiv davranışlar azalır, özünə inam artır və boşanma nisbətləri azalır [9]. Bundan əlavə, xoşbəxtliyin artırılması həm psixoloji cəhətdən sağlam olmaq, həm də sosial, akademik və peşəkar həyatda müvəffəqiyyətli olmaq üçün vacibdir [9].

Qədim yunan filosofları Aristotel və Heradot xoşbəxtliyi insan üçün mövcud olan ən yüksək yaxşılıq kimi başa düşürdülər [1]. Aristotel xoşbəxtliyi fəzilət və müqəddəsliklə əlaqələndirərək inanırdı ki, eudaimonia (yunan bos'ilovios - firavanlıq, xoşbəxtlik, xoşbəxtlik) şəhvətli deyil, mənəvi cəhətdən ülvi sevinclə dolu, fəzilətli, layiqli həyata aparır. Müasir elm adamları çox vaxt eudaimoniyanı xoşbəxtlik kimi deyil, "rifah" kimi şərh edirlər [3].

Stoisizm nümayəndələri (Marcus Aurelius, Seneca, Epiktet) insanın daxili vəziyyətini xoşbəxtliyin əsas amili hesab edirdilər [4]. M.Aurelius yazırdı[5]: “Heç bir insan özünü belə hesab etmədikcə xoşbəxt olmaz”. Xoşbəxtliyə oxşar baxışı Nitsşe də bölüşürdü [3]: “Yalnız onun düşüncələri, xarici şərtlər deyil, insanı bədbəxt və ya xoşbəxt edir, fikirlərini idarə edir, xoşbəxtliyinə nəzarət edir”; V.Tatarkeviç: “Son nəticədə xoşbəxtliyi mal deyil, hisslər müəyyən edir; əlimizdə olan deyil, ona necə reaksiya verməmiz önəmlidir” [2]; M. Csikszentmihalyi: “Xoşbəxtlik başımıza gələnlərdən deyil, hadisələrin şərhindən asılıdır” [5]. Zaman keçdikcə “xoşbəxtlik” konstruksiyasının semantik məzmunu dəyişdi, lakin daim rifah və xoşbəxtlik insan fəaliyyətinin məqsədi və səy göstərməyə dəyər ideal olaraq qaldı [6].

Z.Freyd iddia edirdi ki [3], sivilizasiya insanı xoşbəxtliyə nail olmağa mane olur, onu instinktləri boğmağa, istəklərdən əl çəkməyə və ya onların yerinə yetirilməsini gec vaxta təxirə salmağa məcbur edir.İnsanın xoşbəxt olması “yaradılış” planının bir hissəsi deyildi.

V.Tatarkeviç insanın can atdığı ideal xoşbəxtliyi və malik olduğu həqiqi xoşbəxtliyi bölüşür, insanın bütövlükdə həyat üçün onun bir cəhətindən məmnunluğa dözmək psixoloji qabiliyyətini qeyd edir [5]. Fransız esseist P.Brükner xoşbəxtlik anlayışından daha qeyri-müəyyən heç nə olmadığına inanır və onu "ən kövrək hiss" adlandırır [4]. Tatarkeviçlə yazışma polemikası ilə məşğul olan Brukner belə bir fikri ifadə edir ki, bəşəriyyətin ideal və ya mükəmməl xoşbəxtliyi tapmaq arzusu həyata keçirilə bilməz, ona görə də biz bəxti, həzzi xüsusi qiymətləndiririk.

M.Sekola xoşbəxtliyi xoş anların məcmusu və istək və məqsədlərin harmonik şəkildə təmin edilməsi hesab edir. Feldman belə yekunlaşdırır: "Özümüzdən razıyıqsa, yaxşı əhval-ruhiyyədə olsaq, xoş anlar yaşasaq, xoşbəxt olduğumuzu deyə bilərik". Haybron "xoşbəxtliyin" tərifini yaxşı əhval-ruhiyyə kimi deyil, ruhi firavanlıq kimi başa düşür.

P.A. Sorokin xoşbəxtliyi insan inkişafının vacib komponenti hesab edir, onu mənəvi dəyərlər iyerarxiyasının başında yerləşdirir. D. Leontiev xoşbəxtliyi müsbət rəngləmənin maksimum şiddəti ilə xarakterizə olunan emosional (və ya affektiv) vəziyyət (təcrübə) kimi müəyyən edir [1, s. 19].

Xoşbəxtlik dinamik formalaşmadır, xoşbəxtlik hisslərinin dərəcəsi və dərinliyi qeyri-sabitdir, bir gün ərzində bir neçə dəfə və ya daha tez-tez dəyişə bilər. Xoşbəxtlik nədən ibarətdir? Bəzi tədqiqatçılar xoşbəxtliyin xoş və xoşagəlməz duyğuların və təcrübələrin məcmusundan ibarət olduğuna inanırlar. Amerikalı psixoloq B.Fredrikson emosiyaların insana təsirinin empirik uzununa tədqiqatları aparmış, nəticədə o, müəyyən etmişdir ki, insanın emosional rifahı üçün müsbət və mənfi emosiyaların nisbəti bərabər olmamalıdır. 3:1 nisbətində müsbət emosiyaların üstünlük təşkil etməsi zəruridir [8].

Xoşbəxt həyat, uzunmüddətli perspektivdə həyatdan dərin məmnunluğu ehtiva edirəslində təhlil və qiymətləndirmənin nəticəsidir. Bu, D.Leontyevə görə [10]. "atributiv xoşbəxtlik" və ya "xroniki xoşbəxtlik" adlanan şeydir. Bu, daha çox həyatdan məmnunluqla bağlıdır. Ümumiyyətlə xoşbəxt bir həyatı olan insan bir anlıq özünü bədbəxt hiss edə bilər. Məsələn, məhkəmədə mübahisəni uduzmuş bir şəxs, ayrılıq və ya sevilən birinin ölümü ilə üzləşir. Başqa bir misal: həyatında çoxlu itkilər və məyusluqlar yaşayan uduzmuş adam bu dəqiqə həzz və xoşbəxtlik yaşaya bilər - dostları ilə söhbət etməkdən, siqaret üfürməkdən, həyəcanlı oxumaqdan, maraqlı filmə baxmaqdan, fiziki fəaliyyətdən və s.

World Gallup [5] sorğularının və Easterlin sosioloji tədqiqatlarının nəticələrindən əldə edilən məlumatlar, kapitalist standartlarına görə təvazökar, hətta zəif yaşayan inkişaf etməmiş ölkələrdən olan insanların yüksək səviyyəli xoşbəxtlik nümayiş etdirə bildiklərini təsdiqlədi. Xoşbəxtliyin analoqu kimi istifadə olunan (məsələn, Seliqman, Haybron tərəfindən) və firavan, məmnun həyata uyğun gələn "rifah" termini "obyektiv xoşbəxtliyin" sinonimi və ya xoşbəxtliyin korrelyasiyası kimi qəbul edilir. [3].

Xoşbəxtliyin zirvəsinə çatan insan artıq heç nə arzulaya bilməz, amma ən yüksək xoşbəxtlik hissi qısa müddətli olur. "Biz elə nizamlanmışıq ki, biz yalnız təzaddan və çox az halda dövlətin özündən intensiv şəkildə həzz ala bilirik" deyə S. Freyd yazırdı [7]. Güclü emosiyalar insanı yorur. Ruut Veenhoven hesab edir ki, xoşbəxtlik səviyyəsi sağlamlıq və rifah səviyyəsi kimi cəmiyyətin və ya dövlətin həyat boyu rahatlığının mühüm göstəricilərindən biridir.

Digər tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, xoşbəxtlik real həyat şəraiti və ya onun keyfiyyəti ilə bağlı olmaya bilər, o, təkcə maddi deyil, müxtəlif şəraitlərdən də asılıdır. Məişət səviyyəsində "Sevgili ilə, daxmada cənnətdir" məsəli tədqiqatçıların sevginin xoşbəxtlik üçün ən təsirli mənbə olduğu qənaətini təsdiq edir. Yaşayış şəraitinin yaxşı və ya pis dəyişməsi xoşbəxtlik hissinə yalnız qısa müddət ərzində təsir edir. Məsələn, boşanmadan əvvəl və boşanmadan dərhal sonra bir çox insan özünü bədbəxt hiss edir. Bir müddət sonra onların əksəriyyətinin subyektiv rifahı sabitləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, mənfi hadisələrdən sonra uyğunlaşma müsbət hadisələrdən sonra daha yavaş olur. İnsanlar

çətin günlərdən sonra daha xoşbəxt olurlar. Əksər insanlar xoşbəxt olduqlarını iddia edirlər. Qəza qurbanları, əlillər lotereya cekpotunu qazananlardan heç də az xoşbəxt ola bilməzlər. Sabit həyat şəraiti həmişə xoşbəxtliyə zəmanət vermir

Bəzi tədqiqatların nəticələri göstərir ki, yaşlı insanlar gənclərdən daha xoşbəxtdirlər. D.Blanchflaua və A.Oswald müəyyən etmişlər ki, insanlar uşaqlıqda və qocalıqda ən xoşbəxt olurlar. Xoşbəxtlik sağlamlığa, sağlamlıq isə öz növbəsində gözlənilən ömür uzunluğuna müsbət təsir göstərir. Ümumiyyətlə, xoşbəxtlik insanın uyğunlaşma qabiliyyətinin faktiki həddini müəyyən edən fitri qabiliyyətləri nəzərə alaraq, hedonistik affektiv səviyyəsini nə dərəcədə dərindən dərk edə bilməsindən asılıdır.

Rifahın sosial-psixoloji nəzəriyyəsi çox xoşbəxt həyatı (rifahı) təşkil edən sahələrlə kəsişən müsbət fəaliyyət elementlərinin siyahısını ehtiva edir: başqalarının xoşbəxtliyinə töhfə vermək, məhsuldar gündəlik fəaliyyətlər, minnətdar münasibətlər və s. Fəaliyyət nəzəriyyəsinə görə, əgər insan “axın” vəziyyətindədirsə, prosesə tamamilə cəlb olunursa, o, xoşbəxtdir. Fəaliyyətdən məmnunluq o zaman yaranır ki, fərdin fərdi qabiliyyətləri bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün zəruri olan qabiliyyətlərə uyğundur. Sonya Lubomirsky və həmkarları xoşbəxtlik üçün öz düsturlarını tapdılar:

$$H=S+C+V,$$

burada H xoşbəxtlik, S bioloji təyin nöqtəsi, C həyat şəraiti, V isə könüllü fəaliyyətlərdir [4].

Xoşbəxtliyin nəzəriyyələri insanları xoşbəxt edənin ehtiyacların ödənilməsi və ya məqsədlərə çatması olduğuna inanır. İstənilən ehtiyac nəyinsə əskikliyindən yaranır və ehtiyacı ödəməklə fərd özünün xoşbəxtlik səviyyəsini artırır. Brikman və Kempbell "hedonik qaçış yolu" terminini gəlirlər artdıqca insan istəklərinin müvafiq olaraq yüksəldiyi, xoşbəxtlik səviyyəsinin isə artmadığı bir vəziyyət üçün metafora kimi istifadə etdilər. İnsan yaxşı həyata tez alışır və daha çox istəyir.

Daha sonra E. Diener və həmkarları bu nəzəriyyəyə düzəlişlər və əlavələr edərək, insanlarda hedonist fərdi rifah səviyyəsinin fərqli olduğunu, bunun qismən temperamentdən asılı olduğunu və müxtəlif istiqamətlərdə dəyişə biləcəyini ifadə etdilər. Bundan əlavə, insanların müxtəlif fərdi uyğunlaşmaları var, bəzi fərdlər xarici amillərin təsiri altında emosional rifah səviyyəsini dəyişir, digərləri isə dəyişmir. [5].

L. Levit 2006-2010-cu illərdə evdemonistik və hedonistik yanaşmaları və bioloji, psixoloji və sosial səviyyələrdən ibarət xoşbəxtliyin üç səviyyəli modelini özündə birləşdirən şəxsiyyət yönümlü xoşbəxtlik konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. [6].

D.Leontyev xoşbəxtliyin iki səviyyəli modelini təklif etdi və bu modeldə "aktiv" və "passiv" elementləri ayırdı. Birinci səviyyə (passiv xoşbəxtlik) əsas ehtiyacların ödənilməsinin subyektiv təcrübəsidir, xarici şərtlər və bir sıra şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir; ikinci səviyyə (aktiv xoşbəxtlik) şəxsi məna və məqsədlərə nail olmaq üçün subyektiv təcrübələrdən ibarətdir [3].

Sosial-humanitar elmlərdə xoşbəxtliyin tədqiqində iki əsas yanaşma formalaşmışdır: evdemonistik, Aristoteldən gələn və xoşbəxtliyi nemət kimi başa düşmək və xoşbəxtliyi həzz kimi şərh edən hedonist. Hedonizmin banisi Aristippus həzzi ən yüksək xeyir hesab edirdi. Aristippə görə həyatın mənası ağrıdan qaçaraq maksimum həzz əldə etməkdir. Xoşbəxtliyin əsas nəzəriyyələri yuxarıdakı yanaşmaların təsiri altında formalaşmışdır.

Rifah nəzəriyyələrində xoşbəxtlik onun analoqudur. Arzu, məmnuniyyət nəzəriyyələri arzuların yerinə yetirilməsinin insanları xoşbəxt edə biləcəyini fərz edərək, xoşbəxtliyi bir komponent kimi daxil edə bilməz. Bəzi rifah nəzəriyyələrində xoşbəxtlik komponentinin olmamasına baxmayaraq, onu rifahın göstəricisi və ya subyektiv rifahda müsbət dəyişikliklərin göstəricisi hesab etmək olar. Xoşbəxtliyin təriflərini, strukturunu və anlayışlarını təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəldik ki, xoşbəxtlik dinamik formalaşma və universal bir termindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Леонтьев Д.А. Счастье и субъективное благополучие: к конструированию понятийного поля // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2020. № 1. С. 14–37.
2. Haybron D.M. The pursuit of unhappiness: The elusive psychology of wellbeing [Text] / D.M. Haybron. – OUP Oxford, 2008. – P. 376.
3. Raibley J. Happiness is not Well-Being [Text] / J. Raibley // Journal of Happiness Studies. – 2012. – Vol. 13. – № 6. – P. 1105–1129.
4. Ormel J., VonKorff M., Jeronimus B., Riese H. Set-Point Theory and personality development. – 2017. Personality Development Across the Lifespan, pp. 117–137.
5. Левит Л.З. Личностно-ориентированная концепция счастья: новая системная парадигма // Пед. образование в России. 2013. № 1. С. 102–111.
6. Чиксентмихайи М. Поток. Психология оптимального переживания / пер. с англ. М.: Альпина Нон-фикшн, 2013. 464 с.
7. Taylor T.E. (2015). The markers of wellbeing: A basis for a theory-neutral approach. International Journal of Wellbeing, 5(2), 75–90.
8. .Gülcan, A. (2014). Genç Yetişkinlerde İyimserliğin Mutluluk ve Yaşam Doyumu Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi
9. Eryılmaz, A., ve Atak, H. (2011). Ergen öznel iyi olusunun özsaygı ve iyimserlik eğilimi ile ilişkisinin incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi 10*(37),170-181.
10. Furnham, A., Cheng, H. (2000). Laytheories of happiness. Journal of Happiness Studies, 1, 227-246.

SOSİAL PSİXOLOGİYADA XOŞBƏXTLİK FENOMENİNİN TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bəhlulzadə Gülçin

XÜLASƏ

Xoşbəxtlik fenomeninin mahiyyəti çox geniş və mürəkkəbdir. Bununla bağlı olan bir çox tədqiqatlar əsasında xoşbəxtlik fenomeninin nəzəri təhlilini apardıq. Biz xoşbəxtliyin müxtəlif nəzəriyyələrini, konsepsiyalarını, modellərini, xoşbəxtliyin korrelyasiyalarını və determinantlarını, onların başa düşülməsinə elmi yanaşmaları nəzərdən keçirdik. Tədqiqat problemi ilə bağlı materialın təhlili nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, hazırda psixologiya elmində xoşbəxtliyin tərifinə vahid yanaşma mövcud deyil, "rifah", "subyektiv rifah", "həyat", məmnunluq terminləri çox vaxt onun analoqu kimi istifadə olunur. Lakin bu anlayışlar öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Həmçinin biz müxtəlif ədəbiyyatlara və araşdırmalara nəzər saldıqda xoşbəxtliyə təsir göstərən faktorlarıda nəzərdən keçirdik.

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА СЧАСТЬЯ В СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Бахлулзаде Гульчин

АННОТАЦИЯ

Сущность феномена счастья очень широка и сложна. На основе множества смежных исследований мы провели теоретический анализ феномена счастья. Мы рассмот-

рели различные теории, концепции, модели счастья, корреляты и детерминанты счастья, а также научные подходы к их пониманию. В результате анализа материала, относящегося к проблеме исследования, мы пришли к выводу, что в настоящее время в психологической науке нет единого подхода к определению счастья, к терминам «благополучие», «субъективное благополучие», «жизнь» и удовлетворение часто используются как его аналоги. Однако эти понятия различаются по своим характеристикам. Кроме того, мы просмотрели различную литературу и исследования о факторах, влияющих на счастье.

RESEARCH ISSUES OF HAPPINESS PHENOMENON IN SOCIAL PSYCHOLOGY

Bahlulzade Gulchin

SUMMARY

The essence of the phenomenon of happiness is very broad and complex. Based on many related studies, we conducted a theoretical analysis of the phenomenon of happiness. We reviewed various theories, concepts, models of happiness, correlates and determinants of happiness, and scientific approaches to understanding them. As a result of the analysis of the material related to the research problem, we came to the conclusion that currently there is no unified approach to the definition of happiness in psychological science, the terms "well-being", "subjective well-being", "life", and satisfaction are often used as its analogues. However, these concepts differ in their characteristics. Also, we looked at various literature and research on the factors that affect happiness.

ПРОБЛЕМА АГРЕССИИ И АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

д.ф.п.Эюбова Мехрибан Нияз кызы
Ахмедова Лейла Фаик кызы
магистр II курса БГУ

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, агрессивность личности, индивид, деструктивность
Açar sözlər**:** aqressiya, aqressiv davranış, şəxsin aqressivliyi, fərd, dağıdıcılıq
Key words: aggression, aggressive behavior, personality's aggressiveness, individual, destructiveness.

Проблема агрессии, являясь одной из актуальных вопросов психологии и привлекает внимание разных специалистов. Агрессия, как часть нашей жизни, обладающая массовостью и высокой степенью интенсивности, в психологической литературе характеризуется сложностью и неоднозначностью, так как, имея многочисленное количество источников, проводящих исследование данного феномена, в психологии не было сформулировано как единого определения агрессии и агрессивного поведения, так и определения границ их сущности и проявлений.

Агрессия, в прямом смысле, (от латинского «agressio» - нападение, приступ) – это мотивированное деструктивное поведение, противоречащее нормам и правилам сосуществования людей в обществе, наносящее вред объектам нападения (одушевленным и неодушевленным), приносящее физический ущерб людям (отрицательные переживания, состояния напряженности, страха, подавленности и т. д.) [2].

В исследовании проблемы агрессии и агрессивного поведения сыграли большую роль работы таких учёных, как К. Лоренц, Э. Фромм, З. Фрейд, К.Г. Юнг, Р. Бэрон, А. Басс, Л. Берковиц, Д. Ричардсон, Л. Семенюк, А.А. Реан и др. К. Лоренц, в своих работах дал термину «агрессивность» значение злости, злобы, ненависти, ярости, который, при этом, абсолютно не окрашен – ни негативно, ни позитивно. Он исходил из того, что ярость, к примеру, не всегда является негативной для общества или же индивида самого. Лоренц считал, что большинство успехов, достигнутых человечеством, не были бы достигнуты при отсутствии ярости, так как именно она послужила своеобразным определённым сигналом для начала деятельности и возникновения индивидуальной и групповой активности. Но с другой стороны, так же подчёркивал, что не было бы и некоторых разочарований, постигнувших общество [3].

Согласно Э. Фромму, слово «агрессия» произошло от слова "aggredi", корень в основе которого происходит от "adgradi" ("gradus" означает «шаг», а "ad" «на»), что приводит к смыслу «двигаться на», «наступать». Изначально слово «быть агрессивным» означало «двигаться в направлении цели без промедления, без страха и сомнения». Фромм же предложил диаду агрессии в поведении личности - доброкачественная и злокачественная агрессии, где доброкачественное агрессивное поведение представляло собой биологически адаптивный процесс, способствующий поддержанию жизни.

Доброкачественная агрессия, имеющая филогенетическое происхождение, как в животном, так и у человеческом мире представляет собой ответную реакцию индивида на различного рода негативные ситуации либо опасность, угрожающую их жизненным интересам, и так же может формироваться, под воздействием таких факторов, как теснота, ограниченность пространства передвижения, высокая температура и др. Таким образом, Э. Фромм выделил доброкачественную агрессию как защитный процесс, имеющий биологическое происхождение, играющий роль адаптивной

функции и способствующий сохранению жизни. Описанная Э. Фроммом злокачественная агрессия же - это агрессия, не имеющая ничего общего с биологическими потребностями и не являющаяся ни адаптивным, ни защитным механизмом, ибо она направлена исключительно на деструктивный компонент. Злокачественная агрессия не имеет филогенетического происхождения и, что крайне значимо, присуща исключительно человеку. «В основе злокачественной агрессивности не инстинкт, а некий человеческий потенциал, уходящий корнями в условия самого существования человека», выделял Фромм. Итак, согласно автору, злокачественная агрессия не обуславливается биологической адаптацией и не является реакцией психики на угрозу витальным интересам, а потому трактуется как негативное проявление человеческой деятельности [2].

В интерпретации З. Фрейда агрессия изначально рассматривалась как результат проявления "Эдипова комплекса" и подавления инстинктивных либидозных стремлений в раннем детстве. После, изменив свой подход, учёный выделяет конфликт между Танатосом и Эросом как движущая сила и и основной источник агрессивного поведения.. При этом представляя агрессивность, как высвобождаемую вовне энергию, которую практически невозможно нейтрализовать, так как последствия подобной нейтрализации будут иметь деструктивные, а очень часто и фатальные последствия для психики. Фрейд выделял такие виды проявления агрессивного поведения как: импульсивная жестокость, садизм, деструктивность. Импульсивная жестокость возникает независимо от сексуальности и базируется на инстинктах самосохранения, целью которых является осознание реальной опасности и защита от их поползновений. Подобной агрессивное поведение бывает направлено на защиту того, что необходимо для выживания.. В своем описании садизма, автор усматривал единую форму деструктивности, для которой вожделенны акты разрушения, принуждения, мучения [6].

А. Басс определил агрессивное поведение как любое поведение, содержащее угрозу или наносящее ущерб другим. Он предложил классифицировать проявления агрессивного поведения по следующим парам критериев: а) физическое - вербальное; б) активное - пассивное; в) прямое - косвенное. Далее он выделил следующие восемь триад, которые он положил в основе категорий агрессивного поведения:

-физическая - активная - прямая;
-физическая - активная - косвенная;
-физическая - пассивная - прямая;
-физическая - пассивная - косвенная;
-вербальная - активная - прямая;
-вербальная - активная - косвенная;
-вербальная - пассивная - прямая;
-вербальная - пассивная - косвенная.

Подход Басса, большей частью, является дескриптивным: в нем классифицирована описательная сторона агрессивного поведения. При этом он претендует на определённую полноту охвата определений агрессивности [3].

В исследованиях Л.М. Семенюка агрессивное поведение принимается за целенаправленно разрушительное поведение, которое противоречит правилам и нормам существования людей в социуме, наносит вред одушевлённым либо неодушевлённым объектам нападения, причиняющее физический ущерб индивидам и (либо) вызывающее у них психический дискомфорт. Это и нападение по собственной инициативе с целью захвата, и угроза, желание провести нападение, враждебность к какому-либо индивиду или обстоятельству. Оно может иметь как ярко проявленную форму - грубость, нападение, так и скрытую форму недовольства и недоброжелательности. Распространённым проявлением агрессивного поведения является такой психологи-

ческий феномен, как грубость [4].

А.А. Реан, в свою очередь, выдвинул идею подразделять социализацию агрессии на ординарную и парадоксальную. Ординарная социализация агрессии - это непосредственное усвоение навыков агрессивного поведения и развитие агрессивной готовности личности в результате прямого опыта наблюдения агрессии. При этом, следует подчеркнуть, что научение посредством наблюдения оказывает на личность больше влияния, чем непосредственный деятельный опыт. Зачастую такой вид агрессии характерен для индивидов, бывших участниками военных действий. В менее проявленном виде воздействие способно оказать периодический просмотр сцен жестокости через кино - теле - видео прокат. При парадоксальной же социализации агрессии развитие агрессивной готовности личности происходит вне зависимости от наличия непосредственного опыта агрессивного взаимодействия или опыта наблюдения агрессии. Агрессивность, представляющая собой устойчивую личностную характеристику, формируется в данном случае вследствие наличия у индивида значительного социального опыта подавления возможностей реализации его актуальных личностных потребностей.

Причем, это подавление осуществляется вне агрессивного контекста, без проявления физической или вербальной агрессии, или же враждебности. Так, результатом парадоксальной социализации агрессии можно считать фобически-агрессивный след депривационного социального опыта, лишающий личность самостоятельности. Зачастую данный вариант агрессивности развивается при дисбалансированном стиле семейного воспитания либо нарушенном процессе социализации [6].

Но несмотря на существование множества представленных психологами интерпретаций агрессии, ключевые вопросы, связанные с истоками агрессивности остаются открытыми.

На сегодняшний день, объединив все ранее представленные описания, можно сказать, что агрессивное поведение – это поведение, ориентированное на нанесение вреда объектам, в качестве которых могут выступать живые существа или неодушевленные предметы. Агрессивное поведение выполняет функцию реагирования на психический и физический дискомфорт, стресс, фрустрацию. Более того, оно также может выступать в качестве средства достижения какой-либо важной цели, в том числе повышения собственного статуса за счет самоутверждения. Большинство исследователей агрессии считают, что агрессивность является свойством личности, как общественного существа. Поскольку личность есть продукт освоения индивидом культурного наследия человечества, то и агрессивность, как одно из её качеств является социально приобретенным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алфимова М.В, Трубников В.И. Психогенетика агрессивности //Вопросы психологии. 2000.- №6. - С. 112-121.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. — СПб, 2001.
3. Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб., 2000
4. Крейхи Б. Социальная психология агрессии. — М., СПб. 2003.
5. Курбатова Т.Н. Структурный анализ агрессии //Пер. с англ. А.Б. Леоновой, Под общ. ред. А.В. Запорожца и Б.М. Величковского.–М.: Прогресс, 2010
6. Румянцева Т.Т. Понятие об агрессивности в современной и зарубежной психологии–2011.–No1.
7.Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия/Сост. К.В. Сельченок.–Минск: Харвест, 2009.

ПРОБЛЕМА АГРЕССИИ И АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

Эюбова Мехрибан, Ахмедова Лейла

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются теоретические подходы к изучению понятий «агрессия» и «агрессивное поведение». Представлены характеристики и аспекты агрессивного поведения различными исследователями, их классификации, а также рассмотрены механизмы влияния различных условий на формирование агрессии у людей.

PSİXOLOGİYADA “AQRESSİYA” VƏ “AQRESSİV DAVRANIŞ” PROBLEMİ

Eyyubova Mehriban, Əhmədova Leyla

XÜLASƏ

Məqalədə aqressiya və aqressiv davranış anlayışlarına nəzəri yanaşmalar təhlil edilir. Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən aqressiv davranışın aspektləri və xarakteristikaları təqdim olunur, onların təsnifatları və müxtəlif şəraitlərin insanlarda aqressiyanın formalaşmasına təsiri mexanizmləri öyrənilir.

THE PROBLEM OF "AGGRESSION" AND "AGGRESSIVE BEHAVIOR" IN PSYCHOLOGY

Eyubova Mehriban, Ahmadova Leyla

SUMMARY

The article deals with theoretical approaches to the study of the concepts of "aggression" and "aggressive behavior". The characteristics and aspects of aggressive behavior by various researchers, their classification are presented, and the mechanisms of influence of various conditions on the formation of aggression in people are considered.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ В СЕМЬЕ

д.ф.п. Эюбова Мехрибан Нияз гызы
Агабалаева Гамида Рашад гызы,
магистрант II курса БГУ
gamida.shixaliyeva@gmail.com

Ключевые слова: дошкольный возраст, семья, взаимопонимание, дети, родители.
Açar sözlər: məktəbəgədər yaş dövrü, ailə, qarşılıqlı anlaşma, uşaqlar, valideyn.
Key words: preschool age, family, understanding, children, parents.

С первых дней своего существования ребенок становится членом одного коллектива - семьи. В процессе близких взаимоотношений с матерью, отцом, братьями, сестрами, дедушками, бабушками и другими родственниками у ребенка с первых дней его жизни формируется структура личности. Он входит в мир своих родных и в свою очередь перенимает нормы их поведения. Родители дают ребенку первые образцы поведения, с их помощью он познает окружающий мир, им он подражает во всех своих действиях. Эта тенденция всё более усиливается благодаря позитивным эмоциональным связям ребенка с родителями и его стремлением быть похожим на мать и отца. Когда родители осознают эту закономерность и понимают, что от них во многом зависит формирование представлений у ребенка о взаимоотношениях в семье, то они ведут себя так, что все их поступки и поведение целиком и целом способствуют формированию у ребёнка тех качеств и такого понимания человеческих ценностей, которые они хотят ему передать. Такой процесс воспитания можно считать вполне сознательным, так как постоянный контроль за своим поведением, за отношением к другим людям, внимание к организации семейной жизни позволяет воспитывать детей в наиболее благоприятных условиях, способствующих их всестороннему и гармоничному развитию.

Формирование у дошкольников представления о семье можно рассматривать в следующих аспектах: 1) мотивационный аспект, то есть степень значимости семьи для ребенка; 2) знания ребенка о семье, родственных связях и ролях; 3) эмоциональный – это переживания, связанные с событиями в семье; 4) личностный – представления о своем месте в семье, а также о настоящих и будущих семейных ролях.

Структура семьи включает число и состав семьи, а также совокупность взаимоотношений между её членами. Анализ структуры семьи даёт возможность ответить на вопрос, каким образом реализуется функция семьи: кто в семье осуществляет руководство и, кто –исполнение, как распределены между членами семьи права и обязанности. С точки зрения структуры семьи можно выделить такие семьи, где в руководство и организация всех её функций сосредоточены в руках одного члена семьи. В других семьях имеется явно выраженное равное участие в управлении семьей всех её членов. В первом случае говорят об авторитарной системе отношений, во второй – о демократической. Наиболее распространенная структура семьи в нашем обществе – это семья, включающая взрослых её членов (мужа и жены, а также нередко кого-то из их родителей) и детей. Семья чаще ориентирована на равноправное распределение обязанностей, а также равное участия в решении всех семейных проблем.

Нарушение структуры семьи – это такие особенности структуры, которые затрудняют или препятствуют выполнению семьёй её функций. Например, неравномерность распределения хозяйственно-бытовых обязанностей в семье между супругами выступает в качестве нарушения, структуры взаимоотношений, поскольку препят-

ствует удовлетворению ряда потребностей того супруга, на которого ложится основная нагрузка: в восстановлении физических сил, удовлетворения духовных (культурных) потребностей. По той же самой причине нарушением структуры отношений в семье следует признать семейные конфликты, препятствующие выполнению семьёй различных её функций.

Интересная мысль Д. Б. Эльконина о "периодичности " возрастов в детском развитии заслуживает особого внимания. Теоретические представления Д. Б. Эльконина о психологическом развитии ребенка послужили для него хорошей основой развернутый периодизации развития. При этом он опирался на понятие "ведущей деятельности", разработанное А. Н. Леонтьевым. Согласно этому понятию, на каждом этапе жизни человека среди многих других выполненных им видов деятельности существует некоторая главная деятельность, определяющая возникновение и становление основных психологических новообразований данного этапа. Носитель и исполнитель любого вида деятельности – субъект, который и развивает в процессе возникновения в его деятельности различных психологических новообразований.

В развитии детей Д. Б. Эльконин выделил ряд возрастных периодов, связав их с вполне определенными типами ведущей деятельности и соответствующими новообразованиями. Так, дошкольному возрасту присущи прежде всего игровая деятельность, в процессе осуществления которой у ребенка развивается произвольность и действий, их регуляция этическими нормами. Для младшего школьного возраста характерно учебная деятельность, способствующая развитию у ребёнка словесно-логического и рассуждающего мышления. Д. Б. Эльконин полагал, что все детские возрасты могут быть разделены на два типа – в возрастах первого типа у ребенка развивается преимущественно общественно-мотивационная сторона некоторой деятельности; а в возрастах второго типа, следующих за первыми, у ребенка развивается уже операционная сторона этой деятельности. Происходит чередование одних возрастов, в которых у детей по преимуществу развиваются потребности и мотивы, с другими возрастами, когда у детей формируются конкретные операции той или иной деятельности.

Дошкольный период – один из периодов становления личности, который включает в себя систему мотивов и первичные этические нормы. Личность – это такой субъект, деятельность которого регулируется подчинёнными мотивами, этическими нормами и правилами. Хорошо известно, что именно в дошкольном возрасте у детей возникает и развивается произвольное поведение. Произвольность – наличие не столько цели, сколько средств и способов осуществления этой цели, что выступает как важная психологическое изучение личности ребёнка. В дошкольном возрасте возникают также элементы самосознания, первые элементы самооценки и оценки, которыми характеризуется его конец. У ребёнка уже наблюдается тенденция к осуществлению реальный общественно значимой и оцениваемой деятельности, отличной от игры. Выражается эта тенденция в желании ребёнка быть школьником. С концом дошкольного детства связан кризис семи лет, один из основных символов которого – потеря ребёнком непосредственности. При этом дети начинают манерничать и паясничать. Л. С. Выготский выдвигает предположение, что потеря непосредственность и есть следствие начинающейся дифференциации внешней и внутренней жизни. У дошкольника есть переживания, и каждую реакцию взрослого ребенок переживает как хорошую или плохую оценку, как хорошее или плохое отношение к себе со стороны взрослых или сверстников. Однако эти переживания сиюминутные, они существуют как отдельные моменты жизни и являются относительно скоропреходящими. Семь лет появляется обобщение единичного опыта общения, связанного с отношениями прежде всего со стороны взрослых. На основе такого обобщения у ребенка возникает

самооценка, ребёнок вступает в новый период жизни, в котором начинают формироваться инстанции самосознания.

Внутрисемейные отношения выступают в форме межличностных отношений, осуществляющихся в процессе непосредственного общения. Межличностное же общение является одним из социально-психологических механизмов становления и развития личности. Именно в процессе общения со взрослыми ребёнок приобретает навыки речи и мышления, предметных действий, овладевает основами человеческого опыта в различных областях жизни, познаёт и усваивает правила человеческих взаимоотношений, качество, свойственные людям, их стремление и идеалы, воплощая постепенно нравственные основы опыта жизни в собственной деятельности. Уже в игре он моделирует "взрослую жизнь" с её правилами и нормами. В процессе общения со взрослыми происходит то, что можно было бы назвать явлением распредмечивание человека и овладения на этой основе человеческим отношением к миру. Только на основе общение возможно становление самосознания личности, осознание собственного "Я".

Факторы, которые влияют в семье на личность ребенка, условно подразделяют на три группы. Первая – это социальная микросреда семьи, в которой осуществляется приобщение детей к социальным ценностям и ролям, введение их в сложности и противоречия современного мира. Вторая – это внутри – и внесемейная деятельность, по преимуществу бытовой труд, являющийся могучим оружием социализации человека и его приобщения к будущей жизнедеятельности. Третья группа – это собственно семейное воспитание, некий комплекс целенаправленных педагогических воздействий. Если воспользоваться традиционной схемой различных сфер семейных отношений – хозяйственно-бытовые, нравственно-психологические, интимно-личностные, то тогда окажется, что первая группа факторов охватывает нравственно-психологическую сущность этих отношений, тогда как вторая – хозяйственно-бытовую. Значение каждой из этих сфер огромна.

Великий педагог А. С. Макаренко в своем труде "Книга для родителей" писал: "Ваше собственное поведение – самое решающая вещь. Не думайте, что вы воспитываете ребенка только тогда, когда с ним разговариваете или получаете его, или приказываете ему. Вы воспитываете его в каждый момент вашей жизни, даже тогда, когда вас нет дома. Как вы одеваетесь, как вы разговариваете с другими людьми и о других людях, как вы обращаетесь с друзьями и с врагами, как вы смеётесь, читаете газету – всё это, имеет для ребенка большое значение. Малейшие изменения в тонне ребёнок видит или чувствует, все повороты вашей мысли доходят до него невидимыми путями, вы их не замечаете. А если дома вы грубые или хвастливый, или вы пьянствуете, а ещё хуже если вы оскорбляете мать, вы уже воспитываете их плохо, и ваше недостойное поведение будет иметь самые печальные последствия!".

ЛИТЕРАТУРА

1. Бодалев А. А. Семья и формирование личности. Сборник научных трудов. – Москва 1981.
2. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. – М., Просвещение, 1968.
3. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Семейная психология. – Ленинград, «Медицина», 1990.
4. Плотниекс И. «Психология в семье» – Москва, «Педагогика», 1991.
5. Алешина Ю. Б. «Цикл развития семьи: Исследования и проблемы» // Вест. Моск. ун-та. Психология. – 1987.
6. Макаренко А. «Книга для родителей» - «Питер», 2016.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ В СЕМЬЕ

Эюбова Мехрибан, Агабалаева Гамида

АННОТАЦИЯ

Данная диссертационная работа посвящена актуальной проблеме дошкольной педагогики и психологии – проблеме формирования представлений о семейных ценностях у дошкольников. В работе определены психолого-педагогические условия формирования представлений о семейных ценностях у детей дошкольного возраста. Диссертационная работа имеет теоретическое и практическое значение.

MƏKTƏBƏ QƏBƏR UŞAQLARDA AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ HAQQINDA NÜMAYƏNDƏLƏRİN FORMASİYASI

Eyyubova Mehriban, Ağabalayeva Həmidə

XÜLASƏ

Bu dissertasiya işi məktəbəqədər pedaqogika və psixologiyanın aktual probleminə - məktəbəqədər uşaqlarda ailə dəyərləri haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması probleminə həsr edilmişdir. Məqalədə məktəbə gədər yaşlı uşaqlarda ailə dəyərləri haqqında təsəvvürlərin formalaşması üçün psixoloji və pedaqoji şərtlər müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır.

FORMATION OF REPRESENTATIONS IN PRESCHOOL CHILDREN ABOUT FAMILY RELATIONSHIPS

Eyubova Mehriban, Agabalaeva Hamida

SUMMARY

This dissertation is devoted to the actual problem of preschool pedagogy and psychology - the problem of the formation of ideas about family values among preschoolers. The work defines the psychological and pedagogical conditions for the formation of ideas about family values in children of the preschool period. The dissertation work has a theoretical and practical meaning.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNÜN PSİXOLOJİ TƏDQİQİ

Məmmədova Zərifə Elşən qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
zerifememmedova1976@gmail.com

Açar sözlər: məktəbəqədər dövr,psixoloji xüsusiyyətləri,fiziki ,əqli,inkişaf və s.
Ключевые слова: дошкольный период, психологические характеристики, физический, психический, разработка и так далее
Keywords: preschool period, psychological characteristics, physical, mental, development and etc.

Şəxsiyyətin inkişafının əsası qoyulduğu məktəbəqədər dövr (3-6 yaş) koqnitiv inkişafı, emosional və sosial bacarıqların köməyi ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasının başlanğıc dövr kimi müəyyən edilir. Digər tərəfdən isə məktəbəqədər dövr şəxsiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərini əhatə edir, zəmin yaradır və dərindən təsir etmə xüsusiyyətinə malikdir. Məktəbəqədər dövrü kritik dövr kimi qiymətləndirirdilər. Ümumiyyətlə məktəbəqədər dövr bütün uşaqlarda oxşar mərhələlərdən keçən lakin bir-birindən fərqlənən bir dövrdür.

Bu dövrdə uşaqlar özünü və ətraf mühiti daha yaxşı tanıması dövrü sayılır. Bu müddət ərzində uşaqlar psixo-motor,sosial,idrak, emosional inkişaf və dil kimi əsas bacarıqlar əldə edirlər. Xüsusilə də 3-6 yaş arası uşaqlar inkişaf etdirdikləri bu bacarıqlar sayəsində ictimai münasibətlərdə fəal rol oynayır, özlərini daha yaxşı ifadə etmə qabiliyyətləri mühüm rol oynayır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri müxtəlif aspektləri nəzərə alınaraq hərtərəfli araşdırılmışdır. İlk növbədə məktəbəqədər uşağın psixoloji sağlamlığı müəyyən edilir. Tərbiyə və təhsil sistemində əldə edilən biliklər bu dövrdə çox əsasdır.Nisbətən isə fərdin psixoloji sağlamlığı arxa plana keçir. Bunun nəticəsində isə həyatdan razı olmamaq, fobiya, qorxu, stres yarana bilər. Uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailədəki münasibətlər çox əsas rol oynayır. Bu dövrdə uşaq həssas,sosial cəhətdən uyğunlaşmamış olur.Təsəvvür etsək ki,öz hisslərini və düşüncələrini ifadə etmək üçün lazımi qədər söz ehtiyatına malik olmayan bir yaş dövrüdür.Bu dövrün psixoloji xüsusiyyətləri olduqca çox araşdırılırmışdır. Məktəbəqədər dövrün psixoloji xüsusiyyətlərindən danışdıqda, ümumi götürülmür, yəni hər yaş dövrünün öz psixoloji xüsusiyyəti vardır. 2 yaşlı uşağın psixoloji xüsusiyyəti 3 yaşlı, 4 yaşlı uşaqdan fərqlənəcəkdir. Əsas çətinlik isə böyüklər ilə ünsiyyətə girməkdir. Valideynlər çox zaman yaş dövrün xüsusiyyətlərin nəzərə almadan ünsiyyətə girirlər. Bu isə olduqca yalnışdır,hər bir valideyn uşaqların psixologiyası, davranış qaydaları, münasibətləri haqqında maariflənməlidirlər.

Məktəbəqədər yaş dövrün xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq 3-4 yaş aralığında uşaq tədricən ailə dairəsindən kənara çıxır. Eyni zamanda da uşaq hələ də evə,valideynlərinə çox güclü bağlıdır və onlarla ayrılmaq uşaqlar üçün ciddi bir sınaq olur. Uşaqların hərəkətləri birmənalı şəkildə məqsədyönlü xarakter alır. Müxtəlif fəaliyyətlərlə - oyun, rəsm, dizayn məşğul olurlar. Bu dövrün əsas aparıcı fəaliyyəti məhz rollu oyun olması barizdir. Lakin diqqəti tez dağılır,qeyri-sabitdir. Uşaq üçün psixoloji rahatlığın və təhlükəsizliyin simvolu olan böyüklərlə ünsiyyəti xüsusilə mühüm rol oynayır.

4 yaşdan 6 yaşadək olan dövrdə isə diqqətləri daha sabit olur. Şeirlər və mahnılardan parçalar əzbərləyirlər, özlərini daha yaxşı ifadə edə bilirlər.

Yetkin yaşlarından fərqli olaraq,məktəbəqədər uşaqlar son dərəcə həssas psixofizioloji və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Məhz buna görə də, valideynlər ən yaxşı tərbiyə üsullarına sahib olmaq üçün uşaqların psixoloji inkişafının mahiyyətini başa düşməlidir.

Bu dövrdə uşaqlar araşdırmaçı olurlar,böyüklərdən niyə sualını soruşmağı sevirlər. Bu zaman valideyn uşaqlara nə maraqlı gəlirsə başa salmalı, maraqlarını təmin etməlidir.

Biz məktəbəqədər yaşlı uşağın psixologiyasını öyrənmək üçün əsas metodlardan istifadə edə bilərik.Əsas metodlara hər hansı başqa elmi bilik sahəsində olduğu kimi müşahidə və təcrübəni qeyd edə bilərik. Bu metod vasitəsilə uşağın xəbəri olmadan tədqiqatçı tərəfindən müşahidə edilir. Bu müşahidə uzunmüddətli və qısamüddətli ola bilər.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın sensor inkişafı intensiv surətdə həyata keçir. Duyğuların fərqli növləri daha çox surətlə formalaşır. Görmə duyğularının inkişafına dair aparılan psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, görmənin itiliyi uşağın məşğul olduğu fəaliyyətdən və həmin fəaliyyətin düzgün təşkilindən asılıdır (1,s 2-5).

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda rəngləri ayırd etmə bacarığı sürətlə inkişaf edir. Əsasən uşaqlar qırmızı, sarı, göy və yaşıl rəngləri yaxşı fərqləndirirlər. Lakin aralıq rəngləri-bənövşəyi,abı,narıncı rəngləri fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın qavrayışı, xüsusilə də məkan qavrayışı digər idrak prosesləri ilə vəhdət təşkil edib təkmilləşir. Uşağın məkana bələdləşməsində isə gözü və əlləri xüsusi rol oynayır (1,s 2).

Biz uşaqlarımızın daima inkişafı üçün çalışmalıyıq, bu inkişafa senso motor, fiziki, psixoloji, əqli inkişafı aid edə bilərik.İnsan daima dəyişən,inkişaf edən varlıqdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqda duyğusal oyun beyin inkişafı və idrak inkişafı üçün çox vacibdir. Bu oyun fəaliyyətləri əsasən uşağın yaşına və ehtiyaclarına uyğun olmalıdır. Bu oyunlara misal göstərsək, məktəbəqədər yaş dövrü üçün qum və palçıq mətbəxi ilə oynamaq,müxtəlif səsləri,tonları eşitmək üçün musiqi alətlərində ifa etmək və s göstərmək olar (4,s 3-4).

Fiziki inkişaf sağlam həyatın ən vacib hissəsidir. Erkən yaşda fiziki inkişafa böyük əhəmiyyət verilməlidir ki, bu xüsusilə məktəbəqədər dövrdə inkişafın ən önəmli dövrü sayılır. Çünki insan inkişafı bu yaşda maksimum sürətlə baş verir. Mütəxəssislər "Uşağın fiziki inkişafında hər hansı problem qalıcı nəticələr yarada bildiklərini"qeyd etmişlər. Bu müddət ərzində uşaq böyük inkişaf yolu keçərək fiziki inkişafında diqqəti cəlb edəcək qədər inkişaf edib möhkəmlənir. Bu dövrdə beyinin çəkisi 1110 qramdan 1350 qrama çatır. Sinir sisteminin əlaqə yaradıcı, birləşdirici telləri də bir xeyli inkişaf edib möhkəmlənir.

Adekvat qidalanma uşaqların fiziki inkişafında ən vacib amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Çünki daha əvvəl də qeyd etdiyim kimi, bu yaşlarda insan inkişafı maksimum sürətlə baş verir və uşağın orqanizminə reaksiya vermək üçün böyük miqdarda enerji lazım olur. Əgər uşaqlar bu yaşda balanslı və adekvat qidalanmaya malik deyillərsə, inkişafı üçün lazım olan enerjini istehsal edə bilmirlər və bu vəziyyət nəticəsində onların inkişafında müxtəlif pozulmalar baş verir. Bunun qarşısını almaq üçün valideyn müəyyən bir program hazırlamalıdır.

Bu dövr ərzində boy heç olmadığı qədər artmış olur. Xüsusilə də qız uşaqlarının boyu daha çox artır və arıqlayıb görünüşü yaradır, əksinə əzələləri güclənməyə, möhkəmlənməyə başlayır. Biz boyun bu qədər surətli inkişafını endokrin sisteminin,hipofizin funksiyasının möhkəmlənməsi ilə əlaqədardır. Çağa ilə müqayisə aparsaq əlləri 2,5 dəfə,ayaqları 3 dəfə, bədəni isə 3 dəfə böyümüş olur.

Məktəbəqədər yaş dövrü şərti reflekslərin yaranması, sadə reflekslərdən mürəkkəb reflekslərə doğru inkişaf dövrü kimi müəyyən olunur. Məktəbəqədər dövrün sonlarında ləngimə prosesi bir xeyli artır, müvazinətlilik inkişaf edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixologiyasından, psixoloji tədqiqindən danışdıqda əqli proseslərindən danışmaq lazımdır. Bunlara isə, diqqət, hafizə, qavrayış, təxəyyül, nitq və s aid etmək olar. Əsasən məktəbəqədər yaş dövründə diqqətdə müəyyən problemlər olur. Qeyri-ixtiyari diqqət,ixtiyari diqqətin önünə keçir. Bu dövrdə diqqətin araşdırılmasına maraq artmışdır. Məktəbəqədər uşaqlar arasında diqqətsizlik pozğunluğu haqqında araşdırılmışdır, o ümumi olsa da, yalnız simptomlar mütləq pozğunluğu göstərmir və əksər

hallarda məktəbəqədər uşaqların tipik inkişafındakı normal dəyişikliyi əks etdirir. Beləliklə, məktəbəqədər uşaqlarda "pozulmuş" diqqətin dəqiq müəyyən edilməsi çətin ola bilər və məktəbəqədər uşaqlar üçün uyğun, normaya istinad edilmiş diqqət testlərinin hazırlanması da çətindir. Bu testlər vasitəsilə diqqət pozğunluğu öyrənilir, problem varsa aradan qaldırılma yolları araşdırılır və tətbiq edilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda diqqətin fəaliyyətini xarakterizə etmək üçün istifadə edilən üç əsas psixometrik qiymətləndirmə metoduna performansa əsaslanan testlər, strukturlaşdırılmış baxıcı müsahibələri və reyting şkalaları daxildir. Bu dövrdə diqqətə bir neçə hal təsir edə bilər. Bunlara yuxu, xəstəlik, tapşırığa marağın olub olmaması, müəyyən bir çətinliklər (əlavə "yük"diqqət yorğunluğuna səbəb olacaqdır). Daha başqa səbəb göstərməli olsam,televizya programlarında, video oyunlarda diqqət daha passivləşir. Amerika Pediatriya Akademiyası 2 yaşdan kiçik uşaqlar üçün ekran vaxtından, 2-5 yaşlı uşaqlar üçün isə gündə bir saatdan çox olmayan yüksək keyfiyyətli proqramlardan çəkinməyi tövsiyə edir (7, s 2).

Körpəlikdə hafizə tam formalaşmır, məktəbəqədər dövr hafizənin formalaşmasında və inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hafizənin inkişafına baxmaq uşaqlar üçün düşünmək və planlaşdırmaq üçün yeni bir yol təqdim edir. Hafizənin inkişafı bizi təkcə məna daşıyan təcrübələrə qaytarmır, həm də dil və savad, planlaşdırma, istiqamətlərə əməl etmək, problem həll etmək, əks etdirmək, təsəvvür etmək və düşünmək kimi düşünmə və öyrənmənin bir çox aspektlərində vacib olan mürəkkəb koqnitiv qabiliyyətdir. Xatırlamaq anlamaqdan başlayır. Uşaqlar yaddaş haqqında başqaları ilə danışaraq və öz mühitlərində həyat hadisələrini yaşayaraq öyrənirlər. Uşaqlar tam dərk etmədikləri hadisələrlə qarşılaşırlarsa, hadisəni xatırlamaq ehtimalı azalır. Böyüklər uşaqlara anlamaqda və yadda saxlamaqda mühüm rol oynayırlar. Yetkinlər üçün ən vacib rol uşaqlarla həssas, sevincli və tərbiyəedici qarşılıqlı əlaqəni təmin etməkdir. Böyüklərin kömək edə biləcəyi digər vacib, lakin sadə üsul hekayələr danışmaq və təcrübələrini, xüsusən də uşaqlarla bölüşdükləri təcrübələri nəql etməkdir (6, s 10-15).

Bu danılmaz faktdır ki, ətraf mühitin və dünyanın dərk edilməsində bütün hiss orqanlarının qarşılıqlı təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün inkişaf sahələrinin sürətlə inkişaf etdiyi dövr olan məktəbəqədər yaş uşaqlarda vizual qavrayış qabiliyyətinin inkişaf etdiyi dövrdür və 3-6 (bəzən 3-7 yaş kimi qeyd edirlər) yaş arasında belə istedadın mənimsənilməsi prosesi sürətlənir. Uşaqlıqda təcil qazanan vizual qavrayış, məktəb müvəffəqiyyəti üçün zəruri olan akademik və motor bacarıqları üçün vacib bir amildir. Bu işdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların vizual qavrayış səviyyələrini müxtəlif dəyişənlərə görə araşdırmaq məqsəd qoyulmuşdur. Tədqiqat skaner modeli ilə aparılmışdır. Tapıntıların nəticələrinə görə,məktəbəqədər yaşlı uşaqların vizual qavrayış səviyyələri onların cinsinə, yaşına, təhsil müddətinə görə fəqlənmir, sosial-iqtisadi səviyyə dəyişəninə görə yuxarı, orta, aşağı səviyəyə görə fərq göstərir. Bu tədqiqatın nəticəsi elmi işçilərə,müəssisə və təşkilatlata, müəllimlərə təklif verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamilə Kazımova-Məktəbəqədər yaşlıların psixoloji xüsusiyyətləri
2. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry 2021
3.https://studme.org/238681/psihologiya/osnovnye_metody_issledovaniya_psihologii_doshkolnika
4. Psiko sosial gelişim 2020 pdf
5. Şeyma Değirmenci,Zeynep Kılıç Okul öncesi Dönem Çocukları 2018
6. Wood, D. (2003). Çocuklarda Düşünme ve Öğrenme (M.Özünlü Çev.), Ankara: Doruk Yayıncılık.
7. Pre-School Period of Development-jsciment Cental Pdf

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNÜN PSİXOLOJİ TƏDQİQİ

Məmmədova Zərifə

XÜLASƏ

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın inkişaf prosesində ən mühüm dövrlərdən biridir. Bu dövrdə valideynlərin münasibəti uşağın normal inkişafına əsaslı təsir edir. Valideynlər bu dövrün həssaslığını nəzərə alaraq, düzgün yanaşma üsulunu seçməlidirlər.

PSYCHOLOGİCAL STUDY OF PRESCHOOL AGE

Mammadova Zarifa

SUMMARY

The pre-school age period is one of the most important periods in the child's development process. In this period, the attitude of the parents has a significant impact on the normal development of the child. Parents must choose the right approach, taking into consideration the sensitivity of this period.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Мамедова Зарифа

АННОТАЦИЯ

Дошкольного возраста является одним из важнейших периодов в процессе развития ребенка. В это время отношение родителей k оказывает существенное влияние на их развитие. Родители должны выбрать правильный подход с учетом чувствительность этого периода.

ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏNİN ŞAGİRDLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Məmmədova Ləman Mehman qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
leman.mamedova321@gmail.com

Açar sözlər: özünüqiymətləndirmə, şagirdlər, təlim fəaliyyəti, tənqidi təfəkkür, yoldaş qiymətləndirməsi, metakoqnitiv bilik.
Ключевые слова: самооценка, ученики, учебная деятельность, критическое мышление, взаимооценивание, метакогнитивные знания.
Keywords: self-assessment, pupils, educational activity, critical thinking, peer assessment, metacognitive skills.

Son zamanlarda şagirdlərin təlim fəaliyyətinə cəlb olunması, onların bu fəaliyyətdə nə qədər uğurlu olması, sərgilədikləri davranışların, bacarıq və qabiliyyətlərin təlim fəaliyyətinə təsiri məsələsi öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Müasir təhsil sistemində şagirdlərin sistemləşdirilmiş bilik , bacarıq və vərdişlərə sahib olması vacib şərtlərdəndir. Təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdişləri qiymətləndirmək üçün məktəbdaxili qiymətləndirmədən: diaqnostik, formativ, summativ qiymətləndirmədən istifadə olunur. Bir sıra pedaqoji ədəbiyyatlarda özünüqiymətləndirmə formativ qiymətləndirmənin daxilində yer alır. Bu halda, təlimdə özünüqiymətləndirmə də böyük rol oynayır ki, şagirdlərin özünüqiymətləndirməsi təlim prosesinin effektiv olması və onların akademik göstəricilərinin yüksək olması üçün vacib amillərdəndir. Belə ki, özünüqiymətləndirmə şagirdlərin həm özlərini, həm öz zehni qabiliyyətlərini, davranışlarını və hərəkətlərini, motivlərini dərk etməsidir. Özünüqiymətləndirmə şagirdlərə imkan verir ki, onlar öz işləri və bacarıqlarına tənqidi və inkişafetdirici yanaşa bilsinlər, eyni zamanda da refleksiya bacarıqlarına yiyələnsinlər.

Azərbaycanda Psixologiya elminin inkişafına böyük töhfə vermiş professorlardan biri Ə.Bayramovun təbirincə desək, əsl məsələ hər bir şəxsin diqqətini öz əməyinə, rəftar və davranışına yönəltmək, onu özünüqiymətləndirməyə sövq etməkdir. Amma bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, heç də hər kəs özünə tənqidi münasibət bəsləyə bilmir (2, s.36).

Şagirdlərin tənqidi təfəkkürə malik olması XXI əsrin kompetensiyalarından biridir ki, bu Avropa şurası tərəfindən 2006-cı ildə təqdim olunmuş kompetensiyalar siyahısında öz əksini tapmaqdadır. Belə ki, təhsilin məqsədləri arasında tənqidi təfəkkürə sahib vətəndaşların yetişdirilməsi ön plana çəkilmişdir (6, s.9). Tənqidi təfəkkürə sahib insanlar rasional, məqsədli, empatiyalı həyat tərzi sürməyə cəhd edirlər. Tənqidi düşüncə imkan yaradır ki, şagirdlər gördükləri, eşitdikləri, müşahidə etdikləri informasiyaları analiz, sintez etsinlər, onlar arasında məntiqi əlaqələri tapsınlar, topladıqları informasiyaları kontekstə uyğun qruplaşdırsınlar.

Tənqidi təfəkkürə sahib şagirdlər qarşılaşdıqları müxtəlif informasiyaları analiz və sintez etmə bacarıqlarına sahib olurlar ki, bu da günümüzdə informasiya dövrünün ən vacib tələblərindəndir. Sadalananlar şagirdlərin fərdi öyrənmələrinə, metakoqnitiv bacarıqlarına birbaşa təsir göstərir. Metakoqnitiv biliyin formalaşdırılması isə mənlik şüurunun formalaşdırılmasından sonra başlayır. Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Mənlik şüurunun cəhətlərindən biri də məhz özününqiymətləndirmədir (1, s.217).

Özünüqiymətləndirmə təlim fəaliyyətində əsas rol oynayır. Bu anlayışa istər pedaqoji, istərsə də, psixoloji ədəbiyyatlarda rast gəlmək mümkündür. Bu səbəbdən özünüqiymətləndirmə müxtəlif aspektlərən araşdırılmış, bu anlayışa müxtəlif təriflər verilmişdir. Belə ki,

amerikan psixoloqu Heidi Goodrich özünüqiymətləndirməni belə izah etmişdir: "özünüqiymətləndirmə şagirdlərin fərdi işlərinin və öyrənmələrinin inkişafını təmin edən formativ qiymətəndirmədir ki, bu yolla şagirdlər öz mənfi və müsbət cəhətlərini müəyyən edir, göstərdikləri performansı tənqid edə, qiymətləndirə bilirlər" (5). Bu proses zamanı şagirdlər fərdi fəaliyyətləri haqda informasiyalar əldə edə, qarşılarına qoyduqları məqsədə nə qədər çata bildiklərini görə bilirlər. Burada şagirdin özünü adekvat qiymətləndirməsi də böyük rol oynayır, çünki heç də hər bir şagird özünü adekvat qiymətləndirməyi bacarmır.

Psixoloji ədəbiyyatlarda özünüqiymətləndirmənin 3 səviyyəsi fərqləndirilir. Bu səviyyələrin bölgüsünə prosessor Ə. Bayramov və Ə.Əlizadənin müəllifi olduqları "Psixologiya" dərsliyində rast gəlinir;

1. Adekvat özünüqiymətləndirmə - şagird öz bacarıq və qabiliyyətlərini, fəaliyyətlərini adekvat qiymətləndirir.

2. Qeyri-adekvat yuxarı qiymətləndirmə - şagirdin iddia səviyyəsi müvəffəqiyyət səviyyəsindən yuxarıdır və öz bacarıq, qabiliyyətlərini olduğundan yüksək qiymətləndirir.

3. Qeyri-adekvat aşağı qiymətləndirmə - şagirdin iddia səviyyəsi müvəffəqiyyət səviyyəsindən aşağıdır və öz bacarıq, qabiliyyət, fəaliyyətlərini olduğundan aşağı qiymətləndirir (1, s.226).

Təlim prosesi zamanı özünüqiymətləndirmənin həyata keçirilməsinin bir sıra üsulları vardır. Bu effektiv üsullar haqda avstraliyalı mütəxəssis David Boud özünün "Öyrənmənin gücləndirilməsi, qiymətləndirmə" adlı kitabında bəhs etmişdir. Belə ki, o, ilk öncə "aydın əsaslandırma" üsulunun vacibliyini vurğulamışdır. Şagirdlər müəyyən fəaliyyətlə məşğul olan zaman həmin fəaliyyəti nə üçün etdiklərini əsaslandırmalıdırlar. Belə ki, bu aydın əsaslandırma üsulu onların məqsədə gedən yollarına işıq salacaqdır. Nəinki, pedaqogikada , həmçinin psixologiyada da, şüurlu məqsəd mövzusu ön plandadır. Çünki məqsədsiz insan gec-tez uğursuzluqla qarşılaşacaq və ya demotivasiya olacaqdır (3, s.247).

Digər üsul "gözləntilər" üsuludur ki, burada şagirdlər təlim fəaliyyəti zamanı onlardan nə gözləndiyini bilməlidirlər. Müəllim şagirdlərdən nə gözlədiyini açıq-aşkar izah etməlidir. Eyni zamanda müəllimin gözləntilərini dərk edən şagird, bu yolda özünün fəaliyyət istiqamətini daha aydın seçə bilər və həmin gözləntiləri qarşılamaq üçün hədəf müəyyən edə bilər.

David Boud eyni zamanda "Yoldaş qiymətləndirməsi" üsulunun tətbiqinə də geniş yer verilnməsinin vacibliyindən bəhs etmişdir. Bildiyimiz kimi, müasir təlim sistemi birgə fəaliyyətə və əməkdaşlığa fokuslanıb. Bu səbəbdən təlim prosesində qrup işləri , cütlərlə iş, kollektiv iş metodlarından geniş istifadə edilir. Lakin tətbiq zamanı şagirdləri əməkdaşlığa yönəltmək əsas şərtlərdəndir. Elə bir demokratik mühit yaradılmalıdır ki, şagirdlər bir-birlərini tənqid edən zaman dürüst olsunlar və bir-birlərinin rəyini öz xeyirlərinə istifadə edə bilsinlər. Eyni zamanda bunun üçün rubriklərdən də istifadə oluna bilər. Şagird eyni zamanda həm özünü, həm də yoldaşını uyğun meyarlar əsasında qiymətləndirə bilər. Məsələn, dərsdə şagirdlərə üzərində "Mən bu gün dərsə hazır idim?", "Bu günki fəaliyyətimi necə qiymətləndirirəm?", "Səncə, bu tapşırığı yerinə yetirə biləcəksən, bəs yoldaşın yerinə yetirə biləcək?" bu kimi meyarlar olan rubriklər təqdim oluna bilər. Lakin bu qiymətləndirmə sağlam rəqabət şərtləri altında aparılmalı, şagirdlərarası konfliktə səbəb olmamalıdır.

Yoldaş qiymətləndirməsi şagirdlərin özgüvənlərini artıraraq, onların öyrənmə prosesinə daha fəal cəlb olunmasını təmin edir. Şagirdin yoldaşını qiymətləndirməsi üçün dərs boyu onu izləməsi lazım olur ki, bu da izləyən tərəfdə məsuliyyət alma hissini formalaşdırır. Burada da rubriklərdən istifadə geniş yayılmış üsul hesab oluna bilər. Rubrikə yoldaş qiymətləndirməsinin həyata keçirilməsi üçün bu kimi meyarlar qoyula bilər: "Sual-cavabda aktiv iştirak edirmi?", "Bildiklərini yoldaşları ilə paylaşırmı?", "tapşırıqlarını vaxtı vaxtında təhvil verirmi?" və s.

Bu üsullar düzgün şəkildə və mütəmadi olaraq müəllim tərəfindən həyata keçirildikdə

şagirdlər özlərinin məqsəd və vəzifələrini, hədəflərini düzgün müəyyən edə bilir və fəaliyyət zamanı öz yönlərini düzgün seçərək, uğur qazana bilərlər. Hər bir uğurun mənbəyi şüurlu məqsəddir.

Özünüqiymətləndirmə təlim fəaliyyətini effektiv edən, şagirdləri bu fəaliyyətə cəlb edən, onlarda aktivliyi təmin edən bir anlayışdır. Bu anlayış şagirdlərin dərslərində məsuliyyətli olmasını, öz öyrənmə fəaliyyətlərini özlərinin idarə etməsini təmin edir (7). Belə ki, bu prosesdə şagird öz öyrənmə fəaliyyətini izləyə bilir. Öyrənmə fəaliyyətinin izlənməsi şagirdin öz məqsədini daim ön planda saxlamasıdır. Məqsədlər, hədəflər, onlara gedən strateji yolun müəyyənləşdirilməsi daim eyni qalmır, dinamik olaraq dəyişir. Belə ki, şagirdin bu vəziyyətdən xəbərdar olması, onun təlim fəaliyyətində aktiv iştirakını təmin edir. Eyni zamanda diqqət edilməlidir ki, şagirdlərin qarşılarına qoyduğu məqsəd və hədəflər əlçatan olsun, real məqsədlər olsun. Əks halda, şagirdlər bu məqsədlərinə çata bilməyəcəklər.

Öyrənmə fəaliyyətinin izlənməsi nəinki şagirdlər üçün, eyni zamanda müəllim üçün də önəmlidir. Çünki şagirdin öz fəaliyyətini izləməsi müəllimə də şərait yaradır ki, o təlim nəticələrini effektiv şəkildə seçə bilsin.

İnsanın özü haqda , öz öyrənməsi haqda müxtəlif məlumatlara sahib olması metakoqnitiv biliyə aiddir. Bu yolla şagirdlər təlim prosesində öz mənfi və müsbət, zəif və güclü tərəflərini müəyyən edə bilirlər. Əlbəttə ki, şagirdin metakoqnitiv biliyə sahib olması, onun özünü adekvat qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Metakoqnitiv biliyin yüksək səviyyədə olması şagirdin təlim prosesində aktiv iştirakını təmin edir. Şagird bu yolla zəif olduğu bölməni, sosial bacarığı, hər hansı bir fənni müəyyən edib, onu gücləndirmək üçün müxtəlif cəhdlər göstərir.

Şagirdlərin güclü olduğu sahəni müəyyən etmələri üçün psixoloji ədəbiyyatlarda bir çox özünüqiymətləndirmə metodikaları mövcuddur. Təlim prosesində bunlar həm müəllim, həm də məktəb psixoloqu tərəfindən tətbiq olunmalı, şagirdin özünüqiymətləndirməyə olan marağı artırılmalıdır. Belə ki, bu metodikalardan biri britaniyalı professor Leyton Schnellert tərəfindən təqdim olunmuşdur. Metodika ingiliscə "Who am I" deyə qeydə alınıb, hansı ki, dilimizə tərcümədə "Mən kiməm"? mənasını daşıyır. Metodika müxtəlif başlıqlardan ibarətdir: birinci başlıq "məni ifadə edən sözlər" başlığıdır. Burada şagird özünü necə hiss edir, özündə hansı xüsusiyyətləri gördüyünü qeyd edir. İkinci başlıq "mənim sevimli kitab və hekayələrim" adlanır. Bunları qeyd edərək şagird ortaq məxrəc olaraq hansı janrlara daha çox üstünlük verdiyinə bələd olur. Üçüncü başlıq "tək olarkən etmək istədiyim şeylər" başlığıdır. Bu yolla şagird özünə yeni maraqlar əldə edə, mövcud maraqlarını inkişaf etdirə bilər. Dördüncü başlıq isə "Dostlarımla olarkən etmək istədiklərim"dir. Beşinci başlıqda "mənim özüm haqda olan arzularım, xəyallarım" yer alır. Altıncı başlıq "mənim yaxşı olduğum fənnlər və maraqlandığım sahələr" haqda bəhs açır. Yeddinci başlıq ailəmlə etmək istədiklərim"dir. Səkkizinci başlıq " bir şeyi bildiyimi göstərmək üçün ən asan yol" başlığıdır ki, bunu dərketmə şagirdləri birbaşa təlim fəaliyyətində aktiv olmağa sövq edir. Və nəhayət sonuncu, yəni, doqquzuncu başlıq belədir: "mən sinifdə nəyi daha yaxşı edə bilərəm?" (4, s. 119).

Bütün sadalanan başlıqlar şagirdin birbaşa özünü tanıması, öz maraq və qabiliyyətlərini ortaya çıxarması, özünə və maraqlarına, olduğu mühitə, şəaritə tənqidi münasibətini təmin edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, hər insan həyatı boyunca yanlış qərarlar verir. Heç də hər zaman, hər kəs doğru qərar verə bilmir. Lakin, bu qərarın yanlış və ya doğru verilməsinin anlaşılması da özünüqiymətləndirmə ilə bağlıdır. Eynilə təlim prosesində verilmiş yanlış qərarlar, yanlış həll edilmiş problemlər özünüqiymətləndirmə nəticəsində öz düzgün həllini tapır. Şagird prosesin niyə yanlış olduğunu düşünür, harada səhv etdiyinə fokuslanır, hansı qərarı versə, gələcək fəaliyyəti üçün daha effektiv olar deyə düşünür. Belə ki, səhv etməyin, yanlış qərarların özü belə təlimdə effektiv komponent hesab oluna bilər. Əgər şagirdlər bilsələr ki,

səhv etmək normaldır, onlar bu səhvlərin öhtəsindən gələ biləcəklər, bu zaman onlar öz təlim fəaliyyətlərini özləri idarə edə bilirlər.

Son olaraq qeyd edək ki, təlim fəaliyyətində özünüqiymətləndirmə əvəzolunmaz rol oynayır. Şagirdlərin özünüqiymətləndirmə bacarıqlarına sahib olması onlarda həm tənqidi düşüncəni formalaşdırır, həm də müasir təhsil sisteminin tələblərindən biri olan şagirdin təlim prosesinə daha fəal qoşulması prosesini asanlaşdırır. Bundan əlavə onlarda metakoqnitiv biliyin inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradaraq, şagirdlərin öz mənfi və müsbət, güclü və zəif tərəflərini görmələrinə, zəif tərəfləri korreksiya etmələri üçün imkan yaradır. Bütün sadalananlar şagirdlərin təlim fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Şagirdin adekvat özünüqiymətləndirməsi onun daha uğurlu olması, akademik göstərcilərinin yüksək olması ilə nəticələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, Maarif, 1989.
2. Bayramov.Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.
3. Boud D. Enhancing learning through self-assessment. Kogan page, 1995
4. Butler, D.L., Cartier, S.C., Schnellert, L. Psychological Test and Assessment Modelling. 2011
5. Goodrich H. Student self-assessment: at the intersection of metacognition and authentic assessment. 1996
6. İ. Həsənov, A.Rüstəmova, N.Babayeva. Kurikulum, Metodika, Pedaqogika. Bakı, 2021.
7. https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:394:0010:0018:-en:PDF
8. https://schoolbox.com.au/blog/what-does-self-assessment-and-self-reflection-bring-to-the-learning-journey/

ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏNİN ŞAGİRDLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Məmmədova Ləman

XÜLASƏ

Son zamanlarda təlim prosesində təhsialanların aktiv fəaliyyəti məsələsi ön plana çəkilmişdir. Onların dərsə aktiv cəlb olunması, dərsə həvəslə qoşulması birbaşa təlim fəaliyyətinin effektivliyinə təsir göstərir. Şagirdləri təlim fəaliyyətinə cəlb edən əsas anlayışlardan biri və ən mühümü özünüqiymətləndirmə hesab olunur. Təlim fəaliyyətində qiymətləndirmə daha çox bilik, bacarıq və vərdişlərə görə aparılsa da, şagirdlərin dərsə fəal qoşulması, həmin bilik və bacarıqları yerində istifadə etməsi onların psixi-emosional vəziyyətləri ilə bağlıdır. Məqalədə qeyd olunur ki, şagirdlərin özünüqiymətləndirməsinin təlim fəaliyyətinə bir sıra müsbət təsirləri mövcuddur.

Təlimdə özünüqiymətləndirmədən və onun üsullarından mütəmadi istifadə etdikdə, bu fəaliyyət daha effektiv olur və şagirdlərin akademik göstəricilərinin yüksək olması ilə nəticələnir. Ədəbiyyatların təhlilindən o nəticəyə gəlinir ki, mütəmadi özünüqiymətləndirmə üsullarından istifadə şagirdlərdə öz maraq və qabiliyyətləri mövzusunda fərqindəlik yaradır, onların öz təhsilində uğur qazanmağına mane olan səbəblərin aradan qaldırılmasına yardım edir. Təhsilalanların özlərini, "mən"lərini dərk etməsi onlarda metakoqnitiv biliyin yaranmasına zəmin yaradır. Bu bilik sayəsində şagirdlər öz mənfi və müsbət, zəif və güclü tərəflərini müəyyən edərək, onlar üzərində korreksiyaedici işlər apara bilirlər.

THE İMPACT OF SELF-ASSESSMENT TO EDUCATİONAL ACTİVİTY

Mammadova Laman

SUMMARY

The topic of graduates participating avtively in the educational prosess has recently gained attention. The active involvement in the lesson and enthusiastic participation of pupils directly impacts the effectiveness of the educational prosess. Self –assessment is considered one of the main and the most important concept that attracts students to the learning activity. Although the majority of the training activity's assessment is focused on information, skills, and habits, student’s active participation in the lesson is related to their psycho-emotional conditions. The article mentions about there are many positive impacts of self-assessment to pupils’s active participation to educational avtivity.

The regularly using self-asessment and self-assessment techniques can make this activity effective and results in high academic performance of students or pupils. Following a review of the literature, it was determined that students who regularly self-assess their interests, skills, and barriers to academic success become more conscious of their interests and talents. The students' self-awareness and sense of "I" lay the groundwork for the development of metacognitive knowledge. Thanks to this knowledge pupils are better able to recognize their strong and weak spots, identify their negative and positive points and carry out corrective work on them.

ВЛИЯНИЕ САМООЦЕНКИ НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ

Мамедова Ляман

АННОТАЦИЯ

В последнее время на первый план выдвигается вопрос активной деятельности выпускников в учебном процессе. Их активное участие в уроке и увлеченное участие в уроке напрямую влияет на эффективность учебной деятельности. Самооценка считается одним из основных понятий, привлекающих учащихся к учебной деятельности, и наиболее важным. Хотя оценка в учебной деятельности в большей степени основывается на знаниях, умениях и навыках, активное участие учащихся в уроке, использование этих знаний и умений на месте связано с их психическим и эмоциональным состоянием. В статье отмечается ряд положительных эффектов самооценки студентов на учебную деятельность.

При регулярном использовании самооценки и ее методов в обучении эта деятельность становится более эффективной и приводит к высокой успеваемости студентов. Из анализа литературы делается вывод, что использование регулярных методов самооценки позволяет учащимся осознать свои интересы и способности, способствует устранению причин, мешающих им добиться успехов в учебе. Понимание учащимися себя и своего «Я» закладывает основу для возникновения у них метакогнитивных знаний. Благодаря этим знаниям учащиеся способны определять свои отрицательные и положительные, слабые и сильные стороны и проводить над ними коррекционную работу.

GENDER STEREOTİPLƏRİNİN YENİYETMƏLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Muradov Vüqar Vahid oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
vuqar_muradov_2000@mail.ru

Açar sözlər: yeniyetmələr, STEM, təlim fəaliyyəti, gender, stereotiplər.
Ключевые слова: подростки, СТЕАМ, учебная деятельность, пол, стереотипы.
Key words: adolescents, STEAM, educational activity, gender, stereotypes.

Son zamanlarda öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən inteqrasiyalı tədris metodu STEM ingiliscə tərcümədən Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat sahələrini özündə birləşdirir. STEM sahəsində yeniyetmə qızların əksəriyyəti ümumiyyətlə az təmsil olunur [1]. Qızların iştirakının statistikasının belə aşağı olmasının əsas səbəbi təhsildə qızların cəmiyyətə və fərdlərin inkişafına ziyan vuran sosial stereotipidir. Belə gender bərabərsizliyi həm təhsil sferasında, həm gündəlik yaşamda, həm də iş sahəsində özünü göstərir.

Həm bioloji, həm də psixososial dəyişənlər fərdlərin inkişafına təsirində mühüm rol oynayır [2]. Psixoloji bacarıqlara və ya idrak bacarıqlarına qavrayış, diqqət, yaddaş (məsələn, qısamüddətli iş), məşq, dil, vizual, məkan, emal və icra funksiyaları daxildir [3]. Bu koqnitiv xüsusiyyətlər oğlanlar və qızlar arasında fərqlidir. Ümumiyyətlə, qızlar dil səlisliyi, qavrayış sürəti, dəqiqlik və incə motor bacarıqlarında üstünlüklər nümayiş etdirir, oğlanlar isə iş yaddaşı və ənənəvi təfəkkürdə riyazi qabiliyyətdə yaxşıdırlar.

Bioloji dəyişənlər koqnitiv qabiliyyətdə cinsi fərqlərin qismən müəyyənediciləri olsa belə, psixososial amillərin əhəmiyyətini nəzərə almamaq olmaz. İntizam üstünlüklərinin seçimində oğlan və qızların gender fərqləri arasında birbaşa əlaqə var. Burada sosial-mədəni cinsiyyət əsas rol oynayır. Psixoloqlar insan davranışındakı cinsi fərqləri müzakirə edərkən, ilk növbədə cinsiyyət rolları və sosiallaşma təcrübələri kimi cinsdən fərqli davranışın bilavasitə və proksimal səbəblərini nəzərə alırlar [6]. Basow və Rubin iddia etdiyi kimi, “yetkinlik yaşına çatmayan qızlar üzərində artan təzyiqlər qız cinsiyyət rolu reseptlərinə uyğunlaşmaqdır” [7]. Sosial və psixoloji nöqteyi-nəzərdən genderin təsiri erkən yeniyetməlik dövründən daha da güclənir, çünki yeniyetmə qızlar arasında dəyişən mühitə uyğunlaşmaq üçün həm daxili, həm də xarici tələblər tələb olunur. Genderin sosial-mədəni proseduru onların fiziki, cinsi və sosial mənliklərini qavrayışları ilə yanaşı, heysiyyətinə, öz səriştəsinin formalaşmasına təsir edəcəkdir [4]. Bu gender gözləntiləri artan stresə səbəb ola bilər ki, bu da özünə hörmətin, müqavimətin və möhkəmliyin azalmasına səbəb olur.

Psixososial dəyişənlərin ilk növbədə oğlanlar və qızlar arasındakı fərqlərə görə məsuliyyət daşıdığına inam, "tərbiyə fərziyyəsi" olaraq adlandırılır [5]. Məsələn, valideynlər hansısa nalayiq davranışa görə oğullarını döyürlər, lakin qızlarını otaqda qoyurlar və eyni pis davranışa görə ona şam yeməyi vermirlər ki, bu da ailənin bütün üzvlərinə güclü gender rolu stereotipi mesajı göndərir. Onlar eyni davransalar da, qızlara və oğlanlara fərqli münasibət göstərilir. Ailədən başqa uşaqların görüşdüyü müəllimlər də müxtəlif səbəblərdən qız və oğlanlara diqqət yetirəcək, qız və oğlanlar üçün fərqli qaydalar tətbiq edəcəklər. Gender rolu stereotiplərinin sübutu həyat boyu tapıla bilər. Bu gender stereotipi rolu anlayışı yavaş-yavaş dərin kök salır ki, bu da incə şəkildə gender stereotiplərinin yaranmasına gətirib çıxarır və hətta yeniyetmələrin peşə seçimlərinə təsir göstərir.

STEM sahələrində gender stereotipləri bir çox insanların qızların oğlanlara nisbətən elm və yaxından əlaqəli fənləri öyrənmə qabiliyyətinin daha az olduğuna inandığı və mövcud sosial-mədəni mühitdə geniş yayılmış gender stereotipi olduğuna inanır. STEM sahələrində gender stereotipləri qızların elmdə öyrənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Riyaziyyat təkcə

çox vacib bir fənn deyil, həm də bir çox başqa fənlər üçün əsasdır. Elə buna görə də tədqiqatçılar orta məktəbdə təbiət fənləri dərslərində qızların az olduğunu, liberal sənət dərslərində isə çoxlu qızların olduğunu müəyyən ediblər. Həmçinin elm və texnologiya ixtisaslarında daha az, humanitar elmlərdə isə daha çox qız var, həmçinin elm və texnologiyada yüksək nailiyyətlər əldə etmiş qızların oğlanlardan çox az olduğunu müşahidə edilmişdir.

Yeniyetməlik dövrü insanın ideyalarının tədricən formalaşdığı və maraqlarının tədricən sabitləşdiyi mərhələdir. Bu həm də insanların kollec, universitet ixtisası seçimi və karyera planlaması daxil olmaqla, gələcəyə böyük təsir göstərən seçimlərlə üzləşməli olduğu bir mərhələdir. STEM-də qızlar öz bacarıqlarından uğurla istifadə edə, gəlir əldə edə və bütövlükdə cəmiyyətə töhfə verə bilirlər.

Müasir iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə ənənəvi vahid intizam və peşə gender stereotipləri getdikcə rəqabətli istedad bazarındakı dəyişikliklərə uyğunlaşa bilmir. Fərdlərin nöqteyi-nəzərindən, fənlərin və peşələrin gender stereotipləri ümumi inkişafı məhdudlaşdıracaq, bu da fərdin mühakimələrinə və ixtisas, peşə seçimlərinə təsir edəcəkdir. Məktəblərin nöqteyi-nəzərindən gender stereotipləri müəllimlərə fənlər, peşələr üzrə oğlan və qız şagirdlər üçün fərqli tələblər qoymağa imkan verəcək. Fərqli rəftar ədalətli təhsilin həyata keçirilməsinə kömək etmir və oğlan və qız şagirdlərin şəxsiyyətinin ümumi inkişafına kömək etmir. Cəmiyyətin nöqteyi-nəzərindən intizam və peşələrin gender stereotipləri müəyyən bir peşədə oğlan və qızın monopoliyasını yaradacaqdır. Sosial nöqteyi-nəzərdən subyektlərin və peşələrin gender stereotipləri müəyyən peşədə oğlan və qızların monopoliyasını yarada və peşə gender seqreqasiyasına səbəb ola bilər ki, bu da müəssisələrin uzunmüddətli inkişafı üçün əlverişli deyil və cəmiyyətin sabit inkişafına təhlükə yaradır.

Qızlar oğlanlar kimi STEM bacarıqlarını inkişaf etdirməyə qadir olsalar da, ümumiyyətlə bunu etməkdən çəkinirlər. Eyni zamanda, universitetdəki STEM proqramlarını oğlanlardan daha çox qız tərk edir. Məktəblərdə gender stereotipləri, o cümlədən müəllimlərin davranış işarələri və tədris materialları yazmaq meylləri geniş yayılmışdır. Əvvəlki tədqiqatlar göstərmişdir ki, oğlanlar qızlarla müqayisədə elm siniflərində müəllimlərdən daha çox diqqət alırlar, müəllimlərlə ünsiyyətə daha çox vaxt tapırlar, daha çox tərif və tənqidi rəy və düzəlişlər alırlar. Həmçinin, müəllimlər oğlanlara güvənir və onlara daha çox diqqət yetirirlər, lakin qızlara daha çox şübhə ilə yanaşırlar və daha az maraqlanırlar və həvəsləndirirlər. Müəllimlər nadir hallarda qızların öyrənmə qabiliyyətinə uyğun şəkildə dərs deməkdən əziyyət çəkirlər. Riyaziyyat dərsliklərinin seçimində də gender fərqləri var, materiallar qızlardan daha çox oğlanlar üçün nəzərdə tutulub. Bütün bunlar şagirdlərdə oğlanların daha güclü, qızların isə zəif olması təəssüratı yaradır ki, bu da qızlar üçün çox əlverişsizdir.

Bu şəraitdə bəzi yeniyetmə qızlar STEM fənlərindən həzz alsalar da, köhnəlmiş gender stereotipləri ilə böyüdükcə ailələri, müəllimləri və sosial mühitləri onlara bu sahəyə girməyi məsləhət görmür və özlərini STEM-ə yaraşmayan hiss etməyə başlayırlar. Tədqiqat daha sonra müəyyən edir ki, qız rol modellərinin rəhbərliyi və sosial qavrayışların təkanları ilə qızların təhsildə inadkar olma ehtimalı daha yüksəkdir. Bundan əlavə, şagirdlə eyni cinsdən olan müəllimin olması həmin müəllimin tədris etdiyi fənnə psixoloji yaxınlıq yaradır ki, bu da öz növbəsində fənnə marağın artmasına kömək edir. Məsələn, qız fənn müəlliminin təyin edilməsi qızların öz gələcəkləri üçün elmi faydalı tapma ehtimalını artırır. Bunun səbəbi, bəzi qız elm müəllimlərinin qızları STEM kimi stereotipik olaraq "qızlar üçün uyğun olmayan" fənləri öyrənməyə təşviq edə bilən gənc qızlar üçün nümunə olmasıdır.

Şərq və Qərb təhsil sistemləri fərqli mədəniyyətlərə görə fərqlənir və dolayısı ilə hər iki mədəniyyətin üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini göstərir. Qərb ölkələrində, xüsusən də Mərkəzi və Şərqi Avropada qızlar təhsil nailiyyətləri baxımından oğlanlara nisbətən

əhəmiyyətli üstünlüyə malikdirlər. Çünki inkişaf etmiş ölkələr riyaziyyat və təbiət fənləri üzrə təhsildə oğlanlara nisbətən qızların təhsil çatışmazlığının məhdudlaşdırılmasında daha müvəffəqiyyətli olurlar. İkincisi, Qərb təhsil fəlsəfəsi şagirdnin cinsinə görə bəzi təhsil fərqlərini bir qədər dəf edə bilir. Qərb təhsil fəlsəfəsindəki şagirdlər sinifdə fəal öyrənənlər kimi davranırlar, çünki tədris və təlim prosesi müəllimin diqqət mərkəzində olmasından daha çox şagirdlərin sinifdə fəal öyrənən olmasına yönəlib. O, şagirdləri effektiv öyrənmə və öyrətmə fəaliyyətlərinin yaradılmasında müəllim kimi deyil, şagird rolunu maksimum dərəcədə artırmaq üçün fikirlərini fəal şəkildə təqdim etməyə və paylaşmağa təşviq edir. Məsələn, onlar verilən tapşırığın yerinə yetirilməsində iştirak etdikdə çox vaxt qrup müzakirəsi formasında olurlar. Bütün şagirdlər düşünməyə və fikirlərini ifadə etməyə həvəsləndirilir. Bu, onlara nəinki sinifdə iştirak etməyə imkan verir, həm də onların sinifdən kənarda belə təlim prosesində fəal iştirakına kömək edir. Qərb təhsili fəal öyrənmə, şagird mərkəzlilik, mənalı öyrənmə, yaradıcılıq, təriflər və yaxın müəllim-şagird münasibətlərini vurğulayır. Şərq təhsili isə Qərb təhsil fəlsəfəsinin tam əksi ilə xarakterizə olunur.

Digər tərəfdən, sənayeləşmiş Qərb ölkələrindən bəzi dəlillər var ki, qızlar yüksək bacarıqlarına baxmayaraq daha pis vəziyyətdədirlər. Üstəlik, bəzi Şərq keçid ölkələrində genderlə bağlı əmək haqqı fərqləri və peşə ayrı-seçkiliyi kimi hallar mövcuddur ki, bu da qızların daha yaxşı ixtisaslara malik olsa belə, əmək bazarında ayrı-seçkiliklə üzləşmə ehtimalının daha yüksək olduğunu göstərir.

Yeniyetmələrin ailə və təhsil mühiti ilə sıx bağlı olan fənlərin qeyri-bərabər gender bölgüsünün əsas səbəbi gender stereotipləridir. Araşdırmalar göstərib ki, STEM sahələrində qız rol modellərinin gücü yeniyetmə qızları bu cür stereotipləri həll etmək üçün cəsarət tapmağa ruhlandırır. Bundan əlavə, oğlan və qızların bioloji quruluşundakı fərqlər əhəmiyyətsiz deyil. Şərq və Qərb ölkələri arasında müqayisəli təhlildə daha çox inkişaf etmiş ölkələrin qız şagirdlərin ixtisas seçiminə gender stereotiplərinin təsirini azaltmaq ehtimalı daha yüksəkdir, lakin bu təsir xüsusilə nəzərə çarpmır. Ona görə də belə gender stereotiplərinin formalaşması mürəkkəb xarakter daşıyır və cəmiyyətin iqtisadi inkişafı ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. N. Upadhayay, S. Guragain, Comparison of Cognitive Functions Between Male and Female Medical Students: A Pilot Study. Journal of clinical and diagnostic research: JCDR, 8(6) (2014) BC12. DOI: https://doi.org/10.7860/JCDR/2014/7490.4449
2. S. Logan, R. Johnston, Investigating gender differences in reading. Educational review, 62 (2) (2010) 175-187.
3. M. Niederle, L. Vesterlund, Do women shy away from competition? Do men compete too much? The quarterly journal of economics, 122 (3) (2007), 1067-1101.
4. C. A. Shapiro, L. J. Sax, Major selection and persistence for women in STEM. New Directions for Institutional Research, 2011(152) (2011), 5-18.
5. S. J. Song, Gender Stereotype, Mathematical Efficacy And Its Impact In Girls' Mathematics[J]. Mathematics teaching in middle schools, (04) (2017), 1-3.
6. W. J. Shi, L. H. Song, S. Li, S. Q. Zhu, G. X. Liu, X. Q. Zhang, The impact, reasons and response of disciplinary and occupational gender stereotypes on individuals. Higher Education Journal [J]. (2019), 47-49.
7. T. S. Dee, Teachers and the gender gaps in student achievement. Journal of Human resources, 42 (3) (2007), 528-554.

GENDER STEREOTİPLƏRİ YENİYETMƏLƏRİN SOSİAL PROBLEMİ KİMİ

Vüqar Muradov

XÜLASƏ

Bu məqalə yeniyetmələrin təhsil müddətində sosial stereotiplərinin araşdırılmasına və dəyişdirilməsinə yönəlib, çünki gender fərqləri onların müəyyən bir fənn üzrə üstünlüklərinin formalaşmasına, kollec ixtisasları və karyera yolları seçimlərinə təsir göstərir. Gender fərqlərinin yeniyetmələrin fənlərə üstünlük verməsinə necə təsir etdiyini öyrənərkən o, sosial və psixoloji dəyişənlərlə (məsələn, sosial-ətraf mühitə təsirlər) yanaşı, bioloji dəyişənlər (məsələn, fizioloji struktur) nöqteyi-nəzərindən hərtərəfli və obyektiv şəkildə təhlil ediləcəkdir. Genderlə bağlı sosial stereotiplər həm oğlanların, həm də qızların müəyyən sahələrdə potensialını məhdudlaşdırır. İnsanların potensiallarını ortaya çıxarmağın yeganə yolu problemin səbəblərini anlamaq və problemi həll etməkdir.

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ПОДРОСТКОВ

Вугар Мурадов

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена изучению и изменению социальных стереотипов подростков в образовательном процессе, так как гендерные различия влияют на выбор предметов, специальностей вуза и карьеры. При изучении того, как гендерные различия влияют на выбор подростков, они будут всесторонне и объективно проанализированы с точки зрения биологических переменных (например, физиологической структуры), а также социальных и психологических переменных (например, социально-средовых воздействий). Социальные стереотипы, связанные с полом, ограничивают возможности как мальчиков, так и девочек в определенных областях. Единственный способ раскрыть потенциал людей — это понять причины проблемы и решить проблему.

GENDER STEREOTYPES AS A SOCIAL PROBLEM OF ADOLESCENTS

Vugar Muradov

SUMMARY

This article is devoted to the study and change of social stereotypes of adolescents in the educational process, since gender differences affect the choice of subjects, university specialties and careers. In examining how gender differences influence adolescent choices, they will be comprehensively and objectively analyzed in terms of biological variables (eg physiological structure) as well as social and psychological variables (eg socio-environmental influences). Social stereotypes associated with gender limit the opportunities for both boys and girls in certain areas. The only way to better realize the potential of people is to understand the causes of the problem and solve the problem.

ПРОБЛЕМА ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПОКОЛЕНИЯМИ И КУЛЬТУРНО-ЦЕННОСТНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ МОЛОДЕЖИ

Мамедова Назрин Рауф
магистрант II курса БГУ
nazrimammadova@bk.ru

Ключевые слова: поколение, межпоколенные отношения, молодежь; культура, ценность.
Açar sözlər**:** nəsil, nəsillərarası münasibətlər, gənclik; mədəniyyət, dəyər.
Keywords**:** generation, intergenerational relations, youth; culture, value.

Об актуальности проблемы межпоколенных отношений свидетельствует то, что в обществе происходит множество изменений, которые в первую очередь влияют на отношения между поколениями [1]. Необходимо отметить также тот факт, что изменения в обществе меняют и культурно-ценностную ориентацию поколений.

Данная проблема рассматривалась такими современными исследователями как Р. Исмаилов, М.Д. Петраш, М.И. Постникова, М.В. Сапоровская, О.Ю. Стрижицкая. В своих трудах они отметили изменения культурно-ценностной ориентации поколений в структуре межпоколенных отношений.

На основе анализа трудов выше отмеченных исследователей необходимо отметить, что изменение общества происходит в ускоренном темпе. Данные изменения и приводят к принятию новых решений для современного поколения, а также влияет на отношения между поколениями, на их интересы. Также М.И. Постникова отмечает, что существуют основные категории, которые применяются для анализа социокультурных процессов и явлений. Так как столкновение интересов поколений в социокультурных процессах, влияют в положительном или отрицательном направлении на отношения между поколениями, их можно описать с помощью данных категорий [2]. Первая категория – это ценность, как вещь, явление, человек, идея, которые, значимы в глазах индивида, группы, народа, общества ввиду своей полезности с точки зрения жизни. Вторая категория – это нормы, которые представляют собой правила поведения и деятельности людей или их принципы. Все отмеченные явления влияют на отношения между поколениями, а также на изменения ценностей поколений в результате изменения общества.

Для выявления отношений между поколениями, а также для рассмотрения динамики изменение ценностей молодежи в результате социокультурных изменений было проведено исследование. В исследовании участвовали 70 испытуемых 18 – 35 лет из Азербайджана, города Баку. В данном исследовании были применены следующие методики:

1. Опросник «Межпоколенные социальные отношения» М.Д. Петраш, О.Ю. Стрижицкой;
2. «Тест культурно-ценностных ориентаций» Дж. Таусенда;
3. Методика Ш. Шварца «Ценностный опросник Шварца».

Рассмотрим результаты каждой методики. «Опросник межпоколенные социальные отношения» методика была разработана М.Д. Петраш, О.Ю. Стрижицкая, версия для молодежи. В опросник включены две шкалы: Шкала «Межпоколенный диалог» (МПД) и «Межпоколенное взаимодействие» (МПВз) [3]. Результаты должны обрабатываться в процентах. По шкале МПД результат составлял 71%. Высокое процентное соотношение показывает, что молодежь высоко оценивает жизненный опыт старшего поколения, учитывает их опыт в познании своей собственной жизни, могут находить

общий язык, отмечают важность и пользу данного общения.

По шкале МПВз результат составлял 62,5%, что свидетельствует об умеренной легкости установления контакта со старшим поколением, конструктивное общение с родителями, с преподавателями и прародителями. Обобщив результаты данной методики, можно отметить, что возможность конструктивного межпоколенного диалога и выстраивание конструктивного межпоколенного взаимодействия. Результаты представлены в таблице I.

Таблица I

Шкала	Проценты (%)
«Межпоколенный диалог» (МПД)	71%
«Межпоколенное взаимодействие» (МПВз)	62,5%

«Тест культурно-ценностных ориентаций» разработано американским психологом Дж. Таусендом. Данный тест не является личностным тестом, так как он предназначен для определения главных тенденций формирования и становления изучаемой культуры. Тест включает представление о трех типов культуры [4]:

1. Традиционная культура (ТК) – характеризуется направленностью людей на прошлое, на традиции и заинтересованностью историей.

2. Современная культура (СК) – характеризуется направленностью людей на настоящее, на современные события.

3. Динамически развивающаяся культура (ДРК) – характеризуется направленностью людей на будущее, на достижение значительных и быстрых результатов.

По результатам данной методики 53,32% испытуемых относятся к ТК; 25,14% испытуемых к СК; 21,54 испытуемых к ДРК. Данные результаты показывают, что больше половины молодежи ориентируются на прошлое, придерживаются к традициям. Традиционная культура характеризуется тем, что за действиями, поступками людей есть постоянный контроль со стороны окружающих, принятие решение осуществляется коллективно. За какие-либо успехи, человека вознаграждают не сразу, через определенное время. Результаты представлены в таблице II.

Таблица II

Типы культур	Проценты (%)
Традиционная культура (ТК)	53,2%
Современная культура (СК)	25,14%
Динамически развивающаяся культура (ДРК)	21,54%

«Тест ценности Шварца» применяется для исследования изменения ценностей в культурах в связи с изменениями в обществе, и для личности в связи с ее жизненными проблемами. Опросник Шварца подразделяет все ценности на социальные и индивидуальные ценности.

Опросник разработан Шаломом Шварцем в 1992 году. Опросник состоит из двух частей: первая часть опросника предназначена для изучения ценностей, которые влияют на личность; вторая часть опросника представляет собой профиль личности. Результаты обрабатываются в баллах, а среднее значение в рангах. Первый ранг присваивается типу ценностей, имеющему наиболее высокий средний балл, десятый присваивается имеющему самый низкий средний балл [5].

Рассмотрим результаты данного теста по шкалам. По шкале нормативных идеалов первый ранг присваивается ценности безопасность. Самая незначительная ценность для молодежи по данной шкале присваивается к ценности власть. По шкале инди-

видуальных приоритетов также максимальный ранг был присвоен к ценности безопасность. Самый низкий ранг получает ценность традиции. Результаты представлены в таблице III.

Таблица III

Тип ценностей	Уровень нормативных идеалов	Ранг	Уровень индивидуальных приоритетов	Ранг
Конформность	48,5	6	20	8
Традиции	39,4	8	12,25	10
Доброта	49,6	5	27,25	4
Универсализм	49,7	4	27	5
Самостоятельность	52	2	28,25	3
Стимуляция	32,6	9	23	7
Гедонизм	50,6	3	29	2
Достижения	48,25	7	26,25	6
Власть	27	10	13	9
Безопасность	58,5	1	30	1

Рассматривая результаты данного теста необходимо отметить, что причиной значимости ценности безопасность для молодежи по двум шкалам могут быть социокультурные изменения в нашей стране. Рассмотрим данные причины:

1. В первую очередь важно отметить, что 27 сентября 2020 году в нашей стране, Азербайджан началась война, которая длилась 44 дня.

2. Затем изменения, которые затронули весь мир и нашу страну – пандемия.

Следовательно, необходимо отметить, что испытуемые при заполнении теста давали максимальные баллы к таким пунктам, как мир во всем мире; безопасность семьи; национальная безопасность, что является следствием первой причины. Также максимальные баллы были присвоены к таким пунктам как здоровый, чистоплотный, что является следствием второй причины. Данные пункты входят в ценность безопасность.

Самая незначительная ценность по шкале нормативных идеалов это власть. Это означает, что молодежь не стремится к достижению социального статуса или престижа, контроля или доминирования над людьми и средствами. Самая незначительная ценность, которая была отмечена со стороны испытуемых по шкале индивидуальных приоритетов это традиции. Это показывает, что молодежь не склонна к традиционным способам поведения, реже принимают формы религиозных обрядов, верований, норм поведения, а также принятие обычаев и идей, которые существуют в культуре.

После обработки данных методик было выявлено, что молодежь конструктивно относятся к старшему поколению, принимает их, а также может построить благопри-

ятные взаимоотношения. Затем было выявлено, что больше половины испытуемых относят себя к традиционной культуре, но при этом самая незначительная ценность для молодежи это традиции. Это показывает, что свою культуру данное поколение рассматривает как традиционную культуру, но не считают традиции как значимую ценность. Также незначительная ценность для молодежи это власть, что низкую значимость социального статуса, богатства, доминирование над людьми и средствами. Наиболее значительная ценность для молодого поколения была выявлена – безопасность.

Как видно по результатам исследования, социокультурные изменения влияют на изменения ценностей у молодежи. В настоящее время в нашей стране, а также во всем мире происходят общественные и глобальные изменения. Меняются приоритеты, убеждения, ценности поколений, а также отношения между поколениями. Все происходящие изменения могут повлиять как положительно, так и отрицательно.

Подводя итог вышесказанному важно отметить, что отношения между поколениями, социокультурные изменения, изменения ценностей поколений является актуальной проблемой, не только в прошлое и в настоящее время, но и требует внимания и в будущем. Так как наш мир и наше общество находятся в динамике, а это требует особого внимания для исследования данных изменений в психологии и в смежных науках.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сапоровская, М. В. Психология межпоколенных отношений: конфликты и ресурсы / Т. Л. Крюкова, Т. В. Гущина, М. В. Сапоровская, Е. А. Петрова; [отв. ред. М. В. Сапоровская]. - 2-е изд., перераб. и доп. - Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2012.- 384 с.
2. Постникова М.И. Межпоколенные отношения в контексте социокультурных изменений в современной России // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. 2011. № 81. С. 265–275.
3. Петраш М.Д., Стрижицкая О.Ю. Межпоколенные социальные отношения: разработка версии опросника для молодежи // Мир науки. Педагогика и психология, 2020 №6. 11с.
4. Сонин В.А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности. Тест культурно-ценностных ориентации (Дж.Таусенд, вариант Л.Г.Почебут) – СПб., 2004. С.212-215.
5. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. — СПб.: Речь, 2004 - 70 с.

ПРОБЛЕМА ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПОКОЛЕНИЯМИ И КУЛЬТУРНО-ЦЕННОСТНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ МОЛОДЕЖИ

Мамедова Назрин

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается анализ проблемы межпоколенных отношений в современном меняющемся мире, а также культурно-ценностная ориентация молодежи. Дано описание исследования: выявление отношений между поколениями, культурно-ценностная ориентация молодежи, а также исследование динамики изменения ценностей в связи с изменениями в обществе.

NƏSİLLƏR ARASINDA MÜNASİBƏTLƏR PROBLEMİ VƏ GƏNCLƏRİN MƏDƏNİ-DƏYƏR ORIYENTASIYASI

Məmmədova Nəzrin

XÜLASƏ

Məqalə müasir dəyişən dünyada nəsillərarası münasibətlər probleminin təhlilindən, eləcə də gənclərin mədəni və dəyər oriyentasiyasından bəhs edir. Tədqiqatın təsviri verilmişdir: nəsillər arasında əlaqələrin müəyyən edilməsi, gənclərin mədəni və dəyər yönümlü olması, habelə cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə əlaqədar dəyərlərin dəyişmə dinamikasının öyrənilməsi.

ANALYSIS OF THE PROBLEM OF RELATIONS BETWEEN GENERATIONS AND CULTURAL AND VALUE ORIENTATION OF YOUTH

Mammadova Nazrin

SUMMARY

The article deals with the analysis of the problem of intergenerational relations in the modern changing world, as well as the cultural and value orientation of young people. The description of the study is given: the identification of relations between generations, the cultural and value orientation of young people, as well as the study of the dynamics of changes in values in connection with changes in society.

SOSİOLOGİYA

"TİK-TOK, ONUN KİMİ SOSİAL PLATFORMALARIN İNSAN BEYNİNİN YUYULMASINDA ROLU" TƏDQİQAT MÖVZUSUNDA PİLOT ARAŞDIRMA

Şirinli Xədicə Seymur qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
s_reyhan@mail.ru

Açar sözlər: tiktok, seçmə, tədqiqat, sosial media
Ключевые слова: тикток, выборка, исследование, социальные сети
Keywords: tiktok, sampling, research, social media

Məqalədə Tik-tok, Youtube kimi platformaların insan həyatında yeri, sosial medianın insana mənfi və müsbət təsiri, onların faydalı və zərərli tərəfləri, həyatın təməl ehtiyaclarından birinə çevrilmə səbəblərindən, problemlərdən və onların qarşısının alınması tədbirlərindən bəhs olunur.

"Pinqvinləşirikmi?"

Müasir dünyamızda elektron media və sosial şəbəkələr həyatın təməl ehtiyaclarından birinə çevrilib, insan həyatının bir parçası olub. Ondan faydalanmaq və zərərlərindən qaçmaq öz əlimizdədir.

İstədiyimiz məlumatı rahatlıqla əldə etmək, virtual təhsil almaq, xarici dil öyrənmək, elektron kitaba sahib olmaq, görüntülü əlaqə, online alış- veriş və.s kimi çoxsaylı faydalı tərəfləri olduğu kimi asılılıq, yuxu rejiminin pozulması, zaman itirmək, ailə isə keçirilən zamanın azalması, kitab oxuma vərdişinin azalması, sosiallasmanın azalması, müxtəlif narahatlıqlar, dələduzluq halları, virtual təcavüz, pornoqrafik səhifələrin mənəviyyata zərbə vurması kimi də zərərli tərəfləri vardır. Saatlarla vaxtını kompüter arxasında keçirən şəxs fiziki olaraq dəyişir, dayaqhərəkət sistemi pozulur, sanki "pinqvinləşir".

Hər birimiz sosial təsdiqlənmə qarşısında müdafiəsizik. İnsanların bizim haqqımızda nə düşündüklərini həqiqətəndə ciddiyə alırıq. Yeni bir paylaşım, şəkil yüklədiyimizdə insanların paylaşımımız haqqında nə düşündükləri ilə bağlı zehnimiz müdafiəsizdir. Paylaşıma yeni bir bəyənmə gəldikdə bildiriş göndərilir ki, bu da məhz sosial media siyasətinin bir parçasıdır. Çünki bizim həssas olduğumuzu bilir. Virusa yoluxmuş kimiyik.

Sosial media ilə əlaqədə olmağımız beynimizdə dopamin maddələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Dopamin tamamilə siqaret çəkmək, alkoqol qəbul etməklə insanın özünü "yaxşı" hiss etdirəcəyi kimyəvi maddələrdir. Dopamin yüksək səviyyədə alışqanlıq yaradır.

İnsanlar həyatlarını normaldan gözəl göstərirlər. Həqiqətən də xoşbəxt olduqları anları paylaşırlar, hətta dəyişdirərək. Olduqlarından daha yaxşı görünməyə çalışırlar. Digərləri baxıb onların necə xoşbəxt olduqlarını görürlər. Özünün onun qədər xoşbəxt olmadıqlarını, yaxşı görünmədiklərini düşünürlər. Araşdırmalar göstərir ki, sosial mediada xoşbəxt görünənlər heç də xoşbəxt deyillər. Sosial media siyasəti sənin ehtiyac duymadığın şeyləri belə beyninə injektə edir.

Sosial media gerçək deyil, gerçək həyatı görmürük. Əgər həyatlarına arxa fondan baxsaq, filtersiz, sadə həyat görərik. Bir sözlə öz həyatının arxa planını digərlərinin sosial mediadakı həyatı ilə müqayisə etməmək və necə görünmək lazım olduğunu başqalarının həyatlarına baxaraq qərar verməmək lazımdır. Çünki "necə uğurlu olmaq olar" sualına cavabı özümüzü başqası kimi olmaqdan qurtardığımızda tapacayıq.

Tədqiqat mövzusu olan Tik-tok, onun kimi sosial platformaların insan beyninin yuyulmasında rolu tədqiqat mövzusunda pilot araşdırmaya nəzər salaq. Hər bir tədqiqatın planında bir neçə mərhələlər öz əksini tapmalıdır.

1. Tədqiqatın adı, mövzu;
2. Tədqiqatın məqsədləri;
3. Tədqiqatda məlumat toplama metodları;
4. Tədqiqat subyektlərinin seçim proseduru və məlumatların təhlili;
5. Ehtiyaclara uyğun strategiyanın hazırlanması, tətbiqi və müəyyən dövr sonra strategiyanın uğurlu olub-olmaması və səmərəliliyini qiymətləndirmək [1].

1. Tədqiqatın adı, mövzu: Müasir dövrümüzün aktual mövzularından biri cəmiyyətin əksər üzvlərini öz əlinə, ağuşuna alan Tik-tok və onun kimi sosial platformaların insan beyninin yuyulmasında roludur. Bildiyimiz kimi, Tik-tok 16 ilə 64 yaş arası qlobal internet istifadəçilərinin 18%-i tərəfindən istifadə olunur. Çin xaricində Tik-tok xaricində Tik-tokun ən böyük bazarları ABŞ, İndoneziya və Braziliyadır. Tik-tok 2021-ci ilin iyun ayında 3 milyard yükləməyə çatıb. 2010-cu illərin ən çox yüklənilən yeddinci proqramıdır. TikTok 2020-ci ildə illik 457% artımla təxminən 1.9 milyard dollar gəlir əldə edib. TikTok-un 2020-ci ilin ikinci rübündə 837 milyon aylıq aktiv istifadəçisi var idi və hazırda isə 1 milyard istifadəçisi var. Çində TikTok-a gündəlik 600 milyondan çox istifadəçisi daxil olur.

2. Sosial tədqiqatı həyata keçirməkdə məqsəd, ümumi mühiti və mənzərəni öyrənmək, risklərin qiymətləndirilməsi, sosial platformalarla istifadəçilər arasında əlaqələrin aşkara çıxarılması, prosesdə optimal variantların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. TikTok-a olan maraq nədən ibarətdir ? Ona sərf olunan zaman inkişafamı aparır yoxsa zaman itkisidirmi ? İstifadəçi sayının günügündən artmasına səbəb nədir? kimi suallara bu tədqiqatda cavab axtarılır. Tədqiqat bu kimi məsələləri araşdırmağa prioritet məsələ kimi, kontent mövzu kimi qarşısına qoyub.

3. TikTok platformasının insan beyninin yuyulmasında rolu mövzusunda keçirilən bu tədqiqat metodoloji mövqeyinə keyfiyyət xarakterlidir. Cennifer Meyson keyfiyyət metodlarından istifadə edilən tədqiqatın mahiyyətini yığcam şəkildə belə açıqlamışdır: hadisələr müəyyən kontekst daxilində necə və niyə baş verir [2]? Lakin bu o demək deyil ki, keyfiyyət metodunda kəmiyyətlə bağlı göstəricilər olmur. Sadəcə fikir ümumiləşdirməyə dayanır.

Brayman diqqətə çatdırır ki, keyfiyyət tədqiqatçıları üçün ümumiləşdirmə vacibdir, ancaq ondan da vacib olan məsələ problemin kontekst daxilində başa düşməsidir [3].

Sorğu səmərəlilik, sərfəlilik kimi bir çox üstünlükləri olan onlayn şəkildə həyata keçirilib. Sorğunun zəif tərəfi sadəcə hər kəs üçün əlçatan olmamasıdır. Heç də hər kəsin internetə çıxışının olmadığını nəzərə alsaq, bu, həmin əhali qrupunun əhatə edilməməsi deməkdir [4].

Vaus qeyd edir ki, istənilən izahedici və kəşfiyyat xarakterli tədqiqat ya induktiv (kəşfiyyat), ya da deduktiv(sınaq) xarakterlidir [5]. Həyata keçirilən bu tədqiqatda induktiv xarakter daşıyır. İnduksiya – fərdi haldan ümumi hala keçid üçün mühakimənin sürülməsidir. Bu tədqiqatda olan faktları öyrənərək və analiz edərək tədqiqatçı bir sinifə aid olan hadisələrin ümumi və təkrar olunan xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Nəticədə fərdi obyektlər qrupuna aid olan xüsusiyyətlərin bütün sinifə inikas etməsinə imkan verən mühakimələr yaradılır. İnduktiv nəticələrin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o ayrı-ayrı faktorların ümumi müddəalara keçməyə, hadisələr arasındakı asılılıqları müəyyən etməyə, empirik əsaslandırılmış hipotezlərin qurulmasına və ümumiləşdirməyə şərait yaradır [6].

Sorğuda iştirak edən respondentlərin 42% - i TikTok istifaçisidir. 16-25 yaş aralığı üstünlük təşkil edir. Respondentlərin 64,5% -i onun zərərli olduğunu, 32,3% -i isə cavab verməkdən çətinlik çəkmişdirlər. Bunun səbəbi isə ayrıca maraq dairəsinə səbəb olur. İştirakçıların hər biri zərərin nə olduğunu bilir, zərərli məlumat dedikdə onun nə olduğunu başa düşürlər. Zərərli məlumatın nə olduğu barədə ifadə etdikləri məqamlar və nümunələrin hər biri TikTok da öz əksini tapır. Respondentlərin 87,1% -i zərərli olduğunu

düşündüyü işlərə zaman ayırmadıqlarının və ayrılmamalı olduğunu düşünürlər. Maraqlı məqamsa bundan ibarətdir ki, əgər TikTok zərərlidirsə, 87,1% respondent zərərli işlərə vaxt ayırmıram deyirsə, o zaman nəyə görə 42% bu medianın istifadəçisidir? Respondentlərin 66% -i düşünür ki, TikTok zamanın boşa itirməyə, 54,8% -i asılılığa səbəb olur.

Və əsas olaraqda iştirakçıların əksəriyyəti TikTok sosial platformasının qadağan olunmasını istəyir.

4. Bu mərhələdə digər mərhələlər qədər hətta onlardan müəyyən qədər çox əhəmiyyətlidir.

Konfusti deyir ki, "Ya bir yol tap, ya bir yol çək, ya da yoldan çəkil". TikTok

Sosial media platformasında da eyni tendensiyadan istifadə edə bilərik. Ya özümüz video çəkib paylaşmırıq (maarifləndirmə istiqamətində), paylaşanları qınayırıq, yaxşı bir materialda ortaya qoymuruq. Tələb tələbat yaradır. Biz isə artıq təklif verməlik.

"Bəs nələr edə bilərik" sualına cavab axtaraq. Sorğudan belə nəticə almışıq ki, respondentlərin əksəriyyəti çıxış yolunu məhz bu platformanın ləğv olunmasında görürlər. Fakt budur ki, ləğv olunması real görünmür. Məhdudiyyətdən danışmaq isə qulağa müəyyən qədər real, inandırıcı gəlir. Çünki qadağa insanlara hər zaman sevimli, cəlbedici gəlir. Qısa zamanlı hadisələrin insanlarda maraq yaradır, təkrarlanması arzuolunana çevrilir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qadağadan danışmaq məqsədəuyğun deyil. Bu istiqamətdə məqsədəuyğun, məqsədyönlü təkliflərdən bəhs etsək cəmiyyət üçün daha faydalı olar.

1. İstiqamətləndirmək – istiqamətləndirmək mütləqdir. Örnək olaraq, Türkiyədə bir məktəbdə müəllim sinifə daxil olarkən, qapıda dayanan tələbədən nə işlə məşğul olduğunu soruşdu. Cavabında isə məlum oldu ki, şagird TikTok da videoları izləyir. Həmin gün tarix müəllimi tapşırıq olaraq keçirilən mövzu ilə bağlı TikTok da paylaşım etməsini şagirdlərə tapşırdı. Bu sadəcə bir nümunədir. Biz nə üçün cəmiyyət olaraq bu və ya digər formada istiqamətləndirmə etmirik ?

2. Fərdi inkişafa diqqət yetirmək – TikTok da paylaşılan videoların həcmi sadəcə 15 saniyədir. Qısadır, çünki qısa zamanlı hadisələr daha çox marağa səbəb olur. Buda təkrarlanmaya gətirir. Yada salaq "təkrar biliyin anasıdır". 15 saniyəyə bizlər öyrədici xarakter daşıyan videolar yerləşdirsək, yeni biliklər əldə edərik. Ümumi baxdıqda 15 saniyəyə bir şeylər etmək asan məsələ deyil. İndi çəkmək istəsək 1-2 saat düşünməli olarıq. İnsan yüklənməkdən çəkinir, düşünmək istəmir. Bu özü yaradıcılıqdır. Fərdi bacarıqlar – rəsm, idman, musiqi aləti çalmaq, əyləndirərək öyrədən videolar və s. Tipli yaradıcılığa yönələn paylaşımları biz nə üçün paylaşmırıq? Yaradıcılığı inkişaf etdirən nəsil niyə yetişməsin?

3. Təhsildə elektron mediaya yer ayırmaq – xaricdə belə təcrübə var ki, "internet bilgiləri və rəqəmsal savadlılıq" fənni tədris edilir. Xaricdə bu çox aktualdır. İnternetdən necə istifadə etmək, kontent nə deməkdir kimi mövzuların tədrisi aktualdır. Niyə biz bunu kiçik yaşlı uşaqlarımıza məktəbdən başlamayaq?

4. Aristotelin "etos, patos, loqos" üçbucağını tətbiq etmək – əgər bir proses baş verirsə, bir şəxs çıxış edirsə onun xarakteri olmalıdır, biliyi olmalıdır və emosionallıq verməlidir. TikTok sadəcə emosionallıq tərəfini önə çəkir. Qəbul edək ki, biz emosional xalqıq, TikTok isə emosional xalqa emosionallıq verir. Aristotelin üçbucağının hər üç tərəfi tətbiq olunmalıdır, əks halda faydalı bir məlumatdan söhbət gedə bilməz. Örnək olaraq, TikTok da x adlı hesab var, o hesab riyazi məsələ və misalları əyləncəli hala salaraq 15 saniyəlik paylaşımlar edir. Proses burada əyləncəli məlumatlandırmadır. Bu hal artıq faydalı məlumatdır. Sosioloji tədqiqat metodlarıda məntiqi düzbucaqlı anlayışı vardır. Burada mahiyyət verilən informasiyanın keyfiyyəti üçün üç anlayışdan istifadə etməkdən ibarətdir - 1. məzmunluluq; 2. maraqlılıq; 3. aydınlıq. Misal olaraq ali məktəblərdə keçirilən mühazirələrə nəzər salaq. Mühazirələr sadaladığımız hər üç anlayışı özündə etiva edirmi? Bu üçbucağı nə üçün TikTok-a tətbiq edərək onu faydalı hala gətirməyək [7]?

5. Valideyn nəzarətini gücləndirmək – əyləncəni qarşılamaq üçün sosial mdeiaya üz

tutan uşaqlar və gənclərdə günah yoxdur. Hər bir insanın endorfin hormununa ehtiyacı vardır. Valideynləri tərəfindən əyləncəsi qarşılanmayan uşaqlar əyləncəni başqa yerdə axtarır. Çox valideyn uşağı ilə əylənə bilmir. İllər öncə satirik kino-jurnallar, kiçik həcmli təqdimatlar, mozaikalar vardı. Onların özündə də satira, təndiq, cəmiyyətin reallığının ortaya qoyulması vardı. Valideynlər uşaqlarını həm öyrənmək üçün, həm də əyləncə ehtiyacını qarşılamaq üçün müxtəlif peşələrə yönləndirməsi məqsədəuyğundur. Kino-teatrlar, tamaşalar, sirklər, muzey, zooparklar bu gün öz fəaliyyətini son dərəcə yaxşı göstərir. Sadəcə valideynlərə uşaqları üçün zaman ayırmaq qalır. Nə üçün əvvəllər "tık-tık"la böyüyən uşaqlar indi "tik-tok"la böyüməlidir?

6. Maarifləndirmək – internetdəki təhlükələrdən qorunmaq üçün Elektron mediada "özlərini necə aparmaları" barədə bir sıra tövsiyələr vermək olar. Belə ki Milli Təhlükəsiz İnternet Mərkəzinin yaradılması, KİV ilə internetdəki təhlükələrin gənc nəslin nümayəndələrinə vurduğu psixoloji zərərlə bağlı təbliğatın aparılması, Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi, təhlükəsizliyin təmin olunmasına dair saytın yaradılması, ixtisaslaşan elmi kadrların hazırlanması, maarifləndirici broşürlərin hazırlanması, kursların təşkili, təhlükələrin yaratdığı zərərli nəticələri göstərən video-çarxların hazırlanması, "Təhlükəsiz İnternet Günü" nün qeyd edilməsi, bu problemlərə həsr olunmuş müsabiqələr, görüşlər, seminarlar keçirilməsi müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Başqa maraqlı bir məsələyə də toxunmaq lazım gəlir. Cəmiyyətin əksər üzvləri tərəfindən düşünülür ki, "TikTok bizim şəxsiyyət olaraq formalaşmağımıza imkan verməyir, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizə zərbə vurur və pozur". Bilirik ki, biz ən qədim xalqlardan biriyik. Deyilir "tarixdən türkü götürsək tarix qalmayacaq" yəni bizim min illərdən bəri süzülüb gələn, yaratdığımız mental xüsusiyyətləri bir TikTok "dağıdacaqsa" deməli milli mənəvi dəyərdən söhbət gedə bilməz. Məsələ burasındadır ki, məhv bu platforma faydadan çox zərərlərlə doludur. Müsbətlərlə dolu bir media halına salmaqsa məqsədyönlü təklif, tədbirlərlə mümkündür. Bunun üçün də çevik və işlək xidmət olmalıdır.

Dünyada üç milyard insan, yəni yerin ümumi əhalisinin 40 faizi sosial media istifadəçisidir. Araşdırmalar, gündə orta hesabla iki saatımızı sosial mediada keçirdiyimizi göstərir. Bu, hər dəqiqədə yarım milyon tweet və Snapchat şəkili paylaşmaq mənasına gəlir.

Sosial media naminə nələri fəda edirik?

Stress - 1800 nəfər üzərində aparılan bir tədqiqat, qadınların kişilərdən daha çox stressə düşdüyünü müəyyənləşdirib.

Əhval - 2014-cü ildə avstriyalı alimlər, 20 dəqiqəlik Facebook istifadəsindən sonra, əh-valın pisləşdiyini müəyyənləşdiriblər. Başqa bir tədqiqat isə yaxşı və ya pis əhvalın şəxslər arasında sosial media vasitəsilə yayıla biləcəyini göstərir.

Narahatlıq - tətqiqatcilar göstərir ki Yeddi və daha artıq sayda sosial media platfor-masından istifadə edənlərin, heç və ya iki cür platformadan istifadə edənlərlə müqayisədə üç dəfə daha çox ümumi narahatlıq simptomlarına malik olduqları görülüb.

Depresiya - 700 tələbə üzərində aparılan iki araşdırmada aşağı əhval, dəyərsizlik hissi, ümidsizlik kimi depressiya əlamətlərinin sosial mediadakı qarşılıqlı təsirin keyfiyyəti ilə əlaqədar olduğu müəyyənləşib. Neqativ təsirdə olanlar daha çox depressiya əlamətləri göstəriblər.

Buna oxşar bir tədqiqat 2016-cı ildə 1700 nəfər üzərində aparılıb və müəyyənləşib ki, çox sayda sosial media platformasından istifadə edənlər arasında depressiya və narahatlıq riski üçqat artır.

Asılılıq - 2011-ci ildə Nottingham Trent Universiteti daha əvvəl aparılan 43 araşdırmanı təhlil edərək sosial media asılılığının bir ruhi sağlamlıq problemi olduğu və müalicə tələb edə biləcəyi nəticəsinə gəlib.

Özünə hörmət - 1500 nəfərlə aparılan bir tədqiqatda, iştirakçıların yarıdan çoxu sosial media səhifələrinin onlara pis təsir etdiyini söyləyib. 18-34 yaş qrupundakıların yarısı, özlərini cəlbedici saymadığını deyib.

2016-cı ildə aparılan bir araşdırma, başqalarının selfilərinə baxmağın insanın özünə güvənini azaltıdığını ortaya qoyub. Belə ki, insan başqalarının ən xoşbəxt olduğu anları göstərən paylaşmaları ilə özünün o ankı vəziyyətini müqayisə edir.

Münasibətlər-İnsanların üzbəüz görüşlərində sosial media diqqət dağıdan bir amil ola bilər. Romantik münasibətlər də sosial mediadan təsirlənir. Tədqiqatlar, cütlüklərin qarşı cinsdən birini Facebook-a dost kimi əlavə etməsinə görə qısqanclıq problemi yaşadığını göstərir. Xüsusilə də qadınlar Facebook-da daha çox vaxt keçirdiklərinə görə bu hissləri daha çox yaşayırlar.

Yalnızlıq-19-32 yaş qrupuna aid 7 min nəfər üzərində aparılan bir tədqiqatda, sosial mediada çox vaxt keçirənlərin sosial izolyasiya yaşamaq ehtimalının ikiqat artıq olduğu ortaya çıxıb. Sosial mediada keçirilən vaxt, üzbəüz münasibətin yerini ala bilir və insanların özlərini təcrid olunmuş kimi hiss etməsinə səbəb ola bilir [8].

ƏDƏBİYYAT

1. Giddens A.and Sutton P. Sociology Cambridge, Polity Press, 2013, p.40
2. Mason J. Qualitative Researching. SAGE, London, 2002, p.1
3. Bryman A. Social Research Methods. Oxford, Oxford University Press, 2012
4. Couper M.P. "Review: web surveys: a review of issues and approaches", The Public Opinion Quarterly, 2000, 64 (4) :464-94
5. De Vaus D.A. Surveys in Social Research. 4th Edition, University College of London Press, London, 1996
6. Şahbazov.İ Tədqiqat metodları. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2019, s.25
7. Tatarova. Sosioloji tədqiqat metodları, 2010, s 89
8. https://www.bbc.com/azeri/international-42681055

"TİK-TOK, ONUN KİMİ SOSİAL PLATFORMALARIN İNSAN BEYNİNİN YUYULMASINDA ROLU" TƏDQİQAT MÖVZUSUNDA PİLOT ARAŞDIRMA

Şirinli Xədicə

XÜLASƏ

Dünyada üç milyard insan, yəni yerin ümumi əhalisinin 40 faizi sosial media istifadəçisidir. Düşündükdə görürük ki, biz sosial media naminə çox şeyi fəda edirik. Konfusti deyir ki, "Ya bir yol tap, ya bir yol çək, ya da yoldan çəkil". TikTok Sosial media platformasında da eyni tendensiyadan istifadə edə bilərik. Ya özümüz video çəkib paylaşmırıq (maarifləndirmə istiqamətində), paylaşanları qınayırıq, yaxşı bir materialda ortaya qoymuruq. Tələb tələbat yaradır. Biz isə artıq təklif verməlik. Bu istiqamətdə məqsədəuyğun, məqsədyönlü təkliflərdən bəhs etsək cəmiyyət üçün daha faydalı olar.

ПИЛОТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НА ТЕМУ ИССЛЕДОВАНИЯ «TİK-TOK И РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ, КАК ЭТО, В ПРОМЫВАНИИ МОЗГОВ ЛЮДЕЙ»

Ширинли Хадиджа

АННОТАЦИЯ

Три миллиарда человек в мире, то есть 40 процентов всего населения Земли, являются пользователями социальных сетей. Когда мы думаем об этом, мы видим, что мы жертвуем многим ради социальных сетей. Конфуций говорил: «Либо найди путь, проложи путь, либо сойдешь с дороги». Мы можем использовать ту же тенденцию на платформе социальных сетей TikTok. Либо мы сами снимаем видео и не делимся им (в сторону осведомленности), либо критикуем тех, кто им делится, либо не преподносим в хорошем материале. Спрос рождает спрос. Мы должны сделать предложение сейчас. В этом направлении для общества будет полезнее, если мы будем говорить об адекватных и целенаправленных предложениях.

PILOT STUDY ON THE RESEARCH TOPIC "TIK-TOK AND THE ROLE OF SOCIAL PLATFORMS LIKE IT IN BRAINWASHING HUMANS"

Shirinli Khadija

SUMMARY

Three billion people in the world, that is 40 percent of the total population of the earth, are social media users. When we think about it, we see that we sacrifice a lot for the sake of social media. Confucius said, "Either find a way, make a way, or get off the road." We can use the same trend on the social media platform TikTok. Either we shoot a video ourselves and don't share it (in the direction of awareness), we criticize those who share it, or we don't present it in a good material. Demand creates demand. We should make an offer now. In this direction, it will be more useful for the society if we talk about appropriate and purposeful proposals.

SOSİAL İŞ

ÇƏTİN HƏYAT ŞƏRAİTİNDƏ OLAN QADINLARLA TƏŞKİL OLUNAN SOSİAL İŞİN PRİNSİPLƏRİ

Məmmədova Jalə
ADMİU-nun magistrantı
jmammadova45@gmail.com

Açar sözlər: çətin həyat şəraitində olan qadınlar, sosial iş, sosial dəstək, problem.
Ключевые слова: женщины в трудных жизненных условиях, социальная работа, социальная поддержка, проблема.
Key words: women in difficult living conditions, social work, social support, problem.

XXI əsrin əvvəllərində qadınların cəmiyyətdəki mövqeyi problemi həll olunmamış qalır. Dünya ictimaiyyəti qadının mövqeyinin və onun sosial statusunun və müvafiq sosial rolların müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən sosial institut kimi ailənin rolunu yenidən nəzərdən keçirir. Baxılan məsələnin əhəmiyyəti belə bir mövqe ilə əsaslandırılır ki, cəmiyyətin və dövlətin indiki inkişafı mərhələsində qadın daim bir sıra aşağıdakı səbəblərdən qaynaqlanan çətin həyat şəraitləri ilə üzləşir:

- ölkənin bir çox regionlarında davam edən aşağı həyat səviyyəsi;
- həyat yoldaşından iqtisadi asılılıq;
- qadınlar arasında orta təhsil səviyyəsi;
- həyatın çətinliklərinə psixoloji hazırlıqsızlıq;
- şəxsi keyfiyyətlərinin aşağı özünə hörməti;
- hərəkətlərdə qətiyyətsizlik və çətin həyat şəraitini həll etmək üçün məsuliyyət daşıya bilməməsi;
- sağlamlıq vəziyyəti;
- qadınların hüquqları və müdafiəsi ilə bağlı məsələlərdə səriştəsizlik [6, s.92].

Qadınlara qarşı zorakılığın tarixi elmi ədəbiyyatda tam sənədləşməmişdir. Müəyyən dərəcədə ona görə ki, bu məsələ sosial normalara görə həssasdır. Uzun müddət zorakılıq, cinsi təcavüz və məişət zorakılığı kimi zorakılıq növləri qeyd edilmirdi. Onlarla bağlı statistika çox aşağı qiymətləndirilir. Tarixdə məişət zorakılığı ilə bağlı çox az məlumat olsa da, bu cür zorakılığın çox geniş yayılmış olduğunu iddia etmək olar. 1993-cü il Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qadınlara Qarşı Zorakılığın Aradan Qaldırılması haqqında Bəyannaməsində deyilir ki, "qadınlara qarşı zorakılıq tarixən kişilər və qadınlar arasında qeyri-bərabər güc münasibətlərinin təzahürüdür, bu da qadınlar üzərində dominantlığa və kişilər tərəfindən qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyə gətirib çıxarır" [7, s.64]

Sosial xidmətlərin göstərilməsi əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün sosial xidmətlərin təşkilinin mühüm komponentlərindən biridir. Çətin həyat vəziyyətində olan qadınların həyat təminatı və saxlanması ilə bağlı məsələlər və problemlər əhalinin bu kateqoriyasının psixoloji və sosial nəticələrinə görə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Son onilliklərdə məişət zorakılığı bir çox digər sosial və psixoloji problemlərə səbəb olan ciddi və geniş yayılmış problem kimi tanınır. Gender aspektində zorakılıq cinsə əsaslanan aqressiv dövlətin növlərindən biri kimi və başqa bir insana zərər verən davranış kimi çıxış edir. Əhalinin bu kateqoriyası ilə işləmək və onların sosial xidmətlərinə dair ümumilikdə nəşr olunmuş əsərlərin nisbətən çox olmasına baxmayaraq, mövzunun elmi və praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir çox aspektləri kifayət qədər açıqlanmır. Məişət zorakılığı problemi bir çox tədqiqatçıların əsərlərində nəzərdən keçirilir. E.N.Vozmilkinanın tədqiqatlarında qadınların, uşaqların və onların ailələrinin sosial müdafiəsi üzrə işin təşkili və məzmunu

məsələsi qaldırılır [4, s.79].

Tədqiqatçı Ü.Şəfiyev bu problemin sistemliliyini vurğulamaqla yanaşı, bir sıra sosial problemlərə diqqət çəkir. Məişət zorakılığının qarşısının alınması, zorakılığa məruz qalmış qadınların reabilitasiyası üzrə dövlət orqanlarının işinin gücləndirilməsini təklif edir [2, s.246].

Qadınların üzləşdiyi çətin həyat situasiyaları müxtəlifdir. Lakin qadınlar üçün ən çətini iş itkisi, uzunmüddətli işsizlik, iqtisadi problemlər, boşanma və kişilər tərəfindən zorakılıq (məişət zorakılığı) ilə bağlı vəziyyətlərdir. Sarsıntılar yaşayan qadın kənar dəstəyə, psixoloji və mənəvi köməyə ehtiyac hiss edir. Qadın və uşaqların həyat və sağlamlığının qorunması üçün xəstəxanalar, böhran mərkəzləri, müxtəlif sosial xidmətlərə malik sığınacaqlar yaradılır. Bunlar özlüyündə sosial problemləri həll etmir. Lakin bir qadının və ya uşaqlarının həyatını xilas edə bilər. Kəskin iqtisadi çətinliklər qadına ünvanlı sosial yardım üçün müraciət etmək hüququ verir.

Beynəlxalq təcrübədən göründüyü kimi, böhran mərkəzləri bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirir. Çətin həyat şəraitində olan qadınlara müxtəlif növ məsləhətlər verir:

- qadınların və uşaqların hüquq və təminatları, o cümlədən nikah, boşanma, müavinətlərin alınması, pensiyaçıların müdafiəsi sahəsində mövcud qanunvericiliyə dair hüquqi məsləhət;
- psixoterapevtik dəstək (depressiya, qorxu, təşviqat zamanı tibbi yardım forması);
- iqtisadi yardım - məşğulluq, yenidən hazırlıqla bağlı;
- mənzil - boşanma, mənzilin özəlləşdirilməsi, mənzil təminatı problemləri;
- tibbi yardım ən çox ginekoloji qayğı, ailə planlaması və ya sonsuzluq halı ilə bağlıdır;
- sosial-psixoloji konsultasiya - ilk növbədə qadının özü üçün yaranmış həyat vəziyyətinin izahı [5, s.305].

Bu iş bir çox ölkələrdə müsbət nəticələr vermişdir ki, bu da qadınların aşağıdakı kateqoriyalarına yardım göstərir:

- uşaq evlərinin və internat məktəblərinin müstəqil yaşayan məzunlarına;
- əlil qadınlar və ya əlil uşaqları olanlar;
- azyaşlı uşaqları olan tək analar;
- hamilə qadınlar (yetkinlik yaşına çatmayan və ya subay);
- natamam ailələrdən olan qadınlar;
- "risk qrupu" qadınları (alkoqolizm və narkomaniyadan əziyyət çəkənlər) [3, s.86].

Sosial yardım aşağıdakı böhran vəziyyətlərində də əldə edilə bilər, məsələn:

- məişət zorakılığı;
- boşanma və boşanmadan sonrakı vəziyyətlər;
- ailədaxili münaqişə, o cümlədən valideyn-övlad münasibətləri;
- intihar davranışı və niyyəti vəziyyətində;
- sevilən birinin itkisi (ölüm) vəziyyətində;
- sosial itkilər vəziyyətində (iş itkisi, statusun itirilməsi və s.);
- digər böhran vəziyyətlərində (stress, depressiya və s.) [3, s.89].

Bundan əlavə, sosial iş sahəsində pedaqogika, psixologiya, hüquq sferasında inkişaf etmiş forma və metodlar da tətbiq oluna bilər. Hər bir halda sosial işin spesifik strukturu müştərinin xüsusi profili ilə müəyyən edilir. Sosial işin əsas modelinin prinsipləri bunlardır:

1. Ekosistem - bu problemli paradiqmada insan və onun ətraf mühiti arasındakı münasibətlərin bütün sistemini nəzərə alaraq, müəyyən həyat problemi vəziyyətinin bütün elementləri arasında əlaqələrin sistemli təhlili və müəyyən edilməsi, onun əsasında sosial və funksional mövqelər toplusudur.

2. Polimodallıq - funksional olaraq konkret məqsədə, konkret problem kontingentinə, sosial cəhətdən həssas və ya uyğunlaşmamış əhali qrupuna yönəldilmiş müxtəlif sosial iş yanaşmalarının, fəaliyyət metodlarının məcmusudur. Həmrəylik hər hansı sahədə fəaliyyət

göstərən dövlət qurumları ilə müxtəlif mülkiyyət formalı təşkilatların strukturlarına daxil olan qurumların tibbi-sosial iş prosesində təşkilati qarşılıqlı fəaliyyətinin birləşməsi və əlaqələndirilməsidir. Konstruktiv stimullaşdırma subyektlərdə passiv asılılığa səbəb olan müstəsna atalıq xarakterli yardım və qəyyumluq formalarından sosial xidmətlərdən imtina edilməsi və diqqətin inkişafına yönəldilməsi, müştərilərin şəxsi fəallığının və məsuliyyətinin artırılması, maksimum istifadə və inkişaf etdirilməsidir.

3. Davamlılıq - tibbi-sosial işin funksional dinamizmi və planlaşdırılması, onun bir proses kimi başa düşülməsi, onun praktikasına kontinuum yanaşmasından istifadə edilməsi mümkündür. Müəyyən məqsədlərə tədricən nail olmaq üçün "addımların" müəyyənləşdirilməsi əsasında fəaliyyətin ardıcıl mərhələlərinin məcburi planlaşdırılması ilə hərəkətlərin məcmusu forması və həyat subyektlərinin statusunda və tərzində əhəmiyyətli dəyişiklikləri müşahidə etmək olar [3, s.96].

Ölkəmizdə son illər bu məsələyə diqqət yetirilməyə Çətin həyat şəraitində olan qadınlarla sosial işin təşkilini tənzimləyən əsas hüquqi akt "Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 05.11.2013-cü il tarixli, 320 nömrəli Qərarında çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) aşağıdakı hüquqları qeyd olunmuşdur:

1. sosial xidmətlərin göstərilməsinin mümkünlüyü, qaydaları və şərtləri, sosial xidmətlərin formaları və növləri, habelə onların hüquq və vəzifələri haqqında məlumat almaq;
2. sosial xidmətlərə ehtiyacın müəyyən edilməsində və qiymətləndirilməsində iştirak etmək;
3. sosial xidmətlərə ehtiyacın xarakterini nəzərə alaraq sosial xidmət müəssisəsini seçmək (cinayət törətmiş uşaqlar istisna olmaqla);
4. sosial xidmətlərin göstərilməsinə razılıq vermək və ya sosial xidmət göstərməkdən imtina etmək;
5. sosial xidmət göstərən subyektlərin şərəf və ləyaqətinə hörmət və humanist rəftar tələb etmək, habelə onların hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) inzibati və (və ya) məhkəmə qaydasında şikayət vermək;
6. sosial xidmət müəssisələrində sanitar-gigiyenik tələblərə cavab verən şəraitlə təmin olunmaq;
7. sosial xidmət müəssisələrində daxili nizam-intizamı pozmamaq şərti ilə dini ayinlərin icrası üçün ayrıca yer vermək;
8. kütləvi informasiya vasitələri ilə təmin edilmək;
9. şəxsi məlumatların məxfiliyini tələb etməklə [1, s.8].

Belə ki, sosial işin təşkilinin tədqiqi geniş sahələr üzrə aparılır və müxtəlif aspektləri əhatə edir, onların nəzərə alınmasında sistemli yanaşma üstünlük təşkil edir. Bu konsepsiyanın əsas prinsiplərini başa düşmək bizə zorakılığa məruz qalmış qadınlarla sosial işi sistemlilik, bütövlük, iyerarxik quruluş, strukturlaşma və plüralizm baxımından nəzərdən keçirməyə imkan verəcəkdir. Bu göstəricilər xidmətlərin göstərilməsi zamanı yaranan bütün xüsusiyyətləri nəzərə almaqla sistemin əsas komponentlərini, çatışmazlıqlarını və inkişaf perspektivlərini üzə çıxarır. Sosial işin təşkilinin təşkilati, funksional və idarəetmə xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, bir tərəfdən, bu prosesi bloklara və alt sistemlərə bölməyə, digər tərəfdən, onların spesifikliyini və inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da öz növbəsində çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına və çətin həyat vəziyyətinə düşmüş qadınlara sosial xidmətlərin təşkili və göstərilməsinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələrin hazırlanmasına kömək edir.

Müasir şəraitdə sosial xidmətlərin sistemli yanaşma çərçivəsində təşkili problemlərin həlli, vətəndaşların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və həyat tərzinin optimallaşdırıl-

ması mexanizmi kimi müəyyən edilir. Sosial xidmət prosesi bu halda fərdin, ailənin və ya insan cəmiyyətə uyğunlaşmasına, sosial reabilitasiyasına yönəlmiş sosial humanist fəaliyyətin müəyyən üsulları sistemli kimi qəbul edilən sosial işin təşkilati formalarından və sahələrindən biri kimi çıxış edir.

Nəticə. Beləliklə, bir çox qadın obyektiv səbəblərə görə risk qrupu kateqoriyasına aid olduğu qənaətinə gələ bilərik. Çətin həyat şəraitində olan qadınlara müxtəlif növ sosial yardımlar və sosial dəstək göstərilir. Görünür, qeyd olunan problem sistemli xarakter daşıyır, onun həlli müxtəlif sosial problemlərlə bağlıdır. Onların həlli təkcə çətin həyat şəraitində olan qadınlara sosial dəstək tədbirlərinə deyil, həm də ümumi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin "Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi barədə Qərarı. Bakı, 2013, 12 səh.
2. Şəfiyev Ü. Azərbaycanda sosial iş və sosial siyasət. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 690 səh.
3. Aziz A. Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri. Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2013, 278 s.
4. Возмилкина Е.Н. Женщины, пострадавшие от домашнего насилия, как объект деятельности социально ориентированных некоммерческих организаций // Наука и современность, №42, 2016, стр.78-88.
5. Моцовкина Е.В. Анализ опыта работы специализированных учреждений по проблеме семейного насилия над женщинами // Проблемы современного педагогического образования, № 46-1, 2015, стр.300-307.
6. Насилие и социальные изменения: теория и практика исследования / под ред. М.М.Писклаковой, А.М.Синельникова, Л.Понариной. М.: Литограф, 2011, 229 стр.
7. Ehrensaft M.K. Intergenerational transmission of partner violence // J. Consult. Clin. Psychol. Vol.71, № 4, 2021, p.59-71.

ÇƏTİN HƏYAT ŞƏRAİTİNDƏ OLAN QADINLARLA TƏŞKIL OLUNAN SOSİAL İŞİN PRİNSİPLƏRİ

Jalə Məmmədova

XÜLASƏ

Bu məqalə çətin həyat şəraitində olan qadınlarla təşkil olunan sosial işin prinsiplərinin müəyyən olunmasına həsr olunmuşdur. Bu məqalə çətin həyat şəraitində olan qadınların sosial dəstək problemini qaldırır. Məsələnin vacibliyi və əhəmiyyət dərəcəsi vurğulanır. Hazırda vətəndaşların sosial xidmətlər və sosial müdafiəsi dövlət sisteminin tərkib hissəsidir. Bu prosesin mahiyyəti insana mədəni, sosial və qeyri-dövlət rifahını təmin etmək üçün dövlət və qeyri-dövlət yardımının göstərilməsi şəklində baxdığı praktik və ictimai fəaliyyət kimi sosial işlə sıx bağlıdır.

ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ЖЕНЩИНАМИ, НАХОДЯЩИХСЯ В ТРУДНЫХ ЖИЗНЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Жаля Мамедова

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена определению принципов организации социальной работы с женщинами, находящимися в трудных жизненных условиях. В данной статье поднимается вопрос социальной поддержки женщин в трудной жизненной ситуации. Подчеркивается актуальность и степень важности вопроса. В настоящее время социальные услуги и социальная защита граждан являются частью государственной системы. Сущность этого процесса тесно связана с социальной работой как практической и общественной деятельностью, в которой рассматривается оказание государственной и общественной помощи для обеспечения культурного и социального благосостояния человека.

PRINCIPLES OF SOCIAL WORK ORGANIZED WITH WOMEN IN DIFFICULT LIVING CONDITIONS

Jala Mammadova

SUMMARY

This article is devoted to defining the principles of social work organized with women in difficult living conditions. This article raises the issue of social support for women in difficult life situations. The importance and degree of importance of the issue is emphasized. Currently, social services and social protection of citizens are part of the state system. The essence of this process is closely related to social work as a practical and public activity, in which it looks at the provision of state and non-state assistance to ensure cultural, social and non-state welfare of a person.

GƏNC AİLƏLƏRİN DAVAMLILIĞINA VƏ MÖHKƏMLİYİNƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ

Məcidova Lalə Ədalət qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
ariesberre@gmail.com

Açar sözlər: ailə, gənc ailənin davamılığı, dövlət, dəstək.
Key words: family, continuity of young family, state, support.
Ключевые слова: семья, преемственность молодой семьи, государство, поддержка.

Giriş. Ailə nikah və ya qohumluğa əsaslanan, üzvlərini qarşılıqlı yardım, ümumi həyat və mənəvi məsuliyyətlə bağlayan kiçik sosial-psixoloji qrupdur. Eyni zamanda, əhalinin təkrar istehsalı, təhsil işinin təşkili, ictimai istehlakın həyata keçirilməsi, mədəni irsin ötürülməsi və s. sahəsində cəmiyyətin tələbatını ödəyən sosial institutdur. Hazırda "ailə" kiçik sosial-psixoloji qrup və xüsusi sosial institut kimi dəyişir və müasirləşir. Onun strukturu transformasiya olunur, funksiyaları mürəkkəbləşir, dağıdıcı proseslər güclənir, nikah üçün yeni istiqamətlər və motivlər yaranır, tipologiyası dəyişir, müasir ailə siyasəti formalaşır.

Gənc ailənin formalaşması və fəaliyyətinin spesifikliyi dövlət sosial siyasətinin həyata keçirilməsində onun problemlərinin həllinə xüsusi yanaşma tələb edir.

Dövlət ailənin müstəqil yaşaması, özünü təmin etməsi və inkişafı və əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün zəruri olan rifah səviyyəsinə çatmasına təminat verməlidir. Buna görə də gənc ailəyə münasibətdə dövlət ailə siyasətinin həyata keçirilməsinin strateji məqsədi gənc ailənin Azərbaycan respublikasının tam hüquqlu subyekti kimi formalaşması və inkişafı üçün şərait yaratmaqdır.

Dövlət qanunvericiliklə gənc ailəyə müstəqil sosial status verir və cəmiyyətin iqtisadi və sosial-mədəni inkişafı prosesində ailənin hüquqlarına riayət olunmasını təmin edir. Gənc ailə öz növbəsində öz funksiyalarını tam yerinə yetirməyə, öz həyat karyerasını özünü inkişaf və özünü təmin etmə prinsipləri əsasında qurmağa çağırılır. Həyat prosesində gənc ailə bir neçə mərhələdən keçir:

- formalaşması (nikahdan ilk övladının doğulmasına qədər, sabit psixoloji iqlimin yaradılması, onların maddi bazasının yaradılması üçün gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi, ailə vəzifələrinin bölüşdürülməsi);
- sağ qalma (maddi təminat səviyyəsinin aşağı olması səbəbindən dövlətdən yüksək dərəcədə asılılıq, uzunmüddətli deyil, ani problemlərin həllinə yönəlmiş həyatın təşkili yollarının seçilməsi);
- inkişaf (daha yüksək həyat səviyyəsini təmin edən, həyati problemlərinizi müstəqil həll etməyə, müəyyən bir muxtariyyət əldə etməyə imkan verən müəyyən keyfiyyət xüsusiyyətlərin əldə edilməsi).

Dövlət gənclər ailə siyasətinin vəzifəsi gənc ailənin formalaşması və yaşaması mərhələlərində dəstəklənən və onun inkişaf mərhələsinə sürətlə keçməsinə şərait yaradan tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarət olmalıdır.

Gənc ailənin keçdiyi həyat mərhələlərini müəyyən etmək üçün onun cəmiyyətdəki sosial mövqeyinə obyektiv qiymət vermək, dövlət siyasətini daha məqsədyönlü və məqsədyönlü etmək üçün zəruri olsa da, sosial göstəricilər hələ hazırlanmamışdır.

Gənc ailə özünü təmin etmə dərəcəsi və inkişaf mərhələsinə çatması aşağıdakı xüsusiyyətlərlə müəyyən edilə bilər:

- uşaqların olması;
- maddi təminat ailə üzvünə düşən adambaşına orta gəlir bütün region üzrə orta gəlir

səviyyəsində və ya ondan yüksək olmalıdır;

– Ünvanlı sosial dəstəyin və qohumların dəstəyinin həcmi gəlirlərin ümumi strukturunda üstünlük təşkil etməməlidir;

– ailə rollarının bölüşdürülməsi problemi ilə bağlı qarşılıqlı anlaşma, ailədə sevgi və xoşbəxtlik ehtiyacından məmnunluq;

– həyatın müxtəlif sahələrində gənc həyat yoldaşlarının özünü həyata keçirməsi üçün şəraitin olması [1, s. 334].

Göstərilən xüsusiyyətlər federal və regional sosial proqramların həyata keçirilməsinin, gənc ailələrlə işləmək üçün sosial xidmətlərin fəaliyyətinin effektivliyi üçün meyar kimi xidmət edə bilər.

Gənc ailə ilə bağlı müasir dövlət siyasətinin prioritetlərini müəyyən etmək üçün onun statistik məlumatlar, müəllifin iştirakı ilə aparılan sosioloji tədqiqatların nəticələri əsasında hazırlanmış ümumiləşdirilmiş sosioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq məqsədə uyğundur.

Gənc ailənin sosioloji xüsusiyyətlərinin komponentlərinə onun formalaşması üçün motivasiya, sosial-iqtisadi vəziyyət, reproduktiv potensial, nikahdan məmnunluq dərəcəsi, gender rollarının bölüşdürülməsi, daxili və xaricilik səviyyəsi daxildir.

Ailənin formalaşması üçün motivasiya bir çox amillərlə bağlıdır. Bu məlumatlara sahib olmaq dövlət orqanlarına bu sosial institutu gücləndirmək üçün daha məqsədyönlü tədbirlər görməyə imkan verir.

Gənc ailənin həyatında ən mühüm cəhət onun sosial-iqtisadi vəziyyətidir [5, s. 232].

Bu göstəriciyə görə ailələr yoxsul (adambaşına düşən gəlir yaşayış minimumundan aşağı), aztəminatlı (adambaşına düşən gəlir yaşayış minimumuna çatır), imkanlı (rayon üzrə orta adambaşına düşən gəlir), varlı (adambaşına düşən gəlir region üzrə orta səviyyədən yuxarı).

Mənzil şəraiti gənc ailələrin ən kəskin problemlərindəndir. Hər ikinci ailənin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına ehtiyacı var. Bu şəraitdə ünvanlı dövlət dəstəyi olmadığı halda mənzil problemi ailənin inkişafı və ailədaxili münasibətlərin sabitləşməsi amili kimi çıxış edə bilər [3, s. 54].

Xüsusi yardıma ehtiyacı olan ailələr kateqoriyasında gənc ailə birinci yerdədir. Gənc ailə əhalinin ən həssas qruplarından biridir. Həyat yoldaşlarını gənc ailə kimi təsnif etmək üçün meyarlar aşağıdakılardır.

– Ailə həyatı təcrübəsi. Gənc həyat yoldaşları ailə həyatının ilk üç ilində ən aktiv dəstəyə ehtiyac duyurlar.

– Yaş meyarı. Gənc ailə üzvlərinin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, hər iki həyat yoldaşı (natamam ailədə - bir gənc valideyn) üçün maksimum yaş meyarının 35 yaşa qədər müəyyən edilməsini düzgün hesab edilir. Məhz bu kateqoriya ailələr rifah səviyyəsinə çatmaq yolunda ən böyük çətinliklərlə üzləşirlər, çünki gənc həyat yoldaşları təhsil alır və ya peşəkar sahədə yalnız ilk addımlar atır, lakin eyni zamanda böyük ehtiyacları var, o cümlədən uşaq sahibi olmaq ehtiyacı. Dövlət dəstəyi olmadan bəziləri evliliyi və ya arzuladıqları uşağın doğulmasını təxirə salırlar.

– Demoqrafik meyar. Ölkəmizdə son illər formalaşmış ağır demoqrafik vəziyyətə əsaslanaraq, aşağı doğum problemi getdikcə aktuallaşır [1, s. 12].

Təbii ki, gənc ailələrə dövlət, cəmiyyət tərəfindən dəstək və yardım lazımdır.

Ölkəmiz nöqteyi-nəzərindən ailələrə sosial dəstəyin hüquqi tənzimlənməsinin sadələşdirilməsi, ər-arvadın qanuni hüquq və vəzifələri sahəsində qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması üçün dövlət qeydiyyatı vasitəsi ilə həyata keçirilən nikah birliklərinin rəsmi tanınmasının rolu böyükdür. və onların uşaqları. Gənc ailələrin ailə həyatında ümumiyyətlə o qədər də təcrübəsi olmadığı üçün onlar hər şeyi təkbaşına etməyi öyrənməli, şəxsi münasibətlərlə bağlı hər hansı mürəkkəb məsələni həll etməyi bacarmalı, həmçinin əsasən çətin formalaşan büdcəni bölüşdürməyi bacarmalıdırlar. Dövlət siyasətinin bilavasitə

gənc ailə ilə bağlı əsas məqsədi bu gün ölkəmizdə demoqrafik vəziyyəti sabitləşdirməkdir, çünki bu gün ölkəmizdə nikah-ailə münasibətləri o qədər də ürəkaçan olmayan dəyişikliklərə məruz qalır. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan öz ailəsini formalaşdırmaq üçün psixoloji olaraq valideynlərindən ayrılmalı, müəyyən psixoloji yetkinliyə çatmalıdır. Ölkəmizdə orta hesabla hər ikinci gənc ailə valideynləri ilə birlikdə yaşayır. Ailə quran gənclər maddi və mənzil problemi haqqında düşünməyə borcludurlar.

Uşağın doğulmasına qərar verilərkən maddi rifah, xüsusən də mənzil şəraiti öndə gedir və buna görə də analığın ictimai nüfuzunun yüksəldilməsi və Azərbaycanda doğum səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün məhz dövlətin iqtisadi stimullarından istifadə edilməlidir.

Araşdırma zamanı əldə edilən məlumatlar göstərir ki, həllini gözləyən problemlər siyahısın aşağıdakı kimidir:

– Məişət şəraitinin pis olması,
– Pul çatışmazlığı, daimi maddi problemlər, ehtiyac güzəştli əsaslarla zəruri malların alınması üçün kreditlər,
– Gündəlik həyat, ev təsərrüfatını təşkil etməkdə çətinliklər [4, s. 90].

Ailənin həyat dövrünün ilkin mərhələsi, xarakterlərin bir növ üyüdülməsi və ailə rollarının bölüşdürülməsi ilə əlaqədardır. Müasir şəraitdə gənc ailənin yaşaması üçün şəraitin yaradılması, doğum səviyyəsinin stimullaşdırılması istiqamətində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir ki, bu da öz müsbət təsirini göstərir. Əhalinin təkrar istehsalının tənzimlənməsi məsələlərində doğum səviyyəsinin artırılmasında maraqlı olan dövlətin rolu açıq şəkildə göstərilir. Lakin hazırda gənc ailələrə göstərilən yardımlar onların ən aktual problemlərini həll etməyə imkan vermədiyi üçün yetərli deyil. Gənc ailənin problemlərinin həlli gənc ailənin problemləri ilə məşğul olan müxtəlif dövlət və ictimai strukturların, xeyriyyə fondlarının və digər təşkilatların daimi məqsədyönlü fəaliyyətindən asılı olacaqdır. Bu tədbirlər hərtərəfli olmalı, sosial həyatın bütün sahələrini əhatə etməlidir.

Bu gün gənc ailənin mülkiyyət və sahibkarlıq subyekti kimi inkişafına dəstək vermək xüsusilə aşağıdakılar vacibdir:

– Gənc ailənin iqtisadi rifahına nail olmaq,
– Öz biznesi ilə məşğul olmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq,
– Yeni gəlir mənbələri əldə etmək [3, s. 454].

Ölkə qarşısında duran vəzifələrin miqyasını və resursların obyektiv məhdudluğunu nəzərə alaraq, XXI əsrin bütün sosial siyasəti kimi gənc ailələrlə bağlı səmərəli dövlət siyasəti də prioritet siyasətə çevrilməlidir. Prioritet elə sahələr olmalıdır ki, onların üzərində iş gənc ailələrə yaranan problemləri müstəqil həll etmək imkanı verəcək. Yalnız belə yanaşma bütövlükdə ölkənin inkişafı ilə bağlı olan gənc nəslin böyük əksəriyyətinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıracaqdır.

Gənc ailə ilə bağlı dövlət siyasətinin konseptual modeli Gənc ailənin ideal modelinin formalaşdırılması məqsədilə konseptual modelin yaradılması həyata keçirilir. Bu model gənc ailənin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərində onunla qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif növ sosial xidmətlərin, mərkəzlərin və klubların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi, eləcə də səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarı kimi çıxış edə bilər. Gənc ailənin konseptual modeli onun vəziyyətinin müxtəlif aspektlərini və özünəməxsus sosial funksiyalarının keyfiyyətini adekvat şəkildə əks etdirən təsviri göstəricilər sistemini əhatə edir [2, s. 9]

Ailədə qeyd olunan neqativ halların qarşısının alınması və aradan qaldırılması sistemli ünvanlı sosial işin təşkili ilə mümkündür. Bir çox gənc ailələr maddi sıxıntıya görə ikinci və üçüncü övladından imtina edirlər. Bütövlükdə çətin maliyyə vəziyyəti gənc ailənin gələcək ahəngdar inkişafına və formalaşmasına böyük dərəcədə mane olur. Şəxsi mənzilin olmaması, mənzil şəraitinin keyfiyyəti, digər qohumlarla ayrı və birgə yaşayış gənc ailənin sosial uyğunlaşmasının bir sıra göstəricilərini təşkil edir.

Ailənin iqtisadi təminatı onun daşınmaz əmlak əldə etməsinə şərait yaratmaqla, habelə qanunla qadağan olunmayan digər gəlir mənbələrini əldə etməklə təmin edilməlidir. Belə olan halda ailədə sağlam övladların dünyaya gəlməsi üçün ilkin şərait yaranacaq.

Gənclərə sosial və psixoloji yardımın göstərilməsi, oğlan və qızların nikaha hazırlanması, gənc ailənin dəstəklənməsi, ailə dəyərlərinin və adət-ənənələrinin təbliği Azərbaycanda dövlət sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin vacib istiqamətlərindən biridir. Lakin bu istiqamət zəif inkişaf edib və dövlət tərəfindən xüsusi dəstəklənmir, ona görə də buna diqqət yetirmək və bu istiqaməti inkişaf etdirməyə başlamaq lazımdır [4, s. 34].

Ölkənin sosial-demoqrafik siyasəti gənc ailələrə yönəldilməlidir. Federal və regional səviyyədə gənc ailələrə sosial dəstəyin təşkili problemi gənc ailəyə xüsusi maraqları və ehtiyacları olan xüsusi sosial kateqoriya kimi yanaşmağın zəruriliyini göstərir. Gənc ailənin möhkəmləndirilməsi boşanmaların sayının azalmasına və tək valideynli ailələrin sayının azalmasına, uşaq və yeniyetmələrdə davranış sapması və evsizlik probleminin həllinə kömək etməlidir. Gənc ailənin sabitləşməsi sosial yetimliyin səviyyəsini, gənc valideynlər arasında yeni doğulmuş uşaqları tərk etmə hallarını və nikahdan kənar doğulan uşaqların sayını azaldacaq [4, s.32]

Gənc ailə cəmiyyətin xüsusi təbəqəsinə aiddir. O, həm sosial qrup, həm də sosial institutdur. Gənc ailə bir növ cəmiyyətin modelidir, onun bütün sosial əlaqələri və münasibətləridir. Gənc ailənin əsas problemləri dövlət tərəfindən əlaqələndirilmiş dəstək sisteminin olmaması, eləcə də gənclərin ailə həyatına hazırlanması sisteminin olmaması ilə daha da ağırlaşır.

Gənc ailə ilə bağlı dövlət siyasətinin əsas məqsədləri və prioritetləri gənc ailənin sosial-demoqrafik funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etməkdir. Gənc ailələrin möhkəmliyi və davamlılığı üçün dövlətin vəzifələri aşağıdakılardır:

– Gənc ailəyə dövlət ailə siyasəti obyektinin müstəqil sosial statusunun qanunvericiliklə verilməsi və onun həyatının bütün sahələrində bu statusun potensialının praktiki şəkildə həyata keçirilməsi;

– Sosial problemlərin həllində gənc ailənin hüquqlarına dövlət tərəfindən əməl olunmasının təmin edilməsi;

– Gənc ailələrin rifah səviyyəsinə nail olunmasını təmin etmək üçün dövlət sosial təminatları sisteminin təkmilləşdirilməsi;

– Xalq ənənəvi sosial-mədəni dəyərləri, mənəviyyat və milli həyat tərzi əsasında azərbaycanlı ailəsi institutunun möhkəmləndirilməsi;

– Müsbət "ailəyönümlü" ictimai rəyin formalaşdırılması, ailə həyat tərzinin təbliği, sosial firavan ailənin nüfuzunun artırılması;

– Ər-arvadın şəxsi inkişafı və özünü həyata keçirməsi, uşaqların – Azərbaycan cəmiyyətinin tam hüquqlu vətəndaşlarının çoxalması, tərbiyəsi və inkişafı üçün bir mühit kimi ailə mühitinin qorunmasını təmin etmək;

– Müxtəlif federal və regional proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsində, müxtəlif səviyyələrdə hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının fəaliyyətində cəmiyyətin mənəvi, əxlaqi, iqtisadi və sosial-mədəni inkişafı prosesində gənc ailənin maraqlarının nəzərə alınması;

– Gənc ailəyə həyat yoldaşlarının və uşaqların sosiallaşmasında, ailə mədəniyyətinin, o cümlədən qəbilə mədəniyyətinin inkişafında onun tərbiyəvi funksiyasının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində köməklik göstərmək;

– Gənc ailənin iqtisadi rifahına nail olunmasını təmin edən yeni gəlir mənbələrinin yaradılmasına yönəlmiş mülkiyyət və sahibkarlıq subyekti kimi gənc ailənin inkişafına dəstək;

– Gənc ailənin sabit fəaliyyəti və sosial funksiyalarının və reproduktiv münasibətlərinin tam həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər gəlir səviyyəsinə müstəqil

şəkildə nail olmaq imkanının təmin edilməsi;

– Gənc ailələrin formalaşmasında və sabit həyatda zəruri informasiya dəstəyi ilə təmin edilməsi;

– Gənc ailələrin ictimai təşkilatlarının inkişafı və dəstəklənməsi [5, s. 123]

Gənc ailə ilə bağlı dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri dövlət ailə siyasətinin əsas istiqamətləri ilə müəyyən edilir. Onlar göstərirlər ki, prioritet gənc ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və reproduktiv davranışının, habelə gənc ailənin resurs potensialının problemlərinin monitorinqi əsasında gənc ailə ilə bağlı dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vahid federal və regional infrastrukturun yaradılmasıdır.

Deməli, gənc ailə ilə bağlı dövlət siyasətinin formalaşdırılması ölkə əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini əhatə etmək məqsədi daşıyır ki, onun inkişafı gənc ailələrin vəziyyəti ilə bağlıdır. Əhalinin sürətli qocalması və əlverişsiz demoqrafik meyillər yaxın gələcəkdə cəmiyyəti bugünkü gənc ailələrə artan tələblər qoymağa məcbur edəcək: gənclər ölkənin əsas əmək resursuna, onların əmək fəallığına, valideynlərindən daha çox, uşaqların, əlillərin və yaşlı nəsillərin sosial təminatı üçün vəsait mənbəyinə çevriləcək.

Gənc ailənin həyatının və inkişafının bütün aspektlərinin dərin təhlilinin aktuallığı Azərbaycandakı mövcud vəziyyətlə müəyyən edilir. Lakin onun bu siyasətin obyekti kimi statusu konkret regionda müxtəlif problemlərin həllində gənc ailənin passiv rol oynaması demək deyil. Gənclərin cəmiyyətdə mövcud problemlərinin həlli üçün dövlət gənclər siyasəti həyata keçirilməlidir [2, s. 8].

Beləliklə, ailə münasibətlərinin ilkin mərhələsində gənc ailənin üzləşdiyi problemlərin mahiyyətini qiymətləndirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun sabitləşməsi prosesi bir sıra şərtlərlə çətinləşir bu şərtlər aşağıdakılardır:

– maddi təminat,

– lazımi mənzilin olmaması.

– şərait, ər-arvadın valideynlərdən yüksək dərəcədə asılılığı,

– nizamsız ailə həyatı,

– yüksək peşə və məişət iş yükü,

– gənc ər-arvadın öz rifahı,

– uşaqların saxlanması və tərbiyəsi üçün şəxsi məsuliyyət daşımağa psixoloji hazırlıqsızlıq [2, s. 222].

Aydındır ki, gənc ailənin problemlərinin səmərəli həlli üçün müxtəlif dövlət strukturlarının, ilk növbədə, bütün səviyyələrdə icra hakimiyyətlərinin və rəhbərliyin daimi məqsədyönlü fəaliyyəti zəruridir.

Nəticə. Cəmiyyətin sosial yenidən qurulmasında ən mühüm rol gənc ailəyə məxsusdur. Gənc ailə özünü sosial-iqtisadi qeyri-sabitlik və ailə həyat tərzinin sosial-psixoloji əsaslarının yenidən qurulması, fərdi həyat strategiyalarının həyata keçirilməsinin aydın yollarının olmaması ilə müşayiət olunan dəyərlərin köklü şəkildə yenidən qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunan cəmiyyətdə tapır. Sabit, firavan ailə o zaman fəaliyyət göstərə bilər ki, gənclər birgə ailə həyatına hazır olsunlar. Gənc ailədə yaranan sosial problemlərin həlli ictimai işin təşkili, dövlət yardımı və gənclər üçün sosial xidmətlərin tətbiqi olmadan mümkün deyil. Müasir gənc ailəni və onun xas problemlərini nə qədər hərtərəfli öyrənsək, Azərbaycanda ailənin gələcək inkişafı üçün ehtimal olunan ssenariləri bir o qədər dəqiq proqnozlaşdıra biləcəyik. Beləliklə, gənc ailənin uğurlu yaşaması üçün onlarla sosial müdafiə və sosial iş lazımdır: psixoloji və mənəvi yardımın göstərilməsi, dövlət səviyyəsində dəstək mərkəzlərinin yaradılması, gənc ailələrə kömək proqramlarının təşkili, müvafiq qanunların qəbulu, habelə hərtərəfli hərtərəfli maddi və psixoloji yardım.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda ailə institutunun möhkəmləndirilməsi sahəsində mövcud vəziyyəti qiymətləndırmək məqsədilə keçirilən ekspert sorğusunun sərhi. Bakı, 2019 // https://www.himayadar.org/ekspertl-r-aras-nda-keciril-n-sosioloji-r-y-sor-usunun-s-rhi.html
2. Azərbaycan Respublikasında psixi sağlamlıq sistemi haqqında Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının və AR Səhiyyə Nazirliyinin hesabatı. Bakı, 2007.
3. Dəmirçiyeva M.D. Ailə hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi (kazuslar). Bakı: Şərq-Qərb, 2012.
4. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Keçmiş və müasir dövr. Bakı: Elm, 1986.
5. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1989.

GƏNC AİLƏLƏRİN DAVAMLILIĞINA VƏ MÖHKƏMLİYİNƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ

Məcidova Lalə

XÜLASƏ

Ölkəmizdə boşanmaların sayı hər gün birazda artır. Bunun bir çox səbəbləri ola bilər. Gənc ailələrin maddi cəhətdən çətinlik çəkməsi və bəzi gənclərin bu hala səbrsiz olması ailədə problemlər yaradır. Bu problemlərdə ən sonda boşanmaya gətirib çıxarır. Bu halların yaşanmaması, gənc ailələrin davamlılığı və möhkəmliyi üçün xüsusi dövlət dəstəyi olmalıdır. Məqalədə gənc ailələrin davamlılığına, möhkəmliyinə görə dövlətin hansı dəstəkləri göstərməsi və hansı dəstəklərin lazım olduğu haqqında danışılacaq.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И ПРОЧНОСТИ МОЛОДЫХ СЕМЕЙ

Меджидова Лала

АННОТАЦИЯ

Количество разводов в нашей стране увеличивается с каждым годом. Для этого может быть много причин. Финансовые трудности молодых семей и нетерпеливость некоторых молодых людей вызывают проблемы в семье. Эти проблемы в конечном итоге приводят к разводу. Для предотвращения подобных ситуаций необходима особая государственная поддержка стабильности и крепости молодых семей. В статье речь идет о том, какая поддержка необходима для стабильности и крепости молодых семей, и какую поддержку оказывает здесь государство.

STATE SUPPORT FOR CONTINUITY AND STRENGTH OF YOUNG FAMILIES

Mejidova Lala

SUMMARY

The number of divorces in our country is increasing every day. There can be many reasons for this. Financial difficulties of young families and the fact that some young people are impatient cause problems in the family. These problems eventually lead to divorce. In order to prevent these situations from happening, there should be special state support for the stability and strength of young families. The article will talk about what kind of support the state provides and what kind of support is needed for the stability and strength of young families.

VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLAR CƏMİYYƏTİN HƏSSAS TƏBƏQƏSİ KİMİ

Zeynallı Səkinə Zeynal
AMİU-nun II kurs magistrantı
zeynallisakina@gmail.com

Açar sözlər: himayədən məhrum, uşaqlar, həssas təbəqə.
Ключевые слова: лишенные заботы, дети, уязвимая группа.
Keywords: deprived of care, children, vulnerable group.

Qlobal miqyasda uşaqlar əlverişsiz şəraitə məruz qalaraq qeyri-sabitlik, yoxsulluq, narahatlıq və zehni stress yaşamaqdadırlar. Onlar bir insan olaraq öz hüquqlarını müdafiə etməsələr də əksər dövlətlər 1989-cu il Uşaq Hüquqları üzrə Birləşmiş Millətlər Konvensiyasını və 1999-cu il Uşaq Hüquqları və Rifahı üzrə Afrika Xartiyasını imzalayıblar. Uşaqların uşaq əməyinə, məişət zorakılığına, kommersiya xarakterli cinsi istismara, erkən uşaq nikahına, zərərli ənənəvi təcrübələrə qarşı müdafiəyə ehtiyacı var.

Həssas uşaqlar ümumiyyətlə cəmiyyətdə ən çox risk altında olan uşaqlardır. Bunlar xüsusi şəraitdə olan uşaqlar, ayrı-ayrı ailələrin uşaqları və ya xüsusi müdafiəyə ehtiyacı olan uşaqlardır. ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (2004) bildirir ki, uşaqlar xəstəlik, yoxsulluq, münaqişə, xəstəlik və bədbəxt hadisələrin təsirlərinə görə həssas insanlar kimi təsvir edilə bilər. Xüsusilə Afrikada çox sayda insanın ölümünün ən çox yayılmış səbəbləri İnsan İmmunçatışmazlığı Virusunun (HİV) səbəb olduğu Qazanılmış İmmunçatışmazlığı Sindromu (QİÇS) olub.

Yaxınlarının ölümünün digər böyük səbəbi Korona Virus Xəstəliyi 19-dur. Bu pandemiyalar əksər hallarda uşaqları onlara baxacaq kimsəsiz qoyan bir ailədə həm ananın, həm də atanın ölümünə səbəb olur. Bu uşaqlar ölümcül viruslarla təmasda olmaqdan və ya icma üzvləri tərəfindən damğalanmaqdan qorxaraq öz qəyyumlarını götürməkdən imtina edə biləcək yaxın qohumlar tərəfindən stiqmatizasiya və ayrı-seçkiliyə məruz qalırlar.

Bu cür meyllər daha sonra uşaqların başçılıq etdiyi ailələrin yaradılmasına səbəb olur ki, bu da kiçik uşaqları digər kiçik bacı-qardaşlara baxmaq, bu uşaqların qida, sığınacaq, geyim, təhsil və ümumi baxım kimi sahələrdə ehtiyaclarını ödəmək məsuliyyətini öz üzərinə götürməyə məcbur edir. Digər uşaqları maddi və emosional təmin etmək imkanları olmadığından, uşaqların başçılıq etdiyi bu ailələr bir sıra yollarla həssas təbəqə sayılırlar [1].

Onlar fiziki, zehni və emosional stressdən əziyyət çəkirlər. Hətta böyük ailələrin himayəsində qalan yetim uşaqlar da fiziki zorakılığa, cinsi istismara, uşaq əməyinə və emosional zorakılığa məruz qala bilərlər. Bu cür məruz qalmalar dayandırılmadıqda, travmatik stress pozğunluqlarına gətirib çıxara bilər ki, bu da cinayət, alkoqol və narkomaniya, yeniyetmə hamiləlikləri, uşaq evliliyi, depressiya və digər cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən davranışlar kimi özünü göstərə bilər.

Bu cür zəifliyi azaltmaq üçün uşaqlara həyati bacarıqlar verilməlidir. Həyat Bacarıqları ardıcıl addımlarla öyrənilən səriştələrdir və fərdlərə öz mühitlərində yaxşı fəaliyyət göstərməyə kömək edir (World Health Organization, 2001). Onlar yalnız mövzu haqqında bilməkdən daha çoxunu tələb edən təcrübə və ya təlim əldə etməklə hazırlanmış fəaliyyətlər və ya tapşırıqlar toplusu vasitəsilə inkişaf edirlər. Bu cür bacarıqlar uşağa müsbət davranışı üzə çıxarmaq və gündəlik həyata təsir etdiyi üçün bu vəziyyətlərlə effektiv mübarizə aparmaq üçün həyatında tələbkar və çətin olan vəziyyətlərə uyğunlaşmağa kömək edir.

Hər bir uşağın sağlamlıq, təhsil və sosial xidmətlər hüququ vardır. Hər bir ölkənin gələcəyi bilavasitə uşaqların rifahından və inkişaf imkanlarından asılıdır. Təəssüf ki, dünyada milyonlarla uşaq cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü olmaq imkanından məhrumdur. 2019-

cu ilin statistikasına görə, dünyada 7,67 milyard insan var, onların 30%-i (təxminən 2,3 milyard) 0-18 yaş arası uşaqlardır [4].

2017-2018-ci illərdə silahlı münaqişə mərkəzlərində və aktiv müharibə zonalarında 10 mindən çox uşaq öldürülüb və ya yaralanıb. Belə münaqişələr əsasən İraq, Suriya, Əfqanıstan və Myanmada baş verib. BMT-nin məlumatına görə, 2017-ci ilin yanvar-dekabr aylarında 21 mindən çox uşaq zorakılığı halı qeydə alınıb ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə qəbuledilməz artımdır.

Yaşadığımız dünyada uşaqlar kimi daha həssas qrupların hüquqları ciddi şəkildə pozulur. Bütün bu problemlər uşaqların gələcəyinə, onların normal vətəndaş kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Hər bir uşağın normal həyatının təmin olunmasında ən mühüm məsələlərdən biri onun sosial hüquqlarının təmin edilməsidir. Uşaqların sosial müdafiəsi və onların sosial hüquqlarının həyata keçirilməsi mexanizmləri beynəlxalq və yerli insan hüquqları sənədlərinə əsaslanır. Uşaqların sosial müdafiəsi sistemi müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir: beynəlxalq, regional və milli. Bu sistem onların iş qaydalarını müəyyən edən sosial institutlar toplusunu, həmçinin uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsi və müdafiəsi mexanizmlərini ehtiva edir.

Beynəlxalq səviyyədə bir çox sənədlər, xüsusilə də 1989-cu il Uşaq Hüquqları Konvensiyası uşaq hüquqlarının müdafiəsi üçün ən əhatəli və səmərəli tənzimləmə mexanizmi ilə praktiki olaraq dünyanın hər bir ölkəsi tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Konvensiyanın preambulasında təsdiqlənir ki, dünyanın bütün ölkələrində uşaqlar son dərəcə ağır şəraitdə yaşayır və xüsusi diqqətə ehtiyac duyurlar [5].

Bundan əlavə, Konvensiya bütün dövlətləri öhdəsinə götürür ki, "İştirakçı dövlətlər uşağı fiziki və ya psixoloji zorakılığın bütün formalarından, sui-istifadə və ya zorakılıqdan, laqeydlik və ya səhlənkarlıqdan, pis rəftardan və ya istismardan qorumaq üçün bütün zəruri qanunvericilik, inzibati, sosial və təhsil tədbirləri görməlidirlər" [6].

Bu qlobal sənədin əsas müddəaları onu imzalayan dövlətlərin hüquqi aktlarında da öz əksini tapıb. Əsas qanun olan dövlətlərin konstitusiyası və milli qanunvericiliyi uşaq hüquqlarının müdafiəsinin normativ bazasını müəyyən edir. Daxili qanunvericilik ailənin, analığın, atalığın və uşaqlığın qorunması ilə bağlı müddəaları ehtiva edir. Müasir dünyada uşaqların sosial hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüquqlarını təmin edən qanunvericilik aktları da hazırlanır. Əlil uşaqlara və onların ailələrinə hüquqi dəstəyin göstərilməsi ilə bağlı bir sıra hökumət qərarları qəbul edilib. Bu qərarlar əsasən növbəti istiqamətlərə yönəldilmişdir: əlil uşaqların evdə və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrində təhsili, sosial reabilitasiyaya ehtiyacı olan uşaqlar üçün müəssisələrin, uşaq və yeniyetmələr üçün sığınacaqların yaradılması və s.

İstənilən halda uşaqların hüquqlarının müdafiəsi, onların sosial hüquqlarının həyata keçirilməsi elə həyata keçirilməlidir ki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan və qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar adi uşaqlardan fərqlənməsin, yəni ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prioritet olmalıdır. Bu, Uşaq Hüquqları Konvensiyasında da öz əksini tapıb. Konvensiyaya əsasən, müvəqqəti və ya daimi olaraq ailə mühitindən məhrum olan və ya öz mənafeyinə görə belə mühitdə qala bilməyən uşaqlar dövlət tərəfindən xüsusi müdafiə və yardım almaq hüququna malikdir. İştirakçı dövlətlər öz qanunlarına uyğun olaraq belə uşaqlara əvəzedici qayğı göstərəcəklər [7].

Valideynlərin və ya qəyyumların dəstəyindən məhrum olan yetim və həssas uşaqlar üçün onları psixososial və şəxsiyyətlərarası bacarıqlarla təchiz etmək sağlam və məhsuldar həyat tərzi üçün məlumatlı qərarlar qəbul etmək, başqaları ilə effektiv ünsiyyət qurmaq və özünüidarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından faydalı olardı. Həyat bacarıqları ilə təchiz olunmuş uşaqlar kollektiv şəkildə özlərini sağlam rəftarda aparmağa imkan verən bilik, rəftar və bacarıqlar əldə edirlər və bunu reallaşdırmaq istəyi olurlar. Nə edəcəyini və necə edəcəyini bilirlər. Əldə edilmiş mövcud bilik və bacarıqlar təhlükəsiz və uyğunlaşan

fəaliyyətə çevrilir. Uşaqlar uğur qazanan, problem həll edən, yaradıcılıq, səriştəlilik, motivasiya, əzmkarlıq və müvəffəqiyyət kimi müsbət keyfiyyətləri təsvir edirlər.

Müasir dünyada baş verən qlobal problemlər, silahlı münaqişələr, kütləvi miqrasiya, xəstəliklər, iqtisadi böhranlar cəmiyyətin ən həssas və ən həssas kateqoriyası, yəni uşaqların sosial hüquqlarının müdafiəsi probleminə çevrilmişdir. Son 5 ildə uşaqların sayı, təhsili, doğum və ölüm halları, onların münaqişələrə cəlb olunması ilə bağlı statistika açıq şəkildə göstərir ki, "uşaqlar kənarda qalıb, baxımsız qalıb". Bu problemi aradan qaldırmaq üçün ölkələr ilk növbədə beynəlxalq səviyyədə yeni təşəbbüslərə imza atmalıdırlar və mövcud beynəlxalq öhdəliklərə əməl edilməməsi halları geniş yayılıb. "Uşaqlar cəmiyyətin gələcəyidir" və hər bir cəmiyyət bu barədə ciddi düşünməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nyathi V. S. Equipping Orphans and Vulnerable Children (OVC) With Life Skills Education Provision of Psychosocial Support and Education of Vulnerable Children - IGI Global, 2022-P. 47-71.
2. World Health Organization et al. World health report 2001: mental health. - 2001 - №. EM/RC48/INF. DOC. 1.
3. Zhang L. et al. Intervention Effect of Group Counseling on Social Support and Post-Stress Growth of Orphans and Vulnerable Children in China Frontiers in Psychology - 2022 - P. 5363.
4. Абдуллаева С. Социально-правовые аспекты защиты прав детей, Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан, 2020, С. 17-19.
5. Elisabeth R. Challenges in Human Rights: A Social Work Perspective. New York: Columbia University Press, 2007, 296 p.
6. Srivastava R., Rajeev Seth, Joan van Niekerk. Child Abuse and Neglect: Challenges and Opportunities. New Delhi: JP Medical Ltd, 2013, 256 p.
7. Katherine C., R. Brian Howe. The Challenge of Children's Rights for Canada. Ontario: Wilfrid Laurier Univ. Press, 2001, 254 p.

VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLAR CƏMİYYƏTİN HƏSSAS TƏBƏQƏSI KİMİ

Zeynallı Səkinə

XÜLASƏ

Millət, ailə və icma uşaqların müdafiəsində əsas vəzifə daşıyıcılarıdır. Yetimlər və həssas uşaqlar vəzifə daşıyıcıları tərəfindən müdafiə edilmədiyi səbəbindən dolayı sui-istifadəyə və digər zərərli təcrübələrə həssas olaraq qalmaqdadırlar. Bu məqalə məhz həssaslığı azaltmaq üçün bu tipdə olan uşaqların həyati bacarıqları vasitəsilə onların özlərini necə gücləndirilə biləcəyini izah edir. Məqalə həssas uşaqlara həyat çətinlikləri ilə üzləşməyə və onların öhdəsindən gəlməyə kömək edən strategiyalar təklif etməklə yekunlaşır.

ДЕТИ, ОСТАВШИЕСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ, КАК УЯЗВИМАЯ ГРУППА ОБЩЕСТВА

Зейналлы Сакина Зейнал

РЕЗЮМЕ

Нация, семья и общество являются основными носителями ответственности за защиту детей. Сироты и уязвимые дети остаются уязвимыми для косвенного насилия и других вредных практик, поскольку они не защищены носителями обязанностей. В этой статье объясняется, как дети этого типа могут быть наделены жизненными навыками для снижения уязвимости. В заключении статьи предлагаются стратегии, помогающие уязвимым детям справляться с жизненными трудностями.

CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE AS A VULNERABLE GROUP OF SOCIETY

Zeinalli Sakina Zeinal

SUMMARY

The nation, the family and the community are the main bearers of responsibility for the protection of children. Orphans and vulnerable children remain vulnerable to indirect abuse and other harmful practices because they are not protected by duty bearers. This article explains how children of this type can be empowered through life skills to reduce vulnerability. The article concludes by suggesting strategies to help vulnerable children face and cope with life's challenges.

QANUNLA MÜNAQİŞƏDƏ OLAN UŞAQLARLA SOSİAL İŞİN TƏŞKİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

N.E.Quliyev
BDU-nun Qazax filialı
nurlanquliyev200@gmail.com

Açar sözlər**:** uşaq, uşaq hüquqları, qanunla münaqişədə olan uşaqlar, uşaq cinayətkarlığı, yuvenal məhkəmələr, yuvenal ədliyyə sistemi, yuvenal ədliyyə sistemində sosial iş
Keywords**:** child, children's rights, children in conflict with the law, juvenile delinquency, juvenile courts, juvenile justice system, social work in the juvenile justice system.
Ключевые слова**:** ребенок, права детей, дети в конфликте с законом, правонарушения несовершеннолетних, ювенальные суды, ювенальная юстиция, социальная работа в ювенальной юстиции.

Hər bir dövlətin və xalqın gələcəyini onun kiçik vətəndaşları, başqa sözlə uşaqlar formalaşdırır. Belə ki, istənilən bir ölkədə uşaqların inkişaf səviyyəsinə, rifahına, aldığı təhsilə, hüquq və azadlıqlarına baxmaqla həmin ölkənin gələcəyi ilə bağlı asanlıqla proqnoz vermək olar. Çünki uşaqlara edilmiş yatırım, insan kapitalını yaradır və gələcəyə edilmiş yatırım deməkdir.

Sadə baxış bucağı ilə baxdıqda uşağı kiçik və ya böyüyən insan, yaxud da fiziki, iqtisadi, psixoloji və sosial cəhətdən başqa bir insanın köməyinə və dəstəyinə ehtiyacı olan və elə bu səbəblərdən də daha çox valideyn və ya himayədarlarından asılı olan, özünü təmin edə və ehtiyaclarını qarşılaya bilməyən şəxs hesab etmək olar. Uşaqlıq isə insanın yetkin insan olma yolundakı bütün inkişaf mərhələləri kimi təsvir oluna bilər. Tarixən uşaq və uşaqlıq anlayışı cəmiyyətlərin fərqli mədəniyyətləri, düşüncələri və həyat tərzinə görə müxtəlif mənalar kəsb etmişdir. Belə ki, Antik dövrlərdə uşaqlara olan münasibətlə bağlı elə də çox məlumat yoxdur. Məsələn, Qədim Yunan Ədəbiyyatında uşaqlara nə ad veriləcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyənliyin olması, Qədim Yunanlara aid uşaqlıq anlayışının olmaması kimi qəbul edilir. Bundan əlavə, Qədim Yunanlar ümumiyyətlə, uşaqlığa məhdud diqqət yetirmiş və körpəlikdən qocalığa qədər olan bütün dövrləri uşaq və gənclik dövrü kimi təsvir etmişdirlər. Baxmayaraq ki, yunanlarda uşaqlıq anlayışı ilə bağlı qəti fikir olmamışdır, ancaq məktəb anlayışının yunanlardan gəlməsi şübhəsizdir. Bütün bunlara əsaslanaraq əminliklə deyə bilərik ki, Qədim Yunanlar bizə uşaqlıq anlayışının apriori görüntüsünü vermişdirlər. Onlar uşaqlığı tam öyrənməmiş, lakin ona yaxınlaşmış və buna görə də biz uşaqlığı iki min il sonra kəşf etdiyimiz zaman onun mənşəyinin harada olduğunu bilmişik [1, s. 94-95].

Qədim dövrlərdə uşaq anlayışının və uşaqlıq adlı inkişaf dövrünün olmadığı qəbul edilsə də, bu gün bu anlayışın dəyişdiyini görmək mümkündür. Bioloji varlıq kimi doğulan və bu prosesdə sosial xarakter qazanan insan doğulduğu andan ölümünə qədər bəzi həyat mərhələlərindən keçir. Yetkinlik və qocalıq kimi mərhələlərdən biri də həyat zəncirinin təbii halqalarından olan uşaqlıqdır. Bu gün bir çox cəmiyyətlər üçün uşaqlıq anlayışı BMT-nin 20 noyabr 1989-cu ildə qəbul etdiyi "Uşaq Hüquqları Konvensiyası"nda (UHK) verilmiş uşaqlıq tərifi çərçivəsində formalaşır. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, "hər bir insan 18 yaşına çatanadək bu Konvensiyanın məqsədləri üçün uşaq sayılır, bir şərtlə ki, həmin uşaq barəsində tətbiq edilən qanuna görə o, yetkinlik yaşına daha əvvəl çatmış olmasın" [7]. Konvensiyanın iştirakçısı olan ölkələr uşaqlıq dövrünün təriflərini və uşaqlarla bağlı tənzimləmələrini bu tərif əsasında formalaşdırırlar. Azərbaycan Respublikası da müstəqillik əldə etdikdən sonra, 1992-ci ildə BMT-nin "Uşaq Hüquqları haqqında" Konvensiyasına, 2002-ci ildə isə Konvensiyanın iki əlavə protokoluna qoşulmuşdur. Bununla da ölkəmizin qanunvericiliyinə əsasən də 18 yaşına (yetkinlik yaşına) çatmayan hər bir kəs uşaq hesab olunur. Bu qanun və protokollara qoşulmaqla Azərbaycan Respublikası uşaqların təhsil,

sağlamlıq və sosial cəhətdən digər ehtiyaclarını öz təminatı altına almışdır. Uşaqlığın universal bir tərifinin olmadığı qəbul edilsə də, uşaqların ortaq xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması vacibdir. Əslində uşaqların istismarı, alkoqolizm və narkomaniya, silahlı münaqişələr, imkansız ailələrdə yaşayan uşaqlar, küçə uşaqları, uşaq cinayətkarlığı kimi bir çox problemlər universal xarakter daşıyır.

Fərdlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla sosial qrupları, sosial qruplar isə bir araya gələrək cəmiyyəti təşkil edir. Cəmiyyət daim dəyişən bir quruluşdur. Sözsüz ki, bu dəyişiklikdə cəmiyyəti təşkil edən fərdlər də iştirak edir. Lakin cəmiyyətin dəyişmə sürəti ilə fərdin dəyişmə sürəti həmişə eyni olmur. Fərdlər həmişə dəyişən şərtlərə asanlıqla uyğunlaşmırlar. Bu uyğunsuzluq müxtəlif problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu problemlərin ən mühümlərindən biri məhz cinayət və cinayətkarlıqdır.

Uşaq və cinayətkarlıq anlayışları yanaşı gəlinməsi arzu olunmayan anlayışlardır. Təəssüflər olsun ki, uşaq və cinayətkarlıq anlayışları bir araya gəldikdə uşaq cinayətkarlığı, başqa sözlə ümumi mənada qanunla münaqişədə olan uşaqlar anlayışı meydana gəlir. Qanunla münaqişədə olan uşaqlar dedikdə, cəmiyyətin normalarına əməl etməyən və ya əməl edə bilməyən, qanuna zidd hərəkət edən, başqa sözlə desək, cinayətkar davranışlarına görə qanunla ziddiyyətə (konfliktə) düşmüş uşaqlar nəzərdə tutulur. Həmçinin bu uşaqlar "cinayətə sürüklənmiş", "cinayətə düçar olmuş", "cinayətə yönəldilmiş" uşaqlar kimi də adlandırılır [2, s. 1]. Qanunla münaqişədə olan uşaq "uşaqdakı antisosial meyllərin hüquqi müdaxilə tələb edən davranışa çevrilməsi" kimi müəyyən edilmişdir [3, s. 628]. Cinayət, qanunla cəzalandırılan və ya qanunverici tərəfindən cəmiyyət üçün zərərli və ya təhlükəli hesab edilən və aydın şəkildə müəyyən edilən fəaliyyət və hərəkətlərdən ibarətdir. Uşaq cinayətkarlığı isə qanuni olaraq yetkinlik yaşına çatmayan, yəni 18 yaşını tamamlamamış şəxsin cinayət törətməsi kimi müəyyən edilə bilər. Qərb ölkələrinin hüquq ədəbiyyatında bu vəziyyət "Juvenile Delinquency" ifadəsi ilə izah edilir [5, s. 120].

Uşaq cinayətkarlığı anlayışı özündə qərəzliliyi daşıyır. Cinayətin törədilməsi müəyyən iradə ilə baş verirsə, bu halda o, cinayət sayılır, əks halda bir şəxsin öz iradəsi əleyhinə cinayət törətməsi rasional deyil. Uşaqlar müdafiəyə ehtiyacı olan varlıqlar olmasına baxmayaraq, bəzən onlar böyüklər və ya digər şəxslər tərəfindən istismar olunur və buna görə də onlar cinayətkar mövqeyinə düşür və ya düşürülürlər. Yəni uşaqlar cinayətkar kimi qələmə verilsə də, əslində bəzi hallarda istismara məruz qalırlar. Bu halda uşaq cinayətkarlığının müəyyən mənada uşaq istismarı olduğunu söyləmək mümkündür. Belə bir yanaşma "cinayətə düçar olmuş uşaq, həm də qurban olmuş uşaqdır" prinsipi ilə hərəkət etmənin zəruri olduğunu göstərir. Məhz bunu nəzərə alaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə, əsasən, "cinayətkar uşaq" ifadəsi əvəzinə daha etik hesab olunan "cinayətə düçar olmuş", "cinayətə sürüklənmiş" uşaq ifadələrindən daha çox istifadə olunur.

Demək olar ki, uşaq cinayətkarlığının tarixi inkişafı uşaqlıq fenomeninin tarixi inkişafı ilə əlaqədardır. Uşaqlıq sosial olaraq yaradılmışdır. Tarixdə uzun müddət uşaqlıq deyilən kateqoriyadan bəhs edilməmişdir. Qədim dövrlərdə uşaqlar atanın malı, mülkü hesab olunur və uşağa mənfi dəyər verilirdi. Orta əsrlər Avropasında uşaqlara qarşı mənfi baxış dəyişməmiş və uşaqlar kiçik yaşlı insanlar kimi qəbul edilmişdir. Bu dövrlərdə uşaqlıq kateqoriyası meydana çıxmadığı kimi, uşaq cinayətkarlığı fenomeni də mövcud olmamışdır. Yetkin insan kimi görünən uşaqlarla, cinayət törətdikləri təqdirdə böyüklər kimi rəftar olunurdu. Feodal quruluşunun dağılması ilə yanaşı uşağa baxış da dəyişməyə başladı. Feodal istehsal üsulundan kapitalizmə keçidlə birlikdə yeni sosial təbəqə – burjuaziya yarandı. Franklinin qeyd etdiyi kimi, "bu keçid urbanizasiya və sənayeləşməni, əmək bölgüsünün qaçılmaz artmasını meydana gətirmişdir" [6, s. 27]. Məktəb təhsili artmış, orta və yuxarı sinfin uşaqları böyüklər dünyasından ayrılaraq təhsilə yönəldilmişdir. Beləliklə, bu siniflərin uşaqlarının daxil olduğu uşaqlıq kateqoriyası yaranmışdır. Aşağı təbəqənin uşaqları isə sənayeləşmənin gətirdiyi iş yerləri olan fabriklərdə böyüklərlə birlikdə uşaq işçilər kimi iş-

ləmiş və uşaqlıq onlardan uzaqda qalmışdır.

XVII əsrdə baş verən sosial dəyişikliklər, əhalinin sürətli artımı və istehsalın artması uşaq cinayətkarlığının artmasına səbəb oldu. Feodal quruluşunun dağılması ilə kənddən şəhərə intensiv miqrasiya baş verdi. Yollarda olan insanlar acından ölməmək üçün keçdikləri əraziləri qarət edir, oğurluqlar edirdilər. Beləliklə, yoxsulluğun, aclığın kölgəsində yaşamağa çalışan uşaqlar cinayət törətməyə başlamışlar. Uşaqlar arasında cinayətlərin artmasına görə getdikcə sanksiyalar da sərtləşdirilmişdir. Təkcə, 1780-ci illərin sonlarına qədər iki yüzdən çox uşaq edam edilmişdir [13, s. 28-29].

Uşaq cinayətlərinin qarşısının alınması və cinayət törətmiş uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası üçün uşaq cinayətkarlığının səbəblərini başa düşmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yavuzerin fikrincə, uşaq cinayətkar doğulmamışdır, o, cinayətə yönəldilmişdir. O, belə hesab edir ki, uşaq anadangəlmə cinayətkar şəxsiyyət kimi doğulmur, mayalanmadan başlayaraq dölə çevrilməsi, daha sonra dünyaya gəlməsi və körpəlik, uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik dövrlərində qarşılaşdığı faktorların, həyat təcrübələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində uşaq cinayətkar davranışa yönəlir [14, s. 31].

Uşaqları cinayətkar davranışa sürükləyən səbəblər fərdi və ətraf mühit səbəbləri olmaqla iki yerə bölünür. Uşaqların cinayət törətmələrinin fərdi səbəblərə əsaslandığı baxışlar uşaqların bioloji və psixoloji əsaslardan cinayət törətməsi fikrinə söykənir. Bioloji görüşü dəstəkləyənlərin fikrincə, uşaqlarda fizioloji, genetik və struktur fərqlərinin olması onları cinayətə meylləndirə bilər. Həmçinin əqli gerilik, epilepsiya, psixi xəstəliklər, psixopatologiya və cinayətkarlıq arasında tutarlı əlaqənin olduğunu iddia edən psixoloji fikirlər də mövcuddur. Eyni zamanda uşağın cinsi, yaşı, təhsili, psixoloji (mənlik anlayışı, stresslə mübarizə) və əxlaqi səviyyəsi də fərdi faktorların içərisində yer alır.

Uşaq cinayətkarlığında ətraf mühit səbəbləri fərdi səbəblərdən əvvəldə gəlir və cinayət mühitinin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Uşaqların cinayətkarlığında ətraf mühit səbəbləri dedikdə uşağın ailə və ailədən kənar mühitindən (məktəb, həmyaşıd qrupu, iş həyatı və kütləvi informasiya vasitələri) irəli gələn səbəblər nəzərdə tutulur. Uşağın doğulduğu andan qarşılaşdığı ilk sosiallaşma institutu ailədir. Ailə uşağın sosiallaşmasına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Ailə münasibətləri müstəvisində yaşanan zəif sosiallaşma prosesi uşağın cinayətə meylli olmasında və bu davranışa doğru sürüklənməsində böyük rol oynayır. Ailədə davamlı olaraq sağlam ünsiyyətin qurulması ailədaxili harmoniya və həmrəyliyi artırır. Ailədaxili uyğunsuzluğun, mənfi mübahisələrin və uzunmüddətli davaların olması uşaqların psixi tarazlığını pozur, onlarda patologiyaların inkişafına təkan verir və şəxsiyyət problemləri yaşayaraq onların cinayətkar və ya deviant davranışlar sərgiləməsinə səbəb olur.

Uşağın daşıdığı cinayət məsuliyyəti onun cinayət törətdiyi zamanda olan fiziki, əqli və mənəvi yetkinliyindən asılıdır, başqa sözlə desək, bu, qanunsuz əməlin mahiyyətini və bunun nəticəsində nələrin baş verə biləcəyini dərk etmək qabiliyyətinə əsaslanır. Belə ki, bu yetkinliyə çatmamış uşaqların cinayət məsuliyyəti yoxdur. Bununla belə, bir çox ölkələrdə "cinayətkar uşaq" qrupunu müəyyən etmək üçün istifadə olunan yeganə ölçü yaşdır, başqa sözlə desək, "cinayətə sürüklənmiş uşaq" cinayət qanunu baxımından müəyyən yaşa çatmamış uşaqdır. Bu yaş həddi isə ümumiyyətlə 7-21 yaş arasında dəyişən aşağı və yuxarı hədlərə malikdir, lakin ölkədən ölkəyə fərqlilik göstərə bilər. Tekin müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilən cinayət məsuliyyətinin aşağı həddini aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: Avstraliya (Tasmaniya), Banqladeş, Kipr, Qana, İrlandiya, İordaniya, Küveyt, Livan, Pakistan, Sudan və Suriya 7, Şri-Lanka və Şotlandiya 8, İraq və Filippində 9, Avstraliyanın bir çox ştatlarında, Nepal, Yeni Zelandiya, Nikaraqua və Böyük Britaniyada 10, Kanada, Koreya və Uqandada 12, Əlcəzair, Çad, Fransa, Polşa və Tunisdə 13, Bolqarıstan, Çin, Almaniya, Macarıstan, İtaliya, Yaponiya, Liviya, Rumıniya, Rusiya, Vyetnam və Yuqoslaviyada 14, Danimarka, Misir, Finlandiya, Norveç, İslandiya, Peru, Sudan və İsveçdə 15, Argentina, Azərbaycan, Boliviya, Çili, Kuba, Portuqaliya, İspaniya və Ukraynada 16, Belçika, Kolumbiya, Panama və Peruda 18 [10, s. 488]. Adı çəkilən ölkələrdə göstərilən

yaşa çatmamış uşaqlar cinayət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab olunurlar.

Azərbaycan Respublikasında Cinayət Məcəlləsi cinayət mühakiməsi sistemini tənzimləyən əsas qanunvericilikdir. Cinayət Məcəlləsinə əlavə olaraq Cinayət Prosessual Məcəlləsi cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin prosessual hüquqlarının təminatını tənzimləyir. Azərbaycanda tam cinayət məsuliyyəti üçün yaş həddi 16 yaş olaraq müəyyən edilmişdir. Cinayət zamanı 14 yaşı olan bir şəxsin törətdiyi cinayət, Cinayət Məcəlləsinin 20(2)-ci maddəsinə uyğun gələn zaman o şəxs cinayət məsuliyyəti daşıyır. Belə ki, "on dörd yaşı tamam olmuş şəxs yalnız qəsdən adam öldürməyə, qəsdən sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurmağa, adam oğurlamağa, zorlamağa, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinə, oğurluğa, soyğunçuluğa, quldurluğa, hədə-qorxu ilə tələb etməyə, talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirməyə, ağırlaşdırıcı hallarda əmlakı qəsdən məhv etməyə və ya zədələməyə, terrorçuluğa, adamları girov götürməyə, ağırlaşdırıcı hallarda xuliqanlığa, odlu silahı, döyüş sursatını, partlayıcı maddələri və qurğuları talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salmağa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir" [8].

Cinayət mühakiməsi sisteminin yalnız bir məqsədi var: cinayətin qarşısını almaq və cinayətlə mübarizə. Cinayətin hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən araşdırılması, prokurorluq tərəfindən ittiham və ya iddiaya əlavə edilməsi, müdafiə, hökm çıxarmaq və mühakimə etmək, qərar və hökmlərə və həmçinin qərar və hökmlərin icrasına nəzarət etmək cinayət mühakiməsi sisteminin mərhələləridir. Yuvenal ədliyyə sistemi müasir hüquq sistemləri üçün zəruridir. Yetkinlərin ədliyyə sistemindən fərqli olaraq, yuvenal ədliyyə sistemində cinayət mühakiməsi və müdafiə sahələri birlikdə nəzərdən keçirilməlidir. Yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı ədalət mühakiməsi sisteminin mövcudluğunun əsas səbəbləri var, məsələn, hadisələrin qavranılması və qiymətləndirilməsinin fərqliliyi, cinayət törətmə səbəblərinin fərqliliyi, cəmiyyətin cinayət hadisəsinə "töhfəsi", uşaqlar üçün xüsusi maddi hüquq normaları və onları praktikada tətbiq etmək üçün xüsusi maddi orqanların yaradılması. Həqiqətən də, yuvenal ədliyyə sistemi multidissiplinardır. O, bir sahə kimi uşağın müdafiəsinə diqqət yetirir. Bu kontekstdə uşaqların müdafiəsi məqsədinə nail olmaq üçün qurumlar arasında səmərəli əməkdaşlıq və koordinasiyanın olması zəruridir.

Dünyada baş verən proseslərə nəzər saldıqda, yuvenal məhkəmələr ilə bağlı ilk fəaliyyətlərin 19-cu əsrdə həyata keçirildiyini görürük. 19-cu əsrə qədər yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar da böyüklərə verilən cəzalara əsasən məhkum edilmiş, həbsxanalar uşaqlarla doldurulmuş, çoxlu uşaq edam edilmişdir. İlk Yuvenal Məhkəmə 1899-cu ildə ABŞ-ın Çikaqo şəhərində yaradılmışdır. O dövr üçün Çikaqonun bu prosesə liderlik etməsi heç də səbəbsiz deyildi. O zaman Çikaqo tam liberal iqtisadi sistem daxilində qeyri-adi sənaye inqilabı yaşayırdı. Bu, bir tərəfdən qeyri-məhdud sərvət, digər tərəfdən isə böyük səfalət mühiti yaratdı. Bu səbəbdən uşaq cinayətlərində böyük partlayış baş verdi. Bu mühitdə Çikaqodakı bəzi sosial işçilər bu uşaqlar üçün nələrinsə yazılmalı olduğuna inanaraq, cəmiyyətin vicdanını oyatmağa çalışıb, qadın təşkilatlarını hərəkətə keçirərək (bu prosesdə "Çikaqo Qadınlar Klubu"nun böyük rolu olmuşdur), uşaqlar üçün xüsusi məhkəmənin yaradılmasını tələb etmişdirlər. Əvvəlcə hüquqşünaslar konstitusiyaya zidd olduğu üçün bu tələbin əleyhinə çıxmış, lakin inkişaf edən hadisələr qarşısında Çikaqo Vəkillər Kollegiyası qanun layihəsi hazırlamaq üçün komissiya yaratmış və bəzi dəyişikliklərdən sonra bu qanun layihəsi 1899-cu il iyulun 1-də qəbul edilmişdir [9, s. 38]. Bu məhkəmənin məqsədi cəzanın nə olacağına qərar verməkdənsə, uşağa və cəmiyyətə nəyin xeyirli olduğuna qərar verməkdən ibarət idi [12, s. 10]. O, himayəsiz, atılmış və ya hüquq pozuntusu olan uşaqların xeyrinə tədbirlər nəzərdə tutur və bu məhkəmə prosesini böyük yaşayış məntəqələrində aparmaq üçün xüsusi hakim təyin edirdi [9, s. 38]. Uşaqları stiqmadan qorumaq üçün dinləmələr ayrıca qapalı zallarda keçirilməli idi [12, s. 10]. Bundan əlavə, məhkəmə tədbirlərin həyata

keçirilməsi üçün köməkçi işçilər təyin etmək səlahiyyətinə malik olmuşdu. Qanun o dövr üçün son dərəcə mükəmməl idi. Avropada ilk Yuvenal Məhkəmələr 1908-ci ildə İngiltərədə yaradılmış və bu proses digər ölkələrdə də davam etdirilmişdir [12, s. 9].

Uluğtekin bildirir ki, uşaqları "ata" kimi qoruyan, onların mənafeyini ən yüksək səviyyədə nəzərə alan, uşaqların cinayət törətməsinin qarşısını almaq üçün onların ehtiyac və problemlərini aradan qaldırmağı qarşısına məqsəd qoyan Yuvenal Məhkəmələr 4 əsas prinsip əsasında yaradılmışdır. Bunlar:

1. Uşaq inkişaf etməkdə olan bir varlıqdır və ona yetkin bir insan kimi baxıb, törətdiyi cinayətə görə onu tam məsuliyyətə cəlb etmək yanlışdır,
2. Uşaq reabilitasiya üçün böyüklərdən daha münasibdir, ona görə də ədalət cəza ilə deyil, tərbiyəvi və müalicəvi yanaşma ilə həyata keçirilməlidir,
3. Uşaq haqqında qərar verərkən uşağın xüsusi şərait və ehtiyaclarını nəzərə almaq vacibdir,
4. Yuvenal ədliyyə sistemi böyüklərin məruz qaldığı sərt, mürəkkəb və cəza proseslərindən uzaq tutulmalıdır [11, s. 6].

Yuvenal Məhkəmələrin əsas vəzifəsi cinayət törətmiş və ya təhlükə altında olan uşaqları qorumaq və onların cinayət törətmələrinin qarşısını almaq, cinayət törətmiş uşağı cinayətin cəzasına əlavə olaraq islah etməklə cəmiyyətə inteqrasiya etmək və cəzadan sonra onu nəzarətdə saxlamaqdan ibarətdir.

BMT-nin Yuvenal Ədliyyənin İdarə Olunması üzrə Standart Minimum Qaydaları (Pekin Qaydaları) 29 noyabr 1985-ci ildə qəbul edilmişdir. Buna uyğun olaraq gənclərin inkişaf dövründə olduğu üçün onların fiziki, sosial və əqli inkişaf prosesləri qanunla qorunmalı, sülh və təhlükəsizlik şəraitində olmalıdır. Pekin Qaydaları yuvenal ədliyyə sisteminin qarşısında iki məqsəd qoymuşdur. Bunlar, "uşağın vəziyyətinin yaxşılaşdırılması" və "mütənasiblik prinsipi"-dir. Yuvenal Məhkəmələrin olduğu hüquq sistemi uşağın vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əsasdır. Mütənasiblik prinsipində isə cinayətə mütənasib cəzanın təyin edilməsinin vacibliyinə diqqət çəkilir. Bunu düzgün müəyyən etmək üçün uşağın ailə vəziyyəti, sosial vəziyyəti və s. fərdi xüsusiyyətlər də nəzərə alınmalıdır. Uşaq ilk dəfə polislə ünsiyyət qurduğundan, polislərin uşaqlarla necə ünsiyyət qurmağa dair təlim almalarının vacibliyinə diqqət çəkilir. Həmçinin, bu prosesdə fəal olan sosial xidmət personalı da eyni həssaslığı göstərməlidir.

Sosial iş bir elm sahəsi kimi sosiologiya, psixologiya, sosial psixologiya və hətta mədəni antropologiya kimi fənlərlə əlaqədədir. Belə ki, sosial işdə hər hansı bir problemlə məşğul olarkən müxtəlif fənlərin perspektivlərindən diaqnoz, müalicə və təkmilləşdirmə proseslərindən istifadə edilir. Ədliyyə sistemində sosial işin əsas diqqət mərkəzində islah elementləri dayanır. Sosial iş risk altında olan insanları gücləndirməyə yönəlmiş profilaktik işlərə diqqət yetirir. Belə profilaktik işlərdə əsas məqsəd uşaqların müsbət sosial davranışlarını yaxşılaşdırmaq, karyera inkişafına təkan vermək, gələcəkdə xroniki cinayətkarların formalaşmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsində yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət törətməsinə səbəb olan amilləri tapmaq və hüquq pozuntusunun inkişaf mərhələlərini nəzərə almaqla, uşağın hər bir inkişaf mərhələsinə uyğun müxtəlif yanaşmalar tətbiq etmək lazımdır. Bundan əlavə, dağıdıcı və ya pozucu davranışlar nümayiş etdirən uşaqların bu davranışlarının aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməli, hərtərəfli və aktiv profilaktik proqramlar həyata keçirilməlidir. Bu, risk altında olan uşaqların ağır cinayətlər törətmə potensialını azaldacaq. Bundan əlavə, sosial işin məqsədinə uyğun olaraq cinayət qurbanı olan uşağın sosial həyatda iştirakını asanlaşdıracaq mikro, mezzo və makro ölçülərdə proqramlar hazırlamaq lazımdır. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının çoxşaxəli sosial problem olması bu problemin həlli üçün sistemli və hərtərəfli siyasətin yaradılmasını zəruri edir.

Cinayət mühakiməsi proseslərinin uşaqların cəmiyyətə reinteqrasiya, onların təhsili və reabilitasiyası kimi məsələlərini təkbaşına həyata keçirməsi mümkün deyil. Məhz buna görə

də ədliyyə sistemi sosial işlə birlikdə bu məqsədə nail olmaq üçün çalışmalıdır. Belə ki, sosial ədaləti qorumaq missiyasını daşıyan sosial işin məqsədi fərd və ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdıraraq insanlara kömək etməkdir. Sosial işçilərin digər sahələrdə olduğu kimi yuvenal ədliyyə sistemində də vəkillik, vasitəçilik, təlimçi/tərbiyəçi, konsultant, keys menecer kimi bir çox rolları vardır. Sosial işçilər uşaqların vəziyyətinə müdaxilə edərkən bu rolları yerinə yetirirlər. Yuvenal ədliyyə sistemində çalışan sosial işçi, sağlamlıq tədbirlərindən tutmuş təhsil tədbirlərinə və yuvenal məhkəmələrdən tutmuş yetkinlik yaşına çatmayanların təhsil mərkəzlərinə qədər geniş spektrdə işləmək imkanına malikdir. Burada əsas məqsəd uşağın yenidən sosiallaşmasıdır. Ona görə də bunun üçün mütəxəssis bütövlükdə uşağın ailəsi, mühiti, məktəbi kimi amilləri dəyərləndirməli və uşaqla işləyərkən bu amilləri nəzərə almalıdır.

Sosial işçilər cinayətə sürüklənmiş uşaqlarla işləyərkən üç istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər. Bunlar, yuvenal ədliyyə sisteminə paralel, lakin ondan asılı olmayaraq aparılan iş, ədliyyə sistemi ilə iş və ədliyyə sistemi daxilində işdir. Yuvenal ədliyyə sisteminə paralel, lakin ondan asılı olmayaraq aparılan iş zamanı sosial işçilər fərdi müraciətləri qəbul edir və çətinlik yaşayan fərd və ailələrə köməklik göstərirlər. Bundan əlavə, sosial içilər risk altında olan uşaq və ailələr üçün müvafiq müdaxilələr həyata keçirirlər [4, s. 4].

İkinci istiqamət, yəni ədliyyə sistemi ilə iş uşaq və ailənin ədliyyə sistemi sahəsinə daxil olduğu vəziyyətləri əhatə edir. Bu zaman uşaq cinayət məsuliyyəti yaşına çatmamışdırsa, sosial işçi vəziyyətlə məşğul olmalı, uşağın dindirilmə prosesində iştirak etməli və ya uşaq cinayət törətməmişdirsə, lakin təhlükə altındadırsa (evsiz, müşayiətsiz qaçqın və s.) sosial işçi prosesə cəlb edilməlidir [4, s. 4].

Bununla belə, uşağın yuvenal məhkəmələrdə cinayət törətdiyi müəyyən edildikdə, uşağın vəziyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün sosial işçilər tərəfindən hazırlanmış sosial araşdırma hesabatı (SAH) tələb olunur. Məhkəmə SAH çərçivəsində məlumat və məsləhətləri nəzərə alaraq uşaqla bağlı müvafiq qərar qəbul edir. Sosial işçilər bu hesabatların hazırlanmasında müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklər yuvenal məhkəmə hakimi, cinayətə sürüklənmiş uşaq, digər ekspertlər və cinayətə sürüklənmiş uşağın ailəsindən qaynaqlanan problemlərdir [11, s. 34]. Həmçinin, sosial işçinin əsas vəzifələrindən biri də valideynləri həbs olunan və ya həbs olunmuş uşaqların vəziyyətini izləmək və uşaqların rifahını təmin etməklə bağlıdır [4, s. 4].

Üçüncü istiqamət isə ədliyyə sistemində işlə bağlıdır ki, bu zaman sosial işçilər müxtəlif rolları yerinə yetirirlər. Belə ki, bu rollar uşağın saxlanıldığı zaman yanında olmaqdan tutmuş həbs mərhələsində, həbsxana prosesində, azadlığa buraxılmadan əvvəl və azadlığa buraxıldıqdan sonra uşağın monitorinqinə qədər geniş spektri əhatə edir [4, s. 4]. Yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrində və təhsil evlərində sosial işçilər fərdi və qrup halında işləyərək uşaqların daha sağlam və daha ahəngdar fərdlər kimi formalaşmasına dəstək olurlar. Burada məqsəd uşaqların sağlam şəkildə yenidən sosiallaşmasını təmin etməkdir. Bundan əlavə, sosial işçilər maddə istifadəçisi olan uşaqlar üçün sağlamlıq tədbirləri və təhsil almaları ilə bağlı məktəblərlə birgə işləyirlər.

Sosial işin əsas məqsədlərindən biri olduğu kimi, ədliyyə sistemində sosial işin də əsas məqsədi insanların sosiallaşmasına dəstək olmaq, sosial ədaləti təmin etmək, cinayətə sürüklənmiş uşaqların yenidən cinayət törətməsinin qarşısını almaq, xüsusilə qanunla münaqişədə olan uşaqların yararına proqram və fəaliyyətlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akyüz, Emine. Çocuk Hukuku, Çocukların Hakları ve Korunması. - Ankara: Pegem Yayınları, - 2018. - 627 s.
2. Baykara Acar, Y. Kanunla İhtilaf Halindeki Çocuklar: Multi Disipliner Yaklaşımın Önemi / 1. Risk Altında ve Korunması Gereken Çocuklar Uluslararası Sempozyumu: Suça Sürüklenen / Kanunla ihtilaf Halindeki Çocuklar. - Ankara, - 2009, - s. 1-18

3. Burt, C.L. The Young Deliquent, Appleton, New York, 1925, - pp. 628
4. Cantwell, N. Çocuk Adalet Sisteminde Sosyal Çalışmanın Rolu. Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu. Türkiye, 2013, - 11 s.
5. Ebru Öztürk Çopur, Nilgün Ulutaşdemir, Habip Balsak, Çocuk ve suç. // Uluslararası Katılımlı III. Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Kongresi "Erken Müdahale" - Ankara: H.Ü. Kültür Merkezi, - 2015, № 1. - s. 120-124
6. Franklin, B. Çocuk hakları. - İstanbul: Ayrıntı Yayınları, - 1993, - s. 283
7. https://migration.gov.az/content/pdf/
8. https://www.e-qanun.az/framework/46947#_%
9. Onursal Betül, Çocuk Mahkemeleri // - Adana: Adana Barosu Dergisi, - 1992. № 4. - s. 38.
10. Tekin, U. (2005). Çocuk Yargılamasında Avrupa'daki Yeni Uygulamalar. İçinde: Çocuklar ve Suç – Ceza (Ed.: Yener Ünver). - Ankara: Seçkin Yayıncılık, - 2005, - 488 s.
11. Uluğtekin, S. Çocuk Mahkemeleri ve Sosyal İnceleme Raporları. - Ankara: Türkiye Barolar Birliği, - 2004, - 210 s.
12. UNICEF Dergisi, Çocuk Ceza Adaleti Sistemi, - s. 10
13. Ümit, E. Mekandan imkana çocuk suçluluğunun habitusu ceza ehliyeti ilişkisi. - Ankara: Ankara Barosu Yayınları, - 2007, - 356 s.
14. Yavuzer, H. Çocuk ve Suç. - İstanbul: Remzi Kitapevi, - 2001, - 280 s.

QANUNLA MÜNAQİŞƏDƏ OLAN UŞAQLARLA SOSİAL İŞİN TƏŞKİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

N.E.Quliyev

XÜLASƏ

Məqalədə uşaqlar, onların cəmiyyətdəki yeri və rolu, qanunla münaqişədə olan uşaqlar, uşaq cinayətkarlığı və bu problemə hüquqi yanaşma kimi məsələlər nəzərdən keçirilir. Xüsusilə qanunla münaqişədə olan uşaqlar probleminin həll edilməsində və onların cəmiyyətə reinteqrasiyası prosesində yuvenal ədliyyə sisteminin, onun hüquqi bazasının və yuvenal ədliyyə sistemində sosial işin əhəmiyyətindən bəhs olunur.

ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ В КОНФЛИКТЕ С ЗАКОНОМ

Н.Э.Гулиев

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются такие вопросы, как дети, их место и роль в обществе, дети в конфликте с законом, детская преступность и правовой подход к этой проблеме. Обсуждается значение системы ювенальной юстиции, ее правовой базы и социальной работы в системе ювенальной юстиции, особенно в решении проблемы детей в конфликте с законом и в процессе их реинтеграции в общество.

THE IMPORTANCE OF SOCIAL WORK WITH CHILDREN IN CONFLICT WITH THE LAW

N.E.Guliyev

SUMMARY

The article examines issues such as children, their place and role in society, children in conflict with the law, child criminality and the legal approach to this problem. The importance of the juvenile justice system, its legal framework and social work in the juvenile justice system is discussed, especially in solving the problem of children in conflict with the law and in the process of their reintegration into society.

VALİDEYN-YENİYETMƏ MÜNASİBƏTLƏRİ SOSiAL İŞİN TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

Salahova Mehin Umud qızı
AMİU-nun II kurs magistrantı
mehins1998@gmail.com

Açar sözlər: valideyn, yeniyetmə, deviant davranış, sosial uyuşma, pozitiv emosiya.
Ключевые слова: родитель, подросток, девиантное поведение, социальное оцепенение, положительные эмоции.
Keywords: parent, adolescent, deviant behavior, social numbness, positive emotion.

Yeniyetməlik dövrü hər bir uşaq və gəncin həyatında mühüm rol oynayan bir dövrdür. Bir çox hallarda bu dövrü necə başa vurması yeniyetmənin gələcək həyatında həlledici rol oynayır. Şəxsiyyətin və onu əhatə edən yaxınların da bu dövrdən nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə çıxacaqları hər kəs üçün çox əhəmiyyətlidir. Yeniyetməlik dövrü əsasən 11-17 yaş dövrlərini əhatə edir. Müxtəlif mədəniyyətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu yaş dövrləri fərqlənir. Müasir zamanda bir sıra ölkələrdə bu yaş dövrü alimlər tərəfindən hətta 25 yaşa qədər uzadılır [5, 149-150].

Bu yaş dövründə yeniyetmə artıq böyük olmağa, tam müstəqil, sərbəst olmağa, "öz mənini" təsdiq etməyə çalışır. "Yeniyetmələr" valideynlərin qoyduğu qadağaları qəbul etmir, onların əksinə hərəkət etməyə çalışırlar. Valideynlərlə yeniyetmələr arasında tez-tez ən sadə məsələlərə görə böyük konfliktlər baş verir. Yeniyetmə bəzən özündən də asılı olmadan özünün belə gözləmədiyi hərəkətlər edir. Həmin hərəkətin, hadisənin nə səbəbdən baş verdiyini ondan soruşduqda belə o onu izah edə bilmir.

Yeniyetməlik dövründə uşaqlarda dərin fizioloji dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdür. Yeniyetmənin orqanizmində köklü dəyişikliklər, xüsusən də hormonal dəyişikliklər baş verir. Bütün bunlar yeniyetmənin daha impulsiv olmasına, hadisələrə bəzən qeyri-adekvat reaksiya verməsinə səbəb olur. Bunlardan yeniyetmə özü də əziyyət çəkir. Bu dövrdə ətrafdakıların ona qarşı olan hər hansı bir münasibətinə, verdikləri qiymətə çox həssaslıqla yanaşır.

Yeniyetməlik dövründə bir çox yeniyetmələrdə təlimə maraq azalır. Onlar daha çox vaxtlarını öz həmyaşıdları ilə keçirməyə, kompüterdə sosial şəbəkələrdə əlaqələr qurmağa, oyunlar oynamağa səy göstərirlər. Belə halların baş verməməsi və valideynlər tərəfindən qarşısını almaq cəhdləri təzyiqlə müşahidə edildikdə yeniyetmələrdə daha çox iki davranış halı müşahidə olunur. Onlar ya kəskin, aqressiv reaksiya ilə valideynlərinə qarşı çıxış edir, ya da tədricən özünə qapanır, inamsızlıq, ümidsizlik hissləri onlarda üstünlük təşkil edir. Aydındır ki, hər iki hal valideynin diqqətindən yayınmamalıdır. Yeniyetmələrdə özünəqapanma halı daha çox narahatçılığa səbəb ola bilən xüsusiyyətdir. Çünki məhz belə hallarda olan yeniyetmələrdə daha çox özünəqəsd, evi tərk etmə (evdən qaçma) və s. kimi proseslər müşahidə olunur. Belə yeniyetmələr ilk baxışda sakit, sözə qulaq asan, valideynlərinə tam tabe olan şəxs təsəvvürü yarada bilər. Lakin yeniyetmələr bu zaman bütün hisslərini daxilə qapayır və daxili özünütəhlil ilə məşğul olurlar. Bu dönəmdə valideynlər övladlarına qarşı daha diqqətli olmalı və onların davranışlarını daimi olaraq nəzarətdə saxlamalıdırlar [1, 98-101].

Xüsusi olaraq vurğulamalıyıq ki, yeniyetməlik dövründə uşaqda qabarıq üzə çıxan bir çox xüsusiyyətlər heç də həmin dövrdə formalaşan xüsusiyyətlər deyil. Yeniyetmədə müşahidə etdiyimiz bir çox xüsusiyyətlərin kökü körpəlik dövründən başlayır. Belə ki, körpəlik dövründə valideynin uşağa yanaşması, onlar arasında olan münasibət gələcəkdə həm yeniyetmənin, həm də valideynin bu dövrü daha uğurla, "ağrısız" keçməyinə zəmin yaradır.

Əgər körpəlik yaşlarından valideyn öz övladı ilə səmimi, səmərəli münasibətlər qura bilməyibsə, övladına bir şəxsiyyət kimi yanaşmayıbsa, onda müstəqil olaraq düzgün qərarlar qəbul etmək, nəticə çıxarmaq kimi bacarıqlar, obyektiv özünüqiymətləndirmə formalaşdırmayıbsa, sözsüz ki, gələcəkdə yeniyetməlik dövründə valideynlə yeniyetmə arasında anlaşılmazlıqların olması və bu dövrün daha çətin keçirilməsi labüddür.

Yeniyetməlik dövrünün uşaqlarda normal keçməsi üçün valideynlərlə uşaqlar arasında normal sosial-psixoloji uyuşma və əlaqələrin olması olduqca vacibdir. Bunun üçün ilk növbədə valideynlər yeniyetməlik dövrünü yaşayan övladlarının fikirlərini sona qədər dinləməli və onların keçirdiyi hiss və həyacanları anladığını göstərməyə çalışmalıdırlar. Beləliklə də bu proses nəticəsində yeniyetmələrdə valideynlərə inam hissi artmaqla yanaşı, həm də onlara göstərilən dəstəyə qarşı pozitiv emosiyalar formalaşır. Daimi olaraq valideynin nəzarətini və dəstəyini hiss edən yeniyetmə belə situasiyalarda valideynlə dialoqa daha çox üstünlük verə bilər. Çox yaxşı olar ki, valideynlə yeniyetmələr arasında olan münasibətlərdə valideyn yeniyetmədən onun imkanları çərçivəsində nələrisə etməsini tələb etsin. Əks halda bu yeniyetmədə aqressivlik və valideynə qarşı inam hissini azalda, yaxud inmasızlıq yarada bilər.

Yeniyetmələrin daha normal formalaşması və inkişafı üçün onların idman, musiqi, rəqs dərnəklərindən fəal şəkildə istifadə iştirakı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə dərnəklərdə iştirak onlarda həmyaşıdları ilə birləşmək və kreativ meyillərin formalaşmasını sürətləndirir. Valideynin uşaqlarla münasibətdə onların həmyaşıdlarından geri qalmasını qabartması və bunu dönə-dönə təkrar etməsi yeniyetmədə valideynə qarşı aqresiya yarada bilər ki, bu da valideyn uşaq münasibətlərininformalaşmasına mənfi təsir edər.

Uşaq valideyn münasibətlərində yeniyetmələrə ən çox mənfi təsir göstərən hallardan biri də valideynin uşaqlara müxtəlif sərt qadağaların qoyulması və onlara heç bir azadlığın verilməməsi ilə bağlıdır. Belə olan hallarda uşaqlar qoyulan qadağa və itirilmiş azadlığı latent qaydada pozmağa çalışır və müəyyən kənara çıxan davranışlar sərgiləməyə meyilli olurlar. Belə halların baş verməməsi üçün uşaqlarla mənəvi bağların daha möhkəm əsaslarda qurulması olduqca zəruridir.

Hər bir insan, o cümlədən uşaq və yeniyetmələr də həyatda səhv edə bilər. Lakin ən əsası bu səhvi müəyyən etmək, aradan qaldırmaq və özünü inkişaf etdirərək yenidən səhvə yol verməməkdir. Yeniyetməlik dövründə isə valideynin uşaqlara qarşı daha səbirli, diqqətli olması onlara daha çox fayda verə bilər. Bu əsasda valideyn və yeniyetmələr arasında münasibətlər daha sivil və dinamik, inkişafa meyilli olaraq formalaşa bilər ki, bu da onların normal şəxsiyyət kimi formalaşmasına öz töhfəsini verə bilər [6, 67-70].

Uşağa nəzarət etmək, onu nöqsanlı işlərdən çəkindirmək ata və ananın vəzifələrindəndir. Amma bu nəzarətdə ifrata varıb, uşağa məhdudiyyətlər qoymaq olmaz. Çünki həddindən artıq nəzarət və məhdudiyyətlər uşağı məsuliyyət hissindən azad edir. O cümlədən onun istedadını inkişaf etdirməsinə, özünü fərd kimi yetişdirməsinə mane olur.

Pozitiv valideynlik sadəcə sözlər deyil - müəyyən bilik və bacarıqlar, uşaqların tərbiyəsi və inkişafı ilə bağlı fikirlərin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edən uşaqla ünsiyyət tərzidir. Valideyn övladı üçün layiqli nümunə olmalı və şəxsi inkişafı haqqında ciddi düşünməlidir.

Valideynlər xüsusilə nəzərə almalıdırlar ki, onlar uşaqlar üçün nümunədirlər. Uşaqlar sözlərdən daha çox hərəkətlərdən təsirləndiyindən valideynin uşaqla qışqıraraq danışması yeniyetmələrdə onları dinləmək əvəzinə, onların etdiklərini götürmək və gələcəkdə onlar kimi qışqıraraq danışmağı formalaşdırır. Əksinə, valideyn tərəfindən uşağın və yeniyetmənin ailə və cəmiyyət içərisində hərəkət və davranışlarına diqqət yetirilərsə, böyüklərə hörmət göstərərsə, onları nizam-intizamlı olmağa təlqin edərlərsə, gələcəkdə üzləşdikləri maneələri dəfetmə gücünə malik olarlar. Araşdırmalar nəticəsinə bəzən belə qənaətə gəlinir ki, bəzi ailələrdə valideyn uşağına tərbiyə verərkən əksər hallarda manipulyasiyadan isti-

fadə edir [7, 59-63].

Beləliklə, fikirimizi ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, yeniyetməlik dövründə mühüm əxlaqi-etik görüş və təsəvvürlərin, habelə şəxsiyyətin sosial-əxlaqi quruluşunun əsası qoyulduğundan çalışmaq lazımdır ki, yeniyetmə ilə yaşlı arasındakı bütün ziddiyyət və münaqişələr qarşılıqlı razılaşma, qarşılıqlı etimad əsasında aradan qaldırılsın. Müasir dövrdə isə bu işin ardıcıl və qanunauyğun formada aparılmasında sosial işçilərin rolu oduqca böyükdür. Məhz sosial işçilərin müsbət nümunələr əsasında apardığı praktiki iş və gənclərə dəstəyi nəticəsində cəmiyyətdə pozitiv valideyn və uşaq münasibətləri formalaşaraq daha müsbət məcrada inkiaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının social-psixoloji məsələləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2012. 224 s.
2. Çələbiyev N. "Uşaq psixologiyası". Bakı, 2005, 307 s.
3. Əmiraslanova S. "Çətin" uşaqlar və onlarla aparılan işin psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 2000.
4. Əmrahlı L, Rzayeva N. "Uşaq psixologiyası" dərs vəsaiti. Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi, 2015, 344 s.
5. Qədirov Ə. "Yaş psixologiyası" – Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 2008, 388 s.
6. Məmmədli G. "Çətin tərbiyə olunan uşaqların sosiallaşması". Müəllim nəşriyyatı. 2018, 140 s.
7. Erol Güngör. Ahlak psikolojisi ve sosyal ahlak. Türkiyə. 2021, 163 s.

VALİDEYN-YENİYETMƏ MÜNASİBƏTLƏRİ SOSiAL İŞİN TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

Salahova Mehin

XÜLASƏ

Məqalədə uşaqların inkişafının müəyyən mərhələsini təşkil edən, keçid dövrü adlandırılan yeniyetməlik dövrünün mahiyyəti valideyn-uşaq münasibətləri kontekstində araşdırılır. Burada xüsusi olaraq vurğulanır ki, yeniyetməlik uşaqlıqla böyüklük arasındakı ruhi inkişaf və həyata hazırlıq dövrüdür. Bu yaşda uşaqların fiziki inkişafında baş verən mürəkkəb dəyişikliklər yeniyetmələrin sosial davranışlarında və həyatında mühüm izlər qoyur. Bu izlər valideyn və uşaq arasında olan münasibətlərin formalaşmasına da öz təsirini göstərir. Bu mənada valideynin yeniyetməlik dövründə uşaqlarla qurduğu münasibətin normal və pozitiv istiqamətdə aparılması uşaqların da nümunəvi, cəmiyyətin tələblərinə cavab verən şəxsiyyət kimi formalaşmasına səbəb olur. Əks təqdirdə bu münasibətlər uşaqlarda deviantlıq meyillərini artırır və onların inkişafına mənfi təsir edir. Bu hal isə gələcəkdə onlarla sosial və psixoloji işin aparılmasına, onların sosiallaşması istiqamətində reabilitasiya tədbirlərinə ehtiyac yarada bilər. Məqalədə uşaq valideyn münasibətlərinin inkişafında olan müsbət təmayüllərin müqayisəli təhlili bu sahədə görülməli işlərin zəruriliyini bir daha aktuallaşdırır.

СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ И ПОДРОСТКОВ КАК ОБЪЕКТ ИЗУЧЕНИЯ

Салахова Мехин

АННОТАЦИЯ

В статье сущность подросткового возраста, который составляет определенный этап развития детей и называется переходным периодом, рассматривается в контексте детско-родительских отношений. Здесь специально подчеркивается, что подростковый возраст – это период психического развития и подготовки к жизни между детством и взрослой жизнью. Сложные изменения в физическом развитии детей в этом возрасте оставляют важные следы в социальном поведении и жизни подростков. Эти следы влияют и на формирование отношений между родителями и детьми. В этом смысле отношения родителей с детьми в подростковом возрасте осуществляются в нормальном и положительном направлении, что приводит к формированию детей как образцовых личностей, отвечающих запросам общества. В противном случае эти отношения усиливают девиантные тенденции у детей и негативно сказываются на их развитии. Такая ситуация может создать потребность в социально-психологической работе с ними в дальнейшем, реабилитационных мероприятиях в направлении их социализации. В статье сравнительный анализ положительных тенденций развития детско-родительских отношений еще раз подчеркивает необходимость работы в этом направлении.

PARENT-ADOLESCENT RELATIONSHIP SOCIAL AS A CASE STUDY OBJECT

Salahova Mehin

SUMMARY

In the article, the essence of adolescence, which constitutes a certain stage of children's development and is called the transitional period, is examined in the context of parent-child relations. It is specially emphasized here that adolescence is the period of mental development and preparation for life between childhood and adulthood. Complex changes in the physical development of children at this age leave important traces in the social behavior and life of adolescents. These traces also affect the formation of the relationship between parents and children. In this sense, the parent's relationship with children during adolescence is carried out in a normal and positive direction, which leads to the formation of children as exemplary personalities that meet the demands of society. Otherwise, these relationships increase deviant tendencies in children and have a negative impact on their development. This situation may create a need for social and psychological work with them in the future, rehabilitation measures in the direction of their socialization. In the article, the comparative analysis of the positive trends in the development of child-parent relations once again highlights the necessity of work to be done in this field.

EVSİZ VƏ BAXIMSIZ UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRƏ GÖSTƏRİLƏN SOSİAL XİDMƏT DÖVLƏTİN APARDIĞI SOSİAL SİYASƏTİN PRİOTET İSTİQAMƏTİ KİMİ

Salmanova Səlmi Elşən qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
salmisalmanova16@mail.ru

Açar sözlər: evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr, sosial xidmət, sosial siyasət, küçə həyatı, sosial xidmət müəssisəsi, qanun
Ключевые слова: беспризорные и безнадзорные дети и подростки, социальная служба, социальная политика, уличная жизнь, институт социального обслуживания, право
Keywords: homeless and neglected children and adolescents, social service, social policy, street life, social service institution, law

Azərbaycan Respublikasında baxımsız və küçə uşaqları probleminin həlli üzrə Tədbirlər Planının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin sərəncamında qeyd olunmuşdur ki, baxımsız uşaqlar — yetim və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş və müvafiq dövlət strukturlarında qeydiyyata alınmamış 18 yaşına qədər olan uşaqlardır. Evsiz uşaqlar dedikdə isə pedaqoji nəzarətdən və qayğıdan məhrum olmuş uşaqlar nəzərdə tutulur. Onlar sağlamlıqları üçün zərərli şəraitdə yaşayırlar. Yalnız uşaqlar deyil, valideynlərini (qəyyumlarını) və evlərini itirmiş yeniyetmələr də buraya aid olunur. Valideynlər (qəyyumlar) uşaqları, yeniyetmələri qayğıdan məhrum etdikdə, onlarla kobud rəftar etdikdə, onları cinayətə sövq etdikdə, uşaq və yeniyetmələr valideynləri tərəfindən fiziki, emosional, cinsi zorakılığa məruz qaldıqda çıxış yolunu evdən qaçmaqda görürlər və beləliklə, onlar küçə həyatına məruz qalırlar. Bununla da "küçə uşaqları" anlayışı ortaya çıxır.

Bildiyimiz kimi "küçə uşaqları" anlayışı küçədə yaşayan və küçədə işləyən uşaqları əhatə edir. Onlar arasında həm evsiz, həm də kasib ailələrdən olan uşaqlar vardır [1]. Küçədə yaşayan və işləyən uşaqların əksəriyyəti natamam ailələrə sahibdir və onların bir çoxu sosial yetimlərdir. Sosial yetim dedikdə o nəzərdə tutulur ki, onların valideynlərindən biri və ya hər ikisi yaşayır, lakin alkoqoldan , narkotik maddələrdən asılıdır və yaxud asosial həyat tərzi sürür. Küçədə yaşayan uşaq və yeniyetmələrin sayının artması yoxsulluq, çətin maddi vəziyyət, əlverişsiz sosial-psixoloji vəziyyət, valideynlərin uşaqların tərbiyəsi və təhsili üçün məsuliyyətlərinin azalması vəs. ilə əlaqədardır. Uşaq və yeniyetmələr ailə münasibətlərində tez-tez qəddarlıq və aqressivliklə üzləşirlər. Belə hallarla üzləşdikdə isə onlarda küçə həyatına meyil yaranır.

Bununla da onlar küçə həyatına məruz qalır, sosial mühitlərini dəyişirlər və əksər hallarda küçədə yeni, mənfi vərdişlər qazanırlar. Belə vərdişlərə oğurluq, müxtəlif narkotik maddələrdən istifadə etməyə başlamaq, alkoqol aludəçisi olmaq vəs. daxildir. Anormal ailə vəziyyəti yeniyetməni, uşağı ailədən kənar vaxt keçirməyə, bəzən isə ümumiyyətlə evdən qaçmağa sövq edir. Bu da istər-istəməz onların daha çox vaxtlarını küçədə keçirmələrinə səbəb olur. Yoxsulluq, valideyn alkoqolizmi, narkotizasiyası, uşağın ehtiyaclarına diqqət yetirilməməsi, valideynlərin ölümü, onu evsiz həyat tərzinə aparan ən mühüm amillərdir. Evdə zorakılıq, baxımsızlıq və qəddarlıqla üzləşən yeniyetmə və uşaqlar üçün küçə həyatı cazibəli gəlir.

Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmə probleminin mahiyyətini tam anlamaq üçün bu problemin aktuallığına nəzər yetirmək lazımdır. Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin Hüquqi təminat şöbəsinin baş məsləhətçisi Rabil Süleymanzadənin 2016-cı ildə verdiyi məlumata görə 2015-ci ildə 25 küçə uşağı aşkarlanıb və nəzarətə götürülüb.

Eyni zamanda o qeyd edib ki, 2016-cı ildə avaralıq və dilənçiliklə məşğul olan yetkinlik yaşına çatmayan 512 uşaq müəyyənləşdirilib.

Təəssüflər olsun ki, ölkə ərazisində evsiz və baxımsız, küçə həyatına məruz qalan uşaq və yeniyetmələrin ümümi sayı ilə bağlı dəqiq statistika mövcüd deyildir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar onların dəqiq saylarını müəyyən etməyə imkan vermir. Lakin gündəlik həyatımızda küçələrdə maşınların pəcərələrini silən, tum satan və yaxud müxtəlif işlərlə məşğul olan onlarla uşaq və yeniyetmələrlə üzləşirik. Bu vəziyyət isə küçə uşaqlarının sayının çoxluğundan, ilbəil artdığından və problemin böyüklüyündən xəbər verir. Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrin dəqiq statistikasının olmaması isə onlarla işi mürəkkəbləşdirir.

Küçədə yaşayan və işləyən uşaq və yeniyetmələrlə bağlı bir çox tədqiqat və sorğular həyata keçirilib. Sorğuların aparılmasının başlıca məqsədlərindən biri küçə uşaqlarının qarşılaşdıqları problemlər, onların küçədə işləməsinin səbəbləri, məşğul olduqları əmək növləri, eləcə də məruz qaldıqları risklər barədə ətraflı məlumat əldə edilməkdən ibarət olmuşdur. Belə sorğulardan biri də 2016 cı ildə Bakı şəhərində yaşayan 9-17 yaşda olan 208 baxımsız küçə uşağını, o cümlədən 165 oğlan və 43 qızı əhatə etmişdir. Qeyd etmək olar ki, sorğuda iştirak edənlərin təxminən yarısı 15-17 yaşında olan uşaqlar olmuşdur.

UŞAQLARIN CİNS VƏ YAŞ TƏRKİBİ

Yaş	*Cəmi*		*o cümlədən*			
			kişilər		*qadınlar*	
	nəfər	*%*	*nəfər*	*%*	*nəfər*	*%*
9-17 yaşda uşaqlar - cəmi	**208**	***100,0***	**165**	***79,3***	**43**	***20,7***
o cümlədən:						
9	**6**	***100,0***	**2**	***33,3***	**4**	***66,7***
10	17	*100,0*	12	*70,6*	5	*29,4*
11	15	*100,0*	10	*66,7*	5	*33,3*
12	21	*100,0*	19	*90,5*	2	*9,5*
13	24	*100,0*	21	*87,5*	3	*12,5*
14	27	*100,0*	21	*77,8*	6	*22,2*
10-14	**104**	***100,0***	**83**	***79,8***	**21**	***20,2***
15	30	*100,0*	25	*83,3*	5	*16,7*
16	34	*100,0*	28	*82,4*	6	*17,6*
17	34	*100,0*	27	*79,4*	7	*20,6*
15-17	**98**	***100,0***	**80**	***81,6***	**18**	***18,4***

Yuxarıdakı cədvəldə sorğuda iştirak edən baxımsız uşaq və yeniyetmələrin cins və yaş tərkibi öz əksini tapır.

Araşdırmanın nəticələrinə görə, sorğu olunanların yarıdan bir qədər çoxu Bakı şəhərinə xarici ölkələrdən və ya ölkənin digər şəhər və regionlarından gəlmişdir. Aparılan tədqiqat onu göstərir ki, oğlanların 56 faizi, qızların isə 12 faizi Bakı şəhərində anadan olub. Eyni zamanda sorğuda iştirak edən oğlanların 36 faizi, qızların isə 72 faizi ölkənin rayonlarından gəlmədir. Bir sözlə, qeyd edə bilərik ki, küçə həyatına məruz qalan və baxımsız uşaq və yeniyetmələrin əksəriyyəti regionlardan gəlmədir. Ölkəmizin şimal və cənub regionlarından gələn uşaq və yeniyetmələrin sayı çoxluq təşkil edir. Əslində Qərb bölgəsindən gələnlər də az deyil, ona görə də deyə bilərik ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasından başqa, bütün bölgələrdən gələnlər çoxluq təşkil edir [2].

Uşaqların Bakı şəhərindən əvvəl yaşadıqları ərazilər üzrə bölgüsü

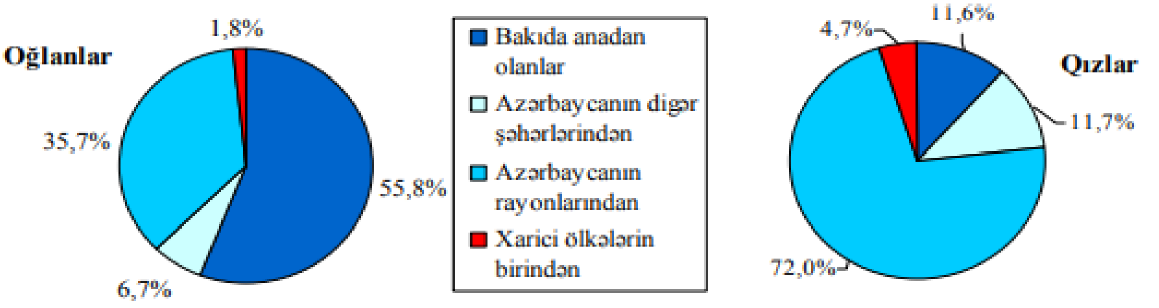

Eyni zamanda bu tədiqatda uşaqların və yeniyetmələrin təhsildən yayınma göstəriciləri, təhsildən yayınma səbəbləri, onların ailə tərkibi, yaşayış şəraiti, gəlir mənbəyi, işəgötürənin (sahibkarın) uşaqlarla hesablaşma üsulları, uşaqların qazandığı pulları əsasən nəyə xərcləməsi üzrə bölgüsü, uşaqların sağlamlıqları üzrə bölgüsü vəs. tədqiq olunmuşdur.

Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə sosial xidmətin göstərilməsi, onların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin apardığı sosial siyasətin başlıca istiqamətlərindən biridir. Bu vaxta qədər ölkəmizdə baxımsız və evsiz uşaqlar ilə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin problemin aradan qaldırılması üçün qeyri-hökumət təşkilatlarını könüllü əsaslarla cəlb etməklə, beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə dövlət təşkilatlarının məqsədyönlü ardıcıl fəaliyyəti tələb olunur. Bugün ölkəmizdə küçə həyatına məruz qalan uşaqların hüquqlarının qorunması, onların cəmiyyətdə özlərinə layiq yer tuta bilmələri istiqamətində demək olar ki, çox iş görülür. Küçə uşaqları ilə bağlı ən təsirli tədbirlər profilaktik tədbirlər hesab olunur. Profilaktik tədbirlər dedikdə uşaq və yeniyetmələrin küçə həyatına məruz qalmasına gətirib çıxaracaq sosial problemlərin və şəraitin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Bir sözlə, risk faktorlarını aradan qaldırmaq profilaktik tədbirlərin başlıca istiqamətidir. Bununla belə, baxımsız və kimsəsiz uşaqlar dövlətin və cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmalıdır. Uşaqlar üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onları evsiz qalma riski ilə üzləşdirən amillərin onlara mənfi təsirinin qarşısının alınması dövlət və cəmiyyət tərəfindən aparılan profilaktik tədbirlərin əsas istiqamətləridir.

Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrlə çalışan rəsmi qurumlarla, dövlət orqanları ilə yanaşı, konkret işlər görən QHT-lər də var. Onlardan biri də Azərbaycan Uşaqlar Birliyidir. Birliyin sədri Kəmalə Ağazadədir. Bu təşkilatın fəaliyyəti ilə tanış olduqda görə bilərik ki, bu təşkilat məhz evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrin problemləri ilə məşğul olur və belə uşaqları yaşayış yeri ilə təmin edir. Belə ki, bu təşkilatda uşaq və yeniyetmələrin küçəyə düşmələrinin səbəbləri araşdırılır, onlar təhsilə cəlb edilirlər, asosial vərdişlərini tərgitmələrinə köməklik edilir. Əgər uşaq və yeniyetmələr ailə münaqişəsi nəticəsində küçələrə düşübsə, onların ailələri tapılır, əlaqə saxlanılır. Küçə həyatına məruz qalan uşaq və yeniyetmələrlə bağlı əsas problem bu uşaqların təhsildən yayınması, asosial hərəkətlər törətməsi və narkotik maddələrdən, spirtli içkilərdən asılılıq kimi problemlərdir. Azərbaycan Uşaqlar Birliyi kimi digər QHT-lər də bu problemləri həll etməyə çalışarkən Təhsil Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə əməkdaşlıq edir.

Azərbaycanda evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə sosial xidmət göstərən müəssisələrdən biri də Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Baxımsız, kimsəsiz və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün Sosial Sığınacaq və Reabilitasiya Müəssisəsidir. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi

yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Baxımsız, kimsəsiz və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün Sosial Sığınacaq və Reabilitasiya Müəssisəsi etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, və mənşəyindən asılı olmayaraq, baxımsız, kimsəsiz, sosial təhlükəli vəziyyətdə və yardıma ehtiyacı olan 8 yaşdan yuxarı yetkinlik yaşına çatmayanların sosial reabilitasiyasının təşkilini və reabilitasiya müddəti ərzində müvəqqəti yaşayışını təmin edən yarımstasionar və stasionar sosial xidmət müəssisəsidir. Bu müəssisə Prezidenti İlham Əliyevin 2019-cu il 18 yanvar tarixli fərmanına əsasən yaradılıb.

Bu müəssisədə küçə həyatına məruz qalan uşaq və yeniyetmələrin qazandıqları mənfi və zərərli vərdişlərindən qurtulmaları üçün reabilitasiya işi aparılır. Bu reabilitasiya tədbirləri isə küçədə yaşayan və işləyən uşaqlarla iş, onlara psixoloji xidmət də daxil olmaqla bir çox xidmətin göstərilməsini nəzərdə tutur. Elə uşaqlar da var ki onların valideynləri var və müxtəlif ailədaxili səbəblərdən onlar küçələrdə yaşamağa başlayıblar. Bu müəssisələrə yerləşdirilən bəzi uşaq və yeniyetmələr isə daha ciddi səbəblərdən küçələrdə yaşamaq və işləmək məcburiyyətində olub. Küçə həyatında isə məcburi əməyə cəlb olunma,fiziki, emosional, cinsi istismar uşaq və yeniyetmələrin psixoloji durumunda müəyyən qədər dəyişikliklərə səbəb olur. Belə psixoloji durumla böyüyən uşaqlar cəmiyyət üçün gələcəkdə böyük problemlər yaratmaq potensialına sahib olurlar. Məhz bu səbəbdən belə uşaq və yeniyetmələrə psixoloji yardım da göstərilir. Sığınacaq və müəssisələrdə evsiz-eşiksiz, baxımsız və küçə həyatına məruz qalan uşaqlara sosial-psixoloji, tibbi-sosial, sosial-pedaqoji xidmətlər göstərilir. Belə xidmətlərin göstərilməsində sosial işçilər, həkimlər, psixoloqlar da daxil olmaqla bir çox mütəxəssislər iştirak edirlər.

Baxımsız və evsiz uşaq və yeniyetmələrə sosial xidmət göstərilərkən sosial işçilər, dövlət orqanları, müəssisələr, QHT-lər qəbul olunmuş qanunlara və hüquqi bazaya əsaslanırlar. Uşaqların hüquqlarını qorumağa dair ən mükəmməl beynəlxalq sənəd 1989-cu il noyabrın 20-də məhz BMT tərəfindən qəbul edilmiş Uşaq Hüquqları Konvensiyasıdır. Bu Konvensiyaya 189 ölkə qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyanı 1992 ildə ratifikasiya etmişdir.

Konvensiyanın məzmunu, onun əsas ideyası uşaq şəxsiyyətidir. Konvensiya uşaqların iqtisadi, sosial, mədəni və hətta siyasi hüquqlara malik olmasını vurğulayır. Bununla yanaşı iştirakçı ölkələr uşaqların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi ilə bağlı öhdəliklər götürmüşdür. Konvensiyada qeyd olunur ki, uşaqlar irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən asılı olmayaraq, öz hüquqlarından istifadə etməlidirlər. Bu konvensiyanı ratifikasiya etmiş ölkələr uşaqların sosial müdafiəsi məsələsinə diqqət yetirməyə başlamış və onların istismar və zorakılıqdan müdafiəsi üçün öz sosial siyasət və qanunlarında dəyişiklik etmişdirlər .

Ölkəmizdə artıq uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik bazası formalaşıb. Azərbaycan Respublikası da öz növbəsində BMT-nin "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyasını rəhbər tutaraq "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etmişdir. "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu 1998ci il 18may tarixində qəbul olunub. Bu qanuna görə uşaqların tərbiyə, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq, həyat və sağlamlığının mühafizəsi, zəruri maddi təminat vəs . kimi hüquqları vardır. Bu qanuna görə uşaqların hüquqları və qanuni mənafeləri pozulduqda, o cümlədən valideynləri (onlardan biri) uşağın təhsili, tərbiyəsi üzrə vəzifələrini yerinə yetirmədikdə və ya valideynlik hüquqlarından sui-istifadə etdikdə uşaq öz hüquqlarını qorumaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, 14 yaşına çatdıqda isə məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir. Bu qanunun müddəalarına görə valideynlərin və ya digər şəxslərin uşaqlarla qəddar rəftara yol verməsi, onlara qarşı psixi və fiziki zor tətbiq etməsi, uşaqların hüquqlarını pozması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada valideynlik hüquqlarından məhrum edilməyə, habelə inzibati və

ya cinayət məs uliyyətinə səbəb olur.

"Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 28ci maddəsində qeyd olunubki, dövlət sosial, hüquqi, iqtisadi, tibbi və tərbiyəvi vasitələrlə uşaqları istismarın bütün növlərindən, ağır, zərərli və təhlükəli əməkdən və təsirlərdən mühafizə edir. Lakin küçə həyatına məruz qalan, icbari əməyə cəlb olunan uşaq və yeniyetmələr bir çox hallarda başqa maraqlı şəxslər tərəfindən istismar olunurlar.

Eyni zamanda "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununa görə uşaqların valideynlə birgə yaşamaq hüququ, təhsil almaq hüququ vardır . Küçə həyatına məruz qalan uşaq və yeniyetmələr isə bu başlıca hüquqlarından məhrum olunurlar. Çünki onlar əksər hallarda təhsildən yayınırlar, məcburi şəkildə işləməyə və icbari əməyə cəlb olunurlar. Ən acınacaqlı tərəfi isə bundadır ki, küçə həyatına məruz qalan uşaqlar və yeniyetmələr öz hüquqlarının mövcudluğundan və bu hüquqların pozulmasından xəbərdar olmurlar. Bu sahədə fəaliyyət göstərən sosial işçilər və digər mütəxəssislər isə bu uşaq və yeniyetmələrin pozulmuş hüquqlarını təmin etməyə çalışırlar.

Uşaq və yeniyetmələrin hüquqlarının müdafiəsi və onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırırlması ilə bağlı hüquqi normativ aktlardan biri də Azərbaycan Respublikasında baxımsız və küçə uşaqları probleminin həlli üzrə Tədbirlər Planı təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamıdır. Bu sərəncam 2003-cü il aprel ayının 13-ü imzalanmış və dərc edildiyi gündən qüvvəyə minmişdir. Nazirlər Kabinetinin bu sərəncamı baxımsız və evsiz uşaqların həyat səviyyəsini yaxşılaşdıracaq Tədbirlər planını və bu plan çərçivəsində müxtəlif dövlət orqanları, qeyri-hökümət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər kompleksini nəzərdə tutur.

Baxımsız və evsiz uşaqların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə hazırlanmış Tədbirlər Planının təsdiq olunmasının əsas məqsədi küçə uşaqları probleminin həll olunmasıdır. Eyni zamanda həssas qrupa daxil olan evsiz və baxımsız uşaqların hüquqlarının müdafiə edilməsi və aparılan işlərin təkmilləşdirilməsi Tədbirlər Planının başlıca məqsədlərindəndir.

Tədbirlər Planı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Uşaq Hüquqları Konvensiyasına və «Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsaslanaraq hazırlanmışdır və aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir[1]:

I — ümumi və təşkilati məsələlər;

II — uşaqların sosial-iqtisadi hüquqlarının müdafiəsi;

III — uşaqların təhsili;

IV — uşaqların səhiyyə problemləri;

V — uşaqların dərsdənkənar fəaliyyətinin təşkili məsələləri;

VI — uşaqların maraqları naminə ictimai və beynəlxalq əməkdaşlıq.

Bu bölmələrdə nəzərdə tutulan müxtəlif işlərin yerinə yetirilməsində Daxili İşlər Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi kimi bir çox dövlət orqanları birgə fəaliyyət göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. https://e-qanun.az/framework/2176
2. http://anl.az/down/meqale/hafta_ichi/2011/fevral/158015.htm
3. https://peterglinskiy.ru/az/problemy-socialnoi-raboty-s-beznadzornymi-detmi-organizaciya-raboty-organov-socialnoi-zashchity-nase.html
4. https://aia.az/11316-azerbaycanda-ne-qeder-dilenchilik-eden-ushaq-var.html
5. https://www.sosial.gov.az/baximsiz-kimssiz-v-sosial-thlukli-vziyytd-olan-yetkinlik-yasina-catmayanlar-ucun-sosial-siginacaq-v-reabilitasiya-mussissi

6. https://e-qanun.az/framework/3292
7. https://www.stat.gov.az/source/crimes/az/k_ush.pdf

EVSİZ VƏ BAXIMSIZ UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRƏ GÖSTƏRİLƏN SOSİAL XİDMƏT DÖVLƏTİN APARDIĞI SOSİAL SİYASƏTİN PRİOTET İSTİQAMƏTİ KİMİ

Salmanova Səlmi

XÜLASƏ

Bu məqalədə evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələr kateqoriyasına daxil olan uşaq və yeniyetmələr, onların küçə həyatına məruz qalmasının səbəbləri haqqında məlumat verilib. Eyni zamanda evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə sosial xidmət göstərən müəssisələr, QHT-lər haqqında informasiya da burada öz əksini tapıb. Məqalə bu kateqoriyaya daxil olan uşaq və yeniyetmələrə sosial xidmət göstərən müəssisələrin hansı hüquqi bazaya əsaslanmalı olduqlarını nəzərdən keçirib və təhlil edib.

СОЦИАЛЬНОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ БЕЗДОМНЫХ И БЕЗДОМНЫХ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА

Салми Салманова

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о детях и подростках, попадающих в категорию беспризорных и безнадзорных детей и подростков, и причинах их подверженности уличной жизни. Вместе с тем, здесь же отражена информация об учреждениях и НКО, оказывающих социальные услуги беспризорным и безнадзорным детям и подросткам. В статье рассмотрены и проанализированы правовые основы учреждений, оказывающих социальные услуги детям и подросткам, входящим в данную категорию.

SOCIAL SERVİCE FOR HOMELESS AND ADOLESCENT CHILDREN AND ADOLESCENTS AS A PRIORITY DIRECTION OF STATE SOCIAL POLICY

Salmi Salmanova

SUMMARY

This article provides information about children and adolescents who fall into the category of homeless and neglected children and adolescents and the reasons for their exposure to street life. At the same time, information about institutions and NGOs providing social services to homeless and neglected children and adolescents is also reflected here. The article reviewed and analyzed the legal basis for institutions providing social services to children and adolescents included in this category.

PROBLEMLİ GƏNC AİLƏNİN QARŞILAŞDIĞI UĞURSUZLUQLARIN SƏBƏBLƏRİ

Məcidova Lalə Ədalət qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
ariesberre@gmail.com

Açar sözlər; gənc ailə, problem, uğursuzluq, iqtisadi böhran.
Ключевые слова: молодая семья, проблема, неудача, экономический кризис.
Keywords: young family, problem, failure, economic crisis.

Giriş. İnsanların əhəmiyyətli bir hissəsi gec-tez ailələr yaradır. Əvvəlcə ailə həyatı nağıl kimi görünür, həyat yoldaşları xoşbəxtlik, sevinc və bir-birlərinə qarşı sonsuz sevgi yaşayırlar. Lakin müasir dünya son illərdə gənc ailələrə xas olan ümumi xüsusiyyətləri dəyişdi. Birincisi, gənc cütlüklər mədəniyyət və əxlaqın ən kiçik dərəcəsinə malikdirlər; ikincisi, valideynlərinin şərhlərini şəxsi həyatlarına nüfuz etmək kimi qiymətləndirirlər; üçüncüsü, ər-arvadın məlumatsızlığı və şəxsi ambisiyaları çox vaxt boşanmanın əsas şərti hesab olunur; dördüncü, çətinliklərlə üzləşən gənclər hər şeydə özlərini deyil, ətrafdakıları günahlandırmağa başlayırlar. Bu gün gənc ailələrin çətinlikləri onun öyrənilməsi və bu problemlərin psixoloji səbəblərini dərk etməsi üçün mühüm vəzifədir. Ailə həm indi, həm də gələcəkdə cəmiyyətin və dövlətin əsas vahididir. Normal ailə olmadan Azərbaycanı inkişaf etdirə biləcək sağlam və ağıllı nəsillər ola bilməz.

İnsanın həyatında ən mühüm proses onun təkcə bir şəxsiyyət kimi formalaşması deyil, həm də bütövlükdə cəmiyyətdə özünü dərk etməsidir. Şəxsin sosial həyata alışması, həmçinin sosial normaları dərk etməsi və cəmiyyətlə normal qarşılıqlı əlaqə üçün zəruri olan keyfiyyət və dəyərlər toplusunun formalaşması vacibdir. Bütün bunlara məqsədyönlü və mütəşəkkil şəkildə birlikdə şəxsiyyətə təsir edən ailə kömək edir. Gənc ailələrin qarşılaşdıqları əsas problemləri nəzərdən keçirək:

1. Ailənin inkişafının ilkin mərhələsində münasibətlərin qeyri-sabitliyi - ilk növbədə, ailə həyatının başlanğıcında gənc həyat yoldaşları arasında qarşılıqlı qeyri-sabit münasibətlər yarana bilər. Bu, nikah münasibətlərinin təmsil olunması ilə bağlı fikir ayrılıqlarının ortaya çıxması ilə əlaqədardır, çünki həyat yoldaşlarının hər biri öz ailəsində əsas götürdüyü tərbiyəyə və valideynlərin hansı dəyərlərə ötürdüyünə əsaslanır. Münasibətlərin bu mərhələsində həyat yoldaşları uyğunlaşır, burada ailə həyatına ümumi yeni baxışlar inkişaf etdirməlidirlər. Tez-tez belə vəziyyətlərdə, məsələn, ailə vəzifələrinin bölüşdürülməsi (uşaqların böyüdülməsi, asudə vaxtının keçirilməsi) səbəbindən münaqişə yaranır. Məsələlərin həllində həm ər, həm də arvadın iştirakı ailədə sabitliyə mühüm təsir göstərir. Ailə məsələlərində ər-arvadın bərabər şəkildə iştirak etdiyi ailələrin sayı gənc ailələrdə çoxdur və orta yaş qrupundan olan ailələrdə, xüsusən də çoxuşaqlı ailələrdə qadınların üstünlüyünü daha çox qeyd etmək olar. Demokratik münasibətləri qoruyan ailələrin sayı mədəniyyət, təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə mütənasib olaraq artır. Problemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, gənc ailədə insanlar hələ də bir-birlərini kifayət qədər tanımırlar, bir-birlərinə kifayət qədər dözümlü deyillər [1, s. 190].

2. Növbəti problem iqtisadi qeyri-sabitlikdir. Vəsait çatışmazlığını nəzərə alsaq, ailənin layiqli həyatını təmin etməyin mümkünsüzlüyü onun mövcudluğunun dayandırılmasına səbəb ola bilər. Çox vaxt gənclər bir ailə halına gələrək, açıq-aşkar iqtisadi qeyri-sabitlik səbəbindən uşaq planlaşdırmağa və dünyaya gətirməyə hazır deyillər. Vəziyyət bir və ya iki ər-arvadın təhsil alması (davam etməsi) ilə daha da ağırlaşır, nəticədə layiqli iş yerinin və müvafiq əmək haqqının olmaması, habelə müxtəlif əlavə xərclərin olması problemin həllini çətinləşdirir. Əmək haqqı, uşaq müavinəti, valideynlərə müxtəlif ödənişlər və kompensasi-

yalar, qohumlara maddi yardım - bunlar hamısı gənc ailənin ailə büdcəsini təşkil edir və bu vəsaitlər normal yaşayış üçün kifayət etmir [2, s. 96].

3. Mənzil şəraiti problemi ayrıca müstəqil məsələdir və həyat yoldaşlarının hər birinin şəxsi məkana ehtiyacı olduğunu nəzərə alsaq, birinci dərəcəli məsələdir. Çox vaxt gənc ailə həyat yoldaşlarından birinin valideynləri ilə birlikdə yaşamalı olur. Burada müsbət cəhətlər birgə asudə vaxt, məişət funksiyalarının yerinə yetirilməsində köməklik, həmçinin gənc valideynlərin oxuması və ya part-time işləməsi üçün vaxtın ayrılmasıdır. Lakin yardımın mənfi nəticələri də var ki, bu da gənc həyat yoldaşları ilə onların valideynləri arasında münasibətlərin korlanmasına, münaqişələrin artmasına səbəb olur. Bəzi ailə kateqoriyaları üçün başqa bir seçim var - öz mənzilini almaq, lakin əksər gənc ailələr üçün bu imkan maliyyə ilə məhdudlaşır [5, s. 192].

4. Təhsil və məşğulluq problemi. “Gənc ailə” anlayışı 18-30 yaşlı gənclərə, daha çox tələbə və peşə hazırlığını bitirmiş və ya yenicə başa vurmuş gənclərə aiddir. Özü və ailə üzvləri üçün sosial məsuliyyətin gec formalaşması təhsili başa çatdırmaq üçün böyük vaxt sərmayəsinə ehtiyacla əlaqələndirilir. Gənc ailə əmək bazarında həssas qrupdur, çünki onun kifayət qədər peşəkar və sosial təcrübəsi yoxdur və buna görə də rəqabət qabiliyyəti azdır. Gənclərin məşğulluq problemi gənc ailəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, bəzən hətta onun mövcudluğunu təhlükə altına alır. Həqiqətən də işsizlik ucbatından bir çox gənclər maddi cəhətdən sıxılırlar, bu səbəbdən də onlar təkbaşına ailələrini dolandıra bilmirlər [4, s. 360].

5. Psixoloji problemlər. Müasir gənc ailənin münasibətlərində psixoloji, emosional rahatlıq çox vacib meyardır. Əksər ailələrdə sevgi, qarşılıqlı hörmət, ümumi baxışlar, maraqlar və mənəvi yaxınlıq hər şeydən əvvəl qiymətləndirilir. Həyat yoldaşlarının münasibətlərində istiliyin olmaması, inamın olmaması, diqqətin olmaması, ünsiyyət problemləri - bütün bunlar ailənin mənzil və ya hər hansı digər problemdən az olmayan məhvinə səbəb ola bilər. Həyat yoldaşları bir-birlərinin dəyər sistemini az-çox qəbul etməlidirlər ki, gələcəkdə bu, hər ikisini qane etsin. Həm də onlar üçün dəyişmiş yeni həyat tərzinə, həyat yoldaşının xarakterinə, hobbilərinə öyrəşməlidirlər [3, s. 22].

6. Məişət problemi. Son iki-üç onillikdə sənayeləşmiş ölkələrdə işləyən qadınların iqtisadi müstəqilliyinin artması ilə əlaqədar olaraq, ər-arvadın iqtisadi vəzifələrinin bərabər nisbətdə bölüşdürüldüyü ailə münasibətlərinin bərabərlik sistemi inkişaf etmişdir. Bir azərbaycanlı ailəsinin ailə münasibətlərində dönüş nöqtəsi, həyat yoldaşlarının onlardan hansının yemək bişirəcəyi, evi təmizləməsi, ərzaq alacağı, hesabları ödəyəcəyi, uşaqlara baxacağı barədə qərar vermə prosesi ola bilər. Bəzi qızlar anası tərəfindən daimi ev işlərinə öyrəşmiş, bəziləri isə bu bacarığı mənimsəməmiş, peşəkar inkişafa diqqət yetirmişlər. Müxtəlif tərbiyə modelləri toqquşduqda münaqişə yarana bilər, ənənəvi ailədə kişi çox vaxt bütün həyatı boyu işləmiş və heç vaxt ev işləri ilə məşğul olmayan, anası isə daim yemək bişirmək və təmizlik işləri ilə məşğul olan atasından nümunə götürür. Müasir gənc ailədə ər və arvad arasında vəzifələrin çevik bölgüsü, ilk növbədə, öz aralarında bağlanmış müqavilə əsasında, eləcə də onların peşəkar sahədə bacarıqları, və məşğulluqları nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

7. Tibbi problemlər - gənc ailələrin nikaha hazır olmaması, kifayət qədər cinsi tərbiyənin olmaması intim münasibətlərin formalaşmamış mədəniyyəti, gənclərin reproduktiv davranışa şüursuz münasibəti ilə özünü göstərir. Gənc ailənin sağlamlığı müvafiq səviyyədə olmalıdır, çünki uşaqlıq funksiyasının effektivliyi ondan asılıdır. Çətin demoqrafik vəziyyət daha çox ailə həyatına daxil olan gənclərin reproduktiv potensialının aşağı olması ilə bağlıdır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində sonsuz nikahların yayılması kritik həddi aşır və 8 ilə 19,6% arasında dəyişir. Buna əsaslanaraq, sosial-demoqrafik siyasət sahəsində reproduktiv təbabətin köməyi ilə əhalinin reproduktiv sağlamlığının qorunması prioritet vəzifələrdən biridir ki, onun da mühüm fəaliyyəti kişi və qadınların sonsuzluğunun müəyyən edilməsi və müalicəsinə çevrilmişdir. Həm kişilərin, həm də qadınların reproduktiv sağlamlığı nəzərəçarpacaq dərəcədə pisləşib - sonsuz cütlərin təxminən 20% -i evli olanlar arasından təcrid

olunub. Abort qadın orqanizmi üçün ciddi psixoloji stressdir, sonrakı doğuşlar üçün mümkün nəticə uşağın əlilliyi və ya psixofizioloji anormallıqların olması ola bilər [5, s. 191].

8. İstirahət fəaliyyəti problemi. Həyat yoldaşlarının boş vaxtlarını rasional şəkildə necə bölüşdürəcəklərini bilmələri və birlikdə keçirməyi unutmamaları vacibdir. Ailədə asudə vaxt keçirmək üçün yol seçməklə bağlı mübahisələr yarana bilər, çünki onların maraqları həmişə üst-üstə düşməyə bilər. Həmçinin, vaxt azlığı və qida, nəqliyyat və digər xərclər üçün qiymətlərin baha olması səbəbindən gənclərin müxtəlif mədəni-maarif tədbirlərinə, məsələn, teatrlara, sərgilərə, muzeylərə getmə imkanı az olduğundan gənclər asudə vaxtlarını tez-tez televizora baxmağa, qonaqlara baş çəkməyə sərf edirlər. dostlar, gəzinti. Qeyd etmək lazımdır ki, həyat yoldaşları bəzən bir-birindən dincəlmək, hər kəsə şəxsi məkan vermək üçün asudə vaxtlarını ayrıca keçirməlidirlər.

İqtisadi böhran, sosial-siyasi gərginlik, cəmiyyətin maddi-sosial qütbləşməsinin artması səbəbindən ailədə problemlər daha da kəskinləşib. Bu, ailənin reproduktiv funksiyasının rolunun azalması, uşaqlara olan ehtiyacın azalması, induksiya olunmuş abortların sayının artması ilə ifadə olunur. Eyni zamanda uşaq sahibi ola bilməyən nikahlı cütlüklərin sayı da artır. Ailə sosial institut kimi bir tərəfdən özünü tənzimləyən sistem kimi səciyyələnir. Bu, müxtəlif fikir və ziddiyyətlərin toqquşması ilə müşayiət olunan ailə üzvləri arasında ünsiyyət deməkdir. Qarşılıqlı güzəşt və razılaşmalar, daxili mədəniyyət, ailə üzvlərinin mənəvi və sosial yetkinliyi sayəsində müxtəlif nöqteyi-nəzərləri həll etmək olar. Digər tərəfdən, ailə cəmiyyət tərəfindən təsdiqlənmiş bir birlikdir. Onun sabitliyi yalnız dövlət, hüquq, ictimai rəy, din, təhsil, mədəniyyət kimi sosial institutlarla qarşılıqlı əlaqədə olduqda mümkündür. Ailənin yaranması və dəyişməsini tənzimləyirlər. Bu sosial institutlar vasitəsilə ailəni dəstəkləyən normalar yaradılır [1, s. 191].

Ailə münasibətlərinin uğurlu olmasının ən mühüm amillərindən biri də nikah-ailə münasibətlərinin müxtəlif adət-ənənələr, təbliğat, maarifləndirmə və qanunvericiliklə tənzimlənməsi, dövlətin sosial və ailə siyasətinin həyata keçirilməsidir. Cəmiyyətin ailəyə kompleks təsiri aşağıdakı vəzifələrin həlli yolu ilə həyata keçirilir:

- gənc ailənin statusunun möhkəmləndirilməsi, boşanmaların sayının azaldılması;
- iki və ya daha çox uşağın doğulmasına diqqətin artırılması və dəstəklənməsi;
- təkcə analığa deyil, atalığa da səlahiyyət vermək.

Gənc ailədə yaranan problemlərinin üç əsas səbəbi var;

- Gənc ailə böhranları
- Gənclərin ailə qurmağa hazır olmaması
- Gənc həyat yoldaşları arasında gözləntilərin və iddiaların uyğunsuzluğu.

Gənc ailə böhranları. Müasir ailənin böhranı demoqraflar tərəfindən ilk növbədə institusional böhran, yəni ailənin sosial institut kimi böhranı kimi başa düşülür və bu, ilk növbədə ailənin sözdə olmağı dayandırması ilə özünü göstərir, ən mühüm və əsas funksiyalarından biri reproduktivdir. Ailə daha dinamik olub və əvvəlki dövrdən (sosializm) fərqli olaraq, sosial amillərlə daha az sabitləşib. Ər-arvadın şəxsi motivlərinin və ünsiyyət qabiliyyətinin əhəmiyyəti xeyli artmış, sosial norma və zərurət alətinin köməyi ilə onlara təsir göstərdiyinə görə iki insanın birlikdə yaşaması qətiyyən mümkün deyildir. Bu, nikahların sayına və azad birliklərin sayının artmasına təsir edir ki, bu da ailə quranların şəxsi məsuliyyətindən asılıdır. insanların şüurunda təhsilə münasibətdə ailəyə münasibətin formalaşmasını stimullaşdırmaq, fəaliyyəti daha çox onların şəxsi məsuliyyətindən asılıdır. Beləliklə, müasir ailədə transformasiya prosesləri, üstəlik, həyat dövrünün bütün mərhələlərində və daha çox gənc ailə mərhələsində sosial-psixoloji təhlil tələb edir [2, s. 65].

Gənc ailənin formalaşma və evlilik dövrü ən çətin dövrlərdən biridir. Təəssüf ki, bu dövr ilk ailə böhranına təsadüf edir. Evlilik anından etibarən həyat yoldaşları ailə həyatına uyğunlaşma və yeni rolların mənimsənilməsi ilə bağlı bir sıra vəzifələrlə qarşılaşdıqları bir mərhələ başlayır.

Müasir orta məktəbdə baş verən oğlan və qızların ailə həyatına hazırlığı yetərincə deyil. Gənc oğlan və qızların tam hüquqlu ailə qurması üçün hələ ailə həyatı qurmazdan əvvəl onların nikah və ailə həyatına qarşı məsuliyyətini artırmaq lazımdır. Bunun üçün nikaha daxil olan şəxslərin psixoloji hazırlığının formalaşdırılması üzrə tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmalıdır.

Gənclərin ailə qurmağa hazır olmaması problemi xüsusilə aktualdır, çünki onun nəticələri ailə həyatında kritik hadisələrə səbəb olur. Gənclər münasibətlər qurmağa hazır olmalı, münaqişələri həll etməyi bacarmalı, uşağa qulluq etməyin əsaslarını bilməli və nəhayət, ailə yaratmaqdan nə əldə etmək istədiklərini başa düşməlidirlər [5, s. 45.

Valideyn ailəsi də gənclərin ailə həyatına hazır olması probleminin həllinə öz töhfəsini verməlidir. Analar qızlarına, gələcək həyat yoldaşlarına ailə həyatının texnologiyalarını, ailə büdcəsini öyrətməlidirlər. Atalar, öz növbəsində, oğullarını hərəkətləri və hərəkətləri üçün məsuliyyət hissi üçün hazırlamalı, gənc həyat yoldaşı bütün hallarda kişi olaraq qalmalıdır.

Bu baxımdan gənclərin ailə qurmağa hazır olmaması problemi xüsusilə aktuallaşıb.

Təbii ki, ailə qurmazdan əvvəl yuxarıda sadalanan bütün vəzifələri həll etmək lazımdır. Bu problemlərin həlli mühüm məqsədi - gənclərin ailə, bütövlükdə ailə həyatı qurmağa, övlad böyütməyə hazırlığını yüksəltmək məqsədi daşıyır.

Ailə sosial hadisədir, ictimai həyatın qanunlarına tabedir. K.Marksın dediyi kimi, "heç kəs evlənməyə məcbur edilmir, amma hər kəs nikaha girdiyi üçün evlilik qanunlarına tabe olmağa məcbur edilməlidir". İnsanın ailə qurmağa hazır olması bu hərəkətin cəmiyyət üçün əhəmiyyətini fəal şəkildə dərk etməsində təzahür edir. Ailənin yaradılması yolunda ən mühüm addım şəxsi azadlığın məhdudiyyətlərini dərk etmək və s. Təəssüf ki, bugünkü gənclər üçün şəxsi azadlığı məhdudlaşdırmaq fikri çox bulanıqdır. Hər hansı qadağalarla üzləşən gənclər şəxsi azadlığı və şəxsi məkanı müdafiə edərək bir-birindən asılı olmaq istəmirlər [3, s. 56].

Oğlan və qızların nikaha hazırlanmasının ən vacib istiqamətləri bunlardır:

- ailənin sosial mahiyyətini və bunun şəxsi həyat üçün nəticələrini dərk etmək;
- nikahda həyat üçün zəruri olan keyfiyyətlərin tərbiyəsi;
- nikah və ailə ideyalarının real adekvat formalaşması.

Ailəni yaradarkən gənc kişilər və qadınlar bilməli və başa düşməlidirlər ki, ailə ər-arvad, valideynlər və uşaqlar arasında münasibətlərin spesifik tarixi sistemidir, yəni üzvləri nikah və ya qohumluq, ümumi həyat və qarşılıqlı əxlaqla bağlı olan kiçik bir qrupdur. Ancaq unudulmamalıdır ki, sosial münasibətlər və bütövlükdə cəmiyyət dəyişir, ona görə də ətraf şəraitə uyğunlaşmaq vacibdir [1, s. 233].

Ailə və nikahın sosial-psixoloji aspektlərinin tədqiqi, həyat yoldaşlarının qarşılıqlı əlaqələrinin, onların nikahdan məmnunluqlarının, nikahda rol gözləntilərinin və tələblərinin öyrənilməsi hazırda ailə psixologiyasının ən mühüm vəzifələrindəndir. Ailənin ahəngdar işləməsi üçün maddi rifah və kifayət qədər təhsil səviyyəsi kifayət deyil. Evlilik münasibətlərinin xarakteri, əsasən, müəyyən bir ailə sahəsinin həyata keçirilməsi üçün kimin və nə dərəcədə məsuliyyət daşıdığından asılıdır.

V.Satir ailə həyatının aysberqə bənzədiyini, insanların çoxunun onun yalnız səth hissəsini görüb, onu bütünlüklə gördüklərini zənn edərək, özünü aldatdığını qeyd edir. Bəziləri aysberqin bir qədər böyük olduğunu təxmin edir, lakin onun görünməyən hissəsinin tam olaraq nə olduğunu bilmirlər. Ailə həyatının bütün incəliklərini bilmədən, onu təhlükəli bir kursa yönəldə bilərsiniz. Ailə həyatı sənəti bütün sənətlərin bəlkə də ən çətinidir. Biz burada çox şey bilmirik, cəhalətimizin ölçüsünü belə bilmirik [4, s. 76].

Bu gün bir çox ailələrin gündəlik həyatı həyat yoldaşlarının psixoloji savadsızlığı (qadın və kişi psixologiyasını bilməməsi, ailədə emosional ünsiyyətin əsaslarını bilməməsi), cinsi məlumatsızlıq (insan cinsiyyət qanunlarını bilməməsi, kişi və kişi cinsiyyət pozğunluğu) ilə

tənzimlənir. qadın cinsi, onları azaltmaq üçün tədbirlər və yollar), böyüklər və uşaq psixologiyasında təhsildə problemlərə səbəb olan təhsil boşluğu.

Evlilikdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər getdikcə sosial və psixoloji münasibətlərdə, sevgilərdə, zövqlərdə ümumilik qazanır. Həyat yoldaşlarının ehtiyaclarını əlaqələndirmək çətin bir işdir, çünki bir tərəfdən həyat yoldaşlarının hər birinin istəkləri ilə kifayət qədər yaxşı əlaqəli ümumi ehtiyaclar var, digər tərəfdən ehtiyacların müəyyən bir hissəsi fərdi, muxtar olaraq qalır.

Evlilik, fərdin azadlığını məhdudlaşdıran tərəfdaşların davranış və hərəkətləri üçün müəyyən tələbləri nəzərdə tutur. Narazılığın, məzəmmətlərin yaranması, tərəfdaşların imkanları və istəkləri nəzərə alınmaqla bölüşdürülməli olan vəzifələrin əlaqələndirilməsinin çətinliyi səbəbindən baş verir [4, s. 77].

Evli cütlük evliliyin ondan gözlənilən şeyi gətirmədiyini görə bilər. Evlilik gözləntiləri ilə reallıq arasındakı uyğunsuzluq müxtəlif dərəcədə ciddi ola bilər. Bəzi hallarda ağrılı şəkildə qəbul edilir, digərlərində az və ya çox soyuq, kifayət qədər soyuqqanlılıq və dözümlülük ilə. Hər şey həyat yoldaşlarının sosial və psixoloji yetkinliyindən asılıdır.

Ailənin rifahında çox şey gənclərin evliliklərinə hansı ideyaları gətirməsindən, evlilik səadətində gördüklərindən asılıdır. İdeal ideyalarla insanlar arasında real münasibətlər arasında əhəmiyyətli uyğunsuzluqlar həmişə olub, var və olacaq. Bu, evlilik həyatından ən çox narazılıq mənbəyidir. Ailə həyatında yaranan hər cür çətinliklərə baxmayaraq, son nəticədə evlilik və ailə hər bir insan üçün mühüm dəyərlərdir.

Birgə yaşamaq ailənin hər bir üzvünün öz hərəkətlərini başqalarının onları necə qiymətləndirdiyi baxımından daim qiymətləndirməsini tələb edir. Gözlənilən cavablar digər həyat yoldaşının davranışına əvvəlcədən daxil edilir. İllər keçdikcə həyat yoldaşları digər tərəfdaşın müəyyən hərəkətlərə necə reaksiya verəcəyini aydın təsəvvür etmək qabiliyyətinə sahib oldular. Ailədə çevik koordinasiya o halda mümkün olur ki, onun üzvlərindən hər biri digər ailə üzvlərinin davranışlarından, niyyətlərindən, istəklərindən asılı olaraq öz davranışlarını tədricən dəyişsin [1, s. 237].

Zaman keçdikcə köhnə vərdişlərlə yanaşı, yeni xarakter xüsusiyyətləri də meydana çıxır. Onların hər biri "yorğanı özünə çəkməyə" çalışır, eyni zamanda, "sevirsə, məni olduğum kimi qəbul etsin" deyirlər.

Bəzən toydan sonra həyat yoldaşları tamamilə günahsız vərdişlərdən əl çəkməli olurlar. Evlilik və uşağın doğulması insanın fərdiliyinə öz düzəlişlərini edir. Bu, kişi və qadının normal psixoloji böyüməsinin normal böhranıdır, bu dövrdə ailə xoşbəxtliyinin təməli qoyulur - tək nikah Biz. Bu, təbii olaraq, həyat yoldaşlarının şəxsiyyətində dəyişikliklər tələb edir.

Həyat yoldaşlarının rolunun adekvatlığı, rol gözləntilərinin ailə öhdəliklərinin fəal şəkildə yerinə yetirilməsinə uyğunluğundan və ailə vəzifələrini yerinə yetirməyə şəxsi hazırlıq kimi rollar haqqında ifadələrdən asılıdır [5, s. 52].

Yuxarıda müzakirə olunan problemlərin həllinə differensial yanaşma, strukturundan asılı olaraq çoxuşaqlı ailələrə göstərilən yardımın ünvanlı olması ilə ifadə oluna bilər. Tədbirlər sistemi ailələrin maraqlarının ödənilməsinə şərait yaradılmasına, onların iqtisadi müstəqilliyinin artırılmasına, habelə onların şəxsiyyətin özünüdərkində, yeni nəsillərin yetişdirilməsində rolunun artırılmasına, nikahın və ailə həyat tərzinin nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə yönəldilməlidir. Məsələn, dördüncü və sonrakı uşaqların doğulması zamanı mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş kredit proqramlarının işlənib hazırlanması və tətbiqi, habelə kreditin bir hissəsinin ödənilməsi hesabına çoxuşaqlı ailələrin mənzil problemini yüngülləşdirmək mümkündür [2, s. 96].

Nəticə. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ailə bir çox maddi və psixoloji problemləri olan cəmiyyətin vahididir və gənc ailənin çətinlikləri tərəfdaşların hər birinin şəxsiyyət kimi inkişaf problemini öz nümunəsi ilə göstərir. Gənc ailələrlə mütəşəkkil sosial iş yaxşı bir bünövrəyə çevrilir ki, onun üzərində zəhmətkeş və davamlı əməklə növbəti illərdə gənc ailə-

nin sosial mühitində nəzərəçarpacaq yaxşılaşma yaranacaq, onun problemlərini həll etmək və optimallaşdırmaq mümkün olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1981, 190-192 s
2. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Keçmiş və müasir dövr. Bakı: Elm, 1986, 96 s.
3. Əhmədov Ə.K. Azərbaycanlıların ailəsi və ailə məişəti. Bakı,1994, 22 s.
4. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1981, 190-192 s.
5. Azərbaycanda ailə institutunun möhkəmləndirilməsi sahəsində mövcud vəziyyəti qiymətləndırmək məqsədilə keçirilən ekspert sorğusunun sərhi. Bakı, 2019 // https://www.himayadar.org/ekspertl-r-aras-nda-keciril-n-sosioloji-r-y-sor-usunun-s-rhi.html

PROBLEMLİ GƏNC AİLƏNİN QARŞILAŞDIĞI UĞURSUZLUQLARIN SƏBƏBLƏRİ

Məcidova Lalə

XÜLASƏ

“Ailə – kiçik bir dövlətdir”. Ailə insanın həyatında ən önəmli şeydir. Demək olar ki, hər bir ailədə problemlər olur. Xüsusilədə gənc ailələrdə. Bu problemlərə iqtisadi problemlər, mənzil problemi, məişət problemi, tibbi problemlər və başqa bir çox problemlər daxildir. Məqalədə bu problemin səbəbi haqqında ətraflı şəkildə məlumat verilib.

REASONS FOR FAILURES FACING A TROUBLED YOUNG FAMILY

Mejidova Lala

SUMMARY

“Family is a small state”. Family is the most important thing in a person's life. Almost every family has problems. Especially in young families. These problems include economic problems, housing problems, domestic problems, medical problems and many other problems. The article provides detailed information about the cause of this problem.

ПРИЧИНЫ НЕУДАЧ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЕТСЯ НЕБЛАГОПОЛУЧНАЯ МОЛОДАЯ СЕМЬЯ

Меджидова Лала

АННОТАЦИЯ

«Семья - маленькое государство». Семья – это самое главное в жизни человека. Почти в каждой семье есть проблемы. Особенно в молодых семьях. К этим проблемам относятся экономические проблемы, жилищные проблемы, бытовые проблемы, проблемы со здоровьем и многие другие проблемы. В статье представлена подробная информация о причине этой проблемы.

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ VƏ DAXİLİ BAZARIN QORUNMASINDA GÖMRÜK SİYASƏTİNİN ROLU

i.ü.f.d.Fərid Babayev
BDU-nun dosenti
Zəhraxanım Muradzadə
BDU-nun II kurs magistrantı
muradzadezeehra@gmail.com

Açar sözlər: gömrük siyasəti, gömrük nəzarəti, gömrük xidməti, gömrük sistemi, iqtisadi təhlükəsizlik, gömrük orqanları
Ключевые слова: таможенная политика, таможенный контроль, таможенная служба, таможенная система, экономическая безопасность, таможенные органы
Keywords: customs policy, customs control, customs service, customs system, economic security, customs authorities

Gömrük siyasəti dövlətin iqtisadi və xarici ticarət siyasətinin ayrılmaz hissəsi olduğu üçün, hökumətin ümumi iqtisadi strategiyasının məqsəd və vəzifələrindən asılıdır. Bildiyiniz kimi, gömrük siyasəti, onun həyata keçirilməsi gömrük xidmətinin fəaliyyətinə əsaslanır. Gömrük nəzarəti işinin təkmilləşdirilməsində əsas amillərdən biri malların və nəqliyyat vasitələrinin rəsmiləşdirilməsində stasionar gömrük postlarının xarici sərhədlərdə tikintisidir. Gömrük vasitələrinin anbarlarla müvəqqəti saxlanması üçün, xarici sərhəddə onlar üzərindən yüklərin daşınması, avtonəqliyyat vasitələrinin axınının artması və inkişafını nəzərə almaqla terminallar təşkil olunmalıdır.

Gömrük xidmətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə ticarət fəaliyyətinin inkişafını, gömrük yüklərinin emalı üçün anbarların yaradılması, rüsumsuz ticarət mağazalarının və müsadirə mal və nəqliyyat vasitələrinin, keçid zonasında ödənişli qarajların yaradılması vacib işlənməlidir və onların inkişaf yolu təyin olunmalıdır.

Gömrük və vergi orqanlarının, xarici iqtisadi fəaliyyəti gömrükdə texnika və alətlərin təkmilləşdirilməsi, tənzimlənməsi, gömrük orqanlarının informasiya dəstəyi, informasiya texnologiyaları bütün mallar kapital və xidmətlərin trans-sərhəddə yerdəyişməsi ilə bağlı xidmətlərin daimi koordinasiyasının yaradılması, radikal təkmilləşdirmə olmadan mümkün deyil, bu da gömrük və vergi orqanlarının səlahiyyəti tərəfindən həyata keçirilir.

Gömrük rəsmiləşdirilməsinə və mallara nəzarət üçün tələblər gömrük nəzarətinin müasir texniki vasitələrlə gömrük orqanlarına təchizat proseslərini sürətləndirmək üçün gömrük xidmətinin olmasını tələb edir.

Malların sürətlə eyniləşdirilməsi üçün ayrı-ayrı uzaq olan qeyri-dağıdıcı alətlərin aşkarlanması, kimyəvi tərkibin müəyyən edilməsi yeni vasitələrin yaradılması vacibdir.

Belə yanaşmalardan biri anbarların optimal yerləşməsi, terminalların və terminal komplekslərinin modernləşdirilməsi nəzərdə tutulur, bu da çox faktorlu analizin metodlardan istifadəsində qurulmuşdur.

Buna görə də terminal kompleksinin (TK) yerləşdirilməsi metodlarının inkişafı, metodoloji əsasını çoxfaktorlu dinamik model təşkil edir, bu da təhlilə, təsnifata, amillərin açıqlanmasına eləcə də ölkədə gömrük kompleksinin inkişafına və yerləşməsinə əsaslanır.

Gömrük orqanlarının əsas vəzifəsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Bu ümumi anlayış olduqca konkret məzmun daşıyır. Buna görə də gömrük orqanlarının fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün ən üstün vaxt vahidi ilə orta gəlir seçilir.

Nəticədə, gömrük sisteminin optimallaşdırılması, maksimum orta gəlirlərlə bağlıdır, bu da təbii olaraq, gömrük xidmətinin və onun funksiyalarının kadr strukturu ilə ifadə olunmasını bildirir.

Aparılmış təhlil nəticəsində ən çox iqtisadi ziyanı ölkəyə xarici ticarət iştirakçılarının aşağıdakı hərəkətləri gətirir:

- ✓ malların bəyan edilməməsi;
- ✓ malların yalnız bir hissəsinin icrası yəni malların sayının doğru olmaması haqqında bəyanat və ya malların yalnız ilk partiyasının icrası;
- ✓ saxta sənədlərin və tələb olunan sənədlərin yalnız bir hissəsi təqdim olunmaqla-gömrük mallarının dəyərinin aşağı salınması;
- ✓ malların və müəyyən gömrük rejimi altında yerləşdirilmiş nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi və sərəncamı, onların vəziyyəti, qanunsuz əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- ✓ malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən gömrük nəzarəti daxil olmaqla köçürülməsi;
- ✓ malların və nəqliyyat vasitələrinin dəqiq olmayan bəyannaməsi;
- ✓ saxta maliyyə sənədlərinin təmin edilməsi ilə gömrük orqanlarına gömrük rüsumlarının qeyri-ödənişə gətirib çıxarması, yalan məlumatların verilməsi
- ✓ gömrük orqanlarının hesabına bank vasitələrinin köçürülməsi üzrə ödəyiciyə ödəniş sənədlərinin verilməsi;
- ✓ qanunla müəyyən edilmiş "Gömrük tarifi haqqında" gömrük rüsumlarının ödənilməsini şərtlərinin pozulması.

Bizim fikrimizcə, hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi müvafiq göstəricilərin hesablanması əsasında həyata keçirilməlidir:

- ➢ hesabat dövründə gömrük orqanları tərəfindən gömrük qaydalarının pozulması hallarının sayı;
- ➢ vəsaitlərinin sayı və məbləği, cərimələr daxil olmaqla, müsadirə və xərcləri bərpa etmək;
- ➢ gömrük orqanlarının işinin təhlili onu göstərir ki, görülmüş işlərdə aşağı faizin göstəricisi hüquq mühafizə bölməsinin işinin kifayət qədər səmərəli təşkil olunmamasını və gömrük araşdırmaları bölmələrinin işinin dəqiq olmamasıdır.

Sübut edilmişdir ki, gömrük xidmətinin gələcək inkişafının, əsasən beynəlxalq əməkdaşlıqda informasiya dəstəyinin kifayət qədər olmamasını təsəvvür etmək mümkün deyil.

İndiyədək gömrük tənzimlənməsinin avtomatlaşdırma sistemindən bir çox ölkələrdə istifadə olunur ki, bu da gömrük prosedurlarını sadələşdirməyə imkan verir və risklərin idarə olunması üzrə işləri gücləndirir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının gömrük xidmətinin qarşısında duran problemlərin həyata keçirilməsi üçün ticarətdə və başqa ölkələrlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi, ölkənin normativ-hüquqi aktları ilə beynəlxalq və yerli texniki qanunvericiliyinə uyğunlaşdıılrması, texniki və əlaqəli gömrük maneələrinin azaldılması təmin edilməlidir ki, bu da son nəticədə ölkəmizdə qlobal dünya təsərüfatı sisteminə bərabərhüquqlu daxil olmağa imkan verəcək.

Adıçəkilən problemləri nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, gömrük orqanlarının işinin səmərəliliyini artırılması üçün prioritet istiqamətlər kimi yaxın illərdə aşağıdakılar ola bilər:

- ✓ Texnologiyanın təkmilləşdirilməsi üçün gömrük ödənişlərinin tam həcmdə büdcəyə daxil olması, və nəzarətin olması;
- ✓ Tam gömrük rəsmiləşdirilməsi ilə malların gömrük prosedurlarının eyni zamanda sadələşdirilməsi və unifikasiyası;
- ✓ Hüquq-mühafizə orqanı kimi gömrük xidmətinin rolunun artırılması; üslub və idarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsi, gömrük xidmətinin şaquli və horizontal bütün

struktur bölgü üzrə aparılması.

Beləliklə, sürətli inkişaf mərhələsində dəyişən şəraitdə idarəetmə sistemi gömrük orqanlarının əsas strateji məqsədlərindən biridir. Söhbət gömrük orqanlarında geniş miqyaslı proqram-məqsədli idarəetmənin tətbiqindən gedir.

Beynəlxalq ticarətin inkişafı ilə müsbət məqamlardan savayı, dünya istehsalçılarının mallarının əhali üçün ucuz olması, bu həmçinin mənfi amillər də özünü göstərir - bazara keyfiyyətsiz həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli olan məhsulun daxil olması və s [1, s.74].

Çox vaxt ucuz malın keyfiyyətinin aşağı olması, həm yerli həm də xarici sahibkarların biznesdə qanuna zidd metodlardan istifadəsi ağır nəticələrə gətirib çıxarır.

Bəzi strateji malların asılı vəziyyətdə olması, məsələn, əczaçılıq məhsullarının, qərb ölkələrinin korporasiyalarından iqtisadi asılılığa gətirib çıxarır. Bütün bunlar dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini əsas vəzifəsi kimi göstərir.

Strateji planda bu istiqamətin reallaşdırılması üçün bütün dövlət orqanları iştirak edir, lakin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük orqanlarının xüsusi rolu bu sahədə nəzəri və qanunvericilik fəaliyyətinin əsaslarının tədqiqinin zəruriliyini şərtləndirir.

Beləliklə, mövcud qanunvericiliyin bu sahədə dərk edilməsi, təcrübə əsasında qanunvericilik boşluqlarının üzə çıxarılması, qəbul edilmiş qanunvericiliyin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi hal-hazırda ən mühüm zərurətlərdən biridir.

Gömrük fəaliyyətinin iqtisadi funksiyaları gömrük işinin fiskal və requlativ funksiyası ilə həyata keçirilir.

Fiskal funksiya gömrük ödənişlərinin (rüsumların, vergilərin, yığımların və s) tutulması dövlət büdcəsinin hesabına, gəlir hissəsinin artırılmasına yönəlmişdir.

Requlyativ (proteksionist) funksiya, qadağaların, məhdudiyyətlərin, lisenziyalaşdırma, gömrük tariflərinin müəyyən kvota vasitəsilə milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, yerli bazarı qorumaq, xarici investisiyaların cəlb olunmasına yönəlmişdir [5, s.92].

Bu malların bəyan edilməsinin düzgünlüyünün, nəzarətin sərtləşdirilməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafı, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi risklərin idarə olunması sistemi üzrə məqsədyönlü işin nəticəsidir.

Regional gömrük idarələri gömrük orqanlarından dövlət federal büdcəyə köçürülən vəsaitin ümumi miqdarını formalaşdırır.

Gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə funksiyaları heyvan və bitkilərin, ətraf-təbii mühitin mühafizəsi, ölkənin (ictimai asayişin, əhalinin mənəviyyatını, insanların həyat və sağlamlığını, dövlətin təhlükəsizliyini qorunması) təhlükəsizliyini təmin olunmasına yönəldilmişdir; istehlakçıların maraqlarının müdafiəsində; və s. idxal malların, bədii, tarixi və arxeoloji sərvət əşyalarının, silahların, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması iqtisadi təhlükəsizlik sistemində gömrük orqanlarının rolu böyük və danılmazdır.

Amma gömrük orqanlarının fəaliyyətində bir çox nöqsan və çatışmazlıqlar hələ də mövcuddur: gömrük xidməti və gömrük nəzarətinin texniki vasitələrlə təchiz edilməməsi, ilk informasiyanın gömrük xidməti tərəfindən təkmilləşməmiş istifadəsi və s.

Bütün bu hallar, necə deyərlər, "varlığı" dövlətin və cəmiyyətin iqtisadi təhlükəsizliyini yüksək dərəcədə aşağı salır.

Hazırda Azərbaycan gömrük orqanlarının qarşısında yeni vəzifə yaranır - inteqrasiyanın vəzifəsi beynəlxalq əməkdaşlıq prosesində dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatının gücləndirilməsi üçün gömrük-hüquq sahəsinin tənzimlənməsi.

İqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi sistemin ayrılmaz hissəsidir və xalq təsərrüfatının, müəssisələrin, cəmiyyətin və s. qurumların inkişafında vacib element sayılır [4, s.85].

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, milli iqtisadiyyatın dinamik tarazlığını, davamlı vəziyyətini əsas parametrlərin zəmanətini, fəaliyyətində bərpası, istənilən və ya təsadüfi

şəraitdə xarici və ya daxili impulsların və ya risklərin stabilliyinin pozulmasını başa düşmək lazımdır.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, mürəkkəb sosial-siyasi və iqtisadi hadisə və mühüm, bütöv bir sistemə əsaslanan bir-birini tamamlayan və bir-birindən asılı amillər başa düşülür. Onların arasında aşağıdakıları ayırmaq olar:

- Milli sənaye istehsalının texnoloji səviyyəsi, miqyası, sahəvi və strukturu;
- Təbii ehtiyatlar, onların kəmiyyət və struktur parametrləri, habelə onların mülkiyyət formaları və sərəncamları;
- Təbii-iqlim şəraiti və aqrar istehsalın digər xüsusiyyətləri;
- Əmək resursları dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi;
- Ölkənin intellektual potensialı;
- Valyuta ehtiyatları, mənbələri və istifadə xüsusiyyətləri;
- Daxili bazar;
- Dövlət institutlarının peşəkarlığı və səmərəliliyi.

Əlbəttə, verilən siyahıda yalnız daimi fəaliyyət göstərən, birbaşa ölkə iqtisadiyyatını formalaşdıran və onun təhlükəsizliyini müəyyənləşdirən amillər təqdim olunmuşdur.

Amma dolayısı ilə də olsa, daha çox müvəqqəti xarakter daşıyan impulslar üstünlük təşkil edir və bəzi hallarda daxili və iqtisadi prosesləri dəyişdirməklə yerinə yetirilir.

Bu həm ümumbəşəri hərbi siyasi- hadisədir, həm də regional səviyyəli, daxili ictimai siyasi vəziyyətdir.

Xarici iqtisadi əməliyyatların tənzimlənməsi bir ölkənin normativ hüquqi bazasına əsaslanır və öz xüsusiyyətləri ilə müvafiq olaraq təyin olunur.

İstənilən ölkədə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin əsasını onun xarici iqtisadi siyasəti təşkil edir, bu siyasət altında əlverişli iqtisadi, elmi-texniki istehsal və başqa əlaqələrin inkişafı, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakın genişlənməsi və dərinləşməsi, sosial-iqtisadi inkişafın strateji vəzifələrinin həlli məqsədi başa düşülür [2, s.45].

Hazırda Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) tənzimlənməsinin mürəkkəb sistemi fəaliyyət göstərir. XİF-i, dövlət tənzimlənmə vasitələrinin müxtəlifliyi ilə üç əsas bloka qruplaşdırmaq olar:

Birinci blok- ümumi xarakterli tədbirlərdir, milli iqtisadiyyatın və onun mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə, nəticə etibarı ilə istehsal olunan məhsullar arasında rəqabətin artmasına yönəlmişdir.

XİF tənzimlənməsi bu mənada - bütün milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, konyunktur vəziyyətin və keyfiyyətli strukturun inkişafı deməkdir.

Bu inhisar tədbirinin siyasətidir, qeyri-sağlam rəqabətin qarşısının alınması, dövlətin iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsi, elmi-texniki inkişafın həyata keçirilməsi siyasəti, lazımi normativ bazanın və təşkilatı strukturun yaradılmasıdır.

Bu cür tədbirlər XİF-in ümumi iqtisadiyyatının əsasını yaradır.

İkinci blok- xüsusi alətlər və mexanizmlər XİF növlərini ləngidir və ya stimullaşdırır.

Beynəlxalq ticarətin dövlət tənzimlənməsinin alətləri tariflərə və tarifsizlərə bölünür:- bunlar gömrük tarifinin istifadəsinə əsaslanır.

Onların arasında, bir qayda olaraq, bir neçə əsas elementlər vardır:

- ✓ gömrük tarif tənzimlənməsi;
- ✓ valyuta dəyişmə;
- ✓ mübadilə kursunun siyasəti və s.

Üçüncü blok - alətlərin tənzimlənməsi şirkətlərə birbaşa yardım- onların XİF tərəfindən həyata keçirilməsi.

Buraya birbaşa və dolayı subsidiyaların ixracı aiddir (kredit faizlərinin azaldılması, tariflərin aşağı düşməsi, dövlət sifarişləri, vergi güzəştləri), daxili və xarici kreditləşmə ixrac kreditlərinin sığortası və zəmanəti.

Bununla yanaşı, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin sistemində GX-nin üzvlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol gömrük- tarif tənzimlənməsinə məxsusdur.

XİF liberallaşdırılması şəraitində dövlətin tənzimləyici rolu, inzibati amirlik prinsiplərinə deyil, beynəlxalq norma və qaydalara riayət olunmasına əsaslanır.

Onlar arasında XİF iştirakçılarının bərabərliyi və XİF iştirakçılarının hüquq və mənafelərinin dövlət tərəfindən müdafiəsi, dövlətin əsassız XİF-ə müdaxiləsinin istisna edilməsi vacib yer tutur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) tənzimlənməsi və sistemin tipik ölçülərin qanunvericilik, icra və nəzarət xarakteri daşıyan səlahiyyətli, dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilən xarici iqtisadiyyatın tarazlığı məqsədi ilə, mütərəqqi dəyişikliklərin stimullaşdırılması, idxal və ixrac strukturunda xarici kapitalın axınının təşviqi deməkdir.

Gömrük orqanları iqtisadi, hüquqi, idarəetmə, operativ fəaliyyəti həyata keçirir və müxtəlif vasitələrlə həll edir.

Gömrük orqanında vəzifəli şəxs anlayışına baxanda, ilk növbədə, "dövlət işçisi gömrük orqanının" və "gömrük orqanı əməkdaşı" anlayışı arasında aydınlaşdırma aparmaq lazımdır.

Gömrük orqanları vahid dövlət hakimiyyəti həyata keçirilməsi mexanizmində icra hakimiyyəti orqanlarının qismində çıxış edirlər, federal dövlət işçiləri və kadr tərkibi yaradırlar.

Gömrük orqanları mərkəzləşdirilmiş vahid sistemini təşkil edir və dövlət hakimiyyəti orqanlarından subyektlər və yerli özünüidarəetmə orqanlarında asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir.

Gömrük xidməti ölkənin konkret məqsədlərə nail olmaq üçün dövlətin sosial-iqtisadi institut kimi dövlətlə bazar arasında real şəraitə, bazar iqtisadiyyatının özünəməxsus "vasitəçi" kimi çıxış edir.

Dövlət xidmətini yerinə yetirərək, o qeyri-kommersiya subyekti kimi çıxış edir, bir qayda olaraq, burada daha səmərəli və strateji planda, daha stabil dövlətə tələb olunan xidmətləri göstərir, burada dövlət institutları subyektləri üstünlük təşkil edir.

Deməli, dövlət institutlarının hər biri dövlət xidmətləri sahəsində öz xidmətini aparmaqla çalışmalıdır ki, təşkilati strukturu və fəaliyyəti optimallaşdırsın, rəqabət qabiliyyətli olmaq üçün isə, ölkənin tələbatını maksimum ödəməsin.

Belə nəticəyə gəlirik ki, XİF-in gömrük tənzimlənməsi bir neçə səviyyələrdə həyata keçirilə bilər:

- Milli - tənzimlənmə ölkənin dövlət orqanları, rezidenti XİF iştirakçısı olmaqla həyata keçirirlər;
- Dövlətlərarası - çoxtərəfli və ikitərəfli sazişlər vasitəsilə tənzimlənməsidir;
- Beynəlxalq - universal xarakter daşıyan beynəlxalq təşkilatların nizama salınması.

GX ölkələrinin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində, gömrük ödənişlərinin inzibatçılığına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Belə ki, onlar Nəqliyyat Vasitəsinin XİF iştirakçıları və gömrük siyasətinin formalaşdırılması ilə dövlət arasında ziddiyyətlər əsasən GX dövlət maraqları arasında bir tarazlığın təmin olunması əsasında təkamülü yumşaltmaq ilə bağlıdır.

İqtisadiyyatın radikal təzələnməsi optimal iqtisadi və hüquqi formaların və metodların axtarışını və qorunmasını, rəqabət rejiminin, təsərrüfat subyektlərinin qorunmasını, daxili bazarda mal və xidmətlərin tarazlığının təmin edilməsi idxal-ixrac siyasətinin ölçülməsini tələb etmişdir.

Prioritetlərin yaranması bununla belə gömrük siyasətinin istiqamətini aradan qaldırmadı, bir sıra obyektiv səbəblərə görə gömrük fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi sahədə dövlət maraqlarının qorunması kimi bu vəziyyəti aktuallaşdırdı.

Gömrük ittifaqı gömrük orqanları tərəfindən gömrük proseduruna uyğun olaraq gömrük ərazisində tranzitin daşınması həyata keçirilir.

Gömrük əməliyyatlarının gətirilməsi ardıcıl aparılır, bu da nəzərdə tutulmuş malların gəlməsi ilə bağlı gömrük ittifaqının gömrük ərazisinə gətirilərkən, onların müvəqqəti saxlanılması və ya yerdəyişməsi üçün gömrük orqanının seçdiyi bəyannamə əsasında gömrük proseduruna uyğun olaraq həyata keçirilir.

Gömrük orqanları daxil olan məlumat əsasında qanunvericiliyin pozulması, əqli mülkiyyət hüquqları barəsində mütəmadi olaraq xüsusi tədbirlər keçirir. Qanun pozuntusu əsasən geyim, ayaqqabı, alkoqollu məhsullar, şirniyyat məmulatları ilə bağlıdır [3, s.5].

Hər bir gömrük orqanında əməkdaşlar və dövlət mülki qulluqçular barəsində “Xidməti yoxlama təşkili və aparılma qaydası" adlanan daxili hüquqi akt hazırlanıb və təsdiq edilib.

Bu qayda-qanun yoxlamaların vəzifəsini səliqə-sahmanın yaradılmasını, komissiyanın tərkibini, yoxlamaların aparılmasının qaydalarını, hüquqları, vəzifələri, komissiya sədrinin və üzvlərinin məsuliyyətini, işçinin vətəndaş qulluqçusunun barəsində xidməti yoxlamalar aparır, xidmət yoxlamasını təyin edir.

Fikrimizcə, qeyd olunmuş problemlərin həlli üçün səlahiyyətli gömrük orqanlarının işçiləri tərəfindən, təhlil və inventarlaşdırma səlahiyyət işinin aparılması zəruridir. Bu işin ilk mərhələsində gömrük orqanlarının səlahiyyətini müəyyən etmək, və onları vəzifəli şəxslərin dərəcəsindən asılı olaraq qərarların qəbul edilməsində rütbələrə bölmək zəruridir.

İkinci mərhələdə norma səviyyəsindən asılı olaraq, aydın şəraitin yaradılması haqqında təşəbbüs ilə çıxış etmək üçün müvafiq səlahiyyətlər verilir ki, bununla da bu və ya digər səlahiyyət yerinə yetirilir.

Hüquq və vəzifələrin dəqiq, tam möhkəmlənmək imkanı, normativ hüquqi aktlarda aydın və ziddiyyətsiz ifadələrin olması, gömrük orqanları qulluqçularının səlahiyyətlə təmin edilməsindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bərxudarov M., Məmmədov N. İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2006, 452 s.
2. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Dərs vəsaiti. Sumqayıt 2015, 185 s.
3. "Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 18 yanvar tarixli 7 nömrəli qərarı.
4. Meybullayev M., Mikayılova S. İqtisadi təhlükəsizlik nəzəriyyəsi, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2015, 372 s.
5. Şəkərəliyev A., Şəkərəliyeva Z. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2015, 168 s.

İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ VƏ DAXİLİ BAZARIN QORUNMASINDA GÖMRÜK SİYASƏTİNİN ROLU

Fərid Babayev, Zəhraxanım Muradzadə

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və daxili bazarın qorunmasında gömrük siyasətinin rolu araşdırılır və bu sahədə gömrük xidmətinin yeri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında gömrük xidmətinin fəaliyyət mexanizminin və inteqrasiya proseslərinin, o cümlədən, bazar iqtisadiyyatının inkişafı və daxili bazarın qorunmasında gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanmasıdır.

РОЛЬ ТАМОЖЕННОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ЗАЩИТЕ ВНУТРЕННОГО РЫНКА

Фарид Бабаев, Захраханум Мурадзаде

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются роль таможенной политики в обеспечении экономической безопасности и в защите внутреннего рынка, а также определяется значение таможенной службы в этой сфере. Основной целью исследования является разработка предложений по совершенствованию механизма действия и интеграционных процессов таможенной службы, развитию рыночной экономики и переходу на рыночные отношения в обеспечении экономической безопасности страны.

THE ROLE OF CUSTOMS POLICY IN ENSURING ECONOMIC SECURITY AND PROTECTING THE INTERNAL MARKET

Farid Babayev, Zahrakhanim Muradzade

SUMMARY

The article examines the ways to ensure the economic security of the Republic of Azerbaijan and identifies the place of the customs service in this area. The main purpose of the study is to develop proposals for improving the mechanism and integration processes of the customs service, the development of the market economy and the transition to market relations in ensuring the economic security of the country.

RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNİN DÜNYA ÜÇÜN TƏHDİDLƏRİ

Elyazova Dilarə Vüqar qızı
DİA-nın I kurs magistrantı
dilarelyazova@gmail.com

Açar sözlər: müharibə, müqavilə, böhran, nüvə, NATO, enerji təhlükəsizliyi, bəşəriyyət
Ключевые слова: война, соглашение, кризис, ядерное оружие, НАТО, энергетическая безопасность, человечество.
Keywords: war, agreement, crisis, nuclear, NATO, energy security, humanity

Rusiya və Ukrayna tarix boyu bir-birilə daim əlaqədə olan xalqlar olub, özəllikə də Rusiya tərəfi Ukraynanı daim özünükləşdirirdi. Bunu Rusiyalı rəsmilərin açqılamalarına nəzər yetirərək müşahidə etmək olardı. Qədimdən bəri yaxın hesab olunan bu xalqlar, əslində SSRİ-nin süqutundan sonra da əlaqələri yaxşı şəkildə davam etdirdi. Hər iki dövlət arasında 1997-ci ildə Kiyevdə imzalanmış "Dostluq, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq" haqqında müqavilə bunu deməyə əsas verən mühüm faktlardandır ki, müasir dövrümüzdə artıq bunun əhəmiyyətinin qalmadığını görürük. 1 may 1997-ci ildə imzalanan müqavilə iki ölkə arasındakı əlaqələrin təməl sazişlərindən biri kimi qəbul edildikdə, iki ölkəni həmin zamanda "strateji tərəfdaş" kimi də təsvir edirdi. 2019-cu ildə Ukrayna prezidenti Petro Paraşenko müqavilənin ləğvi üçün parlamentə müraciət etmişdi ki, bu da ümumi iclasda 331 millət vəkilinin 277-nin müsbət səsilə qəbul edildi. Qərar layihəsinə görə Ukrayna ilə Rusiya arsındakı dostluq müqaviləsi 2019-cu il aprelin 1-dən tutmuş qüvvədə olmayacaqdı. Və ən əsası bu iki ölkə arasında imzalanmış Budapeşt memorendumu… Memorandum 1994-cü ildə o vaxtkı Rusiya prezidenti Boris Yeltsin, Ukrayna prezidenti Leonid Kuçma, ABŞ prezidenti Bill Klinton və Böyük Britaniyanın o vaxtkı baş naziri Con Meyjorun iştirakı ilə uzun və mürəkkəb danışıqlardan sonra imzalanıb. Memorandumun şərtlərinə əsasən, Ukrayna öz nüvə arsenalından - dünyanın üçüncü ən böyük, dağılmış Sovet İttifaqından miras qalmış nüvə arsenalından imtina etməyə və bütün nüvə başlıqlarını istismardan çıxarılması üçün Rusiyaya təhvil verməyə razılaşıb. Bu, Ukraynaya qeyri-nüvə dövləti kimi Nüvə Silahlarının Yayılmaması Müqaviləsinə (NPT) qoşulmağa imkan verdi. NPT yalnız beş ölkəni nüvə silahının qanuni sahibi kimi tanıyan hüquqi qüvvəyə malik bir sənəddir:ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa və Çin . Bütün digər ölkələrin nüvə arsenalının inkişafı qadağandır və Hindistan, Pakistan, İsrail və Şimali Koreya da daxil olmaqla nüvə arsenalına malik olan ölkələr NPT-nin tərəfləri deyil. Bunu eyni zamanda Ukraynanın təhlükəsizliyinin təminatı kimi də xarakterizə etmək olar. Lakin Rusiya ilk dəfə 2014-cü ildə Krımın ilhaqı və Ukraynanın şərqindəki təcavüzü ilə Budapeşt Memorandumu çərçivəsində üzərinə götürdüyü öhdəlikləri pozmuşdu. O zaman beynəlxalq reaksiya zəif idi - baxmayaraq ki, ABŞ və Böyük Britaniya sonradan müdafiə silahları ilə Ukraynanın silahlı qüvvələrini gücləndirmək üçün səylərini artırdılar. Putinin işğal qərarı Ukraynanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin edən əsas sənəd olan Budapeşt Memorandumunu birbaşa pozur. Nəinki bu, Putinin Rusiyanın nüvə qarşısının alınması qüvvələrini "yüksək hazırlıq vəziyyətinə salmaq" barədə bu yaxınlarda verdiyi əmr, nə qədər uzaqda olsa da, nüvə müharibəsi qorxusunu yüksəltdiyi üçün Rusiyanın Ukraynaya dair verdiyi zəmanətləri daha da rədd edir. Amerikalı beynəlxalq əlaqələr üzrə ekspert Devid Yost qeyd edir ki, Rusiyanın hərəkətləri böyük güclərin təhlükəsizliyinə dair təminatların etibarını zəiflədəcək, nüvə silahının yayılmaması rejimini sarsıdacaq və gələcək tərksilah perspektivlərini zəiflədəcək.

Hal-hazırda dünya üçüncü dünya müharibəsi, iqtisadi böhran, qlobal aclıqla üzbəüzdür. Üstəlik nüvə müharibəsinin olması da istisna deyil. Bütün bunların əsasını qoyan hadisə isə 2022-ci ilin fevralında Rusiyanın Ukrayna ərazisinə hücumu oldu. Əlbəttə əslində müharibə 2014-də başlamışdı. Lakin bu dəfə ki artıq dondurulmuş müharibənin nəticəsini tamamilə

bəlli olması üçün idi. Anton Çexovun da dediyi kimi " Tamaşanın birinci hissəsində görünən silah mütləq ki üçüncü pərdədə atılacaq". Yəni bir gün belə bir müharibənin olacağı gözlənilən idi. Rusiyanın fikrincə qısa müddət ərzində Kiyevə daxil olmaq olardı. Lakin müharibənin gedişatından da görünür ki, Ukrayna NATO üzvü olmasa belə böyük dövlətlər buraya hərbi yardım göndərirlər.

Rusiya prezidenti isə davamlı olaraq konfliktin genişlənməsinin səbəbi olaraq NATO və Avropa İttifaqını hədəf göstərir. Bir çox liberal düşüncəli politoloqların fikrinə görə Rusiyanın Ukraynaya müharibə etməsi mümkünsüz idi. Belə ki, Samuel Hantinqton özünün "Sivilizasiyaların Toqquşması" kitabında ruslar və ukraynalıların qardaş xalq olduğunu və nə vaxtsa aralarında münaqişə olacağına ehtimal verməmişdi. Nəticədə ikisidə Belarusla birlikdə slavyanların şərq qoluna aiddir.Eyni zamanda məşhur İsrail tarixçisi Yuval Noah Harrari də "21-ci əsr üçün 21 dərs" kitabında "Əgər Putin müharibəyə Stalin, I Pyotr və ya Çingiz xan kimi ruhla girsəydi, rus tankları Varşavaya və Berlinə olmasa belə , Tiflis və Kiyevə mütləq girmişdi. Ancaq Putin nə Çingiz xandır, nə də Pyotr. O 21-ci əsrdə hərbi gücün müəyyən dərəcədə işlədiyini, uğur qazanmaq üçün məhdud döyüş taktikalarından istifadə etməli olduğunu hər kəsdən daha yaxşı bilirmiş kimi görünür". Liberallara görə Putin belə davam etsə müharibənin sonu Rusiyanın süqutu ilə yekunlaşa bilər, SSRİ-nin süqutu kimi...

Hər gün atılan addımlar, verilən qərarlar isə vəziyyəti daha da gərginləşdirir və bu konfliktin bitəcəyinə ümidləri azaldır. 8 oktyabr 2022-ci il tarixində Ukrayna Prezidenti Vladimir Zelinski Kuril adalarının Yaponiyanın bir hissəsi kimi tanıması haqqında fərmanı imzalayıb. Daha sonra Kırım körpüsündə baş verən partlayışda 3 nəfərin öldüyü bildirildi. "Əl-Cəzirə" telekanalından Mohamad Vall, Moskvadan reportaj verərək, partlayışın ruslar üçün "böyük zərbə" olduğunu söylədi. Təbii ki, bu hadisələr vəziyyətin daha da mənfi tendesiyada getməsinə şərait yaradır. Sonda nə olacağını bilmirik amma istənilən halda zərərçəkən bəşəriyyət olacaq.

Vladimir Putin 30 avqustda Donetsk, Luqansk, Xerson və Zaporojjyanın rəsmi olaraq anneksiyasını gerçəkləşdirdi. Təbii ki, beynəlxalq ictimaiyyət bunu qəbul etmədi və burda keçirilən referendumu "şam seçkiləri" adlandırdı. Qeyd etdiyim kimi, bu müharibə tək 2 ölkəni deyil, bütün dünyanı təhlükə altına qoyur. Bugün dünya qlobal aclıqla qarşı-qarşıyadır. Rusiya və Ukrayna dünyanın önəmli enerji və ərzaq ixracatçılardır. Buna görə də müharibə bütün dünyaya öz zərbələrini vurur. Avropa artıq Rusiyadan neft və qaz əldə edə bilmədiyinə görə alternativ enerji mənbələrinə yönəlib. Avropa ölkələri Rusiya qazından aslı vəziyyətdə idi. Xüsusilə də Almaniya, Fransa, Finlandiya kimi ölkələr. İndi isə onlar neft və qaz üçün Ərəb olkələrinə, Azərbaycana müraciət ediblər. Təsadüfi deyil ki, 2022-ci il 18 iyul tarixində Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında "Avropa Komissiyası tərəfindən təmsil olunan Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu" imzalanmışdır.

Eyni zamanda 2022-ci il oktyabrın 1-də Bolqarıstan Respublikasının paytaxtı Sofiya şəhərində Yunanıstan-Bolqarıstan Qaz İnterkonnektorunun (IGB) açılış mərasimi keçirildi ki, burda da Azərbaycan qazının önəmi bir daha vurğulandı və Azərbaycanın Avropa İttifaqı ölkələrinin etbarlı tərəfdaşı olduğu qeyd edildi. Daha sonra Albaniya və Serbiya ilə də enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıqlar baş tutdu. Bildiyimiz kimi enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin bir hissəsidir. Özəlliklə 21-ci əsrdə enerji resursları iqtisadi artımın, siyasi və sosial sabitliyin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir Ona görə də bugün alternativ enerji mənbələri bir çox ölkəyə hava və su kimi lazımdır. Rusiyanın təbii qaz axınını dayandırmasından sonra, Avropa təbii qaz qiymətləri altı ayda təxminən 35% artdı və elektrik enerjisi qiymətlərində də artım müşahidə olundu. 26 iyul 2022-ci ildə Aİ-nin enerji nazirləri bu qış təbii qaza tələbatın könüllü olaraq 15% azaldılmasına dair siyasi razılaşma əldə etdilər. 2021-ci ilin ikinci yarısından etibarən Aİ və bütün dünyada enerji qiymətlərində kəskin artım olub. Rusiyanın Ukraynaya təcavüzü nəticəsində yanacağın qiyməti daha da artıb ki, bu da Aİ-də

enerji təchizatının təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olub. Rusiyanın bir sıra Aİ-yə üzv ölkələrə qaz tədarükünü dayandırmaq qərarı vəziyyətə daha da təsir edib.

Ukrayna və Rusiya xüsusilə Afrika və yaxın Şərq ölkələri üçün buğda, arpa, qarğıdalı və yemək yağının əsas ixracatçılarıdır. Rusiya eyni zamanda ən böyük gübrə və yağ istehsalçısıdır. Mart ortalarında Rusiya Ermənistan, Qazaxıstınan və Qırğızıstana buğda, qarğıdalı və digər dənli bitkilərin ixracına qadağa qoydu. Bu malların axınının pozulması digər tədarük zəncirini və iqlim problemlərini daha da gücləndirir, ərzaq və qaz qiymətlərini artırır, qıtlığa səbəb olur və milyonlarla insanı aclığa sürükləyir. Hazırda dünya iqtisadiyyatı çökmək üzrədir. BMT-nin proqnzuna görə gələn il dünya qlobal aclıqla üzləşəcək. Ən inkişaf etmiş ölkələr belə kəskin inflasiya ilə üzləşib. Dünyada isə bu problemin aradan qaldırılması üçün əlindən gələni edən Türkiyə var. Bildiyimiz kimi Türkiyə hər iki ölkənin nümayəndələri ilə görüşüb və artıq ilk yüklər Türkiyə vasitəsilə daşınmağa başlayıb. "Taxıl kordioru" dünyada qıtlığın qarşısını almaq üçün atılan mühüm addımlardan biridir". Müqavilə çərçivəsində indiyədək 11 milyon tondan çox taxıl daşınıb. Taxıl dəhlizi sazişinin müddəti noyabrın 19-dan daha 120 gün uzadılıb. Müqavilənin uzadılmasının elan edilməsi ilə buğdanın qiyməti 2,5 faiz ucuzlaşıb.

Bəzi ölkələrin müharibədən sonrakı vəziyyəti;

- Şri lanka - Müharibədən qaynaqlanan yüksək yanacaq və ərzaq qiymətləri Şri Lankanın iqtisadi böhranını daha da gücləndirdi. Aprel ayında illik inflyasiya 29,8% təşkil edib. Hökumət xarici borclar üzrə ödənişləri dayandırdı və Beynəlxalq Valyuta Fondundan yardım istədi.
- Livan-Müharibənin ilk ayında günəbaxan yağının qiyməti 83%, buğdanın qiyməti isə 47% artdı. Əsas ərzaq səbətinin qiyməti bir il əvvəlki ilə müqayisədə üç dəfədən çox artıb.
- Efiopiya-Mart ayında gübrə qiymətləri 200% artdı.
- Misir- Ölkənin buğda idxalının çox hissəsi Ukrayna və Rusiyadan gəlir və ehtiyatları qorumaq üçün un, buğda, makaron və mərcimək ixracına qadağa qoyulmasına səbəb olur.
- Hindistan- Dünyanın ikinci ən böyük buğda istehsalçısı Ukrayna və Rusiyadan tədarükün kəsilməsini kompensasiya etmək üçün dünya üzrə taxıl ixracını artırıb.
- Braziliya- Bu qlobal kənd təsərrüfatı mərkəzinin fermerləri gübrənin qıtlığından və bahalaşma qiymətlərindən narahatdırlar. Braziliya dünyanın ən böyük gübrə idxalçısıdır və bu idxalın beşdə birindən çoxu Rusiyanın payına düşür.
- İtaliya- Ölkə enerji qiymətlərinin artması ilə son üç onillikdə ən yüksək inflyasiya ilə üzləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. https://theconversation.com/ukraine-war-what-is-the-budapest-memorandum-and-why-has-russias-invasion-torn-it-up-178184
2. https://www.trt.net.tr/azerbaycan/dunya/2018/12/06/ukrayna-rusiya-il-arasinda-olan-muqavil-ni-l-gv-etdi-1101955
3. https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=08000002803e6fae&clang=_en
4. https://www.csis.org/analysis/russias-war-ukraine-identity-history-and-conflict
5. https://www.wfp.org
6. https://www.thereporterethiopia.com/
7. https://www.theguardian.com/
8. https://www.bbc.com/news
9. https://www.wsj.com/
10. https://www.bloomberg.com/
11. https://en.m.wikipedia.org/wiki/2022_G20_Bali_summit

12. https://www.ntv.com.tr/ntvpara/
13. Samuel Hantinqton "Sivilizasiyaların toqquşması və müasir dünya nizamı"
14. Yuval Noah Harrari "21 lessons for 21 century"
15. The Washington posts
16. Yuval Noah Harrari- "Homo Deus"

RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNİN DÜNYA ÜÇÜN TƏHDİDLƏRİ

Elyazova Dilarə

XÜLASƏ

Texnologiya əsri adlanan 21-ci əsrdə silahlı münaqişələrin, müharibələrin olması gözlənilən hal deyildi. Lakin biz yenə də mənfəətin, maraqların hər şeydən üstün olduğunu görürük. Hansı tərəfin qalib gəlməyindən aslı olmayaraq bu konflikt dünyanı yeni fəlakətlərlə qarşı-qarşıya qoyur. Ən əsası artıq dünyamız nüvə təhlükəsi ilə üzbəüzdür. Vladimir Putin kəskin sözlərinin "blef" olmadığını dedi. Eyni zamanda dünyanın aparıcı qüvvələri də Putinin sözlərini ciddiyə alırlar. Rusiyanın Ukraynaya təcavüzündən sonra bəzi ölkələr Rusiya prezidenti Vladimir Putinin G20-dən xaric edilməsini tələb ediblər. Hadisələrin gedişatından bizə onu göstərir ki, üçüncü dünya müharibəsi başlanması ehtimalı yüksəkdir.. Bəs bəşəriyyət yeni bir dünya müharibəsinə hazırdırmı? Şübhəsiz ki, xeyr...

УГРОЗЫ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ВОЙНЫ МИРУ

Эльязова Диляра

АННОТАЦИЯ

В 21 веке, который называют веком технологий, вооруженных конфликтов и войн не предвидится. Но мы по-прежнему видим, что выгода и интересы превыше всего. Независимо от того, какая сторона победит, этот конфликт столкнет мир с новыми бедствиями. Самое главное, что наш мир сейчас стоит перед ядерной угрозой. Владимир Путин заявил, что его резкие слова не были «блефом». В то же время ведущие силы мира также серьезно относятся к словам Путина. После агрессии России против Украины некоторые страны потребовали исключения президента России Владимира Путина из G20. Ход событий показывает нам, что третья мировая война может начаться, но готово ли человечество к новой мировой войне? Точно нет...

THREATS OF THE RUSSİAN-UKRAİNİAN WAR TO THE WORLD

Elyazova Dilara

SUMMARY

In the 21st century, which is called the age of technology, armed conflicts and wars were not expected. But we still see that profit and interests are above all else. Regardless of which side wins, this conflict confronts the world with new disasters. Most importantly, our world is now facing a nuclear threat. Vladimir Putin said that his harsh words were not a "bluff". At the same time, the world's leading forces also take Putin's words seriously. After Russia's aggression against Ukraine, some countries demanded the expulsion of Russian President Vladimir Putin from the G20. The course of events shows us that the third world war is likely to start. But is humanity ready for a new world war? Definitely not...

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ MALLARIN GÖMRÜK DƏYƏRİNİN TƏYİN OLUNMASI

Mustafazadə Mətanət Elşən qızı
Bdu-nun II kurs magistrantı
mustafazadehh@bk.ru
Elmi rəhbər: i.ü.f.d., dos. Babayev Fərid Fikrət oğlu

Açar sözlər: gömrük dəyəri, xarici ticarət, gömrük nəzarəti, xarici iqtisadi fəaliyyət.
Ключевые слова: таможенная стоимость, внешняя торговля, таможенный контроль, внешнеэкономическая деятельность.
Keywords*:* customs value, foreign trade, customs control, foreign economic activity

Xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daha yüksək inkişaf etmiş formasıdır. Bunu onun beynəlxalq iqtisadiyyatda böyük xüsusi çəkiyə malik olması ilə əsaslandırmaq olar. Xarici ticarət təkcə dünya ölkələri arasında xammal və məhsulların alqı-satqısı əməliyyatlarının məcmusu deyil. O, həm də bilavasitə beynəlxalq əmək bölgüsünə, onun başlıca prinsiplərinə əsaslanan, beynəlxalq qaydalara uyğun şərtlərlə aparılan alqı-satqı və mübadilə forması kimi qəbul olunmalıdır. Xarici ticarət burada iştirak edən bütün ölkələr üçün faydalı olmalı, onların iqtisadi inkişafı və sosial təminat baxımından əlavə gəlir mənbəyi kimi özünü büruzə verməlidir.

Ölkəmizdə mövcud iqtisadi sərbəstlik, özəl bölmənin inkişafı üçün yaradılmış münbit şərait, ən başlıcası respublikamızın yerləşdiyi əlverişli coğrafi şərait nəticəsində xarici ticarət əlaqələrinin həcmi və miqyası getdikcə artır. Xarici ticarət dövriyyəsi, idxal-ixrac əməliyyatları ölkələrarası münasibətlərin, iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm amillərdəndir. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün hər hansı üsulun tətbiqi mövcud şəraitdə respublikamızda baş verən iqtisadi proseslərin daha dərindən öyrənilməsini, maliyyə tənzimləyicilərindən istifadə edərək iqtisadi inkişafın mümkün istiqamətlərinin araşdırılmasını, geniş təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsində dövlət büdcəsinin rolunun tədqiq edilməsini zəruri edir. Bu işdə isə ölkədə gömrük, vergi sistemlərinin düzgün təşkil edilməsi mühüm rol oynayır.

Gömrük dəyəri – bu mallara gömrük vergisinin qoyulması üçün malların dəyəridir. Daha dəqiq desək, başlanğıc hesablama bazasıdır.Belə ki burada rüsum, əlavə gəlir vergisi, gömrük qeydiyyatı, yığımlar və s. nəzərə alınır.Malların gömrük dəyərinin əsas təyinatı – gömrük vergiləri üçün baza olmaqdan ibarətdir.

Gömrük dəyərinin tətbiqi onun həyata keçirilmiş olduğu funksiyalarda özünü göstərir. Ölkəmizdə gömrük tariflərinin tətbiqi, tarif tənzimlənmələri tədbirləri, onların beynəlxalq norma və qaydalara uyğunluğu, həmçinin tarif əhatəsinin real səviyyəsi gömrük rüsumları və ödənclərinin bazasının hesablanma formasını müəyyən dən qaydalardan asılıdır. Əmtəələrin gömrük sərhəddindən keçirilməsi zamanı vergiqaytarma bazasının təyin edilməsi, qaydalarının müəyyən edilməsində həm dövlət, həm də kommersiya dairələri maraqlıdır.Ölkəmizdə Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin 18%-ə qədəri gömrük rüsum və vergiləri hesabına formalaşır. Kommersiya dairələri üçün keçirilən mallara vergiqoyma qaydaları barədə bilgilər xarici iqtisadi fəaliyyətin real səmərəsini, konkret müqavilələrin gəlir və çıxarışı hesablamağa şərait yaradır.

«Gömrük qanunları» haqqında qanunda göstərilir ki, “Malların gömrük dəyəri” struktur göstəricilərinin qanunauyğun müəyyənləşdirilməsi və onun dəqiq reqlament qaydası ilə müəyyənləşdirilməsi məqsədinə xidmət edir. Bundan başqa əsas təyinatdan əlavə gömrük dəyərindən birbaşa və ya dolayı yolla digər gömrük məqsədləri üçün, gömrük statistikasının aparılması, barter işlərində malların qiymət xüsusiyyətlərinin yoxlanılmasında, ekvivalent

mal göndərişlərində idxalixrac əməliyyatları həyata keçirərkən valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsində, qoyulmuş dəyər kvotasına nəzarətdə özünü göstərir.

Qeyd edək ki, dünya təcrübəsində gömrük sərhəddindən keçirilən malların gömrük dəyərinin müəyyənləşdirmək məqsədi ilə qiymətləndirilməsi beynəlxalq gömrük təcrübəsindən ən mürəkkəb əməliyyatlardan biri hesab edilir. Hazırki gömrük dəyərini müəyyən etmək sistemi birdən yaranmamışdır. Son dövrdə xarici ticarətdə iştirak edən əksər ölkələr gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün beynəlxalq sistemdə mövcud olan iki qaydadan «Brussel» və ya «QATT» üsulundan birini istifadə edirlər. Bundan əlavə xarici ticarət dövriyyəsində əsaslı rol oynamayan az qism ölkələr vardır ki, onlar özlərinin mallarının milli gömrük dəyərini təyin etmək metodlarından istifadə edirlər. Faktlara əsaslanaraq qeyd edəkki, 1950-ci ildə bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinin təşəbbüsü ilə malların gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsinin unifikasiya olunmuş metodologiyasını hazırlamaq üçün Brüssel şəhərində saziş imzalamışlar. Bu sazişə əsasən «Brüssel gömrük dəyəri» (BGD) malların normal dəyəri kimi müəyyənləşdirilir. Belə ki, satıcı və alıcıdan bir-birindən asılı olmayan şəraitdə tam rəqabət və açıq bazarda qiymətlər yaranır. Mövcud Brüssel gömrük dəyəri konvensiyasına 75-dən artıq ölkə qoşulmuş və 80-cı illərə qədər malların dəyərini müəyyən etməyin ən geniş yayılmış üsul olmuşdur.

Respublikaya gətirilən mallara dəqiq norma və gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün həyata keçirilmə qaydası səmərəli sistem yaratmaq, onların həyata keçirilməsində nəzarəti nəzərdə tutur. Respublikamızda gömrük dəyərinə nəzarət və onun müəyyənləşdirilməsi əməliyyatı xarici ticarət fəaliyyəti xüsusilə ticarət edən tərəflərin gömrük qanunlarının uyğunluğu ilə də əlaqədardır. Bu Xarici İqtisadi Fəaliyyətdə iştirak edən iştirakçıların idxal-ixrac əməliyyatlarının təşkilini xeyli yüngülləşdirir və gömrük mal qeydiyyatlarını sadələşdirir. Belə ki, gömrük dəyəri və onun təşkili ona nəzarət üzrə qurulmuş qanunvericiliyin milli qanunlarla qurulması vacibdir. Ölkədə Gömrük dəyərinə nəzarət təmiz vergi funksiyasından başqa müəyyənləşdirmə mexanizminin çoxluğunu, bazar iqtisadiyyatının qurulması təsərrüfat subyektlərinə bərabər rəqabətli şərait yaratmaqla məsələlərinin həll edilməsinə xidmət edir. Beynəlxalq qaydalara əsasən Respublikanının gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilmə qaydasını beynəlxalq prinsiplər əsasında müəyyən edir. Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi dövlətlərin kommersiya dairələrinin maraqlarına cavab verir. Mövcud olan beynəlxalq gömrük təcrübəsindən istifadə etməklə xarici ticarət tərəf müqabilələri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti asanlaşdırır. Malların gömrük dəyərinin müəyyən edilməsində dünya praktikasına istinad etmək müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.Onu da qeyd edək ki, Respublika Xarici İqtisadi Fəaliyyətlə məşğul olan iştirakçılar rüsum və vergilərin hesbalanmasına dair qaydaya görə malların gətirilməsində bərabər şəraitdə qorunurlar.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə malların gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsinin gömrük orqanlarının iqtisadi fəaliyyətində xüsusirol oynayır «Gömrük tarifi haqqında» AR Qanunu mallarının qiymətləndirilməsinin ədalətli, vahid və neytral sisteminin təmin edilməsinin əsasını təşkil edir. Burada Qanun gömrük dəyərinin strukturunu dəqiq müəyyən edir – gömrük dəyəri, faktiki olaraq ödənilmiş, yaxud ödənilməli olan qiymət və üstəgəl ona hesablanmalı əlavələr deməkdir. Həmçinin Qanunla müəyyən edilmiş qiymət əlavələrinin və onların siyahısının gömrük orqanları və iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən dəyişdirilməsinə yol verilmir. Malların gömrük dəyərləndirmə sistemi Respublika gömrük ərazisinə gətirilən mallara şamil edilir. Bu isə gömrük dəyərinin təyin edilmə üsullarında nəzərə alınmalıdır. Qiymətləndirmə sisteminin dəyişdirilməsindən tam həcmdə ixrac əməliyyatlarında analoji məqsədlə tətbiq edilməsi bir sıra obyektiv səbəbdən mümkün olmur. Qanunla müəyyən edilmiş mal qiymətləndirilməsinin ümumi prinsipləri ixrac əməliyyatlarında da istifadə edilir. Bu işdə Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi sistemi xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının digər ölkələrlə xarici ticarət əlaqələrinə dair bir çox məlu-

matlar "Azərbaycan Respublikası xarici ticarətinin gömrük statistikası"na daxil edilmişdir. Buradakı göstəricilər ixrac və idxal olunan malların ölkə sərhədindən keçirilən zaman xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən tərtib olunan gömrük bəyannamələri əsasında Dövlət Gömrük Komitəsinin Vahid Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemindən (VAİS) alınmışdır. Xarici ticarət əlaqələrinə dair aşağıdakı göstəricilər daxil edilmişdir: 1.Büdcə daxilolmaları haqqında məlumat; 2. Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları haqqında məlumat; ticarət əməliyyatlarının həcmi haqqında məlumat; 3. İdxal-ixrac əməliyyatlarının həcminin ölkə qrupları (Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Avropa İttifaqı), ölkələr, mal qrupları (Xarici İqtisadi Fəaliyyətin Mal Nomenklaturasının 2 rəqəmli kodları üzrə), əsas mallar, mülkiyyət növləri, sövdələşmə xarakterləri, daşınma vasitələri üzrə bölgüsü; 4. Gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizə haqqında məlumat.

Yuxarıda sadaladığımız göstəricilər "Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikasının Metodologiyası"na əsasən hazırlanmışdır. Xarici ticarətin gömrük statistikasının aparılması üçün ilkin məlumatlar malların gömrük rəsmiləşdirilməsində təqdim olunan gömrük bəyannamələrində göstərilən məlumatlar hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası xarici ticarətinin gömrük statistikası ümumi ticarət uçot sistemi əsasında aparılır və bu sistemdə aşağıdakı mallar nəzərə alınmır: Ölkə ərazisindən tranzit keçən mallar, müvəqqəti gətirilən (aparılan) mallar, müvəqqəti saxlanc xüsusi gömrük proseduru altında yerləşdirilən mallar, gömrük anbarı, sərbəst zonada yerləşdirilən və ölkənin gömrük ərazisindən aparılmaq üçün nəzərdə tutulan daxili mallar, ölkənin ərazisində məhv edilən xarici mallar, səfirlik, konsulluq, beynəlxalq təşkilatların yanındakı nümayəndəliklərin və ölkənin xaricdə yerləşən digər rəsmi nümayəndəliklərinin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün ölkənin gömrük ərazisindən aparılan mallar, xarici ölkələrin səfirlik, konsulluq və digər rəsmi nümayəndəliklərinin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndəliklərinin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən mallar, xaricdə dislokasiya olunan hərbi hissələr üçün keçirilən mallar, xarici dövlətin ərazisindən keçməklə gömrük orqanları arasında daşınan daxili mallar, təbii fəlakət və digər fövqəladə vəziyyətlərin nəticələrini aradan qaldırmaq, qəzaxilasetmə tədbirlərini həyata keçirmək, o cümlədən zərərçəkmişlərə paylamaq və onlara yardım etmək məqsədilə keçirilən və sonradan qaytarılması nəzərdə tutulan mallar.

Azərbaycan Respublikasının "Gömrük tarifi" haqqında qanunun 18-ci maddəsinin birinci bəndinə görə Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malın gömrük dəyəri əmtəənin gömrük sərhəddindən keçildiyi anda bu əmtəə üçün faktiki ödənilmiş və ya ödəniləcək sövdələşmə qiymətidir. Sövdələşmə qiyməti müəyyən edilmiş və hesabdan çıxmalar nəzərə alınmalıdır. Gömrük dəyərini aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar: GÖMRÜK DƏYƏRİ = Gətirilən əmtəəyə görə ödənilmiş və (ödənilməmiş) ödənilməli olan sövdələşmə qiyməti + 1. əmtəənin hava və dəniz limanınadək, yaxud respublikanın gömrük ərazisinə daxil olduğu digər yerə qədər çəkilən 2. nəqliyyat xərcləri 3. yüklənmə xərcləri 4. sığorta xərcləri.

Faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan qiymət-alıcının satıcıya idxal əmtəələri üçün ödədiyi, yaxud ödəyəcəyi, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi anınadək hələ ödəməmiş olduğu ödənc məbləğlərinin məchuludur. Ödəniş köçürmə, akkreditiv, inkasso, qarışıq və digər qanuni hesablaşma formasında olur. "Gömrük tarifi haqqında" AR-nın Qanunununun 15-17-ci maddəsinə əsasən, respublikanın gömrük ərazisinə gətirilən məhsulların gömrük dəyəri aşağıdakı 6 üsuldan istifadə olunur: 1. Gətirilən məhsulların sövdələşmə üsulu 2. Eyni əməhsulların sövdələşmə üsulu 3. Eyni cinsli məhsulların sövdələşmə üsulu 4. Dəyərin çıxması üsulu 5. Dəyərin toplanmaması üsulu 6. Ehtiyyat üsulu.

Azərbaycanda idxal olunan məhsulların gömrük qiymətləndirilməsinin normativ baza sistemi "Gömrük tarifi" haqqında Ar qanunu, "Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan məhsulların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin

tətbiqi qaydaları", "Gömrük dəyər bəyənnaməsinin doldurulmasına dair Təlimat" təşkil edir.

Respublikamizda gömrük nəzarətində risklərin idarə olunması sistemi tətbiq edilir. Risklərin idarə olunması sistemi bütün gömrük əməliyyatlarında həyata keçirilməsində gömrük dəyərlərinin düzgün müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Qeyd edəkki, risklərin idarə olunması idarəetmənin yeni növü deyil. Bu sistem əvvəllərdə bankçılıq sahəsində, sığorta şirkətlərində, investisiya layihələri, digər maliyyə sahələrində, bu və ya digər itki ehtimalı ilə əlaqədar dövri əməliyyatlarda tətbiq edilib. AR Gömrük Məcəlləsində risklər - gömrük qanunvericiliyinə əməl olunmaması ehtimalları kimi müəyyən edilib. Belə ki, şübhəli əməliyyatların ehtimal edildiyi - fiskal siyasət, qaçaqmalçılığın qarşısının alınması, valyuta nəzarəti, ekologiyanın qorunması kimi sahələrdə gömrük orqanlarının məşğul olduğu geniş əhatəli məsələləri özündə birləşdirir.

Respublikada qabaqcıl ölkələrin gömrük işi sahəsində təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi, beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılan gömrük qanunvericiliyinin yaradılması sahəsində böyük işlər görülüb. Gömrük-tarif siyasətinin beynəlxalq praktikaya uyğun müəyyənləşdirilməsi tədbirləri vaxtaşırı olaraq davam etdirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq və ümummilli maraqları müdafiə etmək dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab edilir. Dövlət bu vəzifəni iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan gömrük siyasəti vasitəsilə yerinə yetirir. Bu sahədə gömrük siyasəti isə XİF-in gömrük-tarif tənzimlənməsi metoduna əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Ə.Əliyev, A.Ş.Şəkərəliyev «Bazar iqtisadiyyatına keçid dövlətin iqtisadi siyasəti».
2..A.Ş.Şəkərəliyev, A.Ə.Əliyev, C.Q.Nuriyev, Z.A.Şəkərəliyeva "Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi".
3. K.F.Sadıqov, K.S.Qafarov, N.N.Bədirov «Xarici iqtisadi fəaliyyətin makroiqtisadi tənzimlənməsi».
4.https://www.taxes.gov.az
5. http: //customs.gov.az

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ MALLARIN GÖMRÜK DƏYƏRİNİN TƏYİN OLUNMASI

Mustafazadə Mətanət

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında gömrük dəyərinin mahiyyəti, təyin edilməsi üsulları «Gömrük tarifi haqqında» qanunda öz izahını tapmışdır. Azərbaycanda gömrük işi sahəsindəki bir çox məsələlər kimi gömrük dəyəri, tutulması qaydası və s. da MDB ölkələri ilə eyni qaydada hesablanır . Respublikanın gömrük ərazisinə gətirilən məhsulların, nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri onları Azərbaycanın gömrük sərhədindən keçirərkən faktiki ödənilmiş , ya da ödənilməlin olan sövdələşmə qiymətidir.Gömrük tarifi haqqında qanuna əsasən, respublikanın gömrük ərazisinə gətirilən məhsulların gömrük dəyəri üçün 6 üsuldan istifadə olunur. Respublikada qabaqcıl ölkələrin gömrük işi sahəsində təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi, beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılan gömrük qanunvericiliyinin yaradılması sahəsində böyük işlər görülüb. Gömrük-tarif siyasətinin beynəlxalq praktikaya uyğun müəyyənləşdirilməsi tədbirləri vaxtaşırı olaraq davam etdirilir.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТАМОЖЕННОЙ СТОИМОСТИ ТОВАРОВ ВО ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Фарид Бабаев, Мустафазаде Матанат

АННОТАЦИЯ

В Азербайджанской Республике сущность таможенной стоимости и методы ее определения разъясняются в законе «О таможенном тарифе». Так как многие вопросы в сфере таможенной работы в Азербайджане, таможенная стоимость, порядок взимания и т.д. рассчитывается так же, как и страны СНГ. Таможенной стоимостью товаров и транспортных средств, ввозимых на таможенную территорию республики, является фактическая цена, уплаченная или подлежащая уплате при их перемещении через таможенную границу Азербайджана.Согласно Закону о таможенном тарифе, для таможенная стоимость продукции, ввозимой на таможенную территорию республики. В республике проделана большая работа в области изучения и применения опыта передовых стран в области таможенного дела, создания таможенного законодательства, адаптированного к международным требованиям. Время от времени продолжаются меры по определению таможенно-тарифной политики в соответствии с международной практикой.

DETERMINING THE CUSTOMS VALUE OF GOODS IN AZERBAIJAN'S FOREIGN TRADE

Farid Babayev, Mustafazade Matanat

SUMMARY

In the Republic of Azerbaijan, the nature of the customs value and methods of determining it are explained in the law "On Customs Tariff". As many issues in the field of customs work in Azerbaijan, the customs value, the order of collection, etc. is calculated in the same way as the CIS countries. The customs value of products and means of transport brought to the customs territory of the republic is the actual price paid or to be paid when passing them through the customs border of Azerbaijan. According to the law on customs tariff, 6 methods are used for the customs value of products brought to the customs territory of the republic. In the Republic, great work has been done in the field of studying and applying the experience of advanced countries in the field of customs affairs, creating customs legislation adapted to international requirements. Measures to determine the customs-tariff policy in accordance with international practice are continued from time to time.

POST-MÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN DİGƏR DÖVLƏTLƏRLƏ APARDIĞI DANIŞIQLAR PROSESİNİN TƏHLİLİ

Cəfərov Vəliyulla Beydulla
Aytac Nəsibova Müşviq
BDU-nun II kurs magistrantı
aytac1999n@gmail.com

Açar sözlər: post-münaqişə, Azərbaycan, inkişaf, layihə, danışıqlar, ölkə.
Ключевые слова: постконфликтный период, Азербайджан, развитие, проект, переговоры, страна.
Keywords: post-conflict, Azerbaijan, development, project, negotiations, country.

Uzun müddətdir aralarında problemlər yaşayan Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri arasında gərginlik 2020-ci ilin sentyabr ayından etibarən yeni miqyas alıb. 2020-ci il sentyabrın 27-də səhər saatlarında Azərbaycan ordusu işğal olunmuş torpaqlarını azad etmək üçün atəşkəsi dəfələrlə pozan Ermənistan ordusuna qarşı əks-hücum əməliyyatına başlayıb. Bu müharibədə Rusiya və Fransa kimi böyük dövlətlərin bütün dəstəyinə baxmayaraq, Ermənistan Azərbaycan ordusunun hücumlarına ancaq 44 gün dözə bildi. 44 gün ərzində Azərbaycanın sürətli və hərbi cəhətdən yaxşı qurulmuş hücumları Ermənistanın böyük itkilər verərək işğal etdiyi rayonlardan nizamsız olaraq geri çəkilməsinə səbəb oldu.

Noyabrın 10-u ilk saatlarında Ermənistanın təslim olması mənasını verən və Azərbaycanın tələblərini özündə əks etdirən atəşkəs bəyannaməsi imzalanması ilə Dağlıq Qarabağa bitişik və Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş yeddi rayon (vilayət) qeyd-şərtsiz tam şəkildə azad edilib. Erməni əsgərləri və Azərbaycanın bu rayonlara icazəsi.məskunlaşmış dinc əhalidən azad. Bundan başqa, Dağlıq Qarabağ bölgəsinin bəzi yaşayış məntəqələri, xüsusilə də Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Şuşa şəhəri Azərbaycanın nəzarətinə keçərək erməni ünsürlərindən təmizlənib. İmzalanmış "Üçlü Bəyannamə"yə əsasən, Dağlıq Qarabağın qalan hissəsindəki erməni əsgərlərinin bölgəni tərk etmələri və bölgənin silahlı ünsürlərdən tamamilə təmizlənməsi razılaşdırılıb [1].

Bu prosesin əməliyyatında Rusiya sülhməramlı qüvvələri mühüm vəzifələri öz üzərinə götürəcək, sülh prosesinə nəzarəti isə Türkiyə-Rusiya müştərək hərbi komandanlıq mərkəzi öz üzərinə götürəcək. Sülh müqaviləsi təkcə Azərbaycanın hərbi uğuru kimi tarixə düşməyib.

Azərbaycan diplomatiyasının uzunmüddətli və şüurlu səyləri də bu böyük qələbəyə öz töhfəsini verdi. 30 ildən artıqdır ki, aparılan işlər sayəsində Azərbaycan öz tezisini bütün dünyaya bəyan edə bilmiş, bir çox dövlətlərin dəstəyini qazanmış və Ermənistanın beynəlxalq təşkilatlarda işğalçı dövlət kimi tanınmasını təmin etmişdir. Bu diplomatik təşəbbüslər nəticəsində Azərbaycan tədricən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli üçün hüquqi və siyasi baza formalaşdırdı. Digər tərəfdən, Ermənistan təkcə hərbi deyil, həm də siyasi, diplomatik və dünya ictimai rəyinə təsir gücünə görə müharibəni uduzdu. Azərbaycan öz suverenliyi altında olmasına baxmayaraq, işğal altındakı torpaqlarını azad etmək üçün hər cür diplomatik, hüquqi və siyasi əsaslar yaratmış, meydanda Ermənistan ordusu üzərində mütləq üstünlük əldə edərkən, Rusiyanın atəşkəs və atəşkəs tələbinə müsbət cavab vermişdir.

Bu vəziyyət Azərbaycanın sülhsevər dövlət imicini daha da gücləndirdi. Azərbaycan bütün dünyaya sübut etdi ki, öz torpaqlarını işğaldan azad etmək üçün kifayət qədər hərbi gücə malikdir, lakin regionda problemin həlli üçün sülh prosesinə üstünlük verir. Müharibə zamanı öz mülki əhalisinə davamlı və birbaşa hücum olmasına və bu istiqamətdə təxribatlara məruz qalmasına baxmayaraq, heç bir şəkildə mülki əhalini hədəf almamış, qeyri-

mütənasib güc tətbiq etməmişdir.

Azərbaycanın bu münasibəti regionun gələcəyi üçün mühüm addımdır. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsi çərçivəsində atdığı addımlar regionda Ermənistanın da iştirak edəcəyi yeni çoxtərəfli əməkdaşlıq mühitinin əsasının qoyulmasına öz töhfəsini verib. Çünki bölgədə davamlı sülh və əməkdaşlıq prosesinin reallaşması region ölkələrinin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və bir-birinin suverenlik qanunlarına hörmətlə yanaşması çərçivəsində mümkün olacaq. Bu reallığı ən yaxşı görən və anlayan ölkələr Türkiyə və Azərbaycandır.

Orta Asiya Türk Dövlətləri arasında ən qədim dövlət mədəniyyətinə və ən yaxşı iqtisadiyyata malik olan Azərbaycan bir çox məqamlarda region dövlətləri üçün nümunədir. Azərbaycanın müsbət iqtisadi inkişafının əsasında iki əsas amil dayanır. Onlardan biri də onun tarixi mənşəyidir. Digəri isə ölkənin inkişaf yönümlü liderlərinin olmasıdır [2]. Bundan əlavə, müstəqillikdən sonra demokratikləşmə və yerli iştirakda mühüm nailiyyətlər əldə olunub.

Ona görə də təhsil, müdafiə, demokratiya və infrastruktur işlərinin, xüsusilə iqtisadiyyat və inkişafın optimal şəkildə həyata keçirilməsi, həm qonşu dövlətlərlə, həm də qlobal dövlətlərlə əməkdaşlıq edərək yeni dünya düzəninə səmərəli uyğunlaşma bacarığı Azərbaycanı uğura aparıb. İşğal prosesi zamanı siyasi, diplomatik, hərbi və iqtisadi sahələrdə sürətlə genişlənən, getdikcə yüksək strateji səviyyəyə çatan Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əlaqələr başladı. 1994-cü il fevralın 8-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə ilk rəsmi səfəri oldu [3].

Üç günlük səfər zamanı iki dövlət arasında strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksələcək əlaqələrin təməli qoyuldu. Həmin il sentyabrın 20-də Türkiyə Cümhuriyyətini təmsil edən "Türkiyə Neft Şirkəti" dünyanın enerji təhlükəsizliyi və müstəqilliyi və inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edəcək "Əsrin müqaviləsi"ndə iştirak etmişdir.

İlham Əliyev 2003-cü ildə Azərbaycan Prezidenti olduqdan sonra Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin keyfiyyəti yüksəlməkdə davam etdi. İki ölkə arasında əlaqələr hər sahədə dərinləşmiş və hər iki ölkə üçün qazanc verən əməli nəticələr verməyə başlamışdır. 2004-cü ilin aprelində İlham Əliyevin Türkiyəyə ilk rəsmi səfəri oldu. Sözügedən səfər zamanı tərəflər arasında mühüm nəticələri olacaq yeni sazişlər imzalanıb. Digər tərəfdən, 2006-cı il Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri üçün son dərəcə əhəmiyyətli bir il oldu. Uzun və yorucu diplomatik, siyasi və iqtisadi mübarizə nəticəsində tikintisi başa çatdırılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Kəməri 2006-cı il iyulun 13-də açılıb [3].

Nəzərə alsaq ki, yuxarıda sadalanan səfərlər Azərbaycanın müharibə şəraitində olduğu dövrə təsadüf edir, bu ölkə başçısının siyasi nüfuzunun yüksək səviyyədə olmasına işarə edir. Müharibəni qələbə ilə başa vurduqdan sonra yeni imzalanan lahihələr, xüsusilə də Qarabağın yenidənqurma və bərpa prosesinin sürətlə getməsi gələcəkdə Respublikamızın qüdrətinin artacağına işarədir.

Azərbaycanın xarici siyasətində ikitərəfli əlaqələrlə yanaşı, regional və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr də həyati əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Azərbaycan müstəqillik qazanma prosesində Ermənistanın ərazi iddialarına, işğalçı hücumlarına məruz qalıb. Bu hücumlar nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının təxminən 20%-i Ermənistan tərəfindən işğal edilib, ümumilikdə 1 milyona yaxın insan qaçqın düşüb. Xüsusilə 1990-cı illərin birinci yarısında Azərbaycan bir tərəfdən öz müstəqilliyini möhkəmləndirmək, digər tərəfdən isə Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı probleminin ədalətli həllini təmin etmək üçün çoxşaxəli və səmərəli əlaqələr qurmalı oldu. Bu baxımdan Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ilə əlaqələr Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Bunu istər Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi saytının MDB ölkələri ilə əlaqələr bölməsində yazılanlardan, istərsə də Azərbaycan hakimiyyətinin verdiyi açıqlamalardan müşahidə etmək mümkündür.

Müstəqilliyin ilk dövründə daxili və xarici siyasətdə yaşanan qeyri-sabitlik Azərbaycanın MDB ilə münasibətlərində də özünü göstərdi. Bu dövrdə Azərbaycanın MDB-yə üzv olmasının tərəfdarları və əleyhdarları arasında istər ictimaiyyət, istərsə də siyasətçilər arasında ciddi intellektual qarşıdurmalar yaşanırdı. Bununla belə, Azərbaycanın MDB ilə bağlı rəsmi siyasəti ilk növbədə dövlət başçılarının (dövlət başçılarının və bəzən prezidentin səlahiyyətlərindən etibarnamə ilə istifadə edən dövlət başçılarının) ümumi xarici siyasət yanaşmalarına, idarəçilik təcrübələrinə, dövlət başçılarının bütövlükdə dövlətlərarası münasibətlərə dair fikirlərinə diqqət yetirir. beynəlxalq sistem, xüsusilə keçmiş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) və SSRİ.O, Rusiya Federasiyası, onun əsas varisi, digər keçmiş sovet respublikaları, Qərb dövlətləri, Türkiyə və inteqrasiya ilə bağlı tutduğu mövqelər çərçivəsində formalaşmışdır. keçmiş SSRİ coğrafiyasında gedən proseslər. Bu yazıda Azərbaycanın MDB-yə üzvlüyü prosesi Azərbaycan hökumətlərinin ümumi xarici siyasəti çərçivəsində təhlil ediləcək. İlk olaraq Azərbaycanın MDB-nin yaradılması prosesinə münasibəti vurğulanacaq, daha sonra Azərbaycanın birinci dövrdə bu təşkilatdan kənarda qalmasının səbəbləri, sonda isə Azərbaycanın MDB-yə üzvlük prosesi dəyərləndiriləcək.

Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə həll yolları axtarılıb. Bu kontekstdə 1992-ci ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) çərçivəsində Minsk Qrupu yaradılıb. 1994-cü ildə Fransa, Rusiya və ABŞ qrupun həmsədrləri oldular. Ancaq problemin tərəfləri olan Azərbaycan və Ermənistan, Türkiyə, Almaniya, Belarus, İtaliya, Norveç, Portuqaliya, Hollandiya və Finlandiya qrupun digər üzvləri oldu. Mink Trio kimi seçilən ABŞ, Fransa və Rusiya 1992-ci ildən bu prosesə rəhbərlik edir. Lakin bu üçlük indiyədək Dağlıq Qarabağla bağlı problemin həlli ilə bağlı heç bir nəticəyə gəlməyib [2, səh.10]..

2020-ci il noyabrın 10-da Rusiyanın rəhbərliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs əldə olunub. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev, Rusiya prezidenti Vladimir Putin və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan arasında razılıq əldə olunub, nəhayət, Azərbaycanın qələbəsi qeydə alınıb. Bundan başqa, Ermənistan bu müqavilə ilə Ağdam, Laçın və Kəlbəcərdən çəkilməyi öhdəsinə götürüb. Əslində, noyabrın sonunda Ermənistan ordusu Ağdam, Laçın və Kəlbəcərdən geri çəkildi. Azərbaycan illərdir Ermənistanın işğalı altında olan Dağlıq Qarabağ torpaqlarının bir hissəsini və bütün ətraf vilayətləri geri almağa nail olub. Lakin əldə olunan razılaşmaya əsasən, Azərbaycan Rusiya sülhməramlılarının Dağlıq Qarabağda 5 il müddətinə olmasını qəbul edib. Digər tərəfdən, Türkiyə və Rusiya 2021-ci il yanvarın 30-dan etibarən işğaldan azad edilmiş Ağdamda atəşkəs rejiminə riayət etmək məqsədilə birgə müşahidə tədbirləri həyata keçirir. Birgə müşahidə mərkəzindəki türk və rus əsgərləri atəşkəsin pozulmadığını pilotsuz təyyarələrlə yoxlayır [3, səh.21].

Yenidənqurma işlərinin yekunlaşmadığı dövrdə belə ölkəmizə gələn xarici ölkə nümayəndələrinin bu ərazilərə böyük maraq göstərməsi, hətta səfərlərin baş tutması regionda ölkəmizin nüfuzunun durmadan artmasının göstəricisidir.

Xüsusilə post-münqaişə dövründə Azərbaycanın xarici ölkələrdəki nümayəndəliklərinin, o cümlədən ölkə prezidentinin diplomatik səfərlərinin çoxluğu Qarabağa qarşı ədalətsiz mübarizənin tanınmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın 44 günlük Zəfər tarixi gələcəyə olan inamı daha da artırdı. Ölkəmiz üçün bu qələbə yeni səhifənin başlanğıcı oldu. Qafqaz regionunda öz sözünün qüdrətinin artması, qələbəmizi ordumuzun gücü və uğurlu siyasi rəhbər İlham Əliyevin qərarları əsasında qazanılması bizi nəinki qonşu dövlətlər, həmçinin dünyanın hər tərəfində tanınmamıza zəmin yaratdı.

Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsindən çox vaxt keçməsə də, regionun ən mühüm dövlətlərindən birinə çevrilib. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, onun tarixi keçmişi və inkişaf tərəfdarları bu vəziyyətin yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu kontekstdə onun

iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni inkişafının qısa müddətdə öz bəhrəsini verdiyi görünür. Araşdırmada müzakirə olunan 27 sentyabr 2020-ci il tarixi həm Azərbaycan, həm Cənubi Qafqaz, həm də Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin gələcəyi üçün son dərəcə mühüm dönüş nöqtəsidir. Bu tarix təkcə Qafqaz regionu üçün deyil, həm də Türkiyənin Orta Asiya ilə əlaqəsinin kəsilməz olması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir [4].

Qardaş Türkiyənin bütün müharibə prosesində bizə mənəvi dəstək olması, hazırda qələbədən sonra danışıqlar prosesinin yeni mərhələdə olması hər iki dövlət üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əslində, daha ümumi baxımdan bu proses Türk Dünyası üçün çox daha geniş və əhatəli iş birliyinə gətirib çıxaracaq. Şübhə yoxdur ki, Cənubi Qafqazda İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra başlayan yeni dövrün astanasında Azərbaycan uğurlu və əmin addımlarla irəliləməkdədir. Bu qələbə tarix boyunca baş vermiş haqq müharibələrinin tarixini yenilədi desək yanılmarıq.

Hətta müharibədə uduzan və təslim barışıq imzalamalı olan Ermənistan da yeni prosesi düzgün dəyərləndirib Azərbaycanla - Türkiyə ilə münasibətləri normallaşdırmağa çalışarsa, müharibənin qalibləri sırasında ola bilər. Çünki düşdüyü iqtisadi depressiya, xarici mənbələrdən siyasi və iqtisadi asılılığı, müstəqillik səviyyəsinin aşağı olması, pis qonşuluq münasibətləri və bütün bunlara görə iqtisadiyyatın inkişaf etməməsi Ermənistanı getdikcə daha çox düşdüyü bataqlığa batmağa vadar edir [5].

Azərbaycan və Ermənistan arasında əldə olunan razılaşma ilə regionun geosiyasəti yenidən formalaşmağa başladı. Şübhəsiz ki, bu dəyişiklikdə Türkiyə əsas rol oynadı. Kremlə yaxınlığı ilə tanınan və Rusiya Beynəlxalq Münasibətlər Şurasının üzvü Fyador Lukyanov Türkiyənin bu baxımdan tənliyin mühüm bir parçası olduğunu bəyan edib. Türkiyənin Azərbaycana dəstəyi ilə münaqişənin məcrası dəyişdi və Azərbaycanın qələbəsi ilə Türkiyə regionda təsirini artırdı.

Britaniya mətbuatı Azərbaycanla Ermənistan arasında gedən müharibədə ən böyük qalibin Türkiyə olduğunu vurğulayır. Teleqraf qəzetində dərc olunan təhlildə Türkiyənin Azərbaycana siyasi dəstəyinin və İHA-ların bütün tarazlığı Azərbaycanın xeyrinə çevirdiyi bildirilir. Bundan əlavə, Türkiyənin bölgədə böyük fərq qoyduğu və təbii olaraq siyasi həmkarını alacağı bildirilib. Türkiyənin bölgədəki nüfuzu və Azərbaycana bəxş etdiyi Bayraktar TB2 silahlı pilotsuz uçuş aparatlarının uğuru alman mətbuatında da böyük əks-səda doğurub. Almaniyanın müdafiə naziri Anneqret Kramp-Karrenbauer ilk SİHA müharibəsinin Qarabağda baş verdiyini açıqlayıb və Türkiyənin müharibənin gedişatının dəyişdirilməsində böyük rol oynadığını vurğulayıb. Bununla belə, Almaniya Müdafiə və Strateji Araşdırmalar İnstitutunun prezidenti Gert Estenhofer Türkiyənin bu sahədə çox yüksək texniki səviyyəyə çatdığını bəyan edib.

Eyni zamanda, "Foreign Policy" jurnalında dərc olunan məqalədə regional münaqişələrdə tarazlığı və geosiyasəti dəyişmək gücünə malik olan SİHA-ların Türkiyə tərəfindən SİHA-ların siyasi vəziyyətin həllində oynadığı rola diqqət çəkərək effektiv şəkildə istifadə edildiyi bildirilib. Dağlıq Qarabağda münaqişələr.

Ermənistanın kapitulasiya aktını imzalaması onun tarixi üçün də yeni mərhələ demək idi. Hərçənd ki, nəzərə alsaq onlar bu müqavilənin şərtlərini pozmaqda davam edirlər, deyə bilərik ki, bu proses onların yeni mərhələyə keçmələri prosesini ləngidir. Dünya təcrübəsinə nəzər salqsaq Ermənistanın bu məsələdə nümunə götürə biləcəyi bir ölkənin olduğunu deyə bilərik. Şübhəsiz ki, bu dövlət Gürcüstandır, Gürcüstan həm Türkiyə, həm də Azərbaycanla münasibətlərinə həmişə böyük önəm verib. Bu münasibətə görə də mövcud əlaqələrdən faydalanan region ölkəsinə çevrilib. Əgər Ermənistan hakim dairələri də qonşuluq münaibətlərinin bərpasına və Azərbaycan prezidentinin humanizminə önəm verməyi üstün tutsalar bu məsələdə bir addım önə keçə bilərlər. Əks-təqdirdə yerlərində saymağa davam edəcəklər.

Azərbaycan post-münaqişə dövründə yeni mərhələyə qədəm qoyduğu üçün ölkənin

müxtəlif layihələrdə adının hallanması bizim xeyirimizədir. Sonda onu qeyd etmək istəyərdim ki, Qarabağ zəfərinin qazanılması ölkəmizin təkcə Qafqaz regionunda deyil, o cümlədən digər böyük ölkələrdə də tanınmasına zəmin yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Akıncı, Halil. "Türk Konseyi Hakkında Analiz", Hazar World, Sayı:10 (Eylül 2013): 41-42.
2. Ahmedov, Elçin (2019), "Azerbaycan - Türkiye Strateji Tarafdaşlığı Yeni ve Dinamik İnkişaf Merhelesinde".
3. Aslanlı, Araz (2020), "10. Yılında Azerbaycan - Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar", Anadolu Ajansı.
4. Həsənov Əli (2019), Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasəti, Azərbaycan Yayınları, Bakı.
5. Fawcett, Louise. "History and Concept of Regionalism", European Society of International Law Conference Paper Series, Paper No. 4 (2012):1-17.

POST-MÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN DİGƏR DÖVLƏTLƏRLƏ APARDIĞI DANIŞIQLAR PROSESİNİN TƏHLİLİ

Aytac Nəsibova

XÜLASƏ

Bu məqalə post-müharibə dövründə Azərbaycanın digər dövlətlərlə münasibətləri və bu istiqamətdə aparılan yeni dövr üçün danışıqlar prosesinin təhlilinə yönəlmişdir. Burada ölkımizin münaqişə dövründə keçdiyi siyasi tarix yoluna nəzər salınmış, həmçinin qardaş ölkə olan Türkiyə ilə diplomatik münasibətlərə xüsusi yer verilmişdir.

Ölkəmizin bu çətin zamanlarında daima yanında olan ölkələrlə post-münaqişə dövründə də birliklə yeni layihələrə imzalar atılacağı ölkəmizin gələcəyinin uğurlu inkişafına işarədir. Bu inkişaf Azərbaycanın müxtəlif istiqamətlərdəki potensialının yüksəldilməsi fonunda müsbət irəliləyişdir.

АНАЛИЗ ПРОЦЕССА ПЕРЕГОВОРОВ, ВЕДЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНОМ С ДРУГИМИ ГОСУДАРСТВАМИ В ПОСТКОНФЛИКТНЫЙ ПЕРИОД

Айтадж Насибова

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу отношений Азербайджана с другими государствами в послевоенный период и переговорному процессу новой эры в этом направлении. Здесь рассматривается политическая история нашей страны в период конфликта, и особое внимание уделяется дипломатическим отношениям с братской страной – Турцией.

Признаком успешного развития будущего нашей страны является то, что новые проекты будут подписаны вместе в постконфликтный период со странами, которые всегда с нами в эти трудные времена. Это развитие является положительным прогрессом на фоне повышения потенциала Азербайджана в различных направлениях.

ANALYSIS OF THE PROCESS OF NEGOTIATIONS CONDUCTED BY AZERBAIJAN WITH OTHER STATES IN THE POST-CONFLICT PERIOD

Aytaj Nasibova

SUMMARY

This article focuses on the analysis of Azerbaijan's relations with other states in the post-war period and the negotiation process for the new era in this direction. Here, the political history of our country during the conflict period is reviewed, and diplomatic relations with our brother country, Turkey, are given special attention.

It is a sign of the successful development of the future of our country that new projects will be signed together in the post-conflict period with the countries that are always with us in these difficult times. This development is a positive progress against the background of increasing the potential of Azerbaijan in various directions.

KORONAVİRUS PANDEMİYASINDAN SONRA DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ SİYASİ DƏYİŞİKLİYİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ələkbərov Alı Vüqar oğlu
Bakı Dövlət Universitetinin II kurs magistrantı
alielekberov@icloud.com

Açar sözlər: Dövlət idarəçiliyi, COVID-19, siyasi tədbirlər, hökümət, rəqəmsallaşma
Keywords: Public administration, COVID-19, political action, government, digitization
Ключевые слова: Государственное управление, COVID-19, политическая акция, правительство, цифровизация

GİRİŞ. Bu gün dövlət idarəçiliyi çox vaxt hökumətlərin siyasət və proqramlarını müəyyən etmək üçün müəyyən məsuliyyəti də əhatə edir. Konkret olaraq, bu, hökumət əməliyyatlarının planlaşdırılması, təşkili, istiqamətləndirilməsi, əlaqələndirilməsi və nəzarətidir.

Ölkələrdə dövlət idarəçiliyi mərkəzi, orta və yerli səviyyələrdə tətbiq olunur. Həqiqətən də, vahid dövlət daxilində müxtəlif səviyyəli idarəetmə səviyyələri arasında münasibətlər artan dövlət idarəçiliyi problemini təşkil edir (7).

Koronavirus pandemiyasının baş verməsi dövlət mexanizmində əsaslı islahatlar dalğasına səbəb oldu. Hökümətin bütün səviyyələri və funksiyaları sürətlə inkişaf edən sağlamlıq böhranının səbəb olduğu görünməmiş şoka cavab olaraq böyük dəyişikliklər yaşadı. Covid-19 daxili idarəetmə sisteminin xarici, genişmiqyaslı şoklara effektiv cavab vermək qabiliyyətinə ciddi şəkildə meydan oxudu və mühüm institusional, struktur və əməliyyat düzəlişlərinə səbəb oldu. Covid-19 böhranına siyasi reaksiyalar dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi və bürokratikləşdirilməsi istiqamətində mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxardı, lakin eyni zamanda onun islahatlara hazırlığı və imkanları ilə bağlı bir sıra məhdudiyyətləri qeyd etdi.

Dövlət idarəçiliyində koronavirus pandemiyası ilə birlikdə idarəçilik sahəsində islahatların həyata keçirilməsinə səbəb oldu (cədvəl 1).

Cədvəl 1: Covid-19-a qarşı dövlət idarəçiliyində siyasi tədbiristiqamətləri

	İslahat sahələri	Siyasət cavabları
Daxili	Siyasət quruculuğu	Qərar vermə
		Siyasət formalaşdırılması
		Yeni Komitələrin yaradılması
	Hökumət orqanları və strukturları	Sahə nazirliklərinin və icra hakimiyyəti orqanlarının gücləndirilməsi
		Mülki müdafiə strukturlarının təkmilləşdirilməsi
		Uyğunluğa nəzarət mexanizmləri
	İnzibati prosedurlar	Prosedurların rəqəmsallaşdırılması Elektron hökumət sistemlərinin gücləndirilməsi Yeni İT alətləri
		Prosedurların sadələşdirilməsi
		Qarşılıqlı işləmə qabiliyyəti
	İnsan resursları	İş şəraitinin çevikliyi
		Yeni İT alətləri və qurğuları

Xarici	**Çatdırılma xidməti**	Onlayn / telefon əlaqəsi Elektron platformalar və veb xidmətləri Xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması Vətəndaşlara Xidmət Mərkəzlərinin təkmilləşdirilməsi
	İctimai ünsiyyət	Hökumətin kommunikasiya strategiyası
		Covid-19 ilə bağlı qaydalar və qanunvericilik
		İnformasiya platformaları və internet saytları
		Məlumat və emosional dəstək telefon xidmətləri

Mənbə:OECD (2020). "Building resilience to the Covid-19 pandemic: the role of centres of government". - əldə edilən məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, 2022

Pandemiya şoka sürətlə uyğunlaşmalı və eyni zamanda onun dağıdıcı nəticələrinin öhdəsindən gəlməli olan dövlət idarəçiliyinə güclü təsir göstərdi. Covid-19 böhranı dövlət idarəçiliyində onun daxili ölçüləri kimi cümlədən siyasətin qurulması prosedurları, hökumət strukturları, inzibati proseslər və insan resursları və onun xarici ölçüləri kimi isə yəni xidmətlərin göstərilməsi və ictimai kommunikasiya sahələrində siyasi dəyişiklərin tətbiq olunmasına səbəb oldu.

Siyasətin qurulması. Covid-19-un yayılmasını nəzarət altına almağa yönəlmiş yeni qanunvericiliyin hazırlanması və qəbul edilməsi üçün böyük təzyiq ilə qərar qəbul etmə prosesinə birbaşa təsir etdi. Siyasətə cavab tədbirləri fövqəladə vəziyyət şəraitində və son dərəcə gərgin vaxt çərçivələrində formalaşdırıldı. Dərhal hərəkətə keçmə ehtiyacı siyasətin formalaşmasının yuxarıdan aşağıya və mərkəzləşdirilmiş xarakterini və hökumət mərkəzinin rolunu xüsusilə gücləndirdi.

Müvafiq olaraq, fövqəladə tədbirlərin qəbulu çox vaxt adi parlament prosedurları əvəzinə sürətli prosedurların nəticəsi olmuş və “qanunvericilik məzmunlu aktlar” şəklini almışdır.

Siyasətlərin formalaşdırılmasında və müvafiq tədbirlərin dəqiqləşdirilməsində səhiyyə ekspertlərinin və elmi icmaların artan cəlb edilməsi yeni element olmuşdur. Səhiyyə sektorunun mütəxəssisləri mütəmadi olaraq hökumətə ekspert məsləhətləri verirdi, çünki siyasət qərarları elmi inkişaflar və covid-19-un təsirləri ilə bağlı sübutlarla məlumatlandırılmalı idi. Elmi informasiyanı təmin edən və qərarların qəbulu prosesinə dəstək verən hökumətə məsləhətçi orqan kimi ekspertlər komitələri yaradılmışdır.

Hökumət strukturları. Güclənən pandemiya ilə əlaqədar olaraq səlahiyyətli dövlət strukturları sürətlə yenidən təşkil olundu, xüsusi qurumlar və yeni qurumlar yaradıldı. 2020-ci ilin iyun ayında koronavirus pandemiyası və onun həlli istiqamətində hökumət siyasətinin planlaşdırılması, monitorinqi və əlaqələndirilməsi üzrə səlahiyyətli mərkəzi struktur kimi Covid-19 Koronavirus Pandemiyasına Qarşı Mübarizə üzrə Hökumət Siyasətinin Koordinasiya və Monitorinqi üzrə yeni Hökumət Komitəsi yaradılmışdır.

Səhiyyə Nazirliyi strateji istiqamətləri təmin etmək və pandemiya ilə mübarizə üzrə milli plan və siyasətlərin həyata keçirilməsinə nəzarət etmək üçün səlahiyyətli hökumət strukturu olmuşdur.

Dövlət qurumları Covid-19 ilə mübarizəyə dəstək vermək üçün müəyyən təşəbbüslər irəli sürüblər. Məsələn, Daxili İşlər Nazirliyində İnsan Resursları üzrə Baş Katibliyin İnnovasiyalar və Qabaqcıl Təcrübələr Departamenti 2020-ci ilin aprel ayından OECD ölkələri tərəfindən pandemiyanın idarə edilməsi ilə bağlı ən yaxşı təcrübələr haqqında məlumat toplayır və dərc edir (6).

İnzibati proseslər. Böhranın yüksəlişi çirklənmə riski, qoruyucu vasitələrin olmaması və tibbi sübutların qeyri-müəyyənliyi səbəbindən əksər ictimai fəaliyyətlərin qəfil da-

yandırılmasına səbəb oldu. Pandemiyanın ilk dalğası dövlət aparatının bu kimi şərtlərə effektiv cavab verməyə hazır olmadığını görüldü. Beləliklə, mövcud təşkilati proseslərin və əməliyyatların davamlılığını qorumaq, habelə böhranın yaratdığı tələblərə və təhlükələrə cavab vermək üçün yeni tənzimləmələr tələb olundu.

Pandemiyanın şokuna hökumətlərin ümumi cavabı rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və gücləndirilməsi olmuşdur (5). Çoxsaylı inzibati prosedurlar və əməliyyat şəraiti rəqəmsallaşdırılaraq yeni tətbiqlər və elektron hökumət sistemləri ilə əlaqələndirildi. Reyestrlərin və verilənlər bazalarının qarşılıqlı əlaqəsi üçün istifadə olunan qarşılıqlı fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi və interfeyslərin inkişafı üçün bir sıra mühüm təşəbbüslərə start verildi. Mövcud platformalar təkmilləşdirildi.

Yeni İT alətləri və platformalarının inteqrasiyası mövcud proqram və təcrübələrin inkişafı və (yaxud) genişləndirilməsi ilə müşayiət olundu. Sənədlərin dövriyyəsi üçün elektron poçtların istifadəsi, rəqəmsal imzalar, qarşılıqlı fəaliyyət mərkəzləri, elektron nəşrlər və inzibati sənədlərin işlənməsi üçün tətbiqlər və platformalar pandemiya dövründə gücləndirilmiş elektron hökumət tədbirlərindən bəziləridir.

İnsan resursları. Böhran dövlət aparatının kadr potensialına ikili təsir göstərdi. Bir tərəfdən, bir vətəndaş olaraq onları pandemiyadan qorumaq lazım idi. Digər tərəfdən, dövlət qulluqçuları kimi onlardan inzibati sistemin işində və dövlət xidmətlərinin göstərilməsində fasiləsizliyi təmin etmək üçün öz vəzifələrini icra etməyə davam etmələri gözlənilirdi.

Böhranın kəskinləşməsini nəzərə alaraq, yeni iş şəraiti müəyyən edildi və mövcud iş şəraiti daha çevik əsasa keçdi. Başlanılan tədbirlərə uzaqdan işləmə, rotasiya, xüsusi məzuniyyət, part-time iş, pilləli gəliş vaxtları və onlayn görüşlər daxildir. Xüsusi müddəalar həssas qrupları əhatə etdi, ofisdə olması lazım olan dövlət qulluqçuları (yuxarı məmurlar və bölmə rəhbərləri) üçün fiziki uzaqlaşdırma tədbirləri qəbul edildi. Bundan əlavə, zəruri hallarda fiziki təması məhdudlaşdırmaq üçün iş yerlərində texniki düzəlişlər edilib, tədricən evdən işləməyən bütün kateqoriyalı işçilərin həftəlik olaraq Covid-19 üçün özünü testdən keçirməsi tələb olundu (2).

İş şəraitinin çevikliyi ilə yanaşı, məsafədən işləməyi təmin etmək üçün yeni alətlər və qurğular da istifadəyə verildi. Dövlət idarəçiliyi kodları və istifadəçinin autentifikasiyası alətləri, o cümlədən VPN/XİN əlaqələri işlənib hazırlanmışdır ki, bu da dövlət qulluqçularına öz xidmətlərinin müvafiq elektron proqramlarına uzaqdan daxil olmaq imkanı verir.

Dövlət sektoru işçilərinin rəqəmsal bacarıqlarının gücləndirilməsi məqsədi ilə təlim proqramları təşkil edilmişdir. Bundan əlavə, Daxili İşlər Nazirliyində evdən və ya xüsusi məzuniyyətdə olan dövlət qulluqçularının sayının elektron monitorinq tətbiqi ilə yanaşı, dövlət xidmətləri göstərən mövcud dövlət qulluqçularının monitorinqi üçün İT sistemi hazırlanmış, real vaxt rejimində məlumatlar təqdim edilmişdir (4).

Çatdırılma xidməti. Pandemiyanın sürətlə yayılması ilə əlaqədar əsas hökumət fəaliyyətinin qəfil dayandırılması dövlət aparatının vətəndaşlara və biznesə zəruri xidmətlərin operativ şəkildə göstərilməsini və davamlılığını təmin etmək imkanlarını çətinləşdirdi.

Hökumət, Covid-19 fövqəladə halının yaratdığı yeni tələblərə və məhdudiyyətlərə xidmət göstərilməsini tənzimləmək üçün çoxsaylı tədbirlər gördü. Gözlənildiyi kimi, rəqəmsal infrastruktur və texnologiyaların inkişafına və səmərəli istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Dövlət idarəetməsinin vətəndaşlarla fiziki qarşılıqlı əlaqəsi onlayn və telefon rabitəsinə keçdi. Məsələn, ərizələr, arayışlar və digər sorğular elektron poçt vasitəsilə göndərilib dövriyyəyə buraxılıb, elektron formalar vasitəsilə təqdim oluna bildiyi halda, bir çox inzibati sənədlər skan edilərək elektron şəkildə vətəndaşlara göndərilirdi. Xüsusi müraciətlərin və ya işlərin yerinə yetirilməsi üçün vətəndaşın iştirakı zəruri olduğu yerlərdə əvvəlcədən

görüşlər təyin edilmişdi (1).

Pandemiya zamanı vətəndaşlara məsafədən xidmətlərin göstərilməsini asanlaşdırmaq üçün yeni rəqəmsal alətlər işə salınıb və mövcud proqramlar təkmilləşdirildi

Xidmətlərin göstərilməsinə təsir edən düzəlişlərlə yanaşı, pandemiya dövründə vətəndaşların öhdəlikləri ilə bağlı xüsusi müddəalar müəyyən edildi. Vətəndaşların öhdəlikləri üzrə bir sıra müddətlər uzadılıb və ya dayandırıldı, məsələn, vergi ödənişlər və sosial ayırmalar, sənədlərin və icazələrin qüvvədə olma müddətləri uzadıldı.

İctimai ünsiyyət. Sağlamlıq böhranının baş verməsindən qısa müddət sonra hökumət vətəndaşlara vaxtında və etibarlı məlumat çatdırmaq üçün kommunikasiya strategiyası hazırlamalı oldu. Bu məqsədlə məlumatların yayılması və jurnalistlərin suallarının cavablandırılması məqsədilə mütəmadi olaraq mətbuat konfransları və digər media brifinqləri keçirildi. Ölkələrdə (4) pandemiyanın tibbi aspektləri haqqında xüsusi elmi məlumatlar verən tibb və elmi ictimaiyyətin üzvlərini mətbuat konfranslarına fəal şəkildə cəlb etdi.

Kritik anlarda Baş nazir xalqa müraciət edərək, planlaşdırılan və ya başlatılan tədbirləri təqdim etdi. Covid-19 üçün sektoral planların və tədbirlərin təfərrüatlarını təqdim etmək üçün sahə nazirləri tərəfindən xüsusi mətbuat konfransları təşkil edildi.

Hökumət mərkəzləri və xidmət etdikləri Dövlət və ya Hökumət Başçısı pandemiyaya qarşı cavab tədbirlərinin əsas siyasətləri və mərhələləri haqqında ictimaiyyətə müraciətlər etməkdə ən çox diqqət çəkənlər olmuşdur. Misal üçün:

- Fransada həm Baş nazir, həm də Prezident müxtəlif platformalarda canlı ünsiyyət qururlar.
- Kanadada Baş nazir demək olar ki, gündəlik olaraq yenilikləri şəxsən çatdırır.
- Bu Kolumbiya prezidenti üçün də belə idi.

Koordinasiya funksiyasının daha az mərkəzləşdiyi ölkələrdə səhiyyə nazirlikləri, mülki müdafiə agentlikləri və digər dövlət qurumları informasiya və ictimaiyyətin cəlb olunması mənbələri kimi daha çox önə çıxıblar.

Hökumət covid-19 xəstəliyinin ötürülməsini məhdudlaşdırmaq və pandemiyanın qarşısını almaq üçün geniş məlumat və maarifləndirmə kampaniyasına başladı. Hökumətin covid-19-a qarşı kampaniyasının hekayəsi "təhlükəsiz qalırıq" mesajına əsaslanırdı, peyvənd proqramı isə "əməliyyat azadlığı" adı altında başladı.

İctimai ünsiyyət və açıq hökumət məlumatlarının (OGD) təşviqi sağlamlıqla bağlı kommunikasiyaların, hesabatların, məlumat anbarlarının, informativ diaqramların, tabloların, məlumatların təhlili və pandemiyanın gedişatını və nəticələrini əks etdirən vizualizasiyaların buraxılması vasitəsilə gücləndirildi. Koronavirus haqqında məlumat verən vebsaytlar, həmçinin dezinformasiya və saxta xəbərlərə hökumətin reaksiyası üçün xüsusi bölmə də daxil olmaqla yaradılmışdır.Bundan əlavə, vətəndaşlara birbaşa məlumat və göstərişlər vermək üçün 24 saat fəaliyyət göstərən telefon xətləri yaradılmışdır.

Siyasət reaksiyalarını sarsıdan və vətəndaşlar arasında inamsızlığı və narahatlığı gücləndirən dezinformasiya ilə mübarizənin əsas vasitəsi kimi ictimai kommunikasiyalar da səfərbər edilməli idi. Ekstremal hallarda, yalnış və təhlükəli məzmunda bu artım adlandırılan "infodemik" insanların həyatını da riskə atırdı. On-line və off-line dezinformasiyanın yayılması, dezinformasiya qəbul edilən fövqəladə tədbirlərə uyğunluğu azalda bilər və bununla da onların effektivliyini və cavab tədbirlərinə ictimai inamı təhlükə altına qoya bilərdi. İƏİT bu problemin qarşısını almaq üçün çoxsaylı müstəqil fakt yoxlayan təşkilatların dəstəklənməsi, texnoloji həlləri izləmək üçün ekspertlərin mövcudluğunun təmin edilməsi və istifadəçilərin media, rəqəmsal və sağlamlıq savadlılığı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi kimi əsas tədbirlər təklif etmişdir (3).

Nəticə olaraq, Covid-19 böhranı gözlənilən və ya davam edən islahatların sürətləndirilməsi üçün bir tətik oldu və eyni zamanda inzibati islahat gündəliyinin prioritetlərinə yenidən baxdı. Pandemiya dövlət sektorunun rəqəmsal transformasiyası üçün

güclü təkan rolunu oynayarkən, e-hökumət siyasətləri əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirildi. Elektron hökumət sistemlərinin və İT vasitələrinin gücləndirilməsi inzibati prosedurların sadələşdirilməsinə və qarşılıqlı fəaliyyətinə yönəlmiş tədbirlərlə birləşdirildi. Eyni zamanda, sağlamlıq böhranı dövlət sektorunda iş şəraitinin çevikliyini artırdı və dövlət qulluqçuları üçün məsafədən işləmə imkanları işə salındı. Xidmətlərin göstərilməsi onlayn platformalar və İT xidmətləri vasitəsilə məsafədən çatdırılmaya keçdiyi üçün xidmətlərin göstərilməsi texnologiyası da böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Brian Y. An, Simon Porcher, Shui-Yan Tang, Eunji Emily Kim (2021). "Policy Design for COVID-19: Worldwide Evidence on the Efficacies of Early Mask Mandates and Other Policy Interventions". Public Administration Review, John Wiley & Sons, Ltd, pp. 1157 – 1182https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/puar.13426
2. Claire Dunlop, Edoardo Ongaro (2020). "Researching COVID-19: A research agenda for public policy and administration scholars". Public Policy and Administration 35(4):365-383, DOI:10.1177/0952076720939631
3. OECD (2020). "Building resilience to the Covid-19 pandemic: the role of centres of government". BUILDING RESILIENCE TO THE COVID-19 PANDEMIC, 25 pages https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=135_135808-q2mj1rudey&title=Building-resilience-to-the-Covid-19-pandemic-the-role-of-centres-of-government
4. OECD (2020). "Public management and the Coronavirus (Covid-19) pandemic: emerging responses and initial recommendations". GOV/PGC/PEM, 7 pages https://www.oecd.org/governance/budgeting/PEM-Responses-to-Coronavirus-(Covid-19).pdf
5. OECD (2021). "Beyond COVID-19 Advancing Digital Business Transformation in the Eastern Partner Countrie" Policy İnsight 116 pages, https://www.oecd.org/eurasia/Covid19_%20Advancing%20digital%20business%20transformation%20in%20the%20EaP%20countries.pdf
6. https://innovation.gov.gr/en/covid-19-world_en/ - International actions on COVID-19, 2021
7. https://www.britannica.com/topic/public-administration - public administration, 2021

KORONAVİRUS PANDEMİYASIDAN SONRA İDARƏETMƏDƏ SİYASƏT DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ələkbərov Alı

XÜLASƏ

Covid-19 dövlət idarəçiliyində gözlənilməz şoka səbəb oldu, onun inzibati sistemində köklü dəyişikliklər və nəticədə əsas islahatlar aparıldı. Pandemiyaya siyasi reaksiya dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi və bürokratikləşməsi istiqamətində bir sıra müsbət dəyişikliklərə səbəb olub. Bununla belə, dəyişmə sürəti və miqyası zaman keçdikcə artır və əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Pandemiya dövlət sektorunun rəqəmsal transformasiyası və elektron hökumət siyasətinin gücləndirilməsi üçün güclü təkan olub.

Çoxsaylı inzibati prosedurlar sadələşdirilib, rəqəmsallaşdırılıb və rasionallaşdırılıb, iş şəraiti daha çevik olub, xidmətlərin göstərilməsi və əhali ilə vətəndaşlar arasında münasibətlərdə müəyyən irəliləyişlər olub.

Qərarların qəbulunun müşahidə olunan mərkəzləşdirilməsi və tez-tez sürətli prosedurlardan istifadə demokratik nəzarət, şəffaflıq və qanunun aliliyi ilə bağlı suallar yaradır.

ОЦЕНКА ПОЛИТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В УПРАВЛЕНИИ ПОСЛЕ ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА

Алекбаров Али

АННОТАЦИЯ

Covid-19 вызвал неожиданный шок в государственном управлении, радикальные изменения и, следовательно, серьезные реформы в его административной системе. Политическая реакция на пандемию привела к ряду позитивных изменений в сторону модернизации и бюрократизации государственного управления. Однако скорость и величина изменений со временем увеличиваются и значительно различаются. Пандемия послужила сильным импульсом для цифровой трансформации государственного сектора и усиления политики электронного правительства.

Многочисленные административные процедуры были упрощены, оцифрованы и упорядочены, условия работы стали более гибкими, а также произошли некоторые улучшения в предоставлении услуг и отношениях между общественностью и гражданами.

Наблюдаемая централизация принятия решений и использование часто ускоренных процедур поднимают вопросы о демократическом надзоре, прозрачности и верховенстве закона.

ASSESSING POLITICAL CHANGE IN GOVERNANCE AFTER THE CORONAVIRUS PANDEMIC

Alakbarov Ali

SUMMARY

Covid-19 caused an unexpected shock in public administration, radical changes and, consequently, major reforms in its administrative system. The political response to the pandemic has led to a number of positive changes towards the modernization and bureaucratization of public administration. However, the rate and magnitude of change increase over time and vary considerably. The pandemic has served as a strong impetus for the digital transformation of the public sector and the strengthening of e-government policies.

Numerous administrative procedures have been simplified, digitized and streamlined, working conditions have become more flexible, and there have been some improvements in service delivery and relations between the public and citizens.

The observed centralization of decision-making and the use of often fast-track procedures raise questions about democratic oversight, transparency, and the rule of law.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ ƏHƏMİYYƏTİ

Məmmədli Lalə Nazim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
lale_mammedli@mail.ru

Açar sözlər: təşkilat, dövlət, siyasi, Avrasiya, region, türk.
Keywords: organization, state, political, Eurasia, region, Turkish.
Ключевые слова: организация, государство, политическая, Евразия, регион, тюрк.

Türk Dövlətləri Təşkilatı türk dövlətləri arasında hərtərəfli əməkdaşlığı təşviq etmək üçün beynəlxalq təşkilat kimi 2009-cu ildə yaradılıb. Təşkilatın təsisçiləri Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyədir. 2019-cu ilin oktyabrında Bakıda keçirilən 7-ci Sammit zamanı Özbəkistan təşkilata tamhüquqlu üzv kimi qoşulub. Macarıstan 2018-ci ilin sentyabrında Qırğızıstanın Çolpon-Ata şəhərində keçirilən 6-cı Zirvə Toplantısında, Türkmənistan isə 2021-ci ilin noyabrında İstanbulda keçirilən 8-ci Zirvə Toplantısında müşahidəçi statusu qazanıb.

Təşkilatın əsas sənədləri olan 3 oktyabr 2009-cu il tarixli Naxçıvan Sazişinə və 16 sentyabr 2010-cu il tarixli İstanbul Bəyannaməsinə əsasən, təşkilata üzv dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərini, habelə beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış digər prinsiplərini qəbul etmişlər. Türk Şurasının çətiri altında həyata keçiriləcək əməkdaşlığın əsasını sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, mehriban qonşuluq münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı beynəlxalq normalar təşkil edir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı 1992-ci ildə çağırılan "Türkdilli Dövlətlərin Dövlət Başçıları Zirvə görüşü"nün nəticəsi olaraq ortaq siyasi iradə əsasında qurulub. İndiyədək 10 Zirvə Toplantısı keçirilib. Türk Şurasının yaradılması 2010-cu il sentyabrın 16-da İstanbulda keçirilən sonuncu Zirvə toplantısında rəsmən elan edilib, onun prioritetləri və yol xəritəsi açıqlanıb. Təşkilatın daimi struktur kimi yaradılması ilə Sammitlərin adı dəyişdirilərək Türk Dövlətləri Zirvəsi adlandırılıb.

Naxçıvan Sazişinin preambulasında üzv dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə sadiq olduqlarını bir daha təsdiqləmiş, Təşkilatın əsas məqsədini türk dövlətləri arasında hərtərəfli əməkdaşlığı dərinləşdirmək, regional və qlobal sülh və sabitliyə töhfə vermək kimi müəyyən etmişlər. . Üzv dövlətlər həmçinin demokratiya, insan hüquqlarına hörmət, qanunun aliliyi və yaxşı idarəetmə kimi fundamental prinsiplərə sadiqliklərini ifadə ediblər. Təşkilat çərçivəsində əməkdaşlıq üzv dövlətlər arasında türkdilli xalqların ortaq tarix, mədəniyyət, kimlik və dil birliyindən irəli gələn xüsusi həmrəylik əsasında qurulur.

Naxçıvan Sazişinin 2-ci maddəsində göstərilən Təşkilatın əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır [1, səh.9]:

- Tərəflər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi;
- Regionda və regiondan kənarda sülhün qorunması;
- Xarici siyasət məsələləri üzrə ümumi mövqelərin qəbul edilməsi;
- Beynəlxalq terrorizm, separatizm, ekstremizm və transsərhəd cinayətkarlıqla mübarizə üzrə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi;
- Ümumi məqsədlərlə bağlı bütün sahələrdə səmərəli regional və ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafı;
- Ticarət və investisiya üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- Hərtərəfli və balanslaşdırılmış iqtisadi artıma, sosial və mədəni inkişafa yönəldilməsi;
- Qanunun aliliyi, düzgün idarəçilik və insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinin

müzakirəsi;

- elm, texnologiya, təhsil və mədəniyyət sahələrində qarşılıqlı fəaliyyətin genişləndirilməsi;
- Kütləvi informasiya vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqənin və daha intensiv ünsiyyətin təşviq edilməsi;
- Hüquqi məsələlər üzrə məlumat mübadiləsinin və məhkəmə əməkdaşlığının təşviqi [1, səh.14].

Regional və qlobal əməkdaşlıq arasında qarşılıqlı əlaqənin tədqiqi beynəlxalq münasibətlər ədəbiyyatında köhnə mövzudur. İkiqütblü beynəlxalq sistemin başa çatmasından sonra bu məsələ yeni ölçüləri ilə müzakirə olunmağa başladı. Əslində Soyuq Müharibə bitdikdən sonra regional əməkdaşlıq proseslərinin və təşkilatlarının sayında sürətli artım müşahidə olunur. Nəhəng təbii sərvətlərə və insan resurslarına malik olan Avrasiya tarixi İpək Yolu üzərində yerləşən və Soyuq Müharibənin izlərinin ən çox hiss olunduğu bölgə bu sürətlənmənin meydana gəldiyi bölgələrdən biridir [2, səh.21].

Avrasiyada müşahidə olunan regional əməkdaşlıq bəzən forum şəklində qeyri-institusional təşəbbüslər şəklində, bəzən də regional təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilməyə çalışılıb. Bu çərçivədə Avrasiyada iqtisadi, mədəni, siyasi və ya hərbi, bəzən isə bu keyfiyyətlərin müxtəlif kombinasiyalarına malik bir çox regional təşəbbüslər meydana çıxıb. 2009-cu ildə Naxçıvan Sazişi ilə yaradılmış Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası 2014-cü ildən bu təşəbbüslərin ən son nümunələrindən biridir.

2009-cu ildə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə prezidentləri tərəfindən Naxçıvan Sazişinin imzalanması ilə yaradılan Şuranın sonuncu zirvə toplantısı 4-5 iyun 2014-cü il tarixlərində turizm sahəsində əməkdaşlıq mövzusunda Bodrumda keçirilib. 1992-ci ildə başlayan Türk Dövlətləri Zirvə Prosesi əsasında qurulan Şura üzv dövlətlər arasında və regionda müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı artırmağa çalışır [3, səh..11].

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) dağılmasının ən çox zərər çəkdiyi regionlardan biri də müxtəlif qitələrin, regionların və subregionların kəsişməsində yerləşən Avrasiyadır. SSRİ-nin dağılmasından sonra Birliyi yaradan 15 respublika üçün tamamilə yeni dövr başladı. Müstəqillik əldə etmiş dövlətlər dəyişikliyi anlamağa və dəyişikliyin tələblərini öz siyasi və iqtisadi sistemlərinə əks etdirməyə çalışmışlar.

Bu dövlətlər mərkəzin özlərini necə ciddi nəzarət altında saxladıqlarını, xüsusən də qiymət və idarəetmə məsələlərində lazımi araşdırma apardıqda anladılar. Əslində, SSRİ dönəmində Moskva Özbəkistanda yetişdirilən pambığı xammal kimi alıb, emal olunmuş halda Daşkəndə aldığından baha qiymətə satırdı [4]. Türkmənistan isə öz neftini Moskvaya dünya bazarlarından xeyli aşağı qiymətə iki dollara satırdı. Sovet respublikaları yalnız Moskvaya verdikləri enerji müqabilində digər alt ehtiyacları və infrastruktur xidmətlərini ödəyə bilirdilər. SSRİ dönəmində də çarizm dövründə olduğu kimi Moskvadan da nəqliyyat marşrutları, rabitə və enerji xətləri təşkil edilmişdi. Respublikalarda, xüsusən Qazaxıstan və Qırğızıstanda xeyli rus-slavyan əhalisi formalaşmışdır. SSRİ dönəmində çəkilmiş sərhədlər siyasət və etnik mənsubiyyət baxımından üst-üstə düşməyən bir mənzərə qoydu.

Bu kontekstdə SSRİ-yə əsasən bu regionda "dondurulmuş münaqişələr" kimi qələmə verilə biləcək problemlərin yaranması üçün əlverişli mühit miras qalmışdı. Moskvanın müəyyən etdiyi bölgədə suların bölüşdürülməsi məsələsi SSRİ-nin dağılmasından sonra hər an partlaya bilən saatlı bomba şəklində mövcud regional problemlər arasında öz yerini tutub. Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstan arasında olan və etnik müxtəlifliyin və buna görə də təsirli qarşıdurma riskinin üstünlük təşkil etdiyi Fərqanə vadisi, içində olduğu təhlükəsizlik boşluğu səbəbindən hər cür qeyri-qanuni ticarət üçün əlverişli bir yerə çevrilib.

1992-1997-ci illərdə Tacikistanda baş verən vətəndaş müharibəsi və bölgədə güclənən radikal islam hərəkatları region ölkələrinin təhlükəsizlik problemlərini artırıb. Sovet işğalından sonra daha da etibarsızlaşan regionun Əfqanıstana yaxınlığı bu coğrafiyadakı ölkələr üçün ayrıca təhlükəsizlik təhdidinə çevrilib. Ona görə də həmin dövrdə region ölkələri öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək, müstəqilliklərini möhkəmləndirmək, siyasi və iqtisadi transformasiyalarını həyata keçirmək, dünya ilə əlaqə yaratmaq üçün səy göstərirdilər.

Bu kontekstdə müstəqilliklərini yenicə əldə etmiş region ölkələri ikitərəfli əməkdaşlıq imkanlarını dəyərləndirməklə yanaşı, beynəlxalq aləmdə də möhkəmlənməyə çalışıblar. Beləliklə, bu respublikalar Avrasiyada iqtisadiyyat və ya təhlükəsizlik, həm də bunların qarışığından qaynaqlana bilən əməkdaşlıq proseslərində və mexanizmlərində iştirak etməyə səy göstərmişlər. Lakin ümumilikdə bu mexanizmlərə daxil olub-olmamasında Rusiya ilə münasibətlər və/yaxud region ölkələri arasındakı münaqişələr mühüm rol oynayıb. Ona görə də qısa müddətdə Avrasiya üzvlükləri bəzən üst-üstə düşən, bəzən də bir-birinə zidd olan regional təşəbbüslərdən formalaşıb.

Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il noyabrın 9-da, digər türk dövlətlərinin müstəqilliyini isə 1991-ci il dekabrın 16-da bu məsələ ilə bağlı sonuncu addım atan Qazaxıstan müstəqilliyini elan etdikdən sonra tanıyıb [5].

Bununla da adı çəkilən ölkələri ilk tanıyan ölkə ünvanına nail olan Türkiyə qısa müddətdə region ölkələri ilə də diplomatik əlaqələr qurdu. Türkiyənin bu bölgəyə istiqamətlənməsində illərdir SSRİ-nin tabeliyində olan türk dövlətlərinin tarixi və etnik məsuliyyəti mühüm rol oynamışdır. Tacikistanı da daxil etməklə yeni müstəqillik qazanan türk dövlətlərinə yardım əli uzadıldı.

O dövrdə Türkiyədə özəl sektordan qaynaqlanan kapital yığılması bölgəyə iqtisadi genişlənmənin əsasını təşkil etdi. Məsələnin emosional şəkildə həlli çərçivəsində bütün türk cümhuriyyətlərinin liderləri tərəfindən bölgədə və dünyada qüvvələr birləşdirilərək təsirli bir türk dünyasının formalaşa biləcəyi müzakirəsi tez-tez dilə gətirilib. Ona görə də bu diskurslar zaman-zaman pantürkist yanaşmaların güclənməsi ilə nəticələnirdi ki, bu da zaman-zaman Moskvada diskomfort yaradırdı.

Türk xalqı qədim zamanlardan qardaşlıq münasibətlərinin dinə, mədəniyyətə və adət-ənənələrə söykənən vahid bir xalqın nəslindən olduğunu təsdiq etmişdir. Ərəblərin, monqolların və rusların hakimiyyəti altında belə türk xalqı öz yerli sivilizasiyasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Türk dünyasında tarixi-sivilizasiya prosesi cərəyan etdikcə türk xalqı digər sivilizasiyalarla qarşılıqlı əlaqədən bəhrələnməklə yanaşı, özünəməxsus mədəni xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Hantinqton sivilizasiya yanaşmasını inkişaf etdirərkən, ola bilsin ki, türk xalqını tarixin "amansız zərbələrinə" tab gətirə bilən bir mədəniyyət kimi düşünmüşdür.

İnkişaf etmiş ölkələrin kapital gücləri yuxarıda adı çəkilən dövlətlərin təbii sərvətlərinin dünya iqtisadiyyatı sisteminə inteqrasiyasını və qlobal bazarlara daxil edilməsini sürətləndirmək üçün əllərindən gələni edirlər. Eyni zamanda, Rusiya Federasiyasının mənfi cəhdlərinin qarşısını almaq üçün səylər göstərilir. Rusiya Federasiyasından ənənəvi asılılıq statusundan qurtulmaq və ya minimuma endirmək, AB ölkələrinə ən sürətli və minimum xərclə çatmaq üçün TRASECA adlı Avrasiyaya çatmaq üçün dəhlizin inşasını planlaşdıran əsrin layihəsi, üzərində iş aparılır. Türkiyə dövlətlərində geniş özəlləşdirmələr aparılır və qərbli investorlar bəzən ən gəlirli və perspektivli şirkətləri həddindən artıq ucuz qiymətə alırlar. Qərb kapitalı strateji sektorlara nəzarət edir.

Qərb türk dövlətlərinin məskunlaşdığı Orta Asiya və Qafqazda öz hökmranlıqlarını qurmaq və saxlamaq uğrunda mübarizələrində mühüm və detallı strategiyalar yaradır. Qərbin həyata keçirdiyi "Böyük İpək Yolu", "Böyük Xəzər" kimi layihələr Rusiyanın türk

dünyasında iqtisadi işğalının yumşaldılmasına və aradan qaldırılmasına mühüm töhfə verdi. İstər daxildən, istərsə də xaricdən, maddi və mənəvi cəhətdən qeyri-səmimi blokadada olduğumuzun açıq şəkildə göründüyü bu günlərdə müstəqil türk üçün nəzərdə tutulan ssenarilərin bir parçası olmamaq üçün dərhal işə başlamalı, birlik qurmalıyıq. Respublikalar və xarici böyük güclərin idarə etdiyi ölkələrin vəziyyətinə düşməmək vacibdir. Bu edilməzsə, qarşıdakı illərdə xarici güclərin amansız oyunları ilə davamlı olaraq azalacaq şəkildə bəzi sinir xətləri yenidən çəkilə bilər. Belə bir mühüm vəziyyət mümkündür və bu, türk dünyası üçün kədərli itki olmaqla yanaşı, dünya sülhü üçün də böyük təhlükə olacaqdır.

Soyuq Müharibədən sonra beynəlxalq sistemin dəyişən strukturu ilə ikitərəfli və çox-tərəfli əlaqələr yenidən dizayn edilməyə başlandı və yumşaq gücün sərt gücün yerini aldığı bir prosesə girildi. Bununla belə, ədəbiyyatda məhdud dərəcədə tədqiq edilən yumşaq güc və ictimai diplomatiya anlayışları ölkələr tərəfindən qəbul edilmiş və getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən təsirli diplomatiya alətinə çevrilmişdir. Soyuq Müharibədən sonrakı bu dövrdə Türkiyə münasibətləri canlandırmaq üçün xalq diplomatiyası vasitələrindən səmərəli istifadə olunduğu daha fəal xarici siyasət yürütməyə başladı. Bu kontekstdə Sovet İttifaqının şərq yarımkürəsində dominant güc olduğu dövrdə Türkiyə ilə türk dünyası arasındakı münasibətlərin qopması yerini Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə əlaqələrin yenidən qurulmasına buraxdı. Bu yeni anlayışın əlaməti olaraq 1991-ci ildə müstəqillik əldə etmiş yeni respublikaları ilk tanıyan ölkə Türkiyə oldu [3, səh.23].

Qərbi Trakya, Kipr, Qarabağ, Ege adaları, qondarma erməni soyqırımı, Güney Azərbaycan, Kərkük, PKK, Şərqi Türküstan kimi bir çox problemi Türk Birliyi, təkcə Tü-rkiyə deyil, bütün Türk dünyası həll etməlidir. həllinə gətirib çıxaracaq və lehinə nəticə verəcək bir yol və təcrübə olmalıdır. Bütün türk dövlətlərinin ortaq problemləri olan işsizlik və təhsil problemləri, maliyyə, hərbi və ticarət güclərinin birləşməsi nəticəsində yaranacaq qaynaq və qənaətlərdən əldə ediləcək qaynaq və imkanlarla sürətlə həll ediləcək. Xammal Türk Birliyi daxilində emal olunacaq və ölkələr artıq istehsalçı ola biləcəklər. Xarici ölk-ələrə və BVF, Dünya Bankı, kredit reytinq agentlikləri və s. borclarını ödəmək mümkün olacaq. Kənar qurumların istiqamət və təzyiqindən qurtulmaq mümkün olacaq.

Qlobal iqtisadi, sosioloji və təhlükəsizlik təhdidləri qarşısında Türk Birliyinə ehtiyac var. Qlobal problemlərin həllində Türk Birliyi məcburidir. İsti, soyuq və qaranlıq müharibələr ardıcıl qüvvələr birliyi ilə qarşı-qarşıya gəlməlidir. Qlobal inteqrasiya təmin edilməlidir.

Müstəqil türk dövlətlərində və xaricdə yaşayan türklərin birgə səyi ilə onlar və qurdu-qları dərnəkləri bir araya gələrək Türk Birliyinə "HƏ" deyənlərin sayı 300 milyona çatmalı və keçməlidir.

Bunun iki yolu var: Birincisi, xalqın və xalqın tələbidir və bu tələb səsə çevrilir və Türk Birliyinə “Hə” deyəcək deputatları parlamentə gətirir. Bu yol türk dövlətlərində yaşayan xalqların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və Türk Birliyinin onların şəxsi və milli maraqlarına xidmət edəcəyinə inam nəticəsində meydana çıxacaq.

İkinci yol isə xalqı təmsil edən deputatların və dövlət başçılarının Türk Birliyinə “Hə” deməsi və danışıqlara başlaya bilməsini təmin etməkdir. Türk Birliyinə inanan insanlar, toplumların və qurumların sıx səyləri, bu yolda siyasi təzyiq və lobbiçilik edən millət vəkilləri və dövlət adamları bu yolu mümkün edəcək.

Karyerası və peşə həyatının bir hissəsi olaraq hərbi strategiya, beynəlxalq siyasət və tar-ix öyrənmiş Atatürkün ən mühüm perspektivlərindən biri də Türk Birliyi olmuşdur. Max Beer, Ziya Gökalp, H.G. Wells, Abdullah Cevdet və Jean Jacques Rousseau, Voltaire, Au-guste Comte, Desmonulins, Montesquieu, o cümlədən filosofların əsərlərini incələyərək, praqmatist, rasionalist və pozitivist bir lider olaraq Türk Birliyinin bir gün gerçəyə çevriləcəyinə inanıram. Bunu görməsəm də, gözlərimi xəyallarla bağlayacağam”. dedi. O,

Kaşqarda yaşayan bir türkün İstanbulda çıxan bütün qəzetləri qavrayacağına ümid etdiyini də bildirdi. Avropa inteqrasiyası qloballaşma baxımından davamlı və dinamik təcrübəni təmsil edir. Avropa inteqrasiyasını öyrənmək qloballaşmanın gələcəyi üçün çoxlu ipucu verə bilər. Türklər min ildən sonra ilk dəfə olaraq Avropa Birliyindən nümunə götürərək güclərini birləşdirib güclərinə uyğun bir mövqeyə yüksəlmək fürsəti əldə etdilər. Bu, türk dünyasına rəhbərlik etməkdən məsul olan Türkiyə hökmdarlarının, ziyalılarının, xalqının üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Türk Dünyasını birləşdirən təməl dəyər dil, din, tarix və mədəniyyət birliyidir. Bu birliyi "Türk Birliyi"nə çevirməyin yolu, mümkün qədər fərqlilikləri azaltmaq və millilik xəmirində birlikdə yoğrulmaqdan keçir.

Bu səbəbdən Türk Birliyinə inanan və onun həyata keçirilməsi üçün çalışan, əvvəlcə öz aralarında birlik (federasiya) quran və ortaq qərarlar əsasında hərəkət edən fərdlər, toplumlar və qurumlar, şübhəsiz ki, Türk Birliyi prosesini sürətləndirəcək. Müvafiq şəxslər, toplumlar və qurumlar arasında yaradıla biləcək birlik 7 türk dövləti arasında qurula biləcək birliyin ilk işarəsi olacaq. 2025-ci ilə qədər Avropa Birliyinə bənzər, ancaq türk millətinə xas olan 7 müstəqil türk dövləti arasında birlik yarada bilər.

Beləliklə, Atatürkün baxışı etibarlı və həyata keçirilə bilən bir arqumentdir. Atatürkün "Yurtta sülh, dünyada sülh" anlayışı bütün Türk Cümhuriyyətlərinin daxili və xarici siyasətlərinin əsasını təşkil edir. Bu siyasət onlara yaxın və uzaq qonşuları ilə dostluq münasibətləri yaratmağa, mürəkkəb regionda və dünyada öz maraqları üçün strategiyalar həyata keçirməyə imkan verir. Burada ən mühüm çıxış nöqtəsi, ən azı dörd müstəqil türk dövlətinin Türk Birliyinin xüsusi nümayəndələrinin bir araya gələrək Türk Birliyi məsələsini müzakirə etməyə başlamasıdır. Qalanları ictimai dəstək davam etdikcə asanlıqla gələcək.

Sammitlər Prosesindən sonra imzalanan zirvə bəyannamələrində qeyd olunduğu kimi, türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq digər oxşar regional və qlobal əməkdaşlıq prosesləri ilə əməkdaşlıq və koordinasiya əsasında təkmilləşdirilir.

Türk Şurası təhsildən müxtəlif mövzularda etdirdiyi əməkdaşlıq layihələri ilə nəinki üzv ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqənin dərinləşdirilməsi üzərində işləyir, həm də Avrasiyada regional və qlobal miqyasda əməkdaşlıq mədəniyyətinin inkişafına töhfə verir. Bu kontekstdə davamlı regional əməkdaşlığın qlobal miqyasda müsbət təsirləri artıq hiss olunmaqdadır.

Bu çərçivədə Türk Şurası qısa müddətdə fəaliyyəti ilə Avrasiyada əməkdaşlığın inkişafında mühüm faktor kimi öz yerini tutmuşdur. Türk Şurasının qarşıdakı dövrdə ortaq regional maraqlar üçün hazırlayacağı layihələrin xarakteri bu rolun gələcəyinə işıq salacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Akıncı, Halil. "Türk Konseyi Hakkında Analiz", Hazar World, Sayı:10 (Eylül 2021): 41-42.
2. Ateş Davut. Uluslararası Örgütler, Bursa: Dora Yayınları, 2020.
3. Fawcett, Louise. "History and Concept of Regionalism", European Society of International Law Conference Paper Series, Paper No. 4 (2021):1-17.
4. Hurrel, Andrew. "Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics", Review of International Studies, s. 331-358.
5. Starr, S. Frederick. Der., The New Silk Roads Transport and Trade in Greater Central Asia, Upsala: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies, 2020.
6. Turan, Gül ve İlter Turan. "Türkiye'nin Diğer Türk Cumhuriyetleriyle İlişkileri", İçinde Türk Dış Politikasının Analizi, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul: Der Yayınları, 2019.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ ƏHƏMİYYƏTİ

Məmmədli Lalə

XÜLASƏ

Bu məqalədə Türk Dövlətləri Təşkilatının əhəmiyyətindən danışılır. Burada tarix boyunca Türk Dövlətləri təşkilatının keçdiyi zaman yolu və bu yolda həyata keçirilmiş tədbirlər planı, müxtəlif yeni layihələr müzakirə olunmuşdur. Avrasiya regionu üçün təşkilatın əhəmiyyəti və gələcək fəaliyyəti təhlil edilmişdir.

Burada həmçinin imzalanan müqavilələr, aparılan danışıqlar və regionun həm sosial həm də siyasi həyatında təşkilatın rolundan söz açılır. Tarix boyunca təşkilatın reallaşdırdığı tədbirlərin ümumi nəticələri və siyasi əhəmiyyəti məqalədə yer almışdır.

ЗНАЧЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ТУРЕЦКИХ ГОСУДАРСТВ

Мамедли Лала

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится о значении Организации тюркских государств. При этом обсуждался временной путь организации тюркских государств на протяжении всей истории, план действий, осуществленных на этом пути, и различные новые проекты. Проанализировано значение и дальнейшая деятельность организации для евразийского региона.

Также упоминаются подписанные соглашения, переговоры и роль организации в общественно-политической жизни региона. В статье отражены общие итоги и политическое значение мероприятий, проведенных организацией на протяжении всей ее истории.

THE SIGNIFICANCE OF THE ORGANIZATION OF TURKISH STATES

Mammadli Lala

SUMMARY

This article talks about the importance of the Organization of Turkic States. In this, the time path of the organization of Turkic States throughout history, the plan of actions implemented along this path, and various new projects were discussed. The significance and future activity of the organization for the Eurasian region were analyzed.

It also mentions the signed agreements, the negotiations and the role of the organization in the social and political life of the region. The general results and political significance of the events carried out by the organization throughout the history were included in the article.

AZƏRBAYCANIN KAPİTAL İXRACINDA İSTİQAMƏTLƏRİ

i.ü.f.d. Fərid Babayev
BDU-nun Dünya iqtisadiyyatı kafedrasının dosenti
Rəşid Zəbərcət Rəşid qızı
BDU-nun II-kurs magistrantı
zrashd@list.ru

Açar sözlər: kapital, kapital ixracı, kapitalın beynəlxalq hərəkəti, investisiya, birbaşa investisiya, kapital qaçışı.
Ключевые слова: капитал, вывоз капитала, международное движение капитала, инвестиции, прямые инвестиции, бегство капитала.
Keywords: capital, capital export, international movement of capital, investment, direct investment, capital flight.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşmasına təsir edən bir neçə önəmli məsələlər vardır ki, bunlardan ən əsas olanlardan biri kapitalın beynəlxalq hərəkətidir. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti iqtisadiyyatın formalaşmasına təsir edən ən önəmli faktorlardan biri kimi çıxış edir. Müasir dünya iqtisadiyyatına nəzər salsaq, görərik ki, artıq əmtəə və xidmətlərin istehsalının nəticələrinin bir ölkədən digərinə hərəkətindən əlavə olaraq, həmçinin, istehsal amilləri olan kapital, əmək, elmi-texniki nailiyyətlər ilə xarakterizə olunur.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətini geniş formada isə tərifi, hər hansı bir ölkənin müəyyən vaxt keçdikdən sonra ödəməsi üçün nəzərdə tutulan xarici mənbələrdən təmin edəcəyi və iqtisadi gücü ilə milli aktivinə əlavə edəcəyi maliyyə, texnoloji, məlumat və xidmət mənbələri deməkdir. Bu tərifə əsasən demək olar ki, xarici mənbələrdən ölkəyə daxil olan maliyyə hansı ölkə tərəfindən istifadə olunursa həmin ölkənin kapitalı demək deyil. Bu vəsait kapitalın beynəlxalq hərəkətinin əsasında bir ölkəyə başqa fərdlər, təşkilatlar, dövlətlər eləcədə investorlar tərəfindən ölkəyə gətirilmiş vəsaitdir. Həmin kapital gətirilən ölkənin milli aktivinə borc olaraq, daimi, müvəqqəti olaraq əlavə olunmuş xarici kapitaldır. Eynilə, ölkəyə daxil olmuş kapital daxil olduğu ölkədən başqa bir ölkənin milli aktivinədə əlavə edilə bilər, həmçinin daxil olan ölkənin öz milli aktivindədə qala bilər [1].

Dünya iqtisadiyyatında kapital ixracı əsas məsələ olduğu üçün hər bir ölkə öz imkanlarına uyğun olaraq müəyyən istiqamətlər seçərək beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə əsas mövzu olan kapital ixracı prosesində iştirakını reallaşdırır. Bu prosesin reallaşdırılmasında hər bir ölkənin zəruri məsələləri həmçinin müyyən məqsədləri olur.

İlk olaraq, müvafiq prosesi ölkədə zəruriliyini şərtləndirən müəyyən səbəblər aşağıdakılardır.

1.Qeyri-sabit siyasi vəziyyət - Ölkədə siyasi qarışıqlıq zamanı özəl və dövlət müəssisələrində istehsalın həyata keçirilməsi üçün riskə gedilmir. Bu səbəbdən istehsalçı hər hansı bir xarici ölkənin bazarına üz tutur. Və bu zaman istehsalın və istehsala uyğun olaraq kapitalın bir ölkədən digərinə daşınması prosesi həyata keçirilmiş olur.

2. Milli valyutanın aşağı faizli olması- Milli valyuta kursunun faiz dərəcələrinin aşağı olması aktivlərin daha yüksək faizli olan xarici valyuta ilə aparılmasına səbəb olur. Bu prosesin nəticəsi olaraq kapitalın ölkə hüdudlarını aşaraq daşınması prosesi baş vermiş olur.

3. Ölkədaxilində iqtisadi artımın aşağı səviyyədə olması- Ümumi olaraq iqtisadi artımı zəif olan ölkədə ilk olaraq, pul yatırımı imkanları məhdudlaşdırılır, daha sonra isə vəsait qıtlığın yaranması qaçınılmaz olur. Və nəticə etibarilə pul yatırımı etmək istəyən sahibkarlar digər ölkələrə kapital ixracı prosesini həyata keçirmiş olurlar.

4. Elmi-texniki tərəqqinin gücləndirilməsi zəruriliyi- Elm, texnika, texnologiya inkişaf

etdikcə istehsal sahəsinə öz təsirini göstərməyə başlayır. Daha çox bu vəziyyət İEÖ-də baş verdiyi üçün İEOÖ istehsal prosesində geri qala bilirlər. Ticarətdə rəqabətin güclənməsinə təsir edən əsas məsələ olmaqla yanaşı həmçinin kapital ixracını inkişaf etdirən əsas məsələdir. Bundan əlavə olaraq, hər bir ölkə istehsal etdiyi məhsul ilə dünya bazarına daxil olmaq istədiyi üçün həm yüksək keyfiyyətdə, həmçinin, müasir dövrün tələbatını qarşılaması səbəbindən yeni texnologiyalardan istifadə zəruri hal alır. Nəticə etibarilə yeni texnikanın əldə edilməsi zamanı bir ölkədən digər ölkəyə kapitalın ixracı prosesini görmək mümkün olur.

Ölkələrarası kapital ixracının həyata keçrilməsinin əsasında zərurilikdən əlavə olaraq iqtisadi subyektləri kapital ixracını və həmçinin kapital idxalını həyata keçirməyə sövq edən müəyyən məqsədlər vardır.

İlk olaraq kapital ixracının həyata keçirilməsindəki məqsəd təbii ki, sahibkarların əlavə gəlir əldə etməkdə maraqlı olmalarıdır. Digər bir məqsəd isə müəyyən proteksionist maneələrin aradan qaldırılmasıdır. Belə ki, proteksionist tədbirlər idxal olunan məhsullara görə formalaşan tariflər, idxal kvotaları, dövlət tərəfindən idxal olunan məhsulların məhdudlaşdırılması kimi məsələlərdir. Nəticədə, əmtəə axınları qabağına çıxan proteksionist maneələrin aradan qaldırılması kapital ixracının həyata keçirilməsi üçün əsas məqsədlər sırasında öz yerini alır. Bunlardan əlavə olaraq isə məqsədlərə başqa subyektlər üzərində nəzarətin yaradılması, istehsal olunan məhsulların yeni formalaşan satış bazarların səviyəsinə uyğunlaşdırılmasıdır, Sahibkar tərəfindən xarici filialların yaradılaraq, istehsalın sirlərinin qorunması və ətraf mühiti qorumaq üçün çəkilən xərclərin azaldılması bu prosesdə məqsədlər sırasındadır.

Bundan əlavə olaraq, D.Rikardonun beynəlxalq ticarətin müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi kapital ixracında əsas yer tutur. Bu məsələ haqqında araşdırmalar aparan iqtisadçılardan biridə Core S.Milldir. Belə ki, o XIX əsrdə kapital ixracını araşdıran zaman D.Rikardonun əmtəələrin hərəkəti üçün formalaşdırdığı "nisbi üstünlük" prinsipini kapitalın hərəkətinə uyğunlaşdırmışdır. Belə ki, istiqamətlərin seçilməsində əsas olaraq istehsalın hansı sahə üzrə daha az xərclə həmçinin həmin xərcə uyğun olaraq daha çox məshul istehsal edilməsi ən əsas xüsusiyyətdir. Yəni, istehsal edilən məhsul az xərclə istehsal edilirsə, deməli həmin sahə üzrə investisiya siyasətində yaxından iştirak edir. Azərbaycan isə kapital ixracının əsas növlərindən biri olan investisiya siyasətinə neft sahəsilə daxil olmuşdur.

Rəsmi olaraq kapital xaricə birbaşa və portfel investisiyaları şəklində, borc kapitalı kreditlər şəklində, hüquqi və fiziki şəxslərin xaricdə bank depozitlərində və müxtəlif hesablarda yerləşdirməklə aparıla bilər.

Ölkə 2006-cı ildən başlayaraq region ölkələrinin real sektoruna investisiya qoyan və iri infrastruktur layihələrini müəyyənləşdirən sərmayədar olaraq mövqeyini getdikcə möhkəmləndirmişdir. Son illər ciddi maliyyə rezervləri əldə edən Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Ruminya, Moldova, Belarus, Slovakiya, İsveçrə, Almaniya kimi dövlətlərin sərmayə bazarlarında aktiv iştirakçıya çevrilmiş və xarici ölkə iqtisadiyyatlarına investisiya qoyuluşları həcminə görə MDB ölkələri arasında ilk sıralara yüksəlmişdir.

Ümumi olaraq, ölkənin iqtisadi inkişafını göstərən əsas xüsusiyyətlərdən biri investisiya imkanlarıdır. Çünki investorlar əsasən iqtisadi və siyasi sabitliyə malik olan ölkələrə investisiya yatırmağa üstünlük verir. Azərbaycandakı iş və investisiya mühiti sahibkarlara hər cür fəaliyyətlə məşğul olmağa imkan verir. Bu prosesin dahada inkişaf etdirilməsi adına Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığına əsasən sahibkarlıq subyektlərində yoxlamalar dayandırılıb, lisenziyalar və icazələr tələb olunan fəaliyyətlərin sayı və rüsumların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azaldılıb. Azərbaycana qoyulan birbaşa investisiya yatırımları əsasən neft sahəsində olur. Belə ki, ilk sıralarda Birləşmiş Krallıq, Türkiyə və Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır.

Azərbaycana kapital ixracının investisiya formasının yönəldilməsinin əsas səbəbi ölkədə həyata keçirilən infrastruktur layihələridir ki, buda həm yerli eləcə də, xarici investorlar tərəfindən Azərbaycanda biznesin aparılması üçün şərait yaradır. Bu məsələyə nümunə olaraq, 2017-ci ildə istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Asiya ilə Avropa arasında mühüm nəqliyyat mərkəzi olan Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizinin mühüm hissəsi olan qitələri birləşdirməsini göstərmək olar.

Daha sonra kapital ixracının istiqamətlərindən biridə, neft bonuslarıdır. Neft bonuslarının əsası neft bonuslarının neft sahibinə nağd şəkildə ödənilməsidir. Bu cür bonuslar ilk dəfə Azərbaycana BP və Staroil tərəfindən 1992-ci ilin sentyabrında Çıraq və Günəşli yataqlarının işlənməsi barədə sazişin imzalanması ilə əlaqədar verildi.

Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən, neft bonusları ödənişləri 2021-ci ildə ən yüksək məbləği təşkil edərək 457 milyon ABŞ milyona yüksəlmişdir. Bu rəqəm 2016-cı ildən qeyd edilən dövrə qədər ən maksimal göstərici olmuşdur.

Portfel yatırımlarıda dünya iqtisadiyyatında kapital ixracında əsas yer tutur. Ümumiyyətlə, bu investisiya növü, xarici vətəndaşlar və ya hüquqi şəxslər tərəfindən ölkənin təsərrüfat subyektləri tərəfindən ölkənin təsərrüfat subyektləri tərəfindən buraxılmış səhmlər və ya digər qiymətli kağızlar alması yolu ilə, bir ölkəyə investisiya qoyuluşu istiqamətidir. Qiymətli kağızlar dedikdə, istiqrazlar, veksellər, depozit sertifikatları, və s. daxildir. Lakin Azərbaycanda hələ istiqamətli kaptal ixracı yaxşı inkişaf etməmişdir. Portfel yatırımları daha çox bank sektorunda mövcuddur.

Bir sıra hallarda kapital xaricə artırılma məqsədi ilə deyil, daha stabil və etibarlı şəraitdə yerləşdirməklə qorumaq məqsədi ilə çıxarılır. Kapitalın bu cür çıxarılması "kapital qaçışı" adlanır. Belə hallarda dövlət tənzimləməsi ölkədə daha cəlbedici, təminatlı investisiya iqlimi yaratmaqla bu prosesin qarşısının alınmasına yönəlir.

Bəzən kapitalın ölkədən çıxarılması qeyri- rəsmi kanallar vasitəsi ilə baş verir. Bu yolla xaricə əsas etibarilə qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş, kriminal mənşəli kapital çıxarılır. Bu halda da dövlət tənzimləməsi kapitalın qeyri-leqal çıxarılmasının qarşısının alınmasına yönılməlidir. Kapitalın xaricə çıxarılmasının məhdudlaşdırılması bir çox hallarda ölkənin kapitala yüksək ehtiyacının təmin edilməsi məqsədi ilə, valyuta tənzimləməsi çərçivəsində həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, kapital ixrac edən ölkələr tərəfindən tətbiq olunan məhdudlaşdırıcı və stimullaşdırıcı tədbirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. TMK-ların yerləşdiyi ölkə ərazisinə xarici filiallardan ixracın məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlər,
2. BXİ-dan gəlirlərin və mənfəətin baza ölkəsinə köçürülməsinə vergi güzəştləri,
3. Qəbul edən ölkənin təsərrüfat fəaliyyəti şərtlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar mümkün iqtisadi və siyasi risklərdən zəmanət və ya investisiyaların sığortalanması sistemi,
4. Xarici investisiyalaşdırmaya dəstək göstərən xüsusi orqanların yaradılması,
5. İEO və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadiyyatına investisiya qoyan kiçik və orta şirkətlərin güzəştli kreditləşdirilməsi,
6. Investisiyaların dəstəklənməsi proqramlarının işlənməsi və s..

Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası prosesi intensiv xarakter almışdır. Azərbaycana qoyulan xarici investisiyalardan başqa, ölkə iqtisadiyyatının inkişafını nəzərə alaraq xarici investisiya yatırım edən ölkələr arasında öz adını əks etdirməyi bacarır.

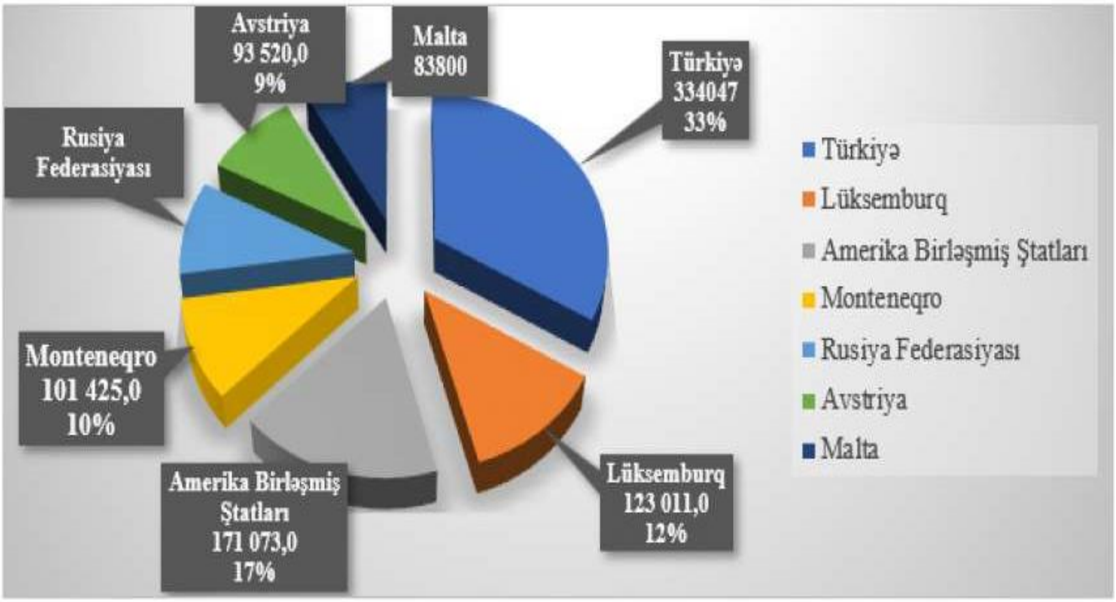

Diaqram 1: Azərbaycanın xarici ölkələrə qoyduğu investisiyaların ölkələr üzrə bölünməsi (min dollarla) .

Mənbə: F.O.Hacıyev, Azərbaycanda xarici kapitalın son dövrlərdəki inkişaf istiqamətləri [2]

Azərbaycanın birbaşa investisiya qoyduğu ölkələr sırasında diaqramda göründüyü kimi ilk yeri Türkiyə daha sonra isə Amerika Birləşmiş Ştatları və Lüksemburq tutur. Budan əlavə olaraq diaqramdan göründüyü kimi, Azərbaycana birbaşa investisiya axını olması ilə yanaşı, həmçinin Azərbaycan da birbaşa investisiya yatırmaqda maraqlıdır. Eləcə də bu tendensiya ildən-ilə artmaqda davam edir. Təbii ki, xaricə qoyulan investisiya yatırımları bir müddət sonra ölkəyə mənfəət olaraq geri qayıdacaqdır.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, investisiya yatırımları həmin ölkənin işsizlik problemınədə təsir göstərməyi bacarır. Məsələn, buna misal olaraq, "Petkim-Holding"in yeni emal zavodunun əsasının qoyulması Türkiyədə 10 min iş yerinin yaradılmasını nəzərdə tutmuşdur. Bundan əlavə olaraq Gürcüstan və Moldovada Azərbaycanın istifadəyə verdiyi yanacaq-eneji kompleksləri məşğulluq probleminin həll olunmasında köməklik göstərmişdir. Digər bir məsələ isə Azərbaycanın xarici dövlətlərə sərmayə qoyuluşlarının artım dinamikası respublikamızın şirkətlərinin həmin ölkələrdə ən iri vergi ödəyicisi olmasını da şərtləndirmiş olur. Hazırda statistik məlumatlara əsasən, Gürcüstan və Türkiyədə ən iri vergi ödəyicisi kimi inkişaf edən şirkətlər respublikamıza məxsus olan törəmə şirkətlərdir.

Hazırda Azərbaycanı təmsil edən ən iri investor şirkət SOCAR-dır. Qısa müddətdə yerli əhəmiyyətli "Azneft" İstehsalat Birliyindən dünya əhəmiyyətli SOCAR-a çevrilən bu dövlət şirkəti hazırda ölkəmizi xaricdə ləyaqətlə təmsil edir. Təxminən 2003-cü ilədək yalnız Azərbaycanın daxilində neft-qaz hasilatı ilə məşğul olan ARDNŞ bu gün onlarca ölkədə iş quran qlobal enerji şirkətidir. Bu zirvə isə birdən-birə fəth olunmamışdır. 2004-cü ildən ARDNŞ-nin idarə edilməsi müasir menecment prinsipləri əsasında yenidən qurulmağa başladı. Şirkət neft-qaz hasilatından əldə etdiyi gəlirlərin bir hissəsini xarici ölkələrdə Azərbaycanın strateji maraqlarına xidmət edən layihələrə yönəltdi. Həmin layihələrdən biri Gürcüstanın Qara dəniz sahilində yerləşən Kulevi terminalının alınmasıdır. ARDNŞ 2006-cı ildə aldığı terminalı sürətlə yenidən qurmağa başladı və 2008-ci ildə onu istifadəyə verdi. Neft və neft məhsullarının qəbulu, saxlanması və tankerlərə vurulmasına imkan verən Kulevi terminalının və limanının SOCAR tərəfindən alınması bu gün də Azərbaycanın Gürcüstana yatırdığı ən səmərəli və uğurlu investisiya layihələrindən biri sayılır. Bunu təsdiqləyən iki fakt: hazırda Azərbaycan Gürcüstanda neft məhsulları və təbii qaz satışına nəzarət edir və qonşu ölkədə SOCAR brendi

ilə 100-dən çox yanacaqdoldurma məntəqəsi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan şirkətinin xarici ölkələrə investisiya yatırmasının coğrafiyası Gürcüstan və Türkiyə ilə kifayətlənmir. 2011-ci ildə "ExxonMobil"dən onun İsveçdəki filialı olan "Esso Schewiz GmbN" ("Esso Switzerland") şirkətini alan SOCAR onun 170-dən artıq yanacaq doldurma məntəqəsini birləşdirən satış şəbəkəsi yaratdı ki, bunların da 63-ü özünə məxsusdur.

ƏDƏBİYYAT

1.EROL, A., Yabancı Sermaye I, Mükellefin Dergisi, Sayı:93, 2000.
2. https://iqtisadiyyat.com/
3. https://www.cbar.az/
4. https://banco.az

AZƏRBAYCANIN KAPİTAL İXRACINDA İSTİQAMƏTLƏRİ

Rəşid Zəbərcət

XÜLASƏ

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti dünya iqtisadiyyatının fəaliyyətində, dünya təsərrüfatı əlaqələri sisteminin forma və şərtlərinin inkişafında təyinedici element kimi çıxış edir. Həmçinin kapital ixracı ölkənin iqtisadi və siyasi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır. Hər bir ölkə öz iqtisadiyyatının inkişafını nəzərə alaraq Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin vacib formalarından biri olan kapital ixracına üz tutur. Kapital ixracının hər bir ölkə üçün zəruriliyini təşkil edən səbəblər həmçinin, bu prosesin reallaşdırılması zamanı qarşıya qoyulan məqsədlər əsasında formlaşır. Bundan əlavə olaraq, dünya ölkələrinin hər birində eləcə də, Azərbaycanda da kapital ixracının istiqamətləri fərqli olur. Azərbaycanın kapital ixracında istiqamətləri adlı məqalənin tərkibində həm Azərbaycana yönləndirilən kapital ixracı həm də, Azərbaycanın hansı istiqamətlər üzrə kapital ixracında maraqlı olması haqqında məlumat verilmişdir.

НАПРАВЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭКСПОРТЕ КАПИТАЛА

Рашид Забарджат

АННОТАЦИЯ

Международное движение капитала выступает определяющим элементом в функционировании мирового хозяйства, в развитии форм и условий системы мирохозяйственных отношений. Кроме того, экспорт капитала играет ключевую роль в определении экономического и политического уровня страны. Учитывая развитие своей экономики, каждая страна обращается к вывозу капитала, который является одной из важных форм системы международных экономических отношений. Причины необходимости вывоза капитала для каждой страны также формируются исходя из целей, поставленных при осуществлении этого процесса. Кроме того, направления вывоза капитала различны в каждой из стран мира, в том числе и в Азербайджане. В статье «Направления экспорта капитала Азербайджана» содержится информация как об экспорте капитала, направленном в Азербайджан, так и о направлениях, в которых Азербайджан заинтересован в экспорте капитала.

DIRECTIONS OF AZERBAIJAN IN CAPITAL EXPORT

Rashid Zabarjat

SUMMARY

The international movement of capital acts as a determining element in the functioning of the world economy, in the development of the forms and conditions of the system of world economic relations. Also, capital export plays a key role in determining the country's economic and political level. Considering the development of its economy, each country turns to capital export, which is one of the important forms of the system of international economic relations. The reasons for the necessity of capital export for each country are also formed on the basis of the goals set during the implementation of this process. In addition, the directions of capital export are different in each of the countries of the world, as well as in Azerbaijan. The article titled "Directions of Azerbaijan's Capital Export" contains information about both the capital exports directed to Azerbaijan and the directions in which Azerbaijan is interested in capital exports.

FİLOLOGİYA

BERTOLT BREXT VƏ PETER ŞTAYN REJİSSOR ÜSLUBUNUN QƏRB TEATRINDA ROLU

Məlikov Elmar Dadaş oğlu
ADMİU-nin "Teatr sənəti " fakültəsinin magistrantı
elmarmd3@gmail.com

Açar sözlər: rejissor, epik, dramatik aktyor, səhnə, tamaşaçı, teatr, sistem.
Keywords: director, epic, dramatic, actor, stage, spectator, theater, system.
Ключевые слова: режиссер, эпический, драматический, актер, сцена, зритель, театр, система.

Birinci dünya müharibəsi vaxtında (1914-1918) Alman teatrı mühitində siyasi teatr formalaşmağa başladı. Ekspressionistlərlə mübarizədə Ervin Piskator, sonra isə Bertolt Brext öndə olanlardan biri idilər. Piskator tam siyasi ideyalı, publisistik tamaşalar hazırlayırdı. O, agitqruplar, xırda siyasi teatr truppaları yaradırdı ki, bu truppaların əsas məqsədi, inqilab və siyasi sayıqlığı xalq arasında yaymaq idi. 20-ci illərdə, B.Brextin K.Vaylla birgə yazdığı və özünün hazırladığı «Üç quruşluq opera» tamaşası böyük səs-küy yaratdı. Bu əsər müasir burjua cəmiyyətini satira hədəfinə çevirmişdi. B.Brext ətrafına həmfikir aktyorlar toplamağa başladı. Veymar respublikası vaxtı (1919-1933) teatr, gərgin bir yaradıcılıq həyatı yaşayırdı. Reynhardt hələ də işləyirdi, özünün Piskator siyasi teatrını inkişaf elətdirirdi, B.Brext isə teatr sənətinin yenidən qurulması ilə məşğul olurdu. Yeni yaranmış fəhlə həvəskar teatr truppalarına məşhur aktyorlar E.Buş və H.Otto rəhbərlik edirdilər. 1945-ci ildən sonra Berlində, II Dünya müharibəsi ərəfəsində bağlanmış Alman teatrı yenidən fəaliyyətə başlayır. Digər teatrlarda isə bu proses tədricən baş tutur. Yeni demokratik teatrlar öz proqram tamaşaları ilə tamaşaçıları sevindirirdilər.

Alman teatr sənətindən danışarkən, Bertolt Brextin yaradıcılığını qeyd etməmək mümkün deyil. Çünki o, nəinki alman, bütövlükdə qərb teatr sənətində yeni rejissuranın formalaşmasına təkan verib.

Bertolt Brext Almaniya və dünya teatr sənətində, özünəməxsus yeri olan bir teatr novatorudur. O, həm dramaturq, həm rejissor, həm jurnalist-publisist, həm də bir teatr nəzəriyyəçisi kimi beynəlxalq teatr aləmində mühüm yer tutur. B.Brextin yazdığı «Qalileyin həyatı», «Siçuanlı xeyirxah adam», «Üç quruşluq opera», «Kuraj ana və uşaqları», «Ya o əsgər, ya bu əsgər», «Arturo Uinin karyerası» və s. dünya teatrlarının səhnəsində mütəmadi hazırlanır, öz aktuallığını hələ də qoruyur. Onun əsərlərindən - «Arturo Uinin karyerası», «Kuraj ana və uşaqları», «Üç quruşluq opera» pyesləri Azərbaycan teatrlarında – Şəki, Gəncə və Akademik Milli Dram teatrlarında hazırlanmış, tamaşaların müasirliyi, aktyor oyunu və rejissor üslubu ilə seçilmişdir.

Brext özünün epik teatrını yaradır. Bu təlim, Brext tərəfindən sadəcə bir proqram kimi düşünülmüşdür. O, yazdığı pyeslərdə məhz bu proqramdan istifadə etmiş, epik teatr təlimin əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmişdir. Folker Klots bu barədə yazır: *«Pyes yeni dramatik və estetik qanunların ilk mərhələsidir. Brext heç vaxt ənənəvi pyeslər yazmayıb və səhnəyə hazırlamayıb».* (3. Səh.119)

Bu faktdan belə aydın olur ki, epik teatr nəzəriyyəsi Brextin dramaturq və rejissor kimi axtarışları ilə üst-üstə düşür. Müasir burjua teatrı heç vaxt B.Brexti maraqlandırmayıb və Brext ilk yaradıcılıq sınaqlarında həmişə teatr barədə kəskin danışıb. İlk əvvəl, o, bu cür teatrların ideoloji əsasını dağıdıb. O, bir teatr xadimi kimi «siyasi teatr»a bağlı idi. Sənətə siyasi jurnalistikadan gəldiyi üçün, Ervin Piskatorun «siyasi teatr»dakı ideyaları onu daha

çox maraqlandırırdı. *«Tamaşaçı salonda əyləşir və aktyor sanki, bir tribun kimi xitabət kürsüsünə qalxıb, ona onun hər gün görüb, lakin unutmaq istədiyi hadisələrdən tamaşaçının başa düşdüyü dildə danışır.»* (4. səh.174)

Cəmiyyət qanunlarının, sənətin ifadə vasitələri ilə açılması, tamaşaçının sosial görüşünün aydınlaşması – B.Brextin epik teatr nəzəriyyəsi buna xidmət edirdi. O, sənətin «illüziyalar yuxusuna» çevrilməyinin əleyhinə idi.

B.Brext «Teatr əyləncədir ya öyrədən?» məqaləsində bu barədə çox geniş yazaraq burjua sənətini yalançı «lazımsız bir antinomiya» (1. Səh.213) adlandırmışdır.

30-cı illərdəki epik teatr nəzəriyyəsi, artıq teatr sənətinin bir çox sahələrini bürümüşdür. Bu sahələr – dramaturgiya, rejissura, rəssamlıq, aktyorluq və hətta musiqi sənəti idi. Hətta qrim və işıq ustaları belə bu nəzəriyyəni dərindən öyrənməyə başlamışdılar. Brext teatr sənətini iki cür təhlil edir: dramatik teatr (və ya «aristotel teatrı») və epik teatr. Dramatik teatr tamaşaçının emosiyasını ələ almağa cəhd edir. Çünki, tamaşaçı həyəcan və qorxu içində katarsis keçirməli, bütün varlığı ilə səhnədə baş verənlərə aludə olmalı, yaşamalı, həyacanlanmalı, oyunla real həyatdakı fərqi yaddan çıxarmalı, özünü tamaşaçı yox, hadisələrin iştirakçısı kimi hiss etməlidir. Epik teatr isə əksinə, şüura təsir etməli, öyrətməli, tamaşaçılara həyati anları və problemləri anlatmalı, tamaşaçı daim özünü ələ almalı və ya hisslərini idarə etməyi bacarmalı, səhnə həyatını illüziyalara qapılaraq heç vaxt real həyat zənn etməməli, öz prinsipial qətiyyətini saxlamağı bacarmalıdır.

Epik və dramatik teatr prinsiplərini dəqiq sınamaq üçün Brext aşağıdakı formanı tətbiq etmişdir.

Dramatik teatrın forması:

Səhnə hadisələri göstərir, tamaşaçının diqqətini bu hadisələrə yönəldərək onu aktivləşdirir, onda emosionallığı artırır, tamaşaçını başqa məkana aparır, tamaşaçını hədisələrin mərkəzinə gətirir və onu yaşantıya məcbur edir, tamaşaçıda maraq oyadır, onun hisslərinə təsir edir.

Epik teatr forması:

Hadisələri danışır. Tamaşaçını müşahidəçi qismində görsə də, onun aktivliyinə təsir göstərir, onu qətiyyətə sövq edir, tamaşaçıya başqa məkanı göstərir, tamaşaçını hadisələrlə üzbəüz qoyaraq öyrənməyə məcbur edir, tamaşaçıda baş verən hədisələrə maraq oyadır, tamaşaçının şüuruna təsir etməyə çalışır (1, s.207).

XX əsrin 40-50-ci illərində, Fridrix Volfla söhbətlərində Brext təkrar edir ki, epik teatr heç də emosional təsir inkar etmir, əksinə bu təsirin daha da güclü olmasına çalışır. «Dramatik teatr tamaşaçısı tamaşaya baxarkən deyir: Mən də bunu hiss etmişəm, bu – mənəm, bu təbiidir və həmişə də belə olacaq. Bu insanın əzabı məni heyrətləndirir, çünki onun çıxış yolu yoxdur. Bu böyük sənətdir, mən ağlayanlarla birgə ağlayır, gülənlərlə birgə gülürəm.

Epik teatr tamaşaçısı isə bildirir: Mən belə bilməzdim – belə etmək olmaz, qəribədir, inanılmazdır. Buna son qoymaq lazımdır. Bu insanın əzabı məni heyrətləndirsə də, hər halda bir çıxış yolu var. Bu böyük sənətdir, mən ağlayanlara gülür, gülənlərə isə ağlayıram» (2, s.55).

İnsan səhnədə fiziki olaraq iki adamı birləşdirir. Bu, məsələn bir tərəfdən aktyor, digər tərəfdən isə onun oynadığı obrazdır. Lakin, tamaşaçı hər an təkcə aktyorun oynadığı obrazı yox, həm də obrazı oynayan aktyoru görməlidir. B.Brext : «Bir an belə aktyora imkan vermək olmaz ki, obraza bütünlüklə dəyişsin». Belə bir çağırış: «O, Liri oynamayıb, o, həqiqətən Lir olub» – bizim teatrın məhvi deməkdir. Aktyor sadəcə oynadığı rolu göstərməlidir, təkcə onun yaşantılarını yox. Lakin, bu o demək deyil ki, aktyor emosional bir obraz oynayərkən özü soyuqqanlı olmalıdır. Obrazın hiss-həyəcanı ilə aktyorun hiss-həyəcanı heç də həmişə üst-üstə düşməməlidir. Tamaşaçı tamaşa zamanı həmişə azad olmalıdır» (2, s.35-36).

B.Brextin epik teatr nəzəriyyəsi barədə çox danışmaq, mübahisə etmək olar. Amma bir şeyi təsdiq etmək lazımdır ki, onun bu nəzəriyyə əsasında yaratdığı «Berliner ansambl» teatrı dünyanın bir çox ölkələrində məşhurdur. Bu nəzəriyyə bu gün də sənət məktəblərində öyrənilməkdədir. Siyasi jurnalistikadan siyasi dramaturgiyaya, sonra isə siyasi teatra gələn Bertold Brextin yaradıcılığı teatr tədqiqatçılarının diqqət mərkəzindədir.

Müasir Alman rejissurasının növbəti məşhur nümayəndələrindən biri də Peter Ştayndır.

Peter Ştayn Berlində anadan olub. Məktəbli və tələbə vaxtı dostları onu ruslarda olduğu kimi Petya çağırırdılar. Onun atası mühəndis olub və 1930-cu illərdə SSRİ-də tikilən zavodlarda işləyib. Peter Ştayn fəlsəfə və alman dili fakültələrində dərs alıb, mütəmadi teatr sənətini öyrənib. O, teatr fəaliyyətinə 1964-cü ildə Münhendə yerləşən «Kammerşpil» teatrında rejissor köməkçisi kimi başlayıb. Rejissor kimi isə ilk tamaşası, 1966-cı ildə hazırladığı E.Bondun «Xilas» əsəri olub. 1968-ci ildə Vyetnamda başlanan müharibə əleyhinə çıxışlar edir, buna görə də, teatrı tərk etməyə məcbur olur. Bundan sonra iki il Bremen və Sürix teatrlarında işləyib. Bremen teatrında F.Şillerin «Məkr və məhəbbət» və Hetenin «Torkvato Tasso» əsərlərini hazırlayıb. Peterin məşhurluğu 1970-ci illərə təsadüf edir. O, həmin vaxt Klaus Payman ilə bərabər «Şaubyune» teatrına rəhbərlik etməyə başlayır. Bu teatr qərbi Berlində yerləşirdi və Ştayn bu teatrda 20 il işləyib. Peter teatrda «Hər bir kəsin səs hüququ var» konsepsiyası ilə işləyirdi. Hətta teatrda işləyən texniki işçilər belə bu hüquqa malik idilər. Teatrda yaranan bütün məsələlər kollegial həll olunurdu. Bu model təkcə, repertuar siyasətinə də sirayət edirdi. Ştayn yaradıcılığı boyu rus dramaturgiyasına, rus teatr sənətinə maraq göstərib. Öz yaradıcılığında, K.S.Stanislavskinin teatr ənənəsini davam etdirirdi. Bu gün dünya teatrında Ştayna bərabər rejissor yoxdur ki, K.S.Stanislavski irsini Avropada təbliğ etsin. Ştaynın hazırladığı tamaşalar dəqiq təhlil, dərin işlənmiş psixoloji vəziyyətlər, tamaşanın musiqi və səhnə tərtibatı, hadisələrin ardıcıllığı və nəhayət, təbii oyun tərzi ilə dünyaya səs salıb.

1991-cı ildən Rusiya Teatr Xadimləri İttifaqının dəvəti ilə Moskvaya gələn «Şaubyune» teatrı A.P.Çexovun «Üç bacı», «Vanya dayı» tamaşalarını Moskva Bədaye Teatrının səhnəsində oynayırdı. Tamaşaların biri sona çatanda, məşhur rus aktyoru İ.Smoktunovski səhnəyə qalxıb belə deyir: «Almanlar bizə – ruslara bu gün Çexovu nə cür oynamaq göstərdilər. Sanki, Çexov rus yox, almandır» (5, s.218).

Bu cür qarşılanmadan sonra Ştayna Moskva teatrlarından dəvətlər axışmağa başladı. O, U.Şekspirin «Hamlet» və Evripidin «Oresteya» trilogiyası əsasında yığma aktyorlarla bərabər tamaşalar hazırladı. Hər iki tamaşa Rusiya Hərbi Teatrının səhnəsində oynanılırdı. Bu tamaşalar öz aktuallığı ilə o dövr Moskva teatrlarının repertuarından seçilirdi. Hər iki klassik pyes, sanki o dövr Rusiyasının yaşam tərzini, siyasi çəkişmələrini aydın göstərirdi.

Bu gün Peter Ştayn heç bir teatrda işləmir. Öz malikanəsinə çəkilib, müxtəlif dövlət teatrlarından dəvət alır, malikanəsində tikdirdiyi səhnədə məşq edir, sonra həmin aktyorlarla bərabər qastrol turnesinə çıxır. Ştayn belə izah edir ki, «Artıq daimi truppalarda işləmək mənə zövq vermir. Yığma komanda ilə işləmək, daim eksperimentlər etmək imkanı verir» (6, s.Səh.18)

ƏDƏBİYYAT

1. Брехт Б. «Театр как искусство». Л.: 1968.
2. Брехт Б. «О теории эпического театра». М.: 1963.
3. Клоц Ф. «Бертольт Брехт». М.: 1957.
4. Пискатор Э. «Политический театр» М.: 1963.
5. Смоктуновский И.М. «Я – гений». М.: 1993.
6. Тимашова М.В. «С Питером Штайном», М.: 2001.

BERTOLT BREXT VƏ PETER ŞTAYN REJİSSOR ÜSLUBUNUN QƏRB TEATRINDA ROLU

Məlikov Elmar

XÜLASƏ

«Bertolt Brext və Peter Ştayn rejissor üslubunun Qərb teatrında rolu» adlı məqalədə, XX əsrin məşhur Alman rejissorları Bertolt Brext və Peter Ştaynın ümumdünya teatr sənətinə, rejissuraya verdikləri töhfələrinin müqayisəli təhlili, sənətin formalaşma perspektivləri məqalənin əsasını təşkil edir. Bütünlüklə, qərb teatr sənətində yeni rejissuranın formalaşmasına təkan verən novator rejissor Bertolt Brext, hazırladığı tamaşalarının dəqiq təhlili, dərin işlənmiş psixoloji vəziyyətləri ilə dünyaya səs salan Peter Ştayn yaradıcılığına məqalədə toxunulur.

РОЛЬ БЕРТОЛЬДА БРЕХТА И ПИТЕРА ШТЕЙНА В РЕЖИССЁРСКОМ СТИЛЕ В ЗАПАДНОМ ТЕАТРЕ

Маликов Эльмар

АННОТАЦИЯ

В статье «Роль режиссёрского стиля Бертольта Брехта и Петера Штейна в западном театре» проводится сравнительный анализ вклада известных немецких режиссёров XX века Бертольта Брехта и Петера Штейна в мировое театральное искусство, режиссуры, и основу статьи составляют перспективы становления искусства. В целом в статье затрагивается творчество режиссера-новатора Бертольта Брехта, давшего толчок к формированию нового направления в западном театральном искусстве, и творчество Петера Штейна, нашедшего отклик в мире точным анализом его игры и глубоко развитые психологические состояния.

THE ROLE OF BERTOLT BRECHT AND PETER STEIN IN THE DIRECTOR'S STYLE IN THE WESTERN THEATER

Malikov Elmar

SUMMARY

In the article entitled "The role of director style of Bertolt Brecht and Peter Stein in the Western theater", the comparative analysis of the contributions of the famous German directors of the 20th century Bertolt Brecht and Peter Stein to the world theater art, directing, and the perspectives of the formation of art form the basis of the article. In general, the article touches on the work of the innovative director Bertolt Brecht, who gave impetus to the formation of a new direction in the western theater art, and the work of Peter Stein, who resonated with the world with his accurate analysis of his plays and deeply developed psychological states.

PEDAQOGİKA

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏSİRİ

Nurkişiyeva Aytac Aqil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytacnurkisiyeva@gmail.com

Açar sözlər: Qiymətləndirmə, müəllimin fəaliyyəti, keyfiyyət.
Keywords: Evaluation, teacher activity, quality.
Ключевые слова: Оценка, деятельность учителя, качественный.

XXI əsrdə texnoloji cəmiyyətin sürətlə inkişaf etdiyi bir gündə istənilən sahədə səmərəli yolla yüksək keyfiyyətə malik xidmət təklif etmək hər bir ölkənin əsas fəaliyyət prinsipinə çevrilmişdir. Bu baxımdan təhsildə yüksək keyfiyyətli xidmətin təmin olunması aktual bir problemə çevrilmişdir. Maddi istehsal sahələrindən fərqli olaraq təhsil sahəsində keyfiyyətin öyrənilməsi o qədər də asan deyil. Belə ki, əsas tədqiqat obyekti hər hansı bir əmtəənin keyfiyyətli olub-olmaması yox, insanın vahid tələblərə uyğun, hərtərəfli yetişdirilmiş şəxsiyyətə çevrilməsidir. İstənilən sahədə keyfiyyət mövcud obyektin və ya sistemin parametrlərinin standart parametrlərə nə dərəcədə yaxın olması ilə müəyyənləşdirilir. Analogiyaya uyğun olaraq, təhsil sahəsində də keyfiyyət şagirdlərin təlim nəticələrinin mövcud standartlarla müqayisəsidir. Burada aparıcı amil şagirdin təlim nəticələri olsa da, bu amilin formalaşması müəllimin fəaliyyəti, məktəbin fəaliyyəti, təhsili idarəetmə strukturlarının və ümumi olaraq ölkənin təhsil sisteminin mürəkkəb qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsidir. Göründüyü kimi, müəllimin fəaliyyəti dolayı yolla təhsilin keyfiyyətini müəyyənləşdirən əsas parametrlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni qiymətləndirmə mexaniziminin yaradılmasına böyük ehtiyac vardı. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli 9 nömrəli qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası" çərçivə sənədi təsdiq olunmuşdur. Konsepsiyada müasir dövrdə qiymətləndirmə fəaliyyətinə qoyulan tələblər, bu sahədə mövcud problemlər, əsas qiymətləndirmə növləri, qiymətləndirmə standartlarının və vasitələrinin hazırlanması və s. kimi həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan qərarlar öz əksini tapır. Təlim zamanı şagirdlərlə birbaşa əlaqədə olan şəxs müəllimdir. Bu baxımdan müəllimin təhsilin keyfiyyətində böyük rolu danılmazdır. Belə ki, müəllim fəal təlim zamanı şagirdlərə istiqamət verən fasilitator rolunu icra edərək, onları öyrənməyə, tədqiqata, yaradıcılığa cəlb edir. Ənənəvi olaraq, müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərə informasiya vermək, onları biliklə silahlandırmaq, qısaca olaraq öyrətmək zənn olunsa da müəllimin fəaliyyəti bununla bitmir. Ənənəvi təlimlə müqayisədə müasir müstəvidə müəllimin əsas məqsədi şagirdləri fəallaşdırmağa yönəldilmişdir. Müəllim şagirdlərə bilikləri birbaşa olaraq ötürmür, şagirdlər biliyi özləri əldə etməyə çalışır, tədqiqat aparırlar. Bu proses kənardan sadə görünsə də, müəllimin bilikləri hazır şəkildə ötürməsi ilə müqayisədə müəllimin istiqamətləndirici, fasilitator vəzifəsi daha qəliz və mürəkkəbdir. Çünki, burada artıq müəllimin didaktik biliyə malik olması ilə yanaşı, eyni zamanda idarəetmə, təşkiletmə bacarıqları, yaradıcılıq və s. əsas tələb olunan meyarlara çevrilir. Müəllimin bu bacarıqlara sahib olub-olmamasını müəyyənləşdirməyin əsas yolu onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Məlum məsələdir ki, hər hansı fəaliyyətin inkişaf prosesindən söhbət gedirsə, hökmən qiymətləndirmədən bəhs olunmalıdır.

Müəllimin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas 2 səbəbini göstərə bilərik: İlk növbədə, müəllimin keyfiyyəti şagirdlərin öyrənməsi ilə birbaşa bağlıdır. Müəllimlərin qiymətləndirilməsi üçün sistemlərin yaradılması və təkmilləşdirilməsi üzrə göstərilən səylərin əsas səbəbi budur. Sovet dönəmində əgər, müəllim sinifdə şagirdlərlə düzgün nizam-inztizamı təşkil etsə, sinif otağının fiziki şəraitini qoruyub saxlasalar, dərsi izah edib, tapşırıqları yoxayıb, şagirdləri qiymətləndirsə, bu zaman o müəllim effektiv hesab olunurdu. Lakin, bu gün, müəllimin keyfiyyətindən danışarkən əsas faktorlar kimi aşağıdakılar nəzərə alınır:

- Müəllimin təhsili və təcrübəsi;
- Sinifdə müəllimin yaratdığı atmosferin şagirdlərin öyrənmə fəaliyyəti üçün nə dərəcədə effektiv olması;
- Şagirdlərlə xoş münasibətlər yaratmaq və kommunikasiya bacarığı;
- Tədris planını həyata keçirmək üçün səmərəli qiymətləndirmə növlərindən istifadə;
- Dil və mədəniyyət fərqləri olan, öyrənmə və davranış problemləri olan şagirdlərlə işləmək üçün tədris üsullarını fərqləndirmək bacarığı;
- Hər bir şagird üçün yüksək nailiyyət gözləntilərinin formalaşdırılması, şagirdlərə inam;
- Kolleqalarla əməkdaşlıq və valideynlərlə ünsiyyət;
- Yüksək standartlara malik profesional öyrətmə təlimlərində iştirak.

Müəllimlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin ikinci əsas səbəbi isə məsuliyyətlilik və hesabatlılıqdır. Bu baxımdan mütəxəsislərin gözləntiləri bu yöndədir ki, qiymətləndirmənin özü müəllimlərin praktik fəaliyyətini və onun effektivliyini artıracaq və bu da öz növbəsində, şagirdlərin nailiyyətlərində öz əksini müsbət mənada tapacaq. Hətta, bəzi hallarda müəllimlərin qiymətləndirilməsi sistemləri müəllim işçi qüvvəsinin təkmilləşməsinə imkan yarada bilər. Belə ki, düzgün qiymətləndirmə islahatları müəllimlərin keyfiyyətini artıra, müəllimlərə olan etimadı yüksəldə və müəllim hazırlığı üzrə bir sıra təhsil müəssisələrinin təkmilləşdirilməsinə töhfə verə bilər.

Qiymətləndirmənin əsasını məlumatların toplanmasına təkan verən suallar təşkil edir. Müəllimlərin qiymətləndirilməsi üçün hər hansı bir işçinin qiymətləndirilməsi və ya fəaliyyətinin nəzərdən keçirilməsi üçün “ Bu şəxs bu vəzifədə nəzərdə tutulan meruarlar nə dərəcədə uyğundur?” kimi suallarla başlayır. Bəs, müəllimlərin müşahidəsində əsas nələrə diqqət yetirməliyik?

Effektiv müəllimlər:

- Tədrisin məqsədi və mahiyyəti ona aydındır;
- Kurrikulumun məzmunu və strategiyaları haqqında təhsillidir;
- Şagirdlərə onlardan nəyi və niyə tələb etdiyini aydınlaşdırır;
- Mövzunu daha yaxşı aydınlaşdırmağa xidmət edən praktik çalışmalara daha çox yer ayırmaq üçün mövcud tədris materialları arasında məqsədə ən uyğun və səmərəli olanları seçmək bacarığına sahibdir;
- Şagirdlərə haqqında məlumatlara sahib olur, təlim materiallarını onların ehtiyaclarına uyğunlaşdırır və onların biliklərində mövcud olan yanlış təsəvvürləri korreksiya edir;
- Şagirdlərdə meta-koqnitiv (öyrənmənin planlaşdırılması, refleksiya, mövcud bilikdən istifadə və onun yeni situasiyalarda tətbiqi,özünüqiymətləndirmə, analiz və sintez etmək və s.) bacarıqları formalaşdırır və onlara həmin bacarıqları inkişaf etdirmək imkanı tanıyır;
- Şagirdlərin qavramasını müntəzəm olaraq rəy və iradlar bildirirək istiqamətləndirir;
- Fənlərarası və fəndaxili inteqrasiyanı yaratmaq qabiliyyətinə malik olur;
- Nəhayət, şagirdlərin nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyır.

Müəllimin professionallığının, ustalığının, səriştəliliyinin, naviqatorluğunun

qiymətləndirilməsi metodikası müəllimlərin, habelə, tədris müəssisələrinin *attestasiyası* adlanır. Attestasiyanın məqsədi müəllimlərin təlim-tərbiyə prosesinin nəticələrinə qarşı məsuliyyət hissini artırmaq, müəllimdə pedaqoji fəaliyyəti üçün stimul formalaşdırmaq, onun yaradıcılığını, fəallığını, səriştəliliyini artırmaqdır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə attestasiyalar testlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə dair yeni yanaşma formalarının yaradılması və tətbiqi də aktual məsələyə çevrilmişdir. Bir çox təqiqatçılar həmfikirdir ki, müəllim fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması eyni zamanda onların peşəkar qabiliyyətlərinin üzərində işləməsi və vəzifələrinə nə dərəcədə məsuliyyətlə yanaşmalarından asılıdır. Bu baxımdan müəllimlər qiymətləndirmə işləri üzrə onların davamlı inkişafını dəstəkləyən standart model layihələr əsasında işləyərək, daima özlərini aktiv tədqiqatçılığa sövq etməli, axtarışda olmalı, öz peşəsini dərindən mənimsəməlidir.

Qiymətləndirmə modellərindən söz açmışkən, son onillikdə müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir çox model layihələr işlənib hazırlanmış və tətbiq edilərək sınaqdan keçirilmiş, yüksək nəticələr əldə etməyi təmin etmişdir. Həmin modellər içərisində ən çox diqqəti cəlb edən modellərdən biri də P.Taker və D. Stroncun birgə hazırladığı modeldir. Bu modelin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müəllimin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi təhsilalanların subyektiv fikirlərində əsasında deyil, onların təlim nəticələri əsasında aparılır. Bunun üçün də müəlliflər əməl olunması əsas hesab edilən təkliflər irəli sürmüşlər:

1) Təlimin məzmun (təlim standartlarının) göstəriciləri
2) İş prosesində keyfiyyət artımı göstəriciləri
3) Təhsilalanların hazırki nailiyyət göstəriciləri
4) Müəyyən olunmuş vaxt kəsimində şagirdlərin bilik səviyyəsinin artım göstəriciləri
5) Müəllimin özünün iş kəsimində qeydə alınan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün göstərdiyi səy
6) Şagird nailiyyətlərini düzgün və obyektiv qiymətləndirmək üçün səmərəli üsul və modellərdən istifadəsi
7) Qiymətləndirmədə istifadə olunan üsulları hazırda mövcud olan təhsil proqramına uyğunlaşdırmağı
8) Nəzarət-ölçmə alətlərinin mövcud təhsil proqramına uyğunluğu
9) Şagirdlərin yoxlama testlərində uğurlu iştirakını təmin etmək üçün tədris proqramlarında ixtisarların olmamasının nəzarətdə saxlanılmasını.

Bu qiymətləndirmə modeli təhsilalanların təlim nəticələrinə uyğun aparıldığı üçün, müəllimlərin məsuliyyət hissini artırır və bu da öz növbəsində şagirdlərin təlim nəticələrinə müsbət təsir göstərir. Bu tipdə qiymətləndirmə modellərinin yaradılması və tətbiqi son illikdə çox vacib hesab edilir. Taker və Stroncun təklif etdiyi bu modelə əsasən müəllimlər şagirdlərin test üsullu imtahan nəticələrinə uyğun olaraq özlərini məsul şəxs hesab edir, fəaliyyətlərində müsbət halları daha da inkişaf etdirməyə, mənfi halları isə aradan qaldırmağa çalışırlar. Lakin,amerikalı mütəxəsislərin əksəriyyəti bu modeli düzgün hesab etmir, və aparılan tədqiqata əsasən, sorğuda iştirak edənlərin yalnız 30%-i bu modelin tərəfdarıdır. Tərəfdarların əksəriyyəti belə hesab edir ki, şagird nailiyyətlərinin göstəriciləri təhsildə keyfiyyətin əsas başlıca göstəricisi olduğu üçün, göstəricilər yüksək olduğu halda müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini sorğulamağa ehtiyac qalmır. Darling-Xammondun rəhbərliyi altında Amerikada bir qrup yazıçı müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində yeni yanaşma qəbul etmişlər. Şagirdlərin test üsullu imtahan nəticələri onların bilik səviyyəsini müəyyən bir müddət ərzində əks etdirdiyinə görə, müəllim fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün yararlı hesab olunmur. Test üsulunun tətbiqi ilə əldə olunan şagirdlərin nailiyyət nəticələri müəllimin peçəkarlığını, səriştəliliyini düzgün qiymətləndirə

bilməz. Bu baxımdan yeni yanaşmanın tərəfdarları aşağıdakı üç əsas amili qiymətləndirmədə nəzərə almağın bizi düzgün nəticəyə aparmayacağını və həqiqi vəziyyəti müəyyənləşdirməkdə maneə olacağını hesab edir:

1. Şagirdlərin nailiyyət göstəriciləri; çünki bu göstəricilər daimi və ardıcıl xarakter daşımayıb, yalnız hər hansı bir rüb sonunda və ya illik olub müəyyən bir zaman kəsimindəki nəticəni əks etdirir;

2. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan metod və üsulların nəticəyə uyğun olaraq dəyşməsini;

3. Test üsullu imtahan nəticələrinin şagirdlərin yüksək bilik səviyyəsinin göstəricisi olmasını.

Amerikalı mütəxəsislər Q.Ritter və D. Barnet müəllim fəaliyyətinin qiymətləndiril-məsinin ən yaxşı vasitəsi kimi müəllimin fəaliyyətinə yönələn çoxsaylı müşahidələr hesab edirlər. Müəllimin dərs prosesində istifadə etdiyi metodika, sinfi idarə etmək bacarığı, şagirdlərin işinin təşkil olunması, sinifdə yaratdığı atmosfer, şagirdlərə diferensial və humanist yanaşması, müəllimin öz ixtisası üzrə ekspertliyi və s. əsaslandırılmış qiymətləndirmə prosesinin əsasını təşkil edir.

ABŞ-da “ Müəllim və şagirdlərin mükəmməl inkişafı üçün sistem” (The System for Teacher and Student Advancement, TAP) adlı proqram ik dəfə 1999-cu ildə təqdim edilmişdir. Bu proqramın əsas məqsədi müəllimlərin karyerasında inkişafın təmin olunması, müəllimlər arasında liderlik imkanlarının yaradılması, obyektivlik və rasionallıq prin-siplərini nəzər alaraq müəllimlərin peşəkar xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və nəticələrə əsasən əmək prosesinin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi. Bu sistem dörd əsas elementdən ibarətdir:

1. Çoxşaxəli karyera istiqamətləri- TAP müəllimlərə onların öz bacarıqları və maraqlarına uyğun olaraq onlara müxtəlif istiqamətlərdə (mentor müəllim, əsas müəllim) ixtisaslaşmağa imkan yaradır;

2. Davamlı peşəkar inkişaf-digər ənənəvi peşəkar modellərlə müqayisədə, TAP müəllimlərə davamlı olaraq şagirdyönümlü, ixtisasa əsaslanan və ekspert mütəxəsislər tərəfindən tədris olunan təlim sistemi ilə təmin edir;

3. Müəllimin məsuliyyəti- TAP sistemi iş prosesində müəllimin fəaliyyətini müşahidə edir, ona rəy və iradlar bildirir;

4. Əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi- TAP müəllimləri onların tutduğu vəzifə və məsuliyyəti nəzərə alaraq, onları əlavə ödənişlə təmin edərək mövcud ödəniş sistemini dəyişdirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası. Bakı, 2009.
2. Azərbaycan Məktəbi, №3, 2018. 112s.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 84, № 4, 2017. 43s.
4. Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim. 2010.
5. https://www.niet.org/our-work/our-services/show/the-tap-system-for-teacher-and-student-advancement
6. https://www.frontlineeducation.com/teacher-evaluation/

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏSİRİ

Nurkişiyeva Aytac

XÜLASƏ

Bu məqalədə təhsilin keyfiyyətinə təsir göstərən başlıca faktor olan müəllimin fəaliyyəti və onun qiymətləndirilməsinin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Ənənəvi və kurrikulum təhsil müstəvisində müəllim fəaliyyətinin effektiv qiymətləndirilməsi arasındakı fərqlər göstərilmiş, qiymətləndirmənin müsbət tərəfləri vurğulanmışdır. Eyni zamanda, müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə müxtəlif dövrlərdə yanaşma formaları haqqında qısa məlumat verilmiş, müasir dövrdə müəllimin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə mövcud yanaşma forması təhlil olunmuşdur.

ВЛИЯНИЕ ОЦЕНКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НА ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Нуркишиева Айтадж

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится о важности деятельности учителя и ее оценке, что является основным фактором, влияющим на качество образования. Показаны различия между эффективной оценкой деятельности учителя на традиционном и учебном уровне образования, а также подчеркнуты положительные стороны оценивания. При этом дана краткая информация о формах подхода к оценке деятельности учителя в разные периоды, а также проанализирована современная форма подхода к оценке деятельности учителя в современную эпоху.

THE IMPACT OF TEACHER PERFORMANCE EVALUATION ON IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Nurkishiyeva Aytaj

SUMMARY

This article emphasizes the significance of the teacher's activity and its evaluation, which is the primary factor affecting the quality of education. The differences between the effective assessment of the teacher activity at the traditional and curriculum level of education are shown, and the positive aspects of the assessment are underscored. At the same time, brief information was given about the forms of approach to the evaluation of the teacher's activity in different periods, and the current form of the approach to the evaluation of the teacher's activity in the modern era was analyzed.

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ АКТУАЛИЗАЦИИ ПРОБЛЕМЫ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Улькер Алекперова
Магистрант II курса БГУ
yushey@list.ru

Ключевые слова: качество образования, студент, преподаватель, образовательная система.
Açar sözlər: təhsilin keyfiyyəti, şagird, müəllim, təhsil sistemi
Keywords: quality of education, student, teacher, educational system

Вопрос качества образования всегда был на повестке дня. Очевидно, что если есть школа, то должно быть и качество. В последние десятилетия эта проблема волнует всех, и тому есть несколько причин. Целесообразно их раскрыть.

1. Международная организация экономического сотрудничества и развития объявила рейтинг знаний 15-летних школьников из 57 стран. Известно, что финские дети обладают более глубокими, фундаментальными знаниями. Наши студенты показали очень низкий уровень. Таким образом, по результатам международных исследований стало ясно, что уровень среднего образования в общеобразовательных школах Азербайджана ниже средних показателей. С другой стороны, по индексу человеческого развития Азербайджан отстает от соседней Грузии. Индекс человеческого развития определяется тремя показателями. Один из них – уровень образования, второй показатель – среднедушевой доход населения, третий – средний возраст населения. Но большую роль играет индекс образования. В этом плане мы отстаем от многих стран.

2. В последнее время в наших школах произошли существенные изменения (строительство школ, ремонт, оснащение оборудованием, компьютерами и т.д.). Однако в учебном процессе, в отношениях учитель-ученик-родитель, улучшения с точки зрения качества нет. Учителя не вырабатывают новый образ мышления, они не уходят от влияния прошлого, наши учителя работают со старым мировоззрением. Руководители образовательных учреждений не обсуждают эти проблемы на школьных советах и педсоветах и не принимают необходимых мер. Такая ситуация, безусловно, создает условия для отставания студентов.

В 2022 году из 26 953 учащихся, окончивших общеобразовательные школы города Баку, 23 528 человек подали документы в высшие учебные заведения (87,29 %), по результатам вступительных экзаменов 9 025 выпускников города (38,47 % поступивших) получили звание студента.

Одной из цифр, привлекающих внимание, являются результаты пробных экзаменов для одиннадцатиклассников, которым в этом году предстоит централизованно сдавать выпускные экзамены. Итоги этих экзаменов, охвативших более 20 городов и районов и 52 тысячи учащихся, обсуждались на коллегии Министерства образования, состоявшейся 9 февраля. Из 48 682 учащихся, принявших участие в проверочных экзаменах, только 16 744, т. е. 34,4%, получили по всем предметам высокие оценки. Также следует отметить, что процент успешности в обучении тех, кто показал плохие результаты на экзамене, находился в пределах 0-10. Количество таких школ превышает 100.

Более тревожны результаты поступления в высшие учебные заведения. При исследовании результатов приема в высшие учебные заведения нас и читателя не могут не беспокоить следующие результаты.

Обратим внимание:

За 2021-2022 учебный год баллы, набранные абитуриентами на вступительных экзаменах в высшие учебные заведения, были следующими: 500-700 баллов набрали 14,8% абитуриентов, 300-500 баллов - 55,4%, 200-200 баллов - 24,3%. 9% набрали 100-200 баллов, а 2,6% - 50-100 баллов.

Общий результат по четырем группам таков: 62,8% всех абитуриентов набрали менее 200 баллов, а 4% - более 500 баллов. Это худший результат, достигнутый за последние 5 лет.

Эти цифры еще раз доказывают, что вопрос качества образования волнует всех. Анализ показывает, что причин такой ситуации несколько.

1. В последнее время формирование новой системы ценностей различного характера, кризис прежней системы ценностей в образовании, переход к рыночной экономике, формирование рынка образовательных услуг неизбежно влияет на сознание людей, происходит обновление отношения к образованию. Возрастает роль науки и культуры в духовной жизни общества. Ценность прогностических исследований признается. Идеи проектирования будущей жизни, основанные на научно-методических идеях, приводят к изменению отношения людей к жизни.

2. В мировом опыте внимание к их разнообразию и разнообразию последовательно возрастает в единых образовательных программах, учебниках, учебных заведениях. Если разобраться в корнях этой причины, то становится ясно, что результат не зависит от учебников и образовательных программ. Цель состоит в том, чтобы молодой человек приобрел знания, которые обеспечат ему средства к существованию в будущей жизни.

3. В процессе формирования рынка образовательных услуг, педагогических услуг и образовательных продуктов возможности принятия решений в сфере образования постепенно переходят от государственных структур к обществу. Неслучайно финансирование образования в развитых странах осуществляется муниципалитетами и предпринимателями наряду с государством. Это существенно помогает государственному бюджету и в то же время создает условия для достижения качества в образовательном учреждении.

4. В последнее десятилетие развитие новой области образования – Образовательного менеджмента – создает условия, при которых применение разработанных специалистами механизмов и технологий управления в системе образования, несомненно, повлияет на качество образования. Для того, чтобы привлечь внимание к этой проблеме, автор в начале абзаца доказывает, что ситуация вовсе не является удовлетворительной, используя опубликованные Министерством образования цифры о низком уровне качества образования, что в последнее время беспокоит общественность.
.

Речь идет не о том, чтобы дать студентам академические знания, а о том, чтобы привить рабочие привычки, жизненные навыки и адаптироваться к меняющемуся миру. Следует отметить, что роль школы определена в «Примерном положении о средней общеобразовательной школе», утвержденном Кабинетом Министров: «Основной задачей общеобразовательной школы является развитие природных способностей личности, научить его основам науки, развить его физические, умственные, интеллектуальные способности, склонности, интерес и познавательные способности, сформировать его личность, подготовить его к эффективной деятельности в жизни и обществе, послужить воспитанию самостоятельного, творческого мыслителя, обладающего общей культурой, национальной духовной личности, сознательно подготовить его к выбору профессии, воспитать гражданина, самоотверженно работающего во имя развития Азербайджана.

Представители учреждения PIZA сдали экзамены по математике и родному языку

среди 15-летних школьников в 63 странах мира, в том числе и в Азербайджане. Наши студенты заняли 4-е место по знаниям и 30-е место по навыкам. Не случайно эти школы стараются учить учеников только знаниям. Однако в современной жизни мастерство важнее для достижения больших успехов. Поэтому в системе образования учащихся следует обучать навыкам и привычкам наряду со знаниями.

По мере развития науки и накопления опыта понятие образования приобретает более широкое значение, а задачи оптимизируются в результате новых требований, которые ставит перед ней жизнь.

Одним из важных нововведений, которые преподносит образовательному процессу XXI век, является трансформация субъектно-объектных отношений образовательного процесса в отношения субъектов. Неслучайно еще в 1999 г. в «Программе реформы образования» в качестве главной задачи упоминалось «создание новой системы образования, рассматривающей формирование учащегося как личности и превращение его в главного субъекта учебного процесса».

Эта задача - превращение студентов в субъектов процесса - формирует новое отношение к управлению образовательным процессом. Руководителям образовательного учреждения следует последовательно повышать внимание к реализации этого требования, ведь субъектная функция обучающегося связана с достижением качества образования. Чтобы объяснить этот факт руководству образовательного учреждения и нашим читателям в целом, уместно объяснить научную основу функции субъектности обучающегося по отношению к качеству образования.

Сегодня отношение работников образования к этой проблеме объясняется с позиции школы как отношение к личности учащегося, его нравам и деятельности. Те, кто управляет образованием на разных уровнях, нуждаются в новых концепциях, стандартах, учебных планах и учебниках и программах, методических пособиях и т. д. они пытаются создать. Администраторы образования, учителя и родители пытаются спроецировать будущие направления детей, а не детей. Если это так, мы должны рассмотреть:

- Насколько комфортно дети чувствуют себя в образовательных учреждениях, спроектированных без учета пожеланий и желаний пожилых людей.
- Предусмотрена ли деятельность взрослых в образовательном пространстве для детей?
- Нравятся ли детям программы и учебники, потому что с их помощью их воспитывают и готовят к жизни?
- Наконец, всех ли школьников удовлетворяют государственные стандарты образования?

(Мне кажется, что если руководители учебных заведений обсудят эти вопросы с учителями, воспитателями и даже учениками, у них выработается новое отношение к образованию).

С годами становится ясно, что чем более диктующей будет внешняя среда по отношению к подрастающему поколению, тем меньше подрастающий человек станет субъектом. В результате родственная деятельность учителей, учащихся и психологов остается безрезультатной. Ведь высокие образовательные результаты достигаются при совпадении интересов детей в области их образования с интересами учителя, воспитателя и школы в целом.

Отсюда можно сделать вывод, что в школе XXI века, в отличие от прошлого, полностью изменится логика понимания образования. Это станет сложным процессом, не результатом внешнего воздействия на ребенка, а собственной деятельностью ребенка. В это время понятие образования будет заменено понятием воспитания личности. В этом случае воспитание как процесс будет результатом индивидуальной забо-

ты. Поэтому в это время личная ответственность будет восприниматься и как личный успех, и как неудача. Такое отношение и смысл будут результатом индивидуального развития личности и определят его нравственность.

В качестве вывода стоит отметить, что по мере развития ребенка образование будет переходить в самообразование. Если это так, то хороший педагог должен просто стать специалистом, формирующим личность ребенка и создающим условия для этого процесса. Одним словом, человек должен быть творцом своего будущего. Из такого объяснения формируются следующие понятия:

- Воспитание личности начинается до школы, продолжается в школе и вне школы, образование сопровождает его на протяжении всей жизни (непрерывное образование, образование пожилых людей).
- Если не созданы необходимые условия для получения среднего образования (материально-техническая база, учителя высокого уровня, любящие свою профессию и др., если не осуществляется индивидуальное самообразование школьников, невозможно достичь высоких результатов в обучении.
- Главной задачей школы является создание максимально приятных условий для самообразования и развития личности ученика.
- Школьное сообщество должно быть очень важным, но не единственным поставщиком будущего развития детей и молодежи. (Конечно, здесь нельзя забывать о деятельности семьи и самих детей. Школа должна быть делом всенародным. В противном случае многие общие вопросы, экономика, материально-техническая база, привлечение молодежи в школу, иногда даже уборка улиц, помощь по хозяйству и т.д. вдали от реализации).
- Говоря о результатах образования, следует различать результаты школьного образования и результаты личного образования в жизни, а результаты следует исследовать. Если да, то реальные результаты школьного образования оцениваются следующим образом:

а) оценка результатов обучения самим обучающимся;

б) оценка результатов образования другими лицами (в том числе учителями, органами управления образованием, социальными заказчиками).

Исследования показывают, что такие работы в Азербайджане проводились на низком уровне. Учитывая то, что Азербайджанская Республика имеет более важные задачи во внешней политике, решение Карабахского вопроса, темп развития образовательной сферы можно считать естественным. При воспитании и обучении учеников выделяется глубокое влияние на формирование их как достойный гражданин. Школа и другие общественные органы должны помогать им в этой работе. В первую очередь учителя и руководители школ должны понять эту истину и нести ответственность за ее реализацию.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Exo» qəzeti, №223, 2022-ci il
2. Orta ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Əsasnaməsi.(12 mart 1994-cü il, Nazirlər kabinetinin 109 saylı qərarı)
3. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, №9, 2022 –ci il
4. «Azərbaycan Respublikası Təhsil Sahəsində Islahat Proqramı», «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, №40, səh. 7, 2020-ci il
5. S.Quliyeva. «Keyfiyyətin idarə olunmasının prinsipi və onun əsas istiqamətləri» Təhsil Problemləri Institutunun Elmi əsərləri, №2, səh 14-19, 2018

6. Факторович А.А. «Субъектно-педагогический менеджмент качества образовательного процесса в вузе». Журнал «Педагогика», №10, 2018, стр.54-62
7. Елена Жаркова. Руководитель школы в целостной системе управления», Жур. Народное образование» Москва №8 2018, стр. 73-79
8. Петрушин В.Ж. «Технология менеджмента как сделать счастливым себя и своих подчиненных», М.: Институт Психологии, 2020, стр.89
9. Зеер Г., Заводчиков Д. «Идентификация универсальных компетенций выпускников», Журнал Высшее образование России, 2017, №2
10. А.Маслоу «Мотивация и личность» С.П.Б Евразия, 2021, стр. 104 и 232

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ АКТУАЛИЗАЦИИ ПРОБЛЕМЫ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Алекперова Улькер

АННОТАЦИЯ

В современное время система образования коренным образом влияет на социально-экономическое развитие общества. Не случайно ученые разных стран, говоря о задачах, стоящих перед человечеством в XXI веке, в первую очередь пытаются определить направления развития образования. Перспективы развития образования волнуют всех – от министра, принимающего общегосударственные управленческие решения, руководителей образовательных учреждений, научных работников, авторов учебников, методистов, педагогов-практиков, словом, тех, кто организует образовательный процесс на различных уровнях, и, наконец, родителей. , вся общественность заставляет задуматься, заставляет искать выходы.

MÜASİR DÖVRDƏ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİ PROBLEMİNİN AKTUALLAŞMASININ ƏSAS SƏBƏBLƏRİ

Ələkbərova Ülkər

XÜLASƏ

Müasir dövrdə təhsil sistemi əsaslı şəkildə cəmiyyətin sosialiqtisadi inkişafına təsir göstərir. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif ölkələrin alimləri XXI əsrdə insanlıq qarşısında duran vəzifələrdən danışarkən, hər şeydən əvvəl, çalışırlar ki, təhsilin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirsinlər. Təhsilin inkişaf perspektivləri hamını – ölkə miqyasında idarəetmə qərarlarını qəbul edən nazirdən tutmuş, təhsil müəssisəsi rəhbərlərini, elmi işçiləri, dərslik müəlliflərini, metodistləri, praktik müəllimləri, bir sözlə, müxtəlif səviyyələrdə təlim-tərbiyə prosesini təşkil edənləri və nəhayət, valideynləri, bütün ictimaiyyəti narahat edir, düşündürür, çıxış yolları axtarmağa məcbur edir.

THE MAİN REASONS FOR THE ACTUALİZATİON OF THE PROBLEM OF THE QUALİTY OF EDUCATİON İN THE MODERN ERA

Alakbarova Ulkar

SUMMARY

In modern times, the education system fundamentally affects the socio-economic development of society. It is no coincidence that scientists from different countries when talking about the tasks facing humanity in the 21st century, first of all, try to determine the directions of development of education. The development prospects of education concern everyone - from the minister who makes national management decisions, heads of educational institutions, scientific workers, textbook authors, methodologists, practical teachers, in short, those who organize the educational process at various levels, and finally, parents, the entire public. makes you think, and forces you to look for ways out.

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ APARILAN YENİDƏNQURMA İŞLƏRİNİN İNSANLARIN ƏHVAL-RUHİYYƏSİNƏ GÖSTƏRDİYİ TƏSİR

F.ü.f.d.Abbasova Mətanət
BDU, Sosioloji tədqiqatlar laborotoriyası
abbasova.matanat@mail.ru

Açar sözlər: işğal, azad, infrastrukrur, əhval-ruhiyyə, layihə, yenidənqurma
Ключевые слова: оккупация, освобождение, инфраструктура, настроение, проект, реконструкция
Keywords: occupation, liberation, infrastructure, mood, project, reconstruction.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin işgal olunmuş rayonlara səfəri hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün boyük sevinc və fərəh doğurur. Cənab Prezidentin qeyd etdiyi kimi, Azərtbaycan müharibədə zəfər çaldı, düşməni əzəli torpaqlarımızdan qovdu, tarixi ədaləti bərpa etdi.

Azərbaycan üçün 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsindəki qələbə və işğal olunmuş torpaqların qaytarılması ilə yadda qalmışdısa, bu il daha çox işğaldan azad edilmiş torpaqlarda infrastrukturun bərpası istiqamətində aparılan fəal işlərlə yaddaşlarda qalacaq.

2021-ci il ərzində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məcburi köçkünlərin tezliklə öz doğma yurdlarına qaytarılması üçün ərazilərin minalardan təmizlənməsi, o cümlədən infrastrukturun bərpası və yenidən qurulması üzrə sistemli işlər davam etdirilir.[1]

Qarabağda gedən tikinti işlərində ən mühüm hadisə oktyabrın 26-da Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılışı olub. Bu, çox qısa müddətdə tikilib - 2021-ci ilin yanvarında Azərbaycan Prezidenti Füzulidə Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi ilə bağlı göstəriş verib, yanvarın 14-də aeroportun təməli qoyulub, 8 ay sonra - oktyabrın 26-da isə onun açılışı baş tutdu.

Bundan əlavə, Laçın və Zəngilan rayonlarında da beynəlxalq hava limanları tikilir.

Noyabrın 7-də Füzuli şəhərini Şuşa ilə birləşdirən və ümumi uzunluğu 101 kilometr olan "Zəfər yolu"nun açılışı oludu.

Ağdam sənaye parkının və "Araz vadisi iqtisadi zonası" sənaye parkının yaradılması istiqamətində işlərə başlanılıb, Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində "Ağıllı kənd" layihəsinin icrası davam etdirilir.

Ümumiyyətlə, dövlət Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında əlverişli investisiya mühiti yaradır, potensial rezidentləri və investorları cəlb etmək məqsədilə sahibkarlar və dövlət qurumları ilə daim əməkdaşlıq edir.

2021-ci il Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Rusiya Prezidenti Vladimir Putin və Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyan arasında yanvarın 11-də Moskvada keçirilən danışıqlarla başlayıb. Danışıqların yekununda tərəflər bütün nəqliyyat kommunikasiyalarının blokdan çıxarılması regionda iqtisadi əlaqələrin bərpası haqqında birgə bəyanat imzalayıblar.

Azərbaycan və Ermənistan sərhədində sabitlik və təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması üzrə addımlar atmağı, Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikasının dövlət sərhədinin delimitasiyası, sonradan tərəflərin sorğusu əsasında Rusiya Federasiyasının məsləhət yardımı ilə sərhədin demarkasiyası üzrə ikitərəfli komissiyanın yaradılması barədə razılığa gəliblər.

Dekabrın ortalarında Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Avropa İttifaqı Şurasının rəhbəri Şarl Mişelin iştirakı ilə Brüsseldə Nikol Paşinyanla görüşüb. Ş.Mişelin sözlərinə görə, danışıqlar zamanı sərhəd və gömrük nəzarətinin qarşılıqlılıq prinsipi əsasında təşkil olunması ilə dəmir yolu xəttinin bərpa edilməsi məsələsinə xüsusi toxunulub. [3]

Tərəflər, həmçinin, Aİ-nin regionda etimadın möhkəmləndirilməsi, dinc birgəyaşayışın təşviqi və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün iqtisadi məsləhətləşmə platformasını işə salmaq niyyətini müzakirə ediblər.

Başa çatmaqda olan ildə Azərbaycanın xarici siyasətində mühüm mərhələ Türkiyə ilə qardaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsi, o cümlədən ikitərəfli münasibətlərin yol xəritəsinə çevrilmiş Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması oldu.

Sənəd iyunun 15-də Şuşada, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycana rəsmi ikigünlük səfəri çərçivəsində imzalandı.

Bəyannamədə siyasi, iqtisadi, ticarət əlaqələri, mədəniyyət, təhsil, idman, enerji təhlükəsizliyi, o cümlədən Cənub Qaz Dəhlizi üzrə enerji təhlükəsizliyi, eləcə də müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıq, qarşılıqlı hərbi yardım, Zəngəzur dəhlizində əməkdaşlıq və s. kimi mühüm məsələlər öz əksini tapıb. Tərəflər çoxtərəfli platformalar, o cümlədən altıtərəfli platforma (3+3) çərçivəsində əməkdaşlığı davam etdirmək barədə razılığa gəliblər [2].

Azərbaycandakı mühüm hadisələrdən biri Azərbaycanın Ermənistana qarşı iddialar ilə BMT-nin Haaqakı Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə müraciət etməsi olub. Dekabrın 7-də Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Ermənistanda fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər və təşkilatlar tərəfindən azərbaycanlılara qarşı irqi nifrət təbliğatının qadağan edilməsi üzrə müvəqqəti tədbirlər görülməsi ilə bağlı Azərbaycanın vəsatətini təmin edib. Məhkəmə həmçinin Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı etnik zəmində insan hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görülməsi ilə bağlı qərar qəbul edib.

Düşmən üzərindəki tarixi qələbəmizdən sonra ölkə başçısı dəfələrlə işğaldan azad edilmiş ərazilərə gedir, erməni vəhşiliyini dünyaya nümayiş etdirir. Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin Novruz Bayramını 30 illik işgaldan azad olmuş, şəhidlərimizin, qazilərimizin qanı ilə sulanmış Şuşa şəhərində kecirməsi bütün Azərbaycan xalqınına böyük mənəvi ruh verdi. Prizidentimiz işgaldan azad olmuş ərazilərdə olarkən bildirdi ki, Qarabağda bütün infrastruktur yenidən və mükəmməl qurulacaq. Hal-hzırda bu ərazilərdə tikinti-abadlıq, yenidənqurma işləri geniş vüsət alıb.

Dövlət başçımız işğaldan azad olan rayonlarda bir sıra yenidenqurma işlərinin həyata kecirilməsinə sərəncam verib. Bu xəbərlər Azərbaycan xalqının əhval-ruhiyyəsinin yüksəlməsinə səbəb oldu. Xalqın, xüsusən Daglıq Qarabağdan qacqın düşmüş və bu gün qələbənin sevincini yaşayan qarabağlılar üçün iki qat bayram oldu. Bu məlumat onlara əhval-ruhiyyələrinin yuksəlməsinə, mənəvi-psixoloji ruh yüksəkliyinin qalxmasına, daha həvəslə calışmalarına səbəb oldu. Onlar öz torpaqlarında yenidənqurma işlərinin tamamlanmasını və öz yurd-yuvalarina dönəcəkləri günü səbirsizliklə gözləyirlər.

Hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq-abadlıq işlərinin uğurla həyata kecirilməsi, eləcə də əhalinin doğma ata-baba yurdlarında daimi məskunlaşmasının təmin edilməsi məqsədi ilə lazımi tədbirlər həyata kecirilir.

Dövlət başçımızın fərmanları ilə işğaldan azad olmuş rayonlarda, o cümlədən, Agdam rayonunda da bir sıra yenidənqurma və abadlıq işlərinin başlanmasına sərancam verib. Ağdam rayonunda Ağdam Sənaye Parkı yaradılması, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəliklərinin təsis edilməsi, "ağıllı kənd", "ağıllı şəhər" layihələrinin icrasına başlanılması, yeni aeroportların tikintisi, yol infrastrukturunun tamamilə yenidən qurulması və genişmiqyaslı abadlıq işləri Azərbaycan xalqı tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı.

30 illik işgaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq – abadlıq işlərinin uğurla həyata keçirilməsi, eləcə də əhalinin doğma ata-baba yurdlarında daimi məskunlaşmasının təmin edilməsi məqsədilə lazımi tədbirlər həyata keçirilir.Yenidənqurma işləri ilə yanaşı öz doğma yurd-yuvalarını görmək ücün səbirsizlənən, artıq bu ayrılıga dözə bilməyən, doğma yurd-yuvalarını görməyə can atan Qarabağlılar üçün xüsusi marşrutlar təşkil olunur. İnsan-

lar bu marşrutlar vasitəsilə 30 illik əsarətdən, işğaldan azad olan kəndlərini, doğulub böyüdüyü, yaşadıgı ata-baba yurdlarını görmək və bu torpaqlara toxunmaq, bu torpaqlarda gəzmək insanların psixoloji əhval-ruhiyyəsinə cox yüksək təsir göstərir. Onlar indi daha əzmlə işləməyə, Prezidentimizin ətrafında sıx birləşməyə və torpaqlarımızda yenidenqurma işlərinin tamamlanıb tam abad olacağı günü gözləyirlər. Prezident İlham Əliyevin işğal olunmuş ərazilərdə yenidənqurma, abadlıq işləri ilə bağlı verdiyi bütün tapşırıq və sərəncamları bütünlüklə dəstəkləyirlər. Mən bir qarabağlı kimi uzun illər yurd həsrətində olan həmvətənlərimlə birgə dövlət başçımızın imzaladığı sərəncam və fərmanları dəstəkləyir və tezliklə Qarabağlıların öz torpaqlarına tam sahib olmalarını arzu edirəm [2].

Hazırda həmin ərazilərin milli iqtisadiyyata sürətli inteqrasiyasının təmini, eləcə də layiqli yaşayış şəraitinə nail olunması üçün genişmiqyaslı quruculuq və bərpa işləri həyata keçirilir. Həmin ərazilərdə bütün infrastruktur yenidən qurulur. Eyni zamanda əlilliyi olan şəxslərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların və böyüklərin də bərpa–müalicə imkanlarına malik olmaları üçün həmin ərazilərdə yeni reabilitasiya müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulurb. Bərpa–müalicə prosedurlarının formalaşdırılmasında bölgənin yerli təbii müalicəvi resurslarından da səmərəli istifadə olunması diqqət mərkəzində saxlanılması nəzərdə tutulub.

Eyni zamanda, sosial xidmət mərkəzlərinin tikintisi və onların sayının artırılması, genişləndirilməsi işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə görüləcək işlərin əhatə dairəsinin daha geniş olacağını bildirir. Bu bölgələrdə xalqın yaşam səviyyəsini tam təmin etmək ücün əsas diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdən biri də sosial xidmətlərin təşkili məsələsidir. Sosial xidmətlərin yüksək təşkili "yüksək səviyyədə yaşam tərzi" deməkdir. Bu bölgələrimizdə tənha, ahıl və əlilliyi olan şəxslərin evlərində sosial məişət xidmətləri ilə təminatı həyata keçirilməklə yanaşı, stasionar və yarımstasionar tipli sosial xidmət müəssisələri də yaradılacaq. Eyni zamanda, dövlət sosial sifarişləri əsasında işğaldan azad edilən ərazilərdə reabilitasiya xidmətləri göstərən mərkəzlərin qurulması nəzərdə tutulub.

Həmin ərazilərdə aparılan tikintilər, habelə tikinti zamanı edilmiş dəyişikliklər, söküntü işlərinin hamısı diqqət mərkəzində saxlanılır. Dövlət başçımızın 2021-ci il 12 avqust tarixli "İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə tikililərin müvəqqəti reyestri haqqında" fərmanı ilə orada tikililərin mövcud vəziyyəti və həmin tikililərdə baş verən dəyişikliklər barədə məlumatların uçotunun aparılması, eləcə də digər zəruri məsələlərlə əlaqədar çevik əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə tikililərin müvəqqəti reyestri yaradılır.

Qarabağda tikinti-abadlıq işləri planlı şəkildə aparılır və bu məsələ dövlət başçısının diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin göstərişinə əsasən, azad edilən ərazilərdə hərbi şəhərciklərin və digər hərbi struktur obyektlərinin kompleks şəkildə inşa edilərək hərbi qulluqçuların istifadəsinə verilməsi istiqamətində aparılan işlər davam etdirilir. Hərbi qulluqçuların qida təminatının daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə Kəlbəcər şəhərində çörəkbişirmə sexinin açılışı oldu [4].

Açılış mərasimində Müdafiə nazirinin müavinləri - Maddi-Texniki Təminat Baş İdarəsinin rəisi general-leytenant Nizam Osmanov və Quru Qoşunları Komandanı general-mayor Ənvər Əfəndiyev iştirak etdilər.

Məruzə olundu ki, Kəlbəcər rayonunda xidmət edən hərbi qulluqçuların isti çörəklə vaxtında təmin edilməsi məqsədilə inşa edilən sex müasir avadanlıq və inventarlarla təchiz olunub. Çörək sexinə zəruri kommunikasiya xətləri çəkilib, fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təmin olunması məqsədilə generator quraşdırılıb. Sexdə yaradılan şəraitlə tanışlıqdan sonra şəxsi heyətin sosial-məişət şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı Müdafiə nazirinin tapşırıqları komandanlığa çatdırılıb.

Daglıq Qarabagda gedən yenidənqurma və tikinti işləri nəinki qarabaglıları eləcədə

bütün Azərbaycan xalqının əhval ruhiyyəsinin yüksək pisixoloji ruh yüksəkliyi ilə yaşamağa və işləməyə mənən ruhlandırır.

Vətən sağ olsun! – deyən hər bir əsgər və zabit ata-anası öz müdrikliyi ilə digər millətlərə nümunə oldu. Beynəlmiləl xalq kimi tanınan Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşı Vətən müharibəsinin iştirakçısı oldu və Zəfər

Qələbəsinə öz payını verdi. Budur Azərbaycan Dövlətinin çaldığı qələbənin sirri, Azərbaycan Ordusunun əsgər və zabitlərinə eşq olsun! Bu qəhrəmanlara daim borcluyuq: azadlığa çıxdığımız, başımızı uca tutduğumuz, torpaqlarımızı mənfur düşmənlərdən təmizlədikləri üçün. Qarabağ Azərbaycandır!

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Əsgər İbrahim oğlu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti [Mətn]: XIX əsrin axırı-XX əsr /Ə.İ. Abdullayev; Elmi red.: M.F. Cəlilov; Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutu.- B.: Elm, 1998.- 324 s.
2. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 5-ci elmi-əməli konfransının materialları /Elmi red.: Q. Ə. Qarannı, N. Səməndər.- B.: 2006.- 252 s.
3. Qarabağnamələr. Birinci kitab [Mətn] /Tərtib edəni: A. Fərzəliyev; Elmi red.: N. Axundov.- B.: Şərq-Qərb, 2006.- 216 s.
4. Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər [Mətn] /Y.Mahmudov, K.Şükürov; [baş məsləhətçi. E. Mahmudov; naşir. B. Axundov; rus dilinə tərc. ed. S. Zeynalova, İ. Niftəliyev]; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu. -Bakı: Təhsil , 2007.

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ APARILAN YENİDƏNQURMA İŞLƏRİNİN İNSANLARIN ƏHVAL-RUHİYYƏSİNƏ GÖSTƏRDİYİ TƏSİR

Abbasova Mətanət

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında əlverişli investisiya mühitndən, potensial rezidentlər və investorları cəlb etmək məqsədilə sahibkarlar və dövlət qurumları ilə daim əməkdaşlıqdan bəhs edilir.

Daglıq Qarabagda gedən yenidənqurma və tikinti işləri nəinki qarabaglıları eləcədə bütün Azərbaycan xalqının əhval ruhiyyəsinin yüksək pisixoloji ruh yüksəkliyi ilə yaşamağa və işləməyə mənən ruhlandırır.

ВЛИЯНИЕ ВОССТАНОВИТЕЛЬНЫХ РАБОТ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ НА НАСТРОЕНИЕ ЛЮДЕЙ

Аббасова Матанат

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается благоприятный инвестиционный климат на освобожденных землях Азербайджана и постоянное сотрудничество с предпринимателями и государственными органами для привлечения потенциальных жителей и инвесторов.

Ведущиеся восстановительные и строительные работы в Нагорном Карабахе вдохновляют не только карабахцев, но и весь азербайджанский народ жить и работать с высоким психологическим настроем.

THE IMPACT OF RECONSTRUCTION WORK ON THE LIBERATED TERRITORIES ON THE MOOD OF THE PEOPLE

Abbasova Matanat

SUMMARY

The article discusses the favorable investment climate in the liberated lands of Azerbaijan and the constant cooperation with entrepreneurs and government agencies to attract potential residents and investors.

The ongoing reconstruction and construction work in Nagorno-Karabakh inspires not only the people of Karabakh, but also the whole Azerbaijani people to live and work with high psychological morale.

FARS DİLİNDƏ ŞƏXSSİZ CÜMLƏ

Fatimə Əfəndiyeva
BDU-nun İran filologiyası kafedrasının müəllimi
famanajafli@rambler.ru

***Açar sözlər*:** təktərkibli cümlə, feli xəbərli təktərkibli cümlə, ismi xəbərli təktərkibli cümlə, şəxssiz cümlə, şəxssiz cümlə əmələ gətirən fellər

***Key words*:** one-part sentence, one-part sentence with a verbal predicate, one-part sentence with a nominal predicate, impersonal sentences, verbs forming impersonal sentences

***Ключевые слова*:** односоставное предложение, односоставное предложение с глагольным сказуемым, односоставное предложение с именном сказуемым, безличные предложения, глаголы образующие безличные предложения

Təktərkibli cümlələrin bir növü olan şəxssiz cümlələr mübtədasız cümlələrdir. Şəxssiz cümlələrdə mübtədanı şərti də olsa bərpa etmək mümkün olmur. Bu məsələlərdən ilk dəfə A.K.Arends bəhs etmişdir (2. 130). O şəxsiz cümlələrin üç əsas qrupunu göstərmişdir:

1. Şəxssiz felli şəxssiz cümlələr
2. Şəxsli fellə işlənən şəxssiz cümlələr
3. Xəbər şəkilçisi "است" ilə yaxud "بودن" və ya "شدن" fellərinin müvafiq forması ilə işlənən şəxssiz cümlələr

A.K.Arends I qrupa "باید" ، "بایستی" ، "بایست" ، "می بایست" ، "شاید" kimi fellərin qısaldılmış məsdərlə birləşərək işləndiyi cümlələri daxil edir.

A.K.Arends şəxssiz fellərə misal olaraq şəxssiz cümlələrin əmələ gəlməsində iştirak edən "توانستن"(bacarmaq, bilmək) felindən düzələn "می توان" ، "بتوان" fellərini və "شدن" felindən yaranan "می شود" sözünü göstərir.

Müəllif qeyd edir ki, xəbər şəkilçili şəxssiz cümlələrin I qrupu özlərindən sonra budaq cümlə tələb edirlər.

III qrupa isə "داشتن" (malik olmaq), "آمدن" (gəlmək), "رسیدن" (çatmaq) felləri ilə düzələn birləşmələr təşkil edir. Məsələn:

Fikrə çatmaq - به فکر رسیدن

Nəzərə gəlmək - به نظر آمدن

Nə zərəri var - چه ضرری دارد

Fars dilində şəxssiz cümlələrdən bəhs edən müəlliflərdən biri də L.S.Peysikovdur. (9. 240)

L.S.Peysikov əvvəlcə qısaldılmış məsdərin iştirakı ilə düzələn modal cümlələrdən bəhs etmişdir. Onların fellərinin şəxssiz formaları ilə əmələ gəldiyini qeyd edir. Müəllifin fıkrincə bu sözlərin bəziləri artıq fel sistemindən ayrılmış və modal söz sırasma keçmişdir. Məsələn: "می توان" (olar, mümkündür) şəxs şəkilçisi və şəxs mənasını itirmişdir.

Fars dilində şəxssiz cümləni xüsusilə tədqiq etmiş müəlliflərdən bir də A.P.Belitsin olmuşdur. (10. 42) Belitsinə görə şəxssiz cümlə elə cümlədir ki, mübtəda işi icra edən subyekt və ya müəyyən hala məruz qalan subyekt kimi qrammatik olaraq mövcud olmur və onu mətndə də bərpa etmək mümkün deyil.

Fars dilində şəxssiz cümlədən bəhs edərkən hər şeydən əvvəl onu demək lazımdır ki, bir sıra dillərdən fərqli olaraq fars dilində şəxssiz fel demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Şəxssizlik mənası bir qayda olaraq müxtəlif morfoloji və sintaktik üsullarla ifadə olunur.

Fars dilində şəxssiz cümlənin spesifık xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlədə subyekti bildirən işin, hərəkətin aid olduğu şəxsi ifadə edən və buna görə də zahirən mübtədanm xatırladan sözü də işlətmək mümkün olur.

من از فصل بهار خیلی خوشم می آید.

(Mənim bahar fəslindən çox xoşum gəlir.)

Bu cümlədə işin, halın aid olduğu subyekt "من" əvəzliyidir. Lakin cümlənin xəbəri əvəzliklə uzlaşmır. Xəbər III şəxsin təkindədir. Xəbərin adlıq hissəsinin sonunda I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi işlənmişdir və xəbər də həmin şəkilçinin qoşulduğu sözlə uzlaşır. Mənaca enklitik əvəzliklə cümlənin əvvəlində gələn sözlə uyğundur. Qrammatik cəhətdən əvəzliyi xəbərlə şəxsə görə uzlaşmır. Ona görə də cümlənin əvvəlində işlənmiş şəxs əvəzliyi cümlənin strukturundan kənarda qalır və ancaq subyekti bildirən sözə çevrilir. Şəxs əvəzliyi subyekti ifadə etməklə mübtədaya oxşayır, lakin mübtədadan fərqli olaraq xəbərlə uzlaşmır.

Fars dilində təktərkibli şəxssiz cümlələri iki qrupa ayırırlar: feli xəbərli, ismi xəbərli. Feli xəbərli şəxsiz cümlədən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində şəxsiz fellər təqribən yox dərəcəsindədir. Bir sıra fellərin bəzi formaları şəxssiz məna kəsb etmişdir. Belə fellərə misal olaraq بایستن felinin بایست ، بایستن ، باید، می باید formalarını göstərmək olar.

ولی باید دانست که خستگی نتیجه ی اجتناب ناپذیر بر کار و فعالیّت نیست. (صادق هدایت)

(Lakin bilmək lazımdır ki, yorğunluq qaçılmaz işin və fəaliyyətin nəticəsi deyil.)

با اینهمه بایست گفت که الهان خوشی دارد. (صادق هدایت)

(Bütün bunlarla xoş ahəngi olduğunu demək olar.)

می بایست فردا او را آورد و تهدید کرد و تو هم از گوشه و کنار مایه بیاور بترسانش تا صد تومن ازش بگیریم. (صادق هدایت)

(Sabah onu gətirmək və təhdid etmək lazımdır və sən də onu qorxdurub 100 tümən almaq üçün oradan-buradan bir səbəb gətir.)

Klassik fars dilində "بایستن" felinin yuxarıda sadalanmış şəkilləri şəxssiz mənada qısaldılmış məsdər, həm də tam məsdər forması ilə işlənə bilirdi.

هنوز ترا پادشاهی می باید کردن ملک نگهدار تا چون وقت آید بگویم که چه باید کرد. (صادق هدایت)

İndi səni padşah etmək lazımdır, mülkü qoru, vaxt gələr, deyərəm ki, nə etmək lazımdır.

Fars dilində səxsiz cümlə əmələ gətirən fellərdən biri də "شایستن" felidir. Bu söz müasir dildə şəxs mənasmı tamamilə itirmişdir və "ola bilsin ki", "bəlkə də" mənasmı verir.

"شاید" sözü hələ klassik dildə şəxs mənasmdan təcrid olaraq "باید" sözü kimi fellə birlikdə "layiqdir", "lazımdır" mənasmda şəxssiz cümlənin xəbərini yarada bilirdi.

شاید کرد بر آزار خود زور
که بس بیمار واگشت از لب گور (نظامی)

(Öz azarma zor etmək olmaz çünki çox xəstələr gorun qırağmdan qayıdıblar.)

"شاید" sözü klassik dildə şəxssiz mənada felin qısa məsdəri ilə işləndiyi kimi tam məsdər forması ilə də işlənirdi.

بهنگام سیل آشکار شدن
شاید ز ری تا بخارا شدن (نظامی)

(Sel aşıb-coşan zaman Reydən Buxaraya səfər lazım deyil.)

Şəxssiz cümlə əmələ gətirən fellərdən biri də modal fel olan "توانستن" felidir. Həmin feldən olan "بتوان" və "می توان" sözləri şəxs mənasını itirmişdir və bir qayda olaraq qısa məsdərlə işlənərək şəxssiz cümlə yaradır.

اکنون کارشناسان آذربایجانی را می توان در کشورهای جهان دید. (مجلّه ی "خلق")

(Hal-hazırda Azərbaycan mütəxəssislərini dünya ölkələrində görmək olar.)

مسافران می دانستند که تا اتوبوس انباشته از مسافر نشود طوریکه دیگر نتوان نفس کشید مجال نیست حرکت کند. (صادق حدایت)

(Sərnişinlər bilirdilər ki, nəfəs almaq mümkün olmayana qədər sərnişinlə dolmasa avtobusun hərəkət etməsi qeyri- mümkündür.)

حالا دیگر می توان گفت که خطر برطرف شد. (بزرگ علوی)

(İndi artıq demək olar ki, təhlükə sovuşdu.)

Klassik fars dilində belə hallarda tam məsdər də işlənirdi. Məsələn:

نباید سر از حکم او تافتن
که نتوان از او بهتری یافتن (نظامی)

(Onun hökümündən baş qaçırmamalı çünki, ondan yaxşısını tapmaq mümkün deyil.)

"شدن" felinin III şəxs tək forması da modal mənada fellərin qısaldılmış məsdəri ilə işlənərək şəxssiz cümlələr əmələ gətirir.

یک احساساتی هست، یک چیز های هست که نمی شود به دیگری فهماند، نمی شود گفت، آدم را مسخره می کنند. (صادق حدایت)

(Elə şeylər, elə hisslər var ki, başqasına deməк, başa salmaq olmaz, adamı lağa qoyarlar.)

مانند که بال درآورده بودم و در فضا جولان می دادم، سبک و چالاک شده بودم بطوری که نمی شود بیان کرد. (بزرگ علوی)

(Sanki qanad açmışdım və havada cövlan edirdim, izah edilməyəcək dərəcədə yüngül və çevik olmuşdum.)

چه می شود کرد؟ سرنوشت زورتر از من است. (صادق هدایت)

(Nə etmək olar? Tale məndən daha qüvvətlidir.)

چه خوب بود اگر همه چیز را می شد نمشت. (صادق هدایت)

(Əgər hər şeyi yazma olsaydı nə yaxşı olardı.)

"شدن" feli "خوب" (yaxşı) və "بد" (pis) kimi sifətlərlə habelə bir sıra isimlərlə işlənərək şəxssiz fel əmələ gətirir. Məsələn:

چه شد؟ چرا امروز بازگشتی؟

(Nə oldu? Niyə bu gün qayıtdın?)

خوب شد یادم آمد. در همان روز همه بچّه ها در آنجا بودند. (بزرگ علوی)

(Yaxşı oldu. Yadıma düşdü. Həmin gün bütün uşaqlar orada idilər.)

خیلی بد شد. مادرم از این خبر متأثّر خواهد شد. (بزرگ علوی)

(Çox pis oldu. Anam bu xəbərdən təsirlənəcək.)

Müasir fars dilində subyektin fıziki-psixoloji vəziyyətini, bu və ya digər fakta münasibətini ifadə edən bir qrup fellər vardır ki, onların adlıq hissəsi həmişə nisbət şəkilçisi ilə, fel hissəsi isə həmişə III şəxsin təkində işlənir. "آمدن"، "بردن"، "گرفتن"، "شدن"، "داشتن"، "رفتن" kimi fellərin "اهمیّت" ، "فایده"، "حیف"، "خوش"، "بد" ، "حوصله"، "خواب" və s. bu kimi sözlərlə birləşərək əmələ gətirdiyi fellər bu qəbildəndir.

چه فایده دارد؟ یک قوّه ی کور و ترسناک بر سر ما سوارند. (بزرگ علوی)

(Nə faydası var? Başımızın üstündə kor-koranə və qorxulu bir qüvvə var.)

چه اهمیّتی دارد که دیگران غمگین بشوند یا نشوند، گریه کنند یا نگنند. (بزرگ علوی)

(Başqasının qəmgin olub-olmamasının, ağlayıb-ağlamamasının nə əhəmiyyəti var.)

در همان دایره های ناامیدی حوصله ام بسر رفت. (صادق هدایت)

(O ümidsiz dairələrdə səbrim tükəndi.)

نمی دانستم چه شد که پشیمان شدم، نه اینکه او زشت بود یا از او خوشم نمی آمد امّا یک قوّه ای مرا بازداشت. (صادق هدایت)

(Bilmirdim nə oldu ki, peşiman oldum, ona görə yox ki, o çirkin idi ya onadan xoşum gəlmirdi amma bir qüvvə məni fikrimdən döndərdi.)

آدم از دیدن این درخت و این سبزی متأسفم می شد و از خودش بدش می آمد. (بزرگ علوی)

(İnsan bu ağacı və bu yaşıllığı görəndə daha da kədərlənirdi və özündən zəhləsi gedirdi.)

حواسم بالای تنم موج میزد، امّا حسّ می کردم که خوابم نبرده. (بزرگ علوی)

(Hisslərin bədənimin üzərində dalğalanırdı, amma hiss edirdim ki, məni yuxu aparmayıb.)

یادم میاید روز بارانی بود، دیوانه وار در اطاق خودم قدم می زدم از این سو به آن سو می رفتم. (صادق هدایت)

(Yadıma gəlir, yağışlı gün idi, dəlicəsinə öz otağımda addımlayırdım, o tərəf, bu tərəfə gedirdim.)

Fars dilinə aid qrammatik ədəbiyyatda bu növ fellər çox vaxt frazeologizm adı ilə verilir. Lakin qrammatik cəhətdən həmin fellər çox vaxt adi mürəkkəb fellərdən fərqlənir. Bunu həmin felləri frazeologizm adlandıran müəlliflərin özləri də etiraf edirlər. Enklitika olmadan bu felləri, xəbər vəzifəsində işlətmək olmur. Belə fellərin köməkçi fel hisəsi subyektin hansı şəxsə ifadəsindən asılı olmayaraq həmişə III şəxsin təkində işlədilib.

H.Ş.Mahmudov "برق زدن" və "باریدن" kimi fellərin də şəxssiz fel kimi işləndiyini göstərmişdir. (6. 32)

برق می زد، آسمان صدا می کرد. (بزرگ علوی)

(Yağış yağırdı, səma səs salırdı.)

زمین با ناخن بارانها تن گلها را می خوارید، به آسمان نظر افکندم هنوزهم یکسره می بارید.
(بزرگ علوی)

(Torpaq yağışların dırnağı ilə çiçəkləri qaşıyırdı, səmaya nəzər saldım hələ də yağırdı.)

I misaldakı "برق" sözü zahirən mübtədanı xatırlatsa da "زدن" felinin bu birləşmədə müstəqil mənada işlənə bilməməsi hər iki sözü birlikdə bir fel kimi götürməyə əsas verir.

Şəxssiz cümlə əmələ gətirən fellər sırasında – nəzərə çatmaq- به نظر رسیدن , fikrə çatmaq- به فکر رسیدن , çox çəkmək-دیر کشیدن , davam etmək- طول کشیدن və s. bu kimi fellər də vardır.

دیری نکشید که همه اهالی زرفشان باورش آوردند. (صادق هدایت)

(Çox keçmədi ki, bütün zərəfşan əhalisi ona inandı.)

طولی نکشید که احمدک را گرفتند و زنجیر زدند و قرار شد که او را شمع آجین کنند و در کوچه و بازار بگردانند تا عبرت دیگران بشود. (بزرگ علوی)

(Çox keçmədiki, yazıq Əhmədi tutdular və zəncirlədilər. Qərara alındı ki, bədəninə yanar şam qoysunlar, küçə və bazarda gəzdirsinlər ki, başqalarma ibrət olsun.)

چندین بار به فکرم رسید که چشمهایم را ببندم، بروم جلوی اتومبیل، چرخهای آن از رویم بگذرد. (بزرگ علوی)

(Bir neçə dəfə fıkrimə gəldi ki, gözlərimi yumum. Maşının qabağına gedim, onun təkərləri üzərindən keçsin.)

به نظر می آمد مرگ یک خوشبختی و نعمتی است که به آسانی به کسی نمی دهند. (بزرگ علوی)

(Nəzərə gəlirdi ki, ölüm asanlıqla kimsəyə verilməyən bir xoşbəxtlik və bir nemətdir.)

به نظر می رسید که او هرگز نباید بمیرد، نمی دانستم باور کنم که این صدا ممکن است یکروز خاموش بشود. (صادق هدایت)

(Nəzərə çatırdı ki, o heç vaxt ölməməlidir, bu səsin bir gün susacağmı mümkün olmasına inana bilmirdim.)

Şəxssiz cümlələrin bir növü də mübtəda budaq cümləli, tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsidir ki, belə cümlələrin tərkibi müxtəlif olur.

قرار شد فردای آن روز بروم او را بیاورم اینجا به اطاقم. (صادق هدایت)

(O günün sabahı gedib onu bura otağıma gətirməyim qərara alındı.)

مثل اینکه بار سنگینی را از روی دوشش برداشتند. (صادق هدایت)

(Sanki ağır bir yükü çiynindən götürdülər.)

H.Ş.Mahmudov feli xəbərli şəxssiz cümlələrin bir növünü də tapmacalarda rast gəlmək olduğunu qeyd etmişdir. (6. 33) Tapmacalarda nəzərdə tutulan və tapılması tələb olunan sözün xüsusiyyəti xəbərdə verilir və cümlənin ifadəsi tərzi şəxssiz cümlə şəklində olur. Məsələn:

نه دست دارد، نه پا خبر می برد همه جا./تلفن/ (چیستان)

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, belə cümlələr adi şəxssiz cümlələrdən fərqlənir. Belə ki, ümumiyyətlə şəxssiz cümlələrdə mübtəda olmadığı kimi, onun varlığma ehtiyac da

hiss olunmur. Lakin tapmacada əksinə cümlədə deyilməmiş mübtədanm tapılıb deyilməsi əsas şərt, əsas məqsəd olur.

Ona görə də belə cümlələri ancaq şərti olaraq şəxssiz adlandırmaq olar. Tapmacalarda fikrin subyekti cümlədə iştirak etmir. O cümlənin müqabilində söylənilən cavab kimi çıxış edir.

Ismi xəbərli şəxssiz cümlələr ya xəbər şəkilçisi, yaxud da xəbər şəkilçisi vəzifəsində işlənən fel vasitəsi ilə düzəlir.

I Xəbər şəkilçisi "طبیعی، "خوب"، "بد"، "ممکن"، "راست"، "درست"، "لازم"kimi sözlərlə işlənərək cümlə əmələ gətirir. Belə şəxssiz cümlələr ən çox mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə şəklində ifadə olunur. /

حالا دیگر غیر-ممکن است که برگردم و راه دیگری در پیش بگیرم. (بزرگ علوی)

(İndiki artıq qayıdıb başqa bir yol seçməyim qeyri-mümkündür.)

راست است به او گفته بودند که کسی در کنار دریا او را دیده است که از دست دشمن گریخته بود.

(Doğrudur, ona demişdilər ki, kimsə onu dənizin kənarmda düşmənin əlindən qaçan görüb.)

درست است که شما نسبت به این خانم بی احترامی کرده اید و ایشان را کوچه زده اید؟ (صادق هدایت)

(Doğrudur ki, siz bu qadma qarşı hörmətsizlik etmisiniz və onu küçədə vurmusunuz?)

خوب است که او همه چیز را خودش حلّ کند. (بزرگ علوی)

(Onun hər şeyi özü etməsi yaxşıdır.)

طبیعی است که این خاطرات هرگز از یادداشت ما نخواهد رفت. (صادق هدایت)/

(Təbiidir ki, bu xatirələr heç vaxt bizim yaddaşımızdan silinməyəcək.)

II Xəbər şəkilçisi "است"və xəbər şəkilçisi vəzifəsində işlənə bilən "بودن"felinin III şəxs tək forması vasitəsi ilə düzələn şəxssiz cümlələrin bir növünü də subyektin fıziki və psixoloji vəziyyətini bildirən "گرسنه "، "تشنه"، "سرد" ، "گرم"kimi sözlərin enklitik əvəzliklə işlənməsi yolu ilə düzələn cümlələr təşkil edir.

خیلی گرسنه اش بود ولی از خستگی چیزی نمی خواست بخورد. (بزرگ علوی)

(Çox acmışdı, lakin, yorğunluqdan heç nə yemək istəmirdi.)

در آن اطاق تاریک و تنها خیلی سردش است و این را به کسی بیان نمی کند. (بزرگ علوی)

(O qaranlıq və tənha otaqda ona çox soyuqdur və bunun heç kəsə bildirmir.)

از اینکه تشنه اش بود در کنار یک دریاچه نشست و در آنجا بتوان رفت. (صادق هدایت)

(Susuzladığmdan bir gölün kənarmda oturdu və orada yuxuya getdi.)

III Xəbər şəkilçisi və köməkçi fel vəzifəsini ifadə edən "بودن" feli vasitəsi ilə əmələ gələn şəxssiz cümlələrin böyük bir qrupu mənaca zaman ifadə edən cümlələrdir.

دم دمهای غروب بود. حضرت اشرف حشیش را زده بود و خیلی سرحال به نظر می آمد. (صادق هدایت)

(Axşam üstü idi. Həzrət Əşrəf həşiş çəkmişdi və əhval- ruhiyyəsi çox yaxşı nəzərə çarpırdı.)

بعد از ظهر بود از دم دروازه ی یوسف آباد ردّ شد. (بزرگ علوی)

(Günortadan sonra idi. Yusifabadm darvazasının ağzından keçdi.)

شب بود و او رسیدن شب را فهمیده بود. (صادق هدایت)

(Axşam idi və axşamın çatdığmı anlamışdı.)

IV Mənaca zaman bildirən şəxssiz cümlələrin bəzisi tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsini təşkil edir.

سه روز بود که چیزی نمی خورد و شبها مرتباً لخت می شد. (بزرگ علوی)

(Üç gün idi ki, heç nə yemirdi və axşamlar daim zəifləyirdi.)

یک هفته بود، شوخی نیست که خودم را به اقسام گوناگون شکنجه می دادم. (بزرگ علوی)

(Bir həftə idi, zarafat deyil, özümə cürbəcür növlərlə işkəncə edirdim.)

FARS DİLİNDƏ ŞƏXSSİZ CÜMLƏ

Fatimə Əfəndiyeva

XÜLASƏ

Təktərkibli cümlələrin bir növü olan şəxssiz cümlələr mübtədasız cümlələrdir. Şəxssiz cümlələrdə mübtədanı şərti də olsa bərpa etmək mümkün olmur. Şəxssizlik mənası bir qayda olaraq müxtəlif morfoloji və sintaktik üsullarla ifadə olunur. Fars dilində təktərkibli şəxssiz cümlələri iki qrupa ayırırlar: feli xəbərli, ismi xəbərli.

БЕЗЛИЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Фатима Эфендиева

РЕЗЮМЕ

Безличные предложения, являющиеся разновидностью простых предложений, представляют собой предложения без подлежащего. В безличных предложениях восстановить подлежащее невозможно, даже если оно условное. Как правило, значение безличности выражается различными морфологическими и синтаксическими способами. В персидском языке одноличные безличные предложения делятся на две группы: глагольные и существительные.

AN İMPERSONAL PROPOSITION İN PERSİAN

Fatima Efendieva

SUMMARY

İmpersonal sentences, which are a type of simple sentences, are sentences without a subject. İn impersonal sentences, it is impossible to restore the subject, even if it is conditional. As a rule, the meaning of impersonality is expressed in various morphological and syntactic ways. İn Persian, one-person impersonal sentences are divided into two groups: verbal and nouns.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ

Səlimov Vüqar. Sivilizasiyaların inkişafının məkan və zaman ölçüləri 3

PSİXOLOGİYA

Əhmədova Eminə. Sosial-emosional öyrənmə Casel modeli 9
Кяримли Кярим. Психологические особенности осужденных мужчин зрелого возраста 14
Аскерова Ирада. Бесплодие: причины и пути решения 18
Gözəlova Səma. Xərçəng xəstəliyindən əziyyət çəkən xəstələrdə rast gəlinən psixo-sosial problemlərin tədqiqi 22
Hüseynova Şirinnaz. Emosional effektlərin pedaqoji prosesdə yaratdığı əks əlaqəyə bir nəzər 27
Məmmədli Rəqsanə. Təhsil mühitinin emosional təhlükəsizliyi: tədris prosesində emosiyalar, idrak prosesləri və emosiyalar 31
Керимова Айгун. Теоретические подходы, используемые для обоснования практики арт терапии в работе с детьми 36
Babayeva Təranə, Abdullayeva Elmira. Hüquq psixologiyasında cinayətkar şəxsiyyət anlayışı 40
Rəsulova Aysun. Deviant davranışlı yeniyetmələrdə emosional intellektin təzahür xüsusiyyətlər 46
Şəkərəliyeva Əzizə. Yeniyetmələrdə cinayi davranışın yaranmasının psixoloji səbəbləri 50
Məmmədova Samirə. Yeniyetmələrin inkişafina təsir edən amillərin sosial-psixoloji təhlili 58
Səfərova Xanım. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların sosial-psixoloji xüsusiyyətləri 63
Məmmədova Nahidə. Yeniyetməlikdə peşə seçimini təyinetmənin psixoloji və pedaqoji dəstəyi modelinin təsviri 68
Эюбова Мехрибан, Мамедли Нигяр. Проблема интернет - зависимости у под-ростков и ее влияние на учебную деятельность 72
Məmmədova Samilə. Autizmin xüsusiyyətləri və klinik göstəriciləri 75
Rəsullu Aybəniz. Ailədə müxtəlif ardıcıllıqla doğulan uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri 81
Aydoğan Orhan Oğulcan. Sars-Cov-2 pandemiyası zamani obsessiv-kompulsiv pozuntu (klinik müşahidə) 85
Bəhlulzadə Gülçin. Sosial psixologiyada xoşbəxtlik fenomeninin tədqiqi məsələləri 90
Эюбова Мехрибан, Ахмедова Лейла. Проблема «агрессии» и «агрессивного поведения»
в психологии 95
Эюбова Мехрибан, Агабалаева Гамида. Формирование представлений у детей дошкольного возраста о взаимоотношениях в семье 99
Məmmədova Zərifə. Məktəbəqədər yaş dövrünün psixoloji tədqiqi 103
Məmmədova Ləman. Özünüqiymətləndirmənin şagirdlərin təlim fəaliyyətinə təsiri 107
Muradov Vüqar. Gender stereotiplərinin yeniyetmələrin təlim fəaliyyətinə təsiri 112
Мамедова Назрин. Проблема отношений между поколениями и культурно-ценностная ориентация молодежи 116

SOSİOLOGİYA

Şirinli Xədicə. "Tik-Tok, onun kimi sosial platformaların insan beyninin yuyulmasında rolu" tədqiqat mövzusunda pilot araşdırma 121

SOSİAL İŞ

Məmmədova Jalə. çətin həyat şəraitində olan qadınlarla təşkil olunan sosial işin prinsipləri 127
Məcidova Lalə. Gənc ailələrin davamlılığına və möhkəmliyinə dövlət dəstəyi 132
Zeynallı Səkinə. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar cəmiyyətin həssas təbəqəsi kimi 138
N.E.Quliyev. Qanunla münaqişədə olan uşaqlarla sosial işin təşkilinin əhəmiyyəti 142
Salahova Mehin. Valideyn-yeniyetmə münasibətləri sosial işin tədqiqat obyekti kimi .. 149
Salmanova Səlmi. Evsiz və baxımsız uşaq və yeniyetmələrə göstərilən sosial xidmət dövlətin apardiği sosial siyasətin priotet istiqaməti kimi 153
Məcidova Lalə. Problemli gənc ailənin qarşılaşdığı uğursuzluqların səbəbləri 159

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Fərid Babayev, Zəhraxanım Muradzadə. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və daxili bazarın qorunmasında gömrük siyasətinin rolu 165
Elyazova Dilarə. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin dünya üçün təhdidləri 172
Fərid Babayev, Mustafazadə Mətanət. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində mallarin gömrük dəyərinin təyin olunması 176
Nəsibova Aytac. Post-münaqişə dövründə Azərbaycanın digər dövlətlərlə apardığı danışıqlar prosesinin təhlili 181
Ələkbərov Alı. Koronavirus pandemiyas;dan sonra idarəetmədə siyasət dəyişikliklərinin qiymətləndirilməsi 187
Məmmədli Lalə. Türk dövlətləri təşkilatının əhəmiyyəti 193
Rəşid Zəbərcət. Azərbaycanın kapital ixracında istiqamətləri 199

FİLOLOGİYA

Məlikov Elmar. Bertolt Brext və Peter Ştayn rejissor üslubunun Qərb teatrında rolu 205

PEDAQOGİKA

Nurkişiyeva Aytac. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin təsiri 209
Алекперова Улькер. Основные причины актуализации проблемы качества образования в современную эпоху 214
Abbasova Mətanət. İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan yenidənqurma işlərinin insanların əhval-ruhiyyəsinə göstərdiyi təsir 219
Əfəndiyeva Fatimə. Fars dilində şəxssiz cümlə 224

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 31
(II HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Həmidə Bağırova

Yığılmağa verilmişdir: 25.11.2022
Çapa imzalanmışdır: 25.12.2022
Format: 60×84 1/8
Şərti çap vərəqi – 29
Sifariş № 57
Tiraj – 100 nüsxə

"Füyuzat" nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850 98 69